

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

МУСО ТОШМУҲАММАД ЎҒЛИ
ОЙБЕК

МУКАММАЛ АСАРЛАР ТЎПЛАМИ

УН ТЎҚҚИЗ ТОМЛИК

Таҳрир ҳайъати:

Марат Нурмуҳамедов, Қомил Яшин,
Шоназар Шоабдурахмонов, Иззат Султон,
Ҳомил Ёқубов, Зарифа Саидносирова

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЁТИ

А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

МУСО ТОШМУҲАММАД ЎҒЛИ
ОЙБЕК

МУКАММАЛ АСАРЛАР ТЎПЛАМИ

ЎН БИРИНЧИ ТОМ

БОЛАЛИҚ
АЛИШЕРНИНГ ЁШЛИГИ

ПОВЕСТЛАР

ТОШКЕНТ — 1977

Изоҳлар билан нашрга тайёрловчилар:

МУРОД ИБРОҲИМОВ,
АХБОР АБРОРОВ («Болалик»),
ИБРОҲИМ МИРЗАЕВ («Алишернинг ёшлиги»)

Масъул муҳаррир:
МУРОД ИБРОҲИМОВ

Ойбек Мусо Тошмуҳаммад ўғли

Мукаммал асарлар тўплами.
19 томлик. Таҳрир ҳайъати: М. Нур-
муҳамедов ва бошқ. т. 11. Т.,
«Фан», 1977.

(ЎзССР ФА А. С. Пушкин номидаги
Тил ва адабиёт ин-ти).

Т. 11. Болалик. Алишернинг ёшли-
ги. Повестлар. (Изоҳлар билан нашрга тайёр-
ловчилар: М. Иброҳимов ва бошқ.
Масъул муҳаррир: М. Иброҳимов.).
1977. 330б.

Айбек М. Т. Полное собрание со-
чинений. В 19-ти т., т. 11.

Ўз2

О $\frac{70403-620}{355(06)-77}$ 104-77

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1977 й.

БОЛАЛИК
ХОТИРАЛАРИМ

Тор кўчада, қўшнимизнинг эски, шалоқ эшиги олди-да менинг чол бобом ўз ўртоғи — узун соқолли, йирик жуссали, кар қулоқ мўйсафид билан нималар тўғрисидадир эзмаланиб сўзлашади. Бобом ориқ, кичкина гавдасини деворга суяб, чўққайган; ҳассасини тиззалари орасига қадаган. Ўртоғи эса қўпол, эски сағри кавуш кийган, узун сертук оёқларини узатиб, офтобга яғринини тутган ҳолда, ерга ёнбошлаб ўтирибди. Кўчадан от, арава ўтмайди; шовқин-сурон йўқ. Сийрак ўткинчилар албатта қўл қовуштириб «Ассалом!» деб ўтадилар. Чоллардан бири ёки иккови бирдан жавоб беради: «Валайкум...» 10

Мен чолларнинг атрофида айланаман. Дам бобомнинг, дам ўртоғининг говрондай узун ҳассасини «от» қилиб минаман, тупроқда ҳассалар чизган изга қизиқиб қарайман. Кейин бу қуруқ таёқларни тарақлатиб улоқтираман. Бобом ўсиқ қошлари тагида яширинган кўзларини ёлғондака олайтириб, кўрсаткич бармоғи билан пўписа қилади, мен¹ ҳассаларни тихирлик билан эгаларига қайтараман. Кейин бобомнинг тиззасини қучоқлайман, бир тутам соқолини ушлайман, оғзини очишга қистаб, тишларини қидираман. 20

— Тишинг қани?— сўрайман лабини чўзиб тортиб,

Бобом юқори жағидаги қорайган яримта тишини кўрсатиб, бармоғи билан ликиллатади, мен куламан. Зерикиб дўппимни осмонга отаман, тупроққа «пўп» этиб тushади. Бобом нохушланиб, дўппимни қоқиб-суқиб кийги-зиб қўяди.

¹ Курсивда берилган сўз ва жумлалар асарларнинг бошқа матнларидан олиб киритилди — *нашрга тайёрловчилар.*

— Қани, ўғлим, кечаги чўпчакни айт! Жуда яхши чўпчак-да,— қистайди бобом мени.

Айтмагунимча қўйиб юбормаслигини биламан-да, ёд олганим ибратли бир чўпчакни айтиб бераман. «Офарин, офарин!» дейди иккови ҳам қиҳ-қиҳ кулиб. Чол мени қўйиб юбормайди.

— Қани, энди бир афанди айтиб берсин!— дейди бир кўзини қисиб бобомнинг ўртоғи.

10 — Билади, билади. Қани, ўғлим, афандининг бақ-қолдан мой олганини айт,— дейди орқамни қоқиб бобом.

Мен жиндак тихирлик қилгандан сўнг тўтидай ғужиллаб бераман. Бобом қучоқлаб юзимдан ўпади. Ўртоғи соқолини селкиллаб кулади:

— Эсинг бажо. Илоҳим мингга кир!— дейди чол.

Мен яна ўйин қидираман. Юпқа девор тагидан оқиб чиқиб ҳовузчага қуйилаётган сувни шапиллатмоқчи бўламан, лекин катта лагандай ҳовузчада ёнғоқдай кичик икки-учта оғриган олма рақс этади, шаршаракчага яқинлашиб бирин-кетин шўнғийди. Мен қизиқиб, узоқ тикиламан. Олмалар «мен сендан қоламанми?» деб бир-бири билан талашгандай, галма-гал шўнғишади. Йўқ, энди сабрим тугайди — энгашиб уларни олмоқчи бўламан.

20 — Ҳой, йиқилиб кетасан, ҳувари!— койинади бобом ўрнидан базўр туриб, қўлимдан ушлайди-да, уйга олиб жўнайди. Унинг қадди жуда букилган. Жуда секин юради. Ҳар қадамда. «Сенга топширдим. Тош омон бўлсин!» деб ёлғиз ўғлини, қишлоқдаги дадамни дуо қилади.

Уймакор гуллари билинмайдиган даражада ўчган, қўш табақали эски эшикка керамиз. Устунлари, тўсин-30 лари йўғон отхонада бир кўзи кўр, қўнғир сигирим из пишиллаб ётади. Харида мусичалар кукулашади. Бобом мени бир томони отхонага ёпишган уйига тўппа-тўғри етаклайди. У ёқ-бу ёқни тимирскилаб намагчинг тагидан катта бир қалитни топиб олади-да, тўрдаги сандиқни очади. Суюниб сандиққа кўз тикаман. Қоғозлардаги, талинкалардаги ҳар хил ширинликлардан — қанд, парварда, попуқ руста ва ҳоказолардан ҳовуч-ҳовуч олиб, этагимни тўлдирсам-да, еяверсам... Йўқ, бобом ичимни тирнаган бу ҳавасни билгандай мени секин четга ита-40 ради. Атиги бир-икки чақмоқ қанд, бир-икки дона ёпиш-қоқ попуқни қўлимга тутқазади ва дарров сандиқни даранг-дурунг қилиб қулфлайди. «Бувингга кўрсатма, уқдингми?» деб танбеҳлайди чол.

Бу сандиқнинг ягона хўжайини бувим эканини, ширинликларни кўз қорачиғидай аяб сақлашини яхши биламан. Шунинг учун ҳовлига чиқишга, акамга ё бирон бошқа болага кўз-кўз қилишга ўзим ҳам қўрқаман. Нимқоронғи уйда қандни қасирлатиб тез-тез чайнайман. Аммо нима бўлади-ю, лоп этиб бувим кириб қолади. Узун бўйли, ориқ кампир катта кўзларини олайтиради:

— Буванг қурсин, нега мунча сани яхши кўрмаса!— деб қичқиради.

Мен ҳовлига югураман, олма тагида ёлғиз ўзи тинчгина ўйнаб юрган акам — Исамухаммадга кўз-кўз қиламан. У жуда ювош, шовқин-суронсиз, хархашасиз бўлганидан, қизиқиб қарайди-қўяди. Айвонда дўппи тикиб ўтирган онам бувимнинг товушини эшитиб, ундан нохушлангандай қовоғини солиб, яна қатим тортаверади. У мўмин-маъқул келинлардан бўлгани учун бувимнинг чизигидан чиқмайди, у билан айтишмайди.

Опам Каромат — ҳали паранжисиз ёш қиз — мактабдан қайтади. Мен унинг маҳалламиздаги мактабини — отин бибининг уйини яхши биламан. Бир кун опамга эргашиб борганман. Айвонда анча қизлар — катта-кичик аралаш — қатор тизилиб ўтириб, чуввос билан китоблар ўқишарди. Отин биби — қари, жиддий, серсавлат хотин, қўлига ингичка, узун таёқни ушлаб, қизлардан кўзларини узмас, қурт шимган, сақич чайнаган қизларни таёқ билан аста уриб, ўқишга ундар эди.

Мен опамнинг жилдидан қалин китобни — қуръон бўлса керак — олиб, палапартиш варақлайман. Опам куюниб, қўлимдан йириб олмоқчи бўлади. Мен бермайман. Айвоннинг у бошидан-бу бошига олиб қочаман. Оғир китоб қўлимдан тушиб кетади, мен устига йиқиламан. Шунда онам қўлимдан китобни тортиб олиб, ўпиб жилдга солади-да, баланд қозиққа осиб қўяди. Кейин акам билан ниманидир талашиб, уришаман. Устунга суялиб, офтобда ямоқ ямаб ўтирган бувимнинг кўзойнагини ёки ангишвонасини олиб қочаман. Кампир хуноб бўлиб койинди. Мен шодланиб куламан...

* * *

Қиём вақти. Оғилда сигир маърайди. Уни подага юбормайдилар: бир кўзи кўр бўлганиданми подадан қайтишда шохи билан конканинг ойнасини синдириб қўй-

ган. Бобом қаттиқ хафа бўлиб, бир сўмми, ярим сўмми жарима тўлаган.

Онам баланд, дудбуронли ошхонада куймаланмоқда. Мен айвонда ёстиқларни устма-уст қалаб, ўйнаб ўтирибман. Бувим торгина, чўзинчоқ ҳовлини қиртишлаб супурар эди, кейин айвонга келиб, икки устун ўртасига қурилган беланчакка кўз ташлайди-да, бирдан қандайдир ваҳимали товуш билан қичиқиради.

— Шўрим қурсин... Шаҳодат! Кел!

- 10 Онам ошхонадан югуриб келади. Мен ҳам беланчакка яқинлашаман. Касал укам Ҳожининг сап-сариқ юзи, ғалати очилиб қолган кўзи қўрқинчли эди. Онамнинг ранги қум ўчган, кўзларидан ёш қайнаб тўкилади. Бувим қалтираган қўли билан боланинг кўзларини аста силайди.

Кўп ўтмасдан қўни-қўшнилар чиқишади. Бобом ҳасасига суяниб, ўпкасини тутолмай, ҳўнг-ҳўнг йиғлайди. Мен бўзариб, бўйнимни эгиб қоламан. Менга ҳамма ёқ бўм-бўш, ҳар нарса совуқ туюлади...

20

* * *

- Бир оқшом, кутилмаган вақтда кўчамизда туяларнинг бақириси, ҳавони янгротган қандайдир нотаниш овозлар эшитилади. Акам югуради, орқасидан мен ҳам чопаман. Кўчада юк ортилган туялар кўп. Қинғир-қийшиқ кўча улар учун гўё сичқоннинг қопқонидай бўлганидан тиқилиб қолишган. Осилган лабларидан ҳар ёққа кўпик сачратиб, бошларини жаҳл билан кескигилки тишади, шунда бўйинларига осиглиқ қумғондай қўнғироқлар қаттиқ жаранглаб кетади. Увада кийимли, 30 йирик гавдали, нотаниш одамлар «чих-чих» деб, олдинги туяларни чўктирмоқда. Мен деворга қисилиб, тура қоламан. Бобом ҳасасини дўқиллатиб эшикдан чиқиши билан сўрайди:

— Тош омонми?

— Худога шукур, Тошмат акам саломат,— жавоб беради бир туякаш.

- Шунда мен буларнинг қишлоқдан, дадамнинг олдидан келганини пайқайман. Жуда севинаман. Ҳатто энди том баравар туялар ҳам кўзимга ёқимтой бўлиб кўринади. «Ап-ап» деб уларга тегажаклик қила бошлайман.

10

Туякашлар катта қоплардаги ғаллаларни елкаларига чаптастик билан олиб, бизнинг омборга бўшатаверадилар. Болалар, йигитчалар йигилишади. Қий-чув... Қўшнимиз кекирдагини чўзиб, қишлоқиларни сўка бошлайди:

— Туянгни торт! Деворимни қулатади ҳозир...

Бошқа бир маҳсидўз қўшнимизнинг новча, рангпар халфаси битта қопга пичоқ уриб юборса шарақлаб ерга ёнғоқ тўкилади. Халфа ҳам бошқа болалар чуввос билан шоша-пиша тера бошлайдилар. Бобом пайқаб қолиб, ҳассаси билан ўдағайлаб, уларни қувлайди. Кейин ерга қапишиб, тўкилган ёнғоқларни битталаб теради. У ҳозир жуда тетиклангандек. Ҳаммадан, чолнинг туядан қўрқмаслиги мени қизиқтиради. У нотинч туялар орасида мункиллаб, каловланиб бемалол юради... 10

Бир кун чол бошқа одамларни бошлаб келади. Улар бугдой ва ёнғоқларни қопларга соладилар-да, катта эшакларга, кесак отсанг қулоқ қимирлатмайдиган жуда ювош отларга ортиб жўнайдилар. Омборхонага кирсам бўм-бўш. Чолнинг бу ишидан жаҳлим чиқади. Нега бериб юборади? Тушунмайман, айниқса ёнғоқларга ачинаман. Айёр кўзларини жавдиратиб, илдам йўрғалаган сичқонлар ҳам мени қизиқтирмайди. Онамга айтсам, кулади: 20

— Бизники эмас, ўғлим, дадангнинг хўжайинники.

Онамнинг жавоби қалбимни тирнаб юборади. Қовогим солиқ, кўчага чиқиб кетаман.

Бу вақтларда ёшим тўртдан ошмаган бўлса керак...

* * *

Кўча бугун жонланган. Бўзчилар танда ёйиб, ипни кўк бўёққа бўяйдилар, бир томони дағал, қилли, ғўладай оғир асбобни танда устидан юритиб, ипни силлиқлайдилар. Бўзчиларнинг кўпи қари-қартанг одамлар. Сал шўхлик қилсанг: «Ғивиллама оёқ остида!» деб жеркишади улар. 30

Мен ариқ лабидан бир парча лой олиб «поқ-поқ» ўйнаб ўтирсам, уйдан ўртоғим Аъзам отилиб чиқади. Кўзлари алланечук бесаранжом. Қарасам, қўлида бир тилим ҳандалак. Мен унга: «Ширинми?» деб тикиламан. У ҳавасим келганини билади шекилли, қўлини орқасига олади-да, бошини лиқиллатиб мақтанади: 40

— Дадамлар олиб келдилар, яна бор. Аҳ, ширин...
Мен лойни отаман. Югуриб Мираҳмад отанинг уйига кираман. Супуриқсиз, қаровсиз қолган кенг ҳовлида жуда баланд, беўшшов эски пахса деворли хонанинг кичкина, шалоқ дарчаси олдида бобом ўртоғи билан гаплашиб ўтирибди. Мен пинжигга тиқиламан:

— Бува, ҳандалак...

Чол қулоқ солгиси келмайди, ҳассасининг учи билан ерни уриб, гапиреди:

10 — Биламан, биламан, Мусулмонқулнинг одами эди у, шайтонга дарс берарди...

— Балли, эсингизда экан...— эски дўппили бошини оғир чайқаб, сўзини давом эттиради Мираҳмад ота:— Ана шу оқпадарга қамти келиб қолсам бўладими! У ота, мен яёв. Қўлимда шашпар... Узиям девдай бақувват, зуғумли йигит эди-да...

Мен чолларнинг гапига беихтиёр бериламан. Дам бобомга, дам унинг ўртоғига тикиламан. Улар аллақандай хонлар, беклар, қўрғонлар, урушлар тўғрисида сўзлашадди. Аллакимлар қандайдир катта дарвозаларни беркитиб қўйган, кимлардир шаҳарга сув бермаган, боғдорлар қайларгадир қочиб кетгани учун боғларда мевалар пишиб, сасиб-чириб кетган... Бу гаплар менга эртақдан ҳам қизиқ туюлади. Ниҳоят чоллар жим бўлишади, гўё ёшликларини соғингандай, бошларини қуйи солишади.

Мен бобомнинг қўлидан тортаман:

— Ҳандалак...

— Тек тур, ҳувари. Ҳали пишгани йўқ...— дейди бобом.

30 Мен яна қистайман. Қўлидан астойдил тортаман. Мираҳмад ота мени алдамоқ учун говрондай ҳассасини қўлдан қўлга чаққон олиб, хириллаган овоз билан қандайдир қизиқ ашула айтиб беради. Йўқ, менга кор қилмайди. Ахири, бобом ўртоғига дейди:

— Нима қиламиз? Бола. Боланинг кўнгли пошшо...

Бу гапнинг маъносига тушунаман. Чунки мен ўз тилагимни унга қабул қилдирсам, у ҳар вақт атрофдагиларга ёки ўз-ўзига шундай деб қўярди.

40 Бизнинг уйдан тор кўча бўйлаб юз қадамча юрилса, тош терилган катта кўчага — «Оқмачит» маҳалласига чиқилади. Бу ерда учта дўкон бор: бири қассоблик, иккиси баққоллик. Муса баққолнинг дўкони кўзимга ҳар вақт қуруқ кўринади. У фақат сабзи, пиёз, ун, керосин

сотади. Аммо мулойим, ширин сўз, серсоқол кекса Собир баққолда эса пашшалардан қорайган шода-шода тешиккулча, «от нон»лардан, қуртлаган жийда ва туршаклардан тортиб, то тошкўмир, қуруқ беда, «макка сано»гача ҳар нарса топилади.

Биз шу дўконга борамиз. Собир баққол оҳангдор майин овоз билан: «Баракалла, азаматча, бувалари тўйларини кўрсин», деб мени эркалаб қўяди.

Бобом қалашиб ётган ҳандалаклардан битта кичкинасини олади-да, ҳидлаб қўлимга тутқизади, кейин баҳосини сўрайди. Баққол бир нима дейди. Бобом ўсиқ қошларини чимириб, бир қарайди-да, узун, кенг оқ сурп кўйлагининг чўнтагидан бир неча чақа чиқаради, ҳар бирини кўзига яқин тутиб, обдан тикилиб, баққолнинг олдига ташлайди. Собир баққол бошини чайқайди.

— Бўлмайди, отажон, пича қўшинг,— дейди.

— Бас. Баҳоси яхши бўлди,— дейди бобом жеркиб, уйга бурилади. Собир баққол орқадан яна астойдил қичқиради:

— Дадақўзи ота, бир нима қўшмасангиз бўлмайди! 20

Бобом унга қиё боқмайди. Тор кўчага киргач, ўзўзича гапириб кетади: «Инсоф билан сот-да. Оғзингга сиққанича айтаверасанми!» Кейин мендан ҳам ранжийди: «Тентак, сабрни билмайсан. Бозордан каттасини олиб келардим».

Мен ҳандалакни қўлтиқлаганимча шамолдай югурман. Айвонда дўппими, жиякми тикиб ўтирган онамдан пичоқ сўрайман. Акам ҳам, бир чеккада ниманидир ўзича чатиб-тикиб ўтирган опам ҳам севинишади. Мана, чол ҳам аста кириб келади. 30

— Қимматга олдим. Бозорга тушардим, лекин кўнмади ўғлинг,— дейди у онамга.— Боланинг кўнгли тилла... Омон бўлсин, орқамда қолсин. Бу тентакни жуда яхши кўраман.

Шундан кейин чол ҳар икки-уч кунда эшикдан терлаб-пишиб киради, қўйнидан катталиги пиёладай «йўл-йўл» ҳандалакни чиқариб беради, кейин онамгами, бувимгами бозорнинг говур-ғувуридан шикоят қилади...

* * *

Онам менга қизил, оқ йўлли тикдан узунгина, кенгина янги кўйлак кийдиради ҳам эскигина паранжисини 40

ёпиниб, акамнинг қўлига кичкина тугунчакни беради. Биз бувимнинг (она томондан) уйига кетамиз. Бу — жуда яқин. Бизга ёндош маҳалла — Қуйи Оқмачитда. Ҳатто онам ҳам баъзи вақтларда яхтак ёпиниб, беш-ўн қўшни *уйлари* оша томма-том ҳам бориб келади.

Собир баққолнинг дўконига бир зум ағраяман: эски, пачоқ қўл тарозисини ўйнагим келади. Кейин пастак курси чада мудраб ўтирган юм-юмалоқ, сеп-семиз Ниёз қассобга ҳам қараб қўяман. Атрофида ғув-ғув учган арилардан қўрқмаганига ҳайрон қоламан.

Таниш эшикка ҳаммадан илгари югураман-да, тўппа-тўғри дўконхонага кираман. Кичкина, синиқ кўзли дераза тагида бети ейилиб силлиқланган қалин «тўнка» — кунда ёнида чарм кесиб ўтирган бобом — юмалоқ бошли, кенг юзли, тоза, оқ соқолли, тўла, серсавлат чол — қалин лабларини жўрттага қавартириб: «Бўб-бўб-бўб... Айланай ширинтойдан», дейди. Тоғаларим — Эгамберди ва Раҳимберди — мени бир-бир қучоқлаб, ишга берилдилар. Иссиқда тор дўконхонада ишдан зерикиб, диққанафас бўлган халфа ва шогирдлар ҳазиллаша бошлайдилар: бири бошимдан дўппимни шундай чаққонлик билан юлиб оладики, қайга яширганини билмай қоламан. Бошқа бири орқада мушуксимон «пих» деб мени чўчитмоқчи бўлади. Бобом ҳаммасига ўқрайган кўзларини тикиб бақиради:

— Эналаринг қиладими ишни, бадбахтлар?!
Унинг товушидан қулоқлар ёрилгудай бўлади. Ҳазилкашларнинг нафаси ичига тушади. Мен «чаманда гул» дўппимни иссиқдан яп-яланғоч бўлиб олган ориқ,

30 рангпар, қаримсиқ юзли халфанинг тиззаси орасидан юлиб оламан-да, ивирсиқ дўконхонада титина бошлайман: шонлар, қолипларни тарақлатиб, гоҳ у токчага, гоҳ бу токчага тераман.. Тайёр бўлган бачкана маҳсиларни тахлайман, баъзиларини оёқларимга ўлчаб кўраман. Бобом пешин намозига кетгач, дарров унинг ўрнига ўтираман. Худди бобом каби жиддият ва қунт билан ишга киришмоқчи бўламан: чол ўткир газанларни мenden яшириб кетган экан. Кичкина, ўтмас газан билан чармларни ҳўллаб, кунда устига қўйиб, кўва билан уриб те-

40 кислашни жуда севаман.
Маҳалла мачитининг минорасидан бобомнинг баланд, тоза янграган овози эшитилади (у муаззин эди).

— Бувам! — дейман бирдан қичқириб.

— Минорадан тушолмай қолди буванг. Тушириб қўй!— дейди чўтир халфа.

Жаҳлим чиқади, лекин индамасдан, кўвани кундага уравераман. Қулоқлари битган шекилли, кўвани қўлимдан тортиб олишади. Мен ичкари ҳовлига кираман. Айвонда бувим — Ҳурмат биби билан онам чой ичиб ҳар вақтдагидай, гаплашиб ўтиришибди. Бувим юмшоқ, семиз қўллари билан бошимни силаб, одатича, пешонамдан ўпиб қўяди.

Айвоннинг пиромонидаги индан мўлтайиб қараган бир жуфт мусича боласига кўзим тушган ҳамон ўрнимдан сапчийман. Уларни пастга туширмақ учун узун ёғоч қидирар эканман, бувим астойдил койниди мени:

— Ҳа, шумтака, онаси қарғайди. Мусича азиз қуш,— дейди-да кейин, қушчаларни ютмоқ учун шифт орасида илон пайдо бўлганини, уларга ачиниб, кундузлари икки кўзи шифтда, кечалари ухлამасдан пойлаб чиққанлигини сўзлайди. Ҳақиқатан кампир жонли махлуққа заррача озор етказишдан қўрқарди. Қурт-қумурсқа, капалак, қўнғиз — ҳаммасини ҳимоя қиларди.

Мен қулоқ солмайман. Нима қилиб бўлса ҳам мусичаларнинг пайига тушаман. Лекин энди онам мени қарғай бошлайди. Унинг кичкинагина, этсиз, лекин илиқ юзига қараб, сал ҳаддимдан ошсам мени тутиб олиб урмоққа тайёр эканини пайқайман-да, иложсиз қоламан...

* * *

Эрталаб чой ичамиз. Онам, опам, акам, бобом, бувим ва мен — ҳаммамиз айвонда, дастурхон атрофида давра қурганмиз. Бобом тўрда, мен унинг пинжида ўтираман. Пастда, самоварнинг ёнида онам чой қуйиб улгурмайди. Чой ва нон чаккага теккан! На қанд, на туршак! Мен жиззали ва пиёзли нонларни жуда ёқтираман, аммо бундай лаззатли нонларни бувим аҳён-аҳёнда ёпади.

Бирпасда бобомнинг елкасига осилиб оламан, қулоқларини ушлайман, бурушиқ юзларини силайман.

— Ҳой, қўй болам, тек ўтир! Чойни тўқдинг-ку, хумпар! — дейди бобом койиниб.

Бобом мункиллаган қария одам. Қошлари ўсиқ, сийрак соқоли оппоқ. Бурушиқ қўлларида томирлар қаварган, йирик бармоқлари қадоқли, ориқлигидан гавдаси чўккан, елкаси чиққан.

— Жим ўтир дейман, шўхлигинг қурсин!— қарғайди онам.

— Шўх-да, аини ғайратга кирган! — менинг ёнимни слади бобом.

Бувимнинг бутун гапи фақат тирикчиликдан. Унинг гапида мақоллар, турли ажойиб иборалар устма-уст қуйилиб келаверади. У новчадан келган, бақувват, пишиқ, лекин чўпдай ориқ. Бобомга ўхшаш мункиллаган эмас, тириккина кампир, ҳасса тутмайди. У ҳеч тинмайди: нон
10 ёпади, ўчоққа олов ёқади, ҳовлини қиртишлаб супуради, намагларни қоқади.

Ҳар кунни эрталаб дастурхон устида ўтирганимизда катта кўк ит эшикдан аста кириб келади. У айвонга жуда яқин келмасдан, нарироқда — ҳамиша бир жойда тўхтайди ва орқа оёқларида туриб, мўлтиллаган кўзлари билан менга тикилади. Бу қоровулнинг ити. Келишган, гавдали, зўр ит, одатда шундай тентиб юради.

Ўрнимдан туриб: «Ма, ма, Кўктой» деб нонни кўрса-таман ва нон билан алдаб туриб, токчадан секин гугурт-ни оламан. Ниятимни пайқаган ит тура қочади. У гугурт-дан жуда қўрқади. Орқасидан нонни отаман, югуриб қайтади-да, нонни олиб, ғизиллаганича чиқиб кетади. Ҳаммамиз кулгидан қотиб қоламиз.

— Бўйнинг чўзилмагур,— дейди кампир,— нонни отдинг-а, увол... Итга худойим суякни чиқарган.

Опам қозикдан жилдини олиб бўйнига осади-да, мактабига жўнайди. Акам шойи қийиқни ҳафсала билан тахлаб, яхтак устидан белига боғлар экан, амакимнинг ўғли Қодир шошилиб эшикдан келиб киради.

30 — Тез юр, Исавой, кечикамиз,— дейди акамни қис-таб. Қаергадир бормоқчилар.

Мен ҳар вақтдагидай уларга эргашиб, хархаша қиламан.

— Кўр бўлиб кетмагур!— ранжийди онам.— Зигирдайсан, ўзингдан катталарга эргашасан, булар узоққа кетяпти.

Бобом инқиллаб, базўр ўрнидан туради:

— Қани юр, болам, кўчага чиқамиз,— дейди девор-га суянган жинғил ҳассасини олиб.

40 Мен ўйнаб ўтирган гугурт чўпларини нари-бери қутичага солиб токчага ташлайман-да, бобомнинг олдига тушиб югураман.

Елкаси чиқиқ, мункиллаган қарн бобом ҳассасини

дўқиллатиб, битта-битта босиб боради. Эгнига сурп ях-так устидан эскигина чопон, бошига сарғайган тақия кийган. Яланг оёқларида қўпол, пишиқ кавуш.

— Қаёққа борамиз, бува, Мираҳмад буванинг олди-гами? Яхши кўраман-да, ўртоғингизни,— дейман бобом-нинг олдида пилдираб.

— Ҳа, хумпар, биласан ўзинг,— жавоб беради бобом кулимсираб.

— Тез-тез юринг-э, бува, мунча имиллайсиз,— дей-ман тўхтаб.

Бобом қотиб кулади-да оппоқ соқолларини силаб дейди:

— Қандай қилай, болам, қариб қолдим, мисоли бир қуруқ дарахтман-да...

Кўчадан озгина юргандан сўнг, тор, эгри жин кўчага қайриламиз. Қийшайган эски эшикни секин очамиз-да, Мираҳмад бобонинг кенг ҳовлисига кирамиз.

Чол йирик гавдали, пешонаси кенг, соқоллари қалин, устида бўз яхтак, эскигина чопон; деворга суялиб, гўё ухлагандай кўзлари юмуқ, сокин ўтирибди.

— Ҳа, ўтирибсизми офтобда мириқиб? — дейди бобом мийғида кулиб ва ҳассасини деворга суяйди.

— Э, кел-кел, зерикиб ўтирибман. Ҳеч ким йўқ, Мирмаҳмуд бўлса далада, кампир раҳматликдан ажраганим-дан бери аҳвол шу, ёлғиз қозиқ бўлиб ўтирганим-ўтирган,— дейди оёқларини уқалаб, кейин сурилиб, эскигина кўрпачадан бобомга жой беради.

Чол бутун умри сипоҳ — жангчи бўлган. Унинг йирик новча гавдаси, ҳануз қирғийдек кўз қарашлари ёшлик-дан жасур, полвон киши бўлганидан ишорат беради. Фарғона водийсида, Чимкент, Туркистон, Сайрам атрофи саҳроларида сипоҳлик қилиб кўп кезган. Руслар келган-дан сўнггина тентирашларга барҳам берилган.

Алмисоқдан қолган кўҳна уйнинг тўкилиб турган айвонида икки чол — қадим дўстлар, одатдагидай битмас-туганмас суҳбатларга киришиб кетади. Мен дарров айвон олдида офтобда мудраб ётган занжирбанд ит олдига яқинлашаман. Ит кўзларини ялқовгина аста очиб, бир ириллайди. Мен чўчиб ўзимни икки қадам орқага таш-лайман. У жуда зўр, эшакдай катта тарғил ит. Мен аста-гина яна яқин бораман ва чўққайиб, «ма-ма-ма» дей-ман тегажаклик билан қўлимни узатиб. Ит индамайди, ammo шу он думига қўнган бир пашшани чайнамоқчи бў-

либ, ғижиниб думни қайта-қайта тишлайди, кейин бутини кўтариб қашнади. Мен астойдил тегажаклик қила бошлайман. У бирдан гуриллаган баланд овози билан вовиллаб юборади. Чўчиб яна ўзимни орқага ташлайман.

— Э, тегма, ит ёмон,— дейди бобом мени чақириб.

Чоллар ниманидир гаплашиб ўтирадилар. Мен бобом олдида бирпасгина ўтираман-да, яна зерикиб ҳовли юзига тушаман.

10 Чолнинг ёлғиз, битта-ю битта кўр товуғи бор. Тухум қиладими, қилмайдими — билмайман, лекин ориққина, қари, ювош товуқ. Кесак отиб, қувлай бошлайман.

— Бас, бас, тегма, увол-ку, ахир,— қичқиради бобом ранжиган оҳангда.

20 Мен чоллар олдидан аста ўтиб уйнинг ичига суқиламан. Нимқоронғи хона ичи бўм-бўш, ҳеч вақо йўқ. Тахмонда эски бир сандиқ, бурчакда чети синиқ зил хумча. Ерда бир парча эски намат устида кир кўрпача билан бир ёстиқ холос. Ёғоч қозиқда кир чопон осиглиқ. Уйнинг тўрида, шипига яқин баланд ёғоч дор, унда ҳам эскигина олача пахталик. Токчада учта-тўртта сопол пиёла, қалин, оғир сопол товоқлар, беш-олти қўпол-қўпол ёғоч қошиқ. Булар чолнинг кўп, хилма-хил ҳунарларидан далолат. Хонанинг ҳар бир бурчаги, ҳар бир токчасини тимирскилаб юраман-да, бирдан шипда эски қинга тикилган қадим замоннинг катта бир қиличи осиглиқ турганига кўзим тушади, юрагим ҳаприқиб кетади. Уймакор ёғоч эшикли пастак дарчага югуриб чиқаман, юқорига осилман. Бўйим етмаганидан хуноб бўлиб, дарчадан чолга қичқираман:

30 — Бува, қилични олиб беринг! — ялинаман сабр-сизланиб.

Мираҳмад чол жаҳли чиқиб бир хўмраяди, кейин юмшаб, кулимсираб, мулойим оҳангда:

— Эй, ўғлим, қилич шипга осиглиқ, ғалва қилма,— дейди йўталиб ва узоқ ёшлигини тасаввур этгандай бир лаҳза хаёлга берилади, кейин сўзида давом этади.— Лекин бир замонлар хўп қиличбозлик қилганмиз. Тулпор отларни осмонга сапчитиб, қилич солардик. Э-э, бу қилич ҳам энди мендай кекса. Эсиз-эсиз, ўтди-кетди ёшлик, юлдуз оққандай оқди-кетди.

— Жон ота, бир ушлаб кўрай,— ялинаман йиғламираб. Бобом мени алдаб-сулдаб чақиради-да, ёнига ўтқизади.

— Ўтир, ўғлим, ўтир, қилич нима деган гап. Энди қиличбозлик, яроқ замони ўтиб кетди. Ўқи, ўғлим, улғайиб, мулла бўл! — дейди орқамни қоқиб.— Қани бошланг, дўстим, Фарғонада Маъдалихон тахтдан туширилганини сўзланг. Мусавой эшитсин, бир яхшилаб ҳикоя қилинг,— дейди бобом ўртоғига қараб.

— Қани бўлмаса, тингла, ўғилча,— дейди чол ва йўталиб, тарихни бошлайди.

Эс-эс биламан, тушдагидай қизиқ воқеалар, ажойиб саргузаштлар чол хотирасидан булоқдай қуйилиб кетади. Фарғона жанглари, Бухоро ғазовоти. Қўқон ва Хоразм талонлари... кейин русларнинг келиши. Ҳикояга мен берилиб қулоқ соламан, жим тинглайман. Чол ҳаммасини бирма-бир эслаб, узоқ сўзлайди. Хотиралар кўп. Булар ҳануз ғира-шира эсимда. 10

— Утди-кетди умр, эй-воҳ, бевафо дунё!— дейди чол ва йўталиб, хаёл оғушида яна узоқ сукут этади.— Юрган дарё, ўтирган бўйра, дейдилар. Қутурган бир дарё эдик, мана кўрибсизки, бўйра бўлиб қолибмиз,— дейди чол хўрсиниб. 20

— Лекин майли, дўстим, хонлар, беклар зулмидан, талон-торождан қутулдик,— дейди бобом соқолини бармоқлари билан тараб.

Бобом ва чол энди ҳар хил ҳазил-ҳузул гапларга ўтишади, тўйиб эзмаланишади, мен уларнинг ҳазилларини тинглашни ҳам севаман.

Пешин вақти яқинлашганда аста уйга жўнаймиз.

* * *

Айвонда бувим билан поччам ўтиришибди. Дастурхон ёзилган, қанд-қурс жойида, самовар шақирлаб қайнаб турибди. 30

Поччам элликдан ошган, новча, касалманд, рангпар. Тишлари тушган, соқоллари оқарган, юзи бурушиқ, хунуккина киши. Устида узун яхтақ, бошида бесўнақай ўралган катта қўпол салла, оёқларида чурук маҳси. Доимо энг аввал унинг шу чурук маҳсиларига кўзим тушади, бугун ҳам ялт этиб аввал унинг оёқларига қарайман ва ўша чурук сахтиён маҳсисини кўраман. Ҳайрон қоламан, наҳотки ҳеч янги маҳси олмаса?

Поччам Лабзакда туради. У сўкфурушлик қилади. Сўкчилик гоят оғир ва ифлос иш. Эҳтимол шунинг учундир, поччам боёқиш ҳамиша кир ва ҳорғин юради. 40

Оиласи жуда катта. Биринчи хотини — катта аммам ўлган, кейин кичик аммамга уйланган. Унинг анча-мунча майда болалари бор.

Бобом эшикдан кириши билан:

— Келинг, келинг, омонмисиз?— дейди ва поччам билан кўришиб, сиҳат-омонлик сўрайди-да, тўнини қозиққа осиб, тўрга ўтиради.— Бай-бай, кун исиб кетипти,— дейди чордана қуриб.

10 Бобом дарров поччамнинг ишларидан, нарх-наводан суриштира бошлайди. Поччам ҳар вақтдагидай сўкфурушликдан, тирикчиликнинг машаққатларидан, ҳаётнинг оғирлигидан шикоятмуз сўзлай бошлайди. Мен поччамнинг оғзига жимгина қараб ўтираман. Айниқса унинг ўсиқ қошларини, сертомир бўйнининг қалтирашини, томоғидан чойнинг қулт-қулт ўтиши ва чирик тишлари орасида қанднинг кусурлашини томоша қиламан. Поччамни жуда тез унутаман, дастурхондаги қанд, парварда ва турли мевалар кўзимни олади. Патнисни тик-тик этиб, четини чертиб кўяман, лекин қўл узатишга бувимдан қўрқаман. Бувим ҳам менинг безовталанганимни дарров сеза қолади.

— Мунча гивирлайсан, жим ўтир, ўйнаб келсанг бўлмайдами! — деб туртиб кўяди.

— Ўзим...Парвардани санаяпман ичимда,— дейман изза бўлиб.

Бобом қотиб кулади:

— Ол, ол, ҳувари,— дейди бобом парвардани кўрсатиб.

Бувим бир оқ қанд ва бир парвардани узатади:

30 — Бор, кет, йўқол, кўчага жўна,еганинг ҳамиша ширинлик, иссиғинг ошмаганига ҳайронман,— дейди нохуш оҳангда.

— Сандиқнинг калити ўзингизда-ку, қачондан бери бермайсиз, тошдай қаттиқсиз, — дейман бувимга қандни кусурлатиб.

Самовар ёнида чой қуйиб ўтирган ойим лабларини тишлаб, эшикка ишора қилади, мен физиллаб кўчага югураман.

* * *

40 Оқшом. Оёқларим яланг, устимда янги чит кўйлак, бошимда эскигина дўппи, маҳаллада юраман. Бизнинг маҳалла — Говкуш. Говжум кўча, катта-кичик ҳар хил

ёшдаги болалар жуда кўп. Ҳаммамиз ўйинда. Ўйиннинг ҳам хиллари кўп, катталар ошиқ, чиллак ўйнайди, биз — кичиклар тол кесиб, от қилиб минамиз-да, тор кўчанинг чангини бурқиратиб чопамиз, чарчашни билмаймиз. Тол отни безашда ўртоқларимдан қолишмасликка тиришаман, ўзимча турли попуқлар, шокилалар ёпиштираман. Болалардан бирортаси тегсами, ҳайиқмай ёқалашиб кетавераман.

Тўсатдан, лоп этиб, Хумсондан отам келиб қолади. Отам отдан тушган ҳамон мен уни қучоқлаб ёпишаман. 10

— Уғлим, омонмисан?— дейди отам мени қучоқлаб, кейин отни етаклаганича ҳовлига киради-да, эгардан хуржунни олади. Севинишиб югурган бувим ва бобом билан кўришиб, айвонга ўтиради.

Ойим, узоқда турганича «ассалом» дейди ва самоварга ёпиша кетади. Опам билан Иса акам ҳам, отам келганини эшитиб, дарров аллақайдан етиб келадилар.

Отамнинг қовоғи солиқ, индамасдан нос чекиб ўтиради, гапирмайди. Мен ҳам, мум тишлагандай сукутда, бобом ёнига тиқилиб ўтираман. 20

— Нима бўлди, гапир, қалай юмушларинг? — сўрайди оғир сукутдан кейин бобом.

Дадам, Тошмуҳаммад, баланд бўйли, сариқдан келган, соқол-мўйлови қора, уст-боши қўполгина киши. У бобомга жавоб бермайди. Яна анчагина жим ўтиргандан кейин носвойини тупуриб ташлайди-да, қисқагина қилиб тўнг жавоб беради:

— Уч кун бўлди — дўконга ўғри тушди, қолган молларни нари-бери сотдим-да, дўконни ташлаб, Хумсондан кетдим. Иш шундай расво... 30

Ҳамма жим, қотиб қолади. Узоқ сукутдан сўнг бирдан бобомнинг фиғони фалакка чиқиб кетади, у жаҳл устида тўлқинланиб гапирди:

— Хумсон ҳам расво бўлди дегин, ҳа, ахир одамлари инсофли эди-ку?!

— Хумсоннинг халқи яхши, лекин ўғрилар бор-да,— дейди отам калта қилиб.

Бобом ғоят хафа, бошини қуйи солиб ўтиради.

— Толеимиз қурсин!— ҳўнграб йиғлайди бувим.

Онам аста, товушсиз йиғлайди, фақат юзларидан 40 оқиб тушган кўз ёшлари гўё бизнинг юраклардан сирқигандай, акам, опам ва мен гоҳ отамга, гоҳ онамга тиқилиб, қайғу оғушида жим қотиб ўтирамиз.

Бобом бир сўз қотмасдан ўрнидан қўзғалади. Елка-сига ғам юки чўккандай, гавдасини базўр кўтаради ва ҳар кундагидан букчайганроқ ҳолда аста юриб, мачитга — хуфтон намозига жўнайди.

Энди бувимнинг фигони тўғони бузилган дарёдай кўпира бошлаганда отам дарров кесиб ташлайди:

— Бас-бас, бўлди энди, худодан кўр,— дейди жаҳл билан, кейин сал юмшоқроқ оҳангда:— Тирикчиликни бир амаллаб ўтказармиз, хафа бўлма, даладан овқат топилади,— дейди кафтига нос тўкиб.

Онам йиглаб юриб самовар олиб келади, дастурхонда нон бурдаланади. Ҳаммамиз жим, сўзсиз, иштаҳасиз чой ичамиз.

* * *

Эртасига ҳар кунгидан ҳам вақтлик чойга ўтираммиз. Дадам тўрда, хафалигиданми дастурхонга қўл урмайди, оғзида нос, боши қуйи эгилган, жим. Мен дадамга зеҳн солиб, термилиб ўтираман. Соқоли сийрак, юзига ажин туша бошлаган, кўзлари йирик. У ҳар вақт шундай, нос чекиб, хаёлга берилиб, узоқ ўтаришни яхши кўради.

Бобом чойни катта-катта ҳўплайди, гапиради, ўзи хафа бўлса-да, дадамга насиҳат қилишга тиришади.

Дадам ҳа демай, бе демай, бир нуқтага қараб ўтиради.

— Бас, ўтган ишга салавот, унут,— дейди бобом йўталиб.— Ҳаракат қил. Тожи ака куни кеча Янгибозордан келди, олдига чиқиб маслаҳат сўра. Кейин Янгибозорга бор, қозоқлар одобли, шафқатли, тоза халқ.

— Тирикчилик дардидаман, менинг ишим, албатта, чўлда тентираш,— тўнғиллайди дадам ва носни чекиб бўлади-да, аччиқ чойдан ичади, кейин индамай кўчага чиқиб кетади.

Бобом узоқ ўтиргандан сўнг: «Уҳ!» деб оғир хўрсинади, ҳассасини дўқиллатиб, аста қадам билан кўчага жўнайди. Қаромат опам ҳам нохуш ҳолда жилдини қозикдан олиб, бўйнига осади, китобининг ёнига яримта нонни тиқиштиради-да, мактабга кетади. Демак, бугун тушда «нонхўрак»жа уйга келмас экан, деб ўйлайман ичимда. У жуда доно қиз, Навоий, Машраб, Ҳофизларни майин, ёқимли овози билан, чиройли оҳанг бериб, жуда равон ўқийди. Мен унинг пинжида жим қулоқ со-

либ узоқ тинглашни яхши кўраман. Иса акам ҳам Оқ-мачитдаги мактабга қатнайди. У жуда ювош, бўшгина бола, бугун жимгина мактабига жўнади.

Онам боёқиш бугун ниҳоят хафа. У ўрта бўйли, ориққина, ранг-боши дурустгина, меҳнаткаш хотин. Уй ишидан жиндек бўш вақти бўлса дарров жиякми, дўппими тикишга ўтиради. Бугун ҳам онам дастурхонни чаққонгина йиғиштиради-да, иш тикишга ўтиради.

10 — Дадамнинг дўконини ўғри бўшатиб кетган бўлса, энди дадам Хумсонга бормайдими? Жуда ичим ачишяпти, ойи, гапиринг, дадам ўғрини нимага дарров қидириб топмайди? — сўрайман онамнинг ёнига ўтириб.

— Ўғрилар айёр бўлади, ўғлим. Улар тун қоронғисида келади-да, бирпасда шипиради-кетади, — дейди онам хафа ҳолда. Чаққон қатим тортиб, секин гапира бошлайди ойим. Тоғлар-тошлар, қоялар, учиримлар, улар орасида шарқираб оққан сувлардан гапиради.

— Ёнғоқ, олча, асал — ҳаммаси тоғдан келади, уқдингми? Эшитганман, Хумсон тоғлари жуда баланд, 20 чиройли эмиш, бағрида катта дарё кўпириб оқармиш.

Мен хаёлимда ўзимни тоғлар орасида тасаввур этаман. Эсиз-эсиз Хумсон. Мен дадамнинг ўрнида бўлсам ўғрини дарров ушлардим-да, ўхшатиб дўппослаб, молларни чўз дердим ўғрига.

Ховлиқиб гапирганча ўрнимдан туриб кетаман. Ойим жилмайиб кулиб қўяди.

— Баққолчилик яхши ҳунар, ойи. Дўконда ҳамма нарса бўлади: буғдой, арпа, ун, сабзи, пиёз, чой, қанд, ёнғоқ, майиз. Мана, Оқмачитда баққол бор-ку, нимани 30 қидирсангиз топасиз ундан. Ўтганимда ҳавасим келади, қанд-қурслари, бирам жийдалари борки... Ҳавасим келиб, қараб ўтаман, биттаям бермайди-я. Дадамнинг дўкониям шундайдир-а, ойи? Дадам ёзда мени олиб бораман, деган эди. Эсиз... Хаёлим Хумсонда эди-я!

Ойим ишпечни токчага қўйиб, самоварнинг кулини қоқади-да, гивирлаб, ошхонага кириб кетади. Орқасидан қараб, хафаликдан ойим куйиб кетди, дейман ичимда.

40 Бир неча кун ўтгандан сўнг дадам Янгибозорга жўнашга тайёрлик кўра бошлайди. Қарз-ҳавола билан амал-тақал қилиб, чит, тик, тринка олади ва бир саҳар, қоронғида, отда жўнаб кетади.

Бобом ва бувим дуо қилиб йиғлаб қоладилар.

Онам анча тинчиган. У пешинга яқин кичик бобом-никига — отасиникига чиқмоқчи бўлиб, мени олдига солади. Онам паранжида, баққоллар ёнидан ўтиб бораёт-сак соқоллари оқ, таниш Сарви баққол секингина эшити-лар-эшитилмас: «Қурвақа» дейди. Жаҳлим чиққанидан қалтираб кетаман.

— Юр, тез-тез... — дейди онам.

— «Қурвақа» деяпти-ку, ҳар кун мени кўрганда «Қурвақа» дейди, — дейман оймга ранжиган оҳангда.

— Ҳа, қўявер, эрмак қилади-да, ҳамманинг ҳам шун-дай бир лақаби бўлади, парво қилма, ҳаммаси ҳазил, — дейди онам. 10

Бу — бобомнинг лақаби.

Бурчакка етганда жиндак тўхтайман. Бу ерда хашак устида қишу ёз бир девона ётади. Соқоллари ўсган, кийимлари жулдур бир кекса девона. Ҳар куни шам ёқиб, гўштсиз қора шўрва қайнатади. Ҳозир эса бир нималар ҳақида хониш билан ваъзхонлик қилмоқда. Бирпас тўхтаб тинглайман. Онам анчагина илгари кетиб қолади. 20

Мачит олдидан ўтиб кетаётганда яна тўхтайман. Мачит минораси баланд, савлатли. Ҳар ўтганимда лаҳзагина тўхтаб, миноранинг тагидан бошига қадар бир кўз югуртираман.

Бувимларникига етамиз, онам орқасига бир қарайди-да, менинг қорамни кўргандан сўнг ичкарига кириб кетади.

Мен ташқарининг тўридаги дўконга кирман. Каталак дўкончада бобом, икки тоғам, тўртта халфа маҳси тикмоқдалар. 30

— Э, кел-кел, камнамосан?! — дейди киноя билан шартта-шартта қатим тортиб, бигиз билан маҳси тикаётган Эргаш халфа.

— Ассалом! — дейман ва тўппа-тўғри тўрдаги бобомнинг олдига ўтаман.

Бобом мени қаттиқ қучиб, қўли билан орқамни бир икки қоқди-да, тагин ишга тутинади. Дам тоғаларимга, дам халфаларга бир оз тегажаклик қилгандан кейин ичкарига кириб кетаман.

Торгина ҳовли. Бобом ота-боболаридан қолган чу-рук уйни бузиб, минг машаққат билан янги иморат солган. Қичкина, ниҳоят тор ҳовлида бир нав тузуккина икки уй ва бир айвон. Ҳовлининг бурчида каттакон, йў- 40

ғон, тарвақайлаб ұсган бир туп олма. Бувим ҳар баҳор дарахт олдиға болта кўтариб боради-да: «Кесаман, кесаман сен ўлгурни!» деб пўписа қилади.

Айвонда ойим билан бувим сўзлашиб ўтиришибди.

— Кела қол, болам, кел, айланай,— дейди бувим қу-чоқлаб икки юзимдан чўлп-чўлп ўпиб.

У савлатли, тўлагина, оппоқ, кўзлари йирик, зийрак ва ширин сўз хотин.

10 Мен дарров ўйинга тушаман, эрмак ахтара бошлайман. Айвонда гир айланиб, бемалол кезиб юрган мусичаларни қувлайман.

— Бай-бай-бай, шўхсан-э...— дейди онам қўлини силтаб.

Шипга кўзларим тушади:

— Вой, бола очипти, биттасини тушираман, калтак йўқми?— Учоқ бошига, келин ойим олдиға югураман.

— Увол-ку, ахир, берманг! — дейди айвонда туриб онам.

20 Яна дам аммамнинг ғийбати, дам бувимдан шикоят, узоқ битмас-туганмас суҳбатларини давом эттирадилар.

— Юр, укам, машинада тикишни ўргатаман. Бирам машинаки, шатиллатиб тикиб беради. Юр, ўзинг кўр, уч кун бурун горддан тоғанг олиб келди.

30 Келин ойим мени уйга бошлайди. Олдига тушиб уйга чопаман. Ярақлаган янги машина экан. Келин ойимни нари суриб, машинанинг қулоғини эгаллайман, ўнгу тескари айлантираман, у ёқ-бу ёғини очиб кўраман. Келин ойимнинг жаҳли чиқиб «тегма, бу нозик нарса» дейди ва ўтириб маҳсиларнинг қўнжига машинада гул сола бошлайди. Бу янгиликдан ҳам тез зерикаман-да, ташқарига, дўконга югураман.

Бобом пешин намозига кетган, у кўпдан бери мачитнинг ихлосли сўфиси. Унинг баланд, гуриллаган овози минорадан янграб, узоқларга, аллақайларга кетади. Ҳар гал у азон айтаркан, қулоқ солиб тураман-да, «менинг бобом» деб қўяман ўртоқларимга. Бобом бирор кунни қанда қилмайди, ҳар кун беш маҳал минорага чиқиб азон айтади.

40 Мен дўконда бобомнинг йўқлигидан севинаман-да, дарров кундага мукка тушиб оламан. Қўлимга тушган энг яхши чармларни кўва билан уриб-уриб, бизбизак кесишга киришаман. Лекин бизбизак ўлгурни яхши ўхшата олмайман. Шу чоғ тўсатдан катта тоғам Эгамберди

қилмишимни кўриб қолади-да, ранжиб, мени койий бошлайди:

— Э-э, жинни бўлиб қолдингми? Вой-бўй, қиймалаб ташлабсан-ку бутун чармларни, тентак. Жўнаб қол ҳозир, буванг калтаклайди.— Қўлимдан газанни йириб оладида, қиймаланган чармларни йиғиштиради.

Лекин парвойим йўқ, писанд қилмасдан халфа-шогирдлар билан ҳазиллашиб ўтираман. Бобом пешини намозидан қайтиб, ишга ўтирган ҳамон менинг қилмишларимни сезиб қолади:

— Ия, бу нимаси? Увол-ку, тентак! — Озмунча чарми! Жўна кўчага,— бақиради жаҳлдан қизариб.

Мен қовоғимни солиб, хафа ўтираман.

— Бор, сув олиб кел, ширач қорамиз,— дейди бобом юмшаган товуш билан кулимсираб.

Заранг товоқни кўтариб, дарров ичкарига югураман ва физиллаганимча бирпасда зарангни лиммо-лим тўлатиб сув олиб чиқаман.

— Баракалла, хумпар-э, чаққонсан-да ўзинг,— мақтайди мени бобом тукли қулоғини жимжилоғи билан қашиб. Халфаларга халақит бермасин дейди шекилли, буюради:— Тур, бир ўйнаб кел!

Кўчага чиққим келмаганидан ғивирлаб, уни-буни ўйнаб ўтираман. Катта ва кичик тоғаларим бошларини кўтармай иш тикадилар. Катта тоғам маҳси тикмоқда. У баланд бўйли, қотмадан келган, силнамо, ориққина киши. Кўзлари йирик, қошлари пайваста, мўйлови ўзига ярашган... У беданабоз, беданани жуда яхши кўради ва унинг тилини яхши билади. Ҳар кун пешинда ёки кечқурун Баландмачитга чиқиб ўртоқлари билан самоварда жиндак гаплашиб ўтиради. Уст-боши озода, бошида ҳамиша янги дўппи, белида қўш шоҳи белбоғ — олифтанамо йигит.

Кичик тоғам бўлса паст бўйликкина, мўйловлари сийрак, заиф ва кўримсизгина. У эртадан кечга қадар силжмай, бирон сўз қотмай, маҳси тикади.

Шогирд ва халфалар беш киши, кўзлари ва қўллари ишда, астагина хиргойи қилишади ёки эрмак учун ундан-бундан, олди-қочди воқеалардан гаплашиб, турмушдан нолиб, турли машаққатлардан зорланиб ўтиришади. Уларнинг қўллари жуда чаққон, бирпасда бигизни шартта-шартта тикиб, ипни у ёқ-бу ёққа қулочлаб, чок тикадилар.

Мана ориқ, қотмагина, силнамо, соқоли жуда сйрак бир халфа секин қўшиқ айтади:

Жон-жон Латифа!..
Гул майдон Латифа.
Шохида ўйнанг, баргида сайранг,
Жон Латифа!..

Унинг овози ёқимли, оҳанги майин, дардли.

— Жуфт бўлсин!— қичқиради биров.

10 — Баракалла, офарин, устахон, қани тағин айтинг, қўшиқнинг конисиз-ку,— дейди лўппигина ёш бир халфа. Аммо бобомнинг жаҳли чиқиб кетади:

— Э, бас, ишингни қил! Ҳазилнинг ҳам, қўшиқнинг ҳам бир шингили яхши, ортиқчаси ярашмайди, таомил шу! — дейди кескин тарзда.

20 — Жон ака! — дейди кўримсизгина бир кекса халфа.— Ишни қилиб ўтирибмиз, ишимиз ёмон эмас, аммо зерикамиз, қўшиқ бўлса жонга роҳат, вақт ўтганини, чарчаганимизни билдирмайди, эрмак-да, эрмак...— дейди ранжиган товуш билан бошини ишдан кўтармасдан..

Бобом унга бир ўқраяди-да, қизариб бўкиради:

— Олло де, оллого сиғин! — Кейин юмшоқроқ товуш билан:— Дард кўп, даво йўқ... Эшонга қўл бер, кексайиб қолдинг, қўшиқ сенга чикора!— дейди.

Уй ичи сув қуйгандай жимжит бўлади. Халфа-шогирдлар, тоғаларим жим иш тикадилар, ёлғиз пашшалар ғувиллаб айланади. Уларнинг хиралигидан диққат бўлган шогирдлар гоҳо «аҳ» деб билакларига ёки бўйинларига бир уриб қўядилар.

30 Жума кунлари халфа ва шогирдлар озод. Катта-кичик тоғаларим самоварга чиқиб кетадилар. Аммо боёқиш бобом ишни узмайди. Ўзи ёлғиз иш тикади. Тўп отарда ишини тугатади-да, таҳорат қилиб, мачитга жўнайди. Оқмачитда жума намозини ўқигандан кейин бизнинг маҳаллага яқин — Мўғул кўчадаги мачитга, эшоннинг олдига боради. Мачитда одам қалин. Ҳофизлар йиғи-сиғи билан ишқий ва сўфиёна ғазаллар ўқишади. Бобом «ху!» деб дарров ўртадаги зикрчиларга қўшилиб, зикр тушиб кетади. Жон-дили билан, астойдил зикр

40 қилади.

Бобом камбағал, рўзгорини зўр-базўр сургаб, тамадди қиларди, кеча-кундуз тинмасдан ишларди, аммо озгина вақт топса, дарров намоз-ибодатга бериларди.

Бир куни бобомнинг устахонасида ўтирсам кир паранжигга ўралган, қадди букик, ориқ бир хотин салом бериб киради ва секингина дераза тагига чўкади.

— О, айланай, пирим, меҳрибоним!— дейди кампир бобомга мурожаат этиб.— Ҳузурингизга келдим.

Бобом бошини кўтармасдан алик олади-да, кампирдан сўрайди:

— Ҳа, ишинг қалай кампир?

Кампир узоқ гапиради, боласининг ишсиз сарсонлигидан ҳасрат қилади, турмушдан зорланади: 10

— Сизга сиғиниб келдим, айланай уста, ўғлимни ишга олинг, ақлли, мўмин-қобил бола...

Бобом индамайди, дўқ-дўқ қилиб шонни уриб қўяди-да, бирпасдан кейин нохуш товуш билан дейди:

— Шум бола. Биладан уни, бир вақт ишлаган. Такаббур, қўрс, пичингни яхши кўрадиган, шилқим бола, тушундингми?

Кампирнинг нафаси бир лаҳза ичига тушиб кетади, кейин ялинчоқ товуш билан гапиради:

— Гапингиз тўғри, уста. Ҳаммаси рост, қандай қилай, ёмон, қўрс бола, ўлгудай ўжар, дилозор. Ўзим ҳам биладан, тақсир. Йўлга солинг. Лекин ақли расо. Одам бўлади, деган умидим бор, тақсир. Ёрдам беринг, яхши-лигингизни сира унутмаймиз, очмиз... — деб пиқ-пиқ йиғлайди кампир ва сўзида яна давом этади. Дардимиз кўп, ҳасратимиз кўп, бирпасга ташқарига чиқсангиз, жиндак гапим бор эди,— дейди яна ялиниб. 20

Бобом тўнғиллаб дейди:

— Кампир, халфаларнинг қулоғи берк, айтавер, нима гап? 30

— Фалакнинг дастидан ўлдик, додимизни эшитадиган киши йўқ.

— Бас, бас, ўзи нима гап? Пўскалласини гапир!— дейди бобом.

Кампир бир он сукут қилади, кейин йиғи аралаш, шивирлаб гапиради:

— Бойвачча ўлгурнинг болаларига, эркатойларига кинна солиш, қоқиш-суқиш учун гоҳо бориб турардим. Келин пича димоғдор бўлса ҳам, «келинг, келинг» деб турарди боёқиш. Бир кун у «неварангизни менга беринг, чақалоғимни кўтариб юради, кийим бош қилиб 40

бераман, овқати шу ердан ўтади», деб ялинди. Ўн учга кирган ёшгина попукдай қиз эди. «Хўп, болам!» дедим, суюниб кетдим, жилла бўлмаса қорни тўяди-ку, деб ўйладим. Уйга бориб мақтадим — бой жуда бадавлат, ер-сувлари кўп, дедим. Неварам ҳам суюниб кетди, дарров олдимга солиб, бойнинг ҳовлисига олиб бордим. Болалари кўп, уйи бағ-буғ. Келин гердайиб: «Яхши қилдингиз, буви, неварангиз ёлчиб қолади», деб мақтанди. Мен нодон, ғафлат босган бошим, суюниб, дуо қилиб

10 уйга қайтдим. Олти-етти ой ўтди. Неварам боёқиш гоҳ-гоҳ уйга бир зумгина келиб кетарди. «Бувижон, иш кўп, жуда зерикдим», деб зорланарди. «Ҳечқиси йўқ, ишга пишасан, қорнинг тўқ бўлса бас, чироғим», деб алдаб-сулдаб жўнатардим мен гумроҳ. Лекин бойвачча ўлгур қизга кўз қирини ташлаб юрар экан. «Оппоқ қизим, яхши қизим», деб алдаб юрар экан жувонмарг бўлгур.

Халфалар, шивирлашиб, бир-бирини туртиб қўйишадди. Улар гапга зимдан қулоқ солар эдилар.

— Бир кун келин ясаниб, болаларини ясантириб она-
20 синикига кетган экан, бойвачча қизни алдапти, аврапти, хуллас ёпишипти. Э, уста, аҳволимиз шу, неварам шумшайиб уйга келиб ўтирипти... Дардимиз беҳисоб. Илоҳим, бойваччаларга ўлим берсин, хонавайрон бўлсин!— хўнграб йиғлаб юборади кампир.

Халфалар, тоғаларим ғазабдан титрайдилар, бобом оқариб кетади.

— Бойваччанг ким? Оти нима аблаҳнинг? — сўрайди бақириб.

— Бунн сир сақлайман, уста, мабодо бой билса, тишч
30 қўймайди бизни,— деди кампир секин товуш билан.

— Бойваччаларни пул қутуртиради. Итваччалар...— бўғилади кекса халфа.

— Турган-битгани ифлослик у аблаҳларнинг,— дейди иккинчи бир халфа.

Бобом узоқ ва огир сукутдан сўнг кампирни овутади:

— Бас, йиғлама, зolimлар кўп, хоинлар кўп, уларнинг шундай номаъқулчиликлари, итликлари бўлиб туради. Кўп кўрганмиз, кўп эшитганмиз бундай воқеаларни. Сабр қил, тангрим ўзи беради уларга жазони!— Бир оз
40 ўйланиб ўтиргандан сўнг, бошини кўтариб сўрайди:— Хўш, ўғлинг уста Мирҳамиддан кетиб қолдими?

— Уришиб қолипти... Йўқ деманг, олинг, тасаддуқ!...— тугилиб ялинади кампир.

— Кампир, юбор ўглингни. Ўзим яхшилаб бир гаплашаман. Хўп эзиб, иннайкейин ишга оламан аблаҳни.

Кампир узундан-узун дуо қилиб, чурук паранжисининг этакларини ерга сургаган ҳолда чиқиб кетади.

Мен анграйиб ўтираман.

* * *

Ҳаво ҳаддан ташқари исиб кетади. Офтоб омонсиз. Халфалар ва тоғаларим тер қуйиб ишлайдилар, дам жиққа ҳўл рўмоллари билан елпиниб, дам энгашиб манглайларидан терни сидирадилар, аммо бобом тушкур мунчоқ-мунчоқ тер босса ҳам писанд қилмайди, бемалол ишлайди, шартта-шартта чарм қирқади, ишдан тинмайди. 10

— Шу тобда, жардаги муздай сувга бир шўнғиб роҳатланиб чиқсанг! — дейди лўппи халфа.

Бобом бир хўмрайиб қўяди.

Гоҳо маҳалланинг бекорчилари киради. Ундан-бундан гаплашиб, баъзилари эрмак учун маҳсиларни бўяб, пардозлаб ўтирадилар. Бекорчи камбағаллар кўп. Халфалар, тоғаларим иссиқдан эсанкираган ҳолда сустгина ишлаб ўтирганда, тўсатдан кекса халфа сукутни бузади: 20

— Ҳа, ростдан, бугун сешанба. Эрта чоршанба, бозорга борамиз, хўпми, уста? Маҳсиларни дўндириб сотамизда, салқин самоварда қулинг ўргилсин қаймоқдек нонни жиндай мураббо билан уриб оламиз. Кейин аччиқ кўк чойни бостириб ичамиз.— Кўсанинг юзига табассум ёйилади.

— Суф сизга, дўстим!— дейди дарров унга жавобан иккинчи бир халфа.— Вағилламанг беҳуда, бу гал навбат бизники. Янги олача яхтак ҳам интизор бўлиб турипти, ясаниб биз ҳам бир гал бозорга бориб, гашт қилайлик... Бизнинг кўнгил ҳам қушдек талпинади. Уста, хўп денг! — Ялинган оҳанг билан бобомга қарайди.— Бозор яхши-да. Ғалва-ғулва кўп. Одам қалин, мисоли дарёи кабир,— дейди халфа. 30

— Бўлди, бўлди, бас! Ишга қаранглар, бир гап бўлар!— дейди бобом чармдан бошини кўтармай.

Яна уйга оғир, зериктирувчи сукунат чўқади. Қулочланиб тортилган ипларнинг, кесилган чармларнинг ширтиллагани эшитилади холос. Ҳамма иссиқдан бўшашиб, жим, ялқовгина ишлайди. Мен кўчага чиқаман. Алла- 40

қандай бир аравакаш бир арава қумни кўчага туширади-да, кетиб қолади. Болалар, севишиб, олтин каби қумга ёпишамиз.

* * *

Бувим ҳовлига бир парча кигизни ташлаб, қайта-қайта супуради. Ўзи кигиз қоқиш, ҳовли супуриш, сув сепишга ўхшаш ишларни жуда ҳам яхши кўради. Сира тинмайди.

10 Ундан-бундан, замонанинг турли воқеаларидан, тирикчиликдан гапириб ўтирган бобом айвондан аста туради ва ҳовлига, бувим тайёрлаган салқин жойга ўтириб, тиззаларини уқалайди.

— О! — дейди бобом бошини қимирлатиб.— Умр деган бир лаҳзада сувдай оқди-кетди! Давр ҳам кетди, туям кетди, пулим кетди. Э, бир замонлар бор эди, туяда кайф қилиб, ҳали Чимкентга, ҳали Сайрамга, ҳали қарабсизки, Қарқарага қатнардик. Ўтиб кетди давр. Кўрдим, юрдим, ҳа, Тош омон бўлсин энди, болаларига ўзи бош бўлсин!

20 Бувим кичкина бир кўрпачани кигизнинг бир четига солади-да, бошидаги эски енгил рўмолини қайтадан боғлаб, қўлидаги бир калава ип билан бобомнинг ёнига ўтиради.

— Ҳа, умр ҳам, давр ҳам кўз очиб юмгунча ўтар экан, кетар экан. Илоҳим, Тошмат омон бўлсин, ўғил-қизлари кўпайсин! Дуойим шу.— Бир он ўйланиб кейин сўзида давом этади.— Лекин жиндай боғ ёки пича кенггина ҳовли йўқ. Шу кафтдай ҳовлида ўтирибмиз...

30 — Э-э, — дейди бобом ердан кўзларини узмасдан,— қайдаги гапларни бошлайсан. Бутун умр туяда, отда ўтди. Қор, жалаларга қарамасдан тоғу тошларни кездик. Тирикчилик ўнғай эмас, эҳ-эй!.. Лекин от жонивор асл нарса. От тоғда, тошда, даштда одамнинг дўсти, мисоли от билан одамнинг дарди бирдек. Юриб кўрганмиз кўп. От боёқишнинг гўнги хазина. Таппи қилиб ёқасанми, айниқса деҳқонга гавҳардек бебаҳо. Эшитганман, от гўнги ҳақимларга тилладек зарур эмиш. Лекин биянинг қимизи дориларнинг асили. Қани бўлса, бир шимирсанг! Айниқса от жонивор жангда, улоқда қутуриб кетади. Хаёлимда одамларга қараганда отларда завқ кўп дейман-ов! Айниқса, йўрға отларга минганда завққа

тўласан киши. Бургут отларни, йўрға отларни кўрдик хўп. Ҳавасинг келади. Ҳазрат Алининг ҳам бургутдай учқур Дулдул деган отлари бўлган экан.— Бир оз сукутдан кейин давом этади.— Аммо туя даштда, саҳрода мисоли азим дарё. Чўлда егани чўп, холос. Уч кун, тўрт кун саҳрода юрасиз, бир қатра сув йўқ. Жонивор чидайди. Қуёш жаҳаннамдай ёнади, шунга туя чидайди-да. Лекин сутидан қумрон ясайдилар. Тоти яхши бўлади. Хўп кўрдик, хўп ичдик. Кампир, эсингда борми, бирдан туямиз туғиб қўйган эди. Бола-чақа, аёллар чандон хурсанд бўлган эди. Попукдай бўта эди, эсингдами? 10

— Ҳа, эсимда, бўталоқ бирам кўҳлик, кўзлари катта-катта, мулойим, ёқимли, зийрак эдики, ҳамманинг ҳаваси келарди,— дейди кампир кулиб.— Сутиниям ичганмиз.

Тағин бобом бошлайди гапни. Кўзлари озгина намдай.

— Ҳа, лекин туя минган киши туянинг қадрини, ишининг завқини билади. Э-э, ўтди умр, сувдек оқди-кетди. Чақмоқдек ярқ этиб ёнди-ю, ўчди. 20

Бувимнинг энсаси қотади.

— Э, нолиманг сира, шукур қилинг, саксонга кирдингиз. Ошингизни ошадингиз, ёшингизни яшадингиз,— дейди бувим лабини буриб.

Бобом мийиғида кулиб, бармоқлари билан оппоқ соқолини тарайди.

— Сирасини гапираман-да, кампир, невараларнинг тўйини кўрсам дейман.

— Ҳа, кейин невара келин кўрсам дерсиз. Ҳо, жон шундай ширин бўлади қариларга,— дейди кампир пичинг билан. 30

Бобом эскидан туя минган. Бойларга хизмат қилган. Ҳар хил маталарни, чой ва майизларни ортиб, турли шаҳарларга, ҳатто Орқа, Қарқара каби узоқ жойларга борган. Бобомнинг етти туяси бўлган экан. Қаҳратон қиш кунлари туяларига бир оз дам бераркан. Маҳалла ва қариндошлар: «Э-э! Сотинг бу туяларни, қиши билан боқасизми? Ем-хашак деб дахмаза қилиб юрасизми?! Сотиб юборинг, кўклам келди дегунча бозордан дарров бошқаларини оласиз!» деб маслаҳат берар эканлар. 40 Аммо бобом ўжар экан: «Йўқ-йўқ! Бўлмаган, бемаъни гапни қилманглар, туяни бузрук дейдилар, азиз нарса, ахир! Хашак, кунжара сероб. Итниям боқадикун

одамлар, булар туя-ку, бузрук махлуқ», дер экан. Бобом кучук, товукларни ёмон кўрарди. Сира боқмасди уларни.

Молхонамиз кенг-қовул. Бобом чўп-хашак, кунжараларни вақтида кўп қилиб ғамлар экан. Айтишларича, туялари семиз, ялтираб турар экан. Узоқ қиш кунлари бобом куни бўйи уларнинг тагини тозалаб супуриб, овқат бериб, тўйдириб юраркан. Гоҳ-гоҳ туяларини эслаб, мақтар эди чол. Жуда ҳам яхши кўрар экан туяларини.

- 10 «Жон ичида сақлардим уларни. Тоғда, тошда юрардим тентираб, аттанг, ўтиб кетди давр...» дерди бобом уларни эслаганда. Менинг отам ҳам ёшлигидан бобом билан бирга туяда юрган экан. Узоқ далалардан гуруч, похол, хашак келтириб, қишда шаҳарда сотишаркан. Бобом жуда қаттиқ қиш совуғида, ёз иссиғида бирон самоварда тўхтаб чой ичишганда, бир чойнак чойни тугатиб: «Тош! Югур самовардан сув оқизиб кел, шамаси яхши, увол-ку, ахир!» дер экан. Отам: «Жинни бўлдим чол, уят-ку...» дер экан ичида ва қовоғини солиб ўрнидан
- 20 тураркан-да, бобом билмас, чой солиб дамлаб олиб келаркан, кейин самоварчига аста пул ташлаб, туяга миниб кетаркан.

— Бува ҳаммасини эшитдим. Бизга кичкина бир боғ бўлса,— дейман мен туриб-туриб,— майли қуруқ жой бўлсаям, ўзим шафтолиларни саралаб, гилослар, ўриклар экаман. Кейин яхши, қулинг ўргулсин тоқлар ўтқазаманки, кўрасиз. Сиз нуқул туяларни гапирасиз, ўтган замонингизни мақтайсиз. Менга туя эмас, боғ керак! Шаҳарнинг иссиғини кўринг, жаҳаннам. Дала яхши-да. Фир

30 фир шамол. Сувлар кўп. Қовун-тарвуз сероб, узумлар кўп.

Бобом қулгидан қотиб қолади.

— Эй, тавба, ўғлим, нима деяпсан ўзинг! Далани мақтайсан-а, ўзим биламан даланинг гаштини, дардисар пул йўқ. Боққа пул керак, болам, пул бўлса чангалда шўрва. Катта бўлиб, топармон бўлсанг, ўзинг олсан арши аълодай бир боғни.

- Мен индамайман, қовоғимни солиб, яна бирпасгина бобом ва бувимнинг гапларига қулоқ соламан ва пайт
- 40 пойлаб, бобомга ялинаман:

— Гузарга қовун тушди, бирам ширинки, юринг, бува, қовун чиқибди!—Бобомнинг қўлларига ёпишиб сургай бошлайман.

— Э-э, қўй, ўғлим, ҳали пишмаган, сабр қил, пулим ҳам йўқ,— дейди бобом.

— Бас-э, ёмон бўлиб кетибсан, чақа анқонинг тухуми! — дейди бувим жаҳл билан.

Қовоғимни солиб, хафа ҳолда кўчага чиқиб кетаман.

* * *

— Тошга нима бўлди? Тинчликмикан? Соғмикан? Мусофирлик қурсин, илоҳим,— дейди бувим бобомга тикилиб.— Нима қилиб ялпайиб ўтирибсиз?! Туринг ҳозир! Ҳасан келибди, учрашинг! — дейди ялинган товуш билан. 10

Чол тасбеҳни кўрпачага қўйиб, дейди:

— Бордим Ҳасанга...—бир оздан кейин овозини баландроқ қўйиб дейди:— Юрипти-да саҳрода газбозлик қилиб, тентираб...

— Уч ой бўлади кетганига, дом-дарак йўқ, битта-ю битта ўғлим. Бемехрсиз!..— Бувимнинг юзидаги ажинлари кўпайиб кетгандай туюлади менга.

— Билмадим... Хумсондалигида ҳар ўн беш кун фириллаб хабар келиб турарди, чоғи. Янгибозорга борди-ю, 20 жимжит бўлди-қўйди.— Бир оз сукутдан кейин давом этади бобом:— Юргандир-да жазирама саҳроларда бола-чақа, чол-кампир, деб. Тирикчилик шундай оғир юк, азобу уқубат бўлади... Чумоли доим ишда, кеча-кундуз меҳнат қилади. Одамлар ҳам бамисоли чумоли... Беш вақт намозингга дуо қилиб ўтиравер. Бизларнинг қўлимиздан шу келади, холос.

Чархни ғиз-ғиз айлангириб кампир гапиради:

— Оғир замон бўлди, ҳали сув пули, ҳали ер пули, солиқларнинг сон-саноғи йўқ, тирикчилик бир дардисар бўлиб қолди. Бу Некалай жувонмаргнинг халқ билан сира иши йўқ...— Узоқ хўрсинади-да:— Ишқилиб, Тош омон бўлсин...— дейди бувим йиғламсираб. 30

Бобомнинг ҳам кўзларига жиққа ёш тўлган. Ҳассаси қўлида, букчайиб Мираҳмад отаникига чиқиб кетади.

Уйин яхши нарса. Мен юраман тентираб, эрта ҳам, кеч ҳам ўйнаганим-ўйнаган. Ўртоқларим жуда-жуда кўп. Қодир, Аъзам, Турғун, Аҳмад, Ҳожи, Собир... Қодир мўмингина кўринади, аммо жаҳли чиқсами қўймайди, ёқалашиб кетади. Аҳмад тентакроқ, ошиқбоз, жуда камбағалки... Ҳожининг отаси мардикор, базўр кун кечи- 40

ради. Лекин қувгина киши. Ўғли ҳам шундайроқ. Собир кичкина-ю, пишиққина. Маҳаллада болалар кўп, лекин бир-бирига ўхшамайди.

Бизга ҳар нарса ўйин: ҳали ошиқ, ҳали арава ўйин, ҳали чиллак, ҳали от бўлиб чопиш, ким ўзиш. Булардан зерикиш йўқ. Ҳар кун неча дафъа қайта-қайта ўйнаймиз.

10 Мен ҳали мактабга қатнамасам ҳам қуръоннинг айрим кичик оятларини, Машрабнинг баъзи ғазалларини сувдай биламан. Қаромат опам ўргатган эди менга буларни. «Бирпасда сувдай билиб олдинг-а!» деб яна ўзи ҳайрон бўларди.

Бобом зимдан синчиклаб разм солиб ўтиради ва узоқ сукутдан кейин онамга қараб дейди:

— Уғлинг зийрак, Шаҳодат, мулла қиламиз ўғлонни.

— Ҳа, ўқитайлик. Аммо Қаром ҳам ўқийверсин, ақли етук қиз. Мана Навойни, Ҳофизни бирам ўқийдики, сел қилиб юборади. Отин буви ҳам доим ҳаммага Қаромни таъриф қилиб юради.

20 — Уқиган яхши. Қиз бола бировнинг хасми. Майли, ўқисин. Мен ўзим омиман. Ҳе, деса, бе, дейман. Тошни жиндайгина ўқитдим, чаласавод у. Неваралар мулла бўлсин, майли ўқисин.— Бобомнинг юзларига табассум ёйилади, кейин хурсандликдан кулиб юборади.

* * *

Отамнинг кетганига олти ой деганда, бир кун оқшомда тўсатдан эшикдан кириб келади. Онам, бувим йиғлаб кўришадилар. Мен секин қучоқлайман. Қамгап дадам индамайди.

30 Бобом кўришиб, қайта-қайта сўрашади:

— Омонмисан, омонмисан, ўғлим?

— Ҳа, юрибмиз саҳрода.— жавоб беради отам қисқагина.

Бобом қозоқларнинг тирикчилигидан, саҳро ҳаётидан, қўйлар-эчкилардан қанча эзмалаб сўраса-да, отам фақат «ҳа» ёки «йўқ» деб калта жавоб беради, холос.

Бобом бир оз сукут этади, кейин бошини кўтариб сўрайди:

— Қанча турасан?

— Уч кун,— жавоб беради отам кескин равишда.

40 Бувим йиғи аралаш гапиради:

— Ой юр, болам, омон юр, қайда бўлсанг ҳам омон бўл, бошинг тошдан бўлсин! Ҳар кун беш вақт намозимда дуо қиламан. Ўғлим, ҳазир бўл. Ёмонлар кўп. Улардан узоқ бўл, ҳамроҳларингга ҳамиша яқин тут ўзингни. Эсон бўл, оллога топширдим сени!— Йиғлаган ҳолида ўрнидан туриб, ошхонага, оймнинг олдига кетади.

Бошини эгиб хомуш ўтирган бобом ҳар турли ибратли сўзлар билан отамга насиҳат қила бошлайди:

— Ғаним кўп, улар ҳар ерда бор. Яхшига улфат бўл. 10
Қозоқлар билан улфатчилик қил. Қозоқлар одамга меҳрибон, яхшилик қиладиган халқ. Қозоқлар билан кўп юрганман. Улар тинчликни яхши кўради,— дейди таъкидлаб бобом.— Қўрслик қилма, мулойим бўл! Би-
ламан сени, кўп қўрссан. Гап-гаштакларинг ҳам бор,
биламан.

Бетоқатланиб ўтирган отам асабийлашиб дейди:

— Бас, бас, етар!

Заҳардай аччиқ чойни қанд тишлаб тез-тез ҳўплайди-да, ўрнидан туриб, самоварга чиқиб кетади. 20

Дарров мен ҳам кўчага отиламан.

Октябрь ойи. Ҳавода салқин шабада. Уриклар, олмалар, тераклар барги олтинланган... Япроқлар ерда гилам-гилам... Осмон кўм-кўк... Қуёш ёқимли... Ҳавода тўда-тўда булутлар кезади... Боғбонлар шаҳарга кўчиб келганлар.

Кўчада, ҳар вақтдагидай, катталар уришиб-муштлашиб ошиқ ўйнамоқдалар. Қичкиналар ёнғоқ ўйнайди. Дарров чўнтагимдан бир ҳовуч ёнғоқ олиб, ўйинга кириша кетаман. 30

Эртаси кун отам бозордан қайтганда ярақлаган бир жуфт калишни менга кулимсираб узатади:

— Мана, кий!

Калишни маҳкам қучоқлаб, тиззага қадар тупроққа қорилган оёқларимга ялт этиб қарайман ва дарров бирин-кетин икки оёғимни ариқдаги муздай сувда шапиллатиб чаяман-да, калишларни кийиб оламан.

— Сағал катта-ку?— дейман севинганимдан энтикиб.

— Қиявер, ўғлим, маҳси билан жуда лойиқ келади,— жавоб беради отам юмшоқ товуш билан. 40

Отилиб ҳовлига кираман-да, ошхонага, ош дамлаётган онам олдига югураман:

— Ойи, ойи, буни қаранг, яхшими? Эртага сўфи бу-
вамга чиқиб, — дейман оёғимдаги калишларни кўрса-
тиб, — маҳси оламан.

— Буюрсин!.. Ажабми!.. — дейди ойим калишларга
қараб.

Айвонда дадам кулиб, нималарнидир бобомга гапи-
ради. Дадамнинг бугун кайфи чоғ.

— Қариб қолдим, мазам йўқ, мадорим йўқ... Умр ту
гаяпти... — дейди бобом хўрсиниб.

10 — Бақувватсиз, ота, рангингиз яхши, — дейди дадам
мулойим товуш билан.

— Э-э. Куч кетди, қувват кетди, болам! — дейди бобом
сўзларни бир-бир чертиб. — Ҳа, шундай, путур кетди
энди. Зўрға-зўрға намозга бориб келаман, холос! Сак-
сонга кирдим, ўтириб қолдим, ўғлим. Тез-тез келиб тур...
Уқдингми?

— Тирикчилик-да, қандай қилай ота? — дейди дадам
паришон ҳолда. — На остимдаги отим тинади, на ўзим...
20 Ҳали даштга, чоршанба бозорга, ҳали Шаробхонага, ҳа-
ли Турбатга... Ўзим ҳам жон деб тез-тез келиб турардим-
у, иложим йўқ. Қарзларим кўп, мана бугун ҳам насияга
мол олдим, — дейди отам ерга қараб.

Бобом хаёлга ботиб узоқ жим ўтиргандан кейин, на-
мозга отланади.

Эртаси қоронғида, бақувват йўрға отига миниб, дадам
жўнаб кетади

* * *

Азонда уйғонаман. Ҳамма ёқ оппоқ қор. Паға-паға
майин қор осмондан қуйилиб турарди, шамолнинг секин,
30 бўғиқ гувиллаши эшитилади. Қарғалар «қағ, қағ, қағ»
деб, қор ўйинини бошлаб юборган. Улар ҳали қанотла-
рини кенг ёйиб учади, ҳали шод ва мағрур чайқалиб,
юмшоқ қор устида юради. Баъзилари сўнгак ғажиб, та-
лашади.

Ойим ва бувим яланг оёқларга кавуш кийган, ғарч-
ғурч қор босиб, совуқдан қалтираган ҳолда наматларни,
кўрпачаларни уйга, ҳовли юзидаги темир-терсақларни
ошхонага ташиб, ҳамма ёқни саранжом-саришта қилиш-
моқда.

40 Бошимни ёстиқдан бир узиб, ҳовлини томоша қила-
ман. Томни, ҳовлини, дарахтларни оппоқ қор буркаган.
Севниб кетаман. Айвон лабида момиқдай қор. Қўлла-

римни узатиб, ҳовучлайман. Қор нафаси юзларимга яна яқинроқ урилади. Қор совуғи қўлларимни ва ёноқларимни, пешонамни ва бурун учини ялаб турса-да, менга жуда ёқимли туюлади...

Бувим шарт-шарт қилиб, айвоннинг фақат ярмисига пана бўлиб турган чодирни қоқади:

— Тур энди! Ётасанми чўзилиб! Қорни кўряпсанми, бирам чиройли ёғяпти,— дейди ёнимга келиб.

Унинг кўзлари совуқдан ёшланган, бурушиқ юзларида табассум...

10

Осмондан қорнинг қуйилишини, дарахтларнинг момиқдай қор кўмган нозик новдаларини узоқ томоша қилиб ётаман. Бувим жойнамоз устида тасбеҳ ўгириб ўтирибди, аммо бурушиқ юзидаги кўтаринки руҳ унинг ҳам хаёлхонасида узоқ умрининг ҳаяжонли хотиралари мавж урганини кўрсатар эди.

Ниҳоят эринибгина ўрнимдан тураман. Нарибери пахталик тўнни кияман-да, чой ичмасдан кўчага югураман. Ҳамма ёқ жимжит. Аста амакимнинг эшигидан қарайман. Қодир кенг ҳовлида қор ўйнаб, қандайдир бир ашулани ғинғиллаб юрибди. Шу тобда манзилдан бобом қайтиб қолади. У совуқдан қалтираб, ҳассасини аранг ушлаб келарди. Бобомга эргашаман. Бобом ҳовлига киради-да, айвондаги иссиқ жазиллаб турган танчага суқилади.

20

— Ўтир, кун совуқ, танчага кир!— дейди бобом.

Оёқларимни танчага тиқиб, бобомнинг пинжига кирман-да, ашула бошлайман:

Қорда қарға чўмилди,
Икки кўзи юмилди,
Бувимнинг қўлидаги
Косов билан қувилди.

30

Минишга улов бўлса,
Қиш келди, олов бўлса!
Қор қалин, совуқ қаттиқ,
Сергўшт, ёғлиқ палов бўлса!

Ойим шақиллаб қайнаб турган самоварни олиб келади. Гангур-гунгур билан чой ича бошлаймиз. Дастурхонда ҳар кунги нон, фақат нон. Ёғ ҳам йўқ, сут ҳам йўқ. Сигирни аллақачон сотиб юборганмиз. Қанд ҳам йўқ, туршак ҳам йўқ. «Ҳеч бўлмаганда жийда бўлса-чи», деб ўйлайман ичимда, аммо индамайман. Иса билан Қаром опам нари-бери нон чайнаб, бир пиёладан чой ичишадилар, жилдларини бўйинга осиб, мактабга югуришади. Мен

40

ҳам уларга эргашиб кўчага чопаман. Бир гала бола қор тўзитиб ўйнамоқда. Мен ҳам қўшилиб кетаман. Муздай қорни ҳовучларимизда юмалоқлаб, бир-биримизга отамиз. Дам уришиб, дам ярашиб, тўйгунча, чарчагунча ўйнаймиз. Қорнинг эрталабки шиддатли ёғиши тўхтаган, фақат енгилгина учқунламоқда. Қуёш булутлар остидан гоҳо бир лаҳза чиқиб қолса, дарахт новдаларига чиройли ястанган қор учқунланиб кетади.

10 Уйиндан зериккандан кейин, болалар ҳаммамиз катта кўчага, гузарга тушамиз. Гузарда қатор ўтириб, қўнғироқларини жаранглатиб ўтган конкаларни, унинг ҳансираб чопган отларини томоша қиламиз. Гузарда одам қалин, яланг оёқ, юпун кийинган, қалтираган одамлар кўп. Баққоллар совуқдан қалтираб, оёқларини зиғирдай танчага тикиб, сабзи тўғраб ўтиришади. Бойваччалар бўлса отда, извошда талтайиб ўтади.

20 Томларда қор кураганлар кўп. Ҳазиллашиб, тўсатдан болаларнинг бошига томдан кимдир қор ташлаб юборади. Бизнинг елкамизда, бошларимизда қор, томдаги йиғитларни ҳазиллашиб сўкамиз.

Баъзан шовқин кўтариб, гаплашиб қўямиз:

— Ҳа, мен яқинда дадам билан конкага тушганман. Маза қилиб узоққа, городга борганмиз... Яна дадам билан тушамиз. Отлари жудаям чопқир,— дейди бир бола.

— Мен конкага сира тушган эмасман, пулимиз йўқ...— дейди яна бир бола.

Тўсатдан қоровул келиб қолади.

30 — Хўш, нима қилиб турнақатор терилиб ўтирибсанлар?!— бақиради кўзларини хунук олайтириб.

Мен ювош товуш билан жавоб бераман:

— Амаки, қор яхши, томоша қилиб ўтирибмиз.

У ғоят баджаҳл, кўримсизгина, хунук, узун мўйловли, кўзлари ола-кула, тишлари сўйлоқ, бангинамо киши. Биз жуда қўрқамиз ундан. Маҳаллада кичик бир ҳужрада ёлғиз яшайди.

Қўлидаги таёқни кўтариб, пўписа қилади:

— Ҳаромилар! Ҳайда, жўналаринг! Ҳозир хуштакни чалиб юбораманки...

40 Болалар, ҳаммамиз дув этиб қочамиз, бўшгина бир бола, одатдагидек, қоровулнинг қўлига тушади-ю, ҳўнграб йиғлаб юборади.

Қуёш булутлардан аллақачон чиқиб олган. Том бў-

ғотларидан, тарновлардан чак-чак сув томади. Томлар туташиб кетган, ҳаммаси бұғот. Онда-сонда тунука том кўринади, бу албатта бойнинг ичкари-ташқари ҳовлиси, деяверинг.

Бизнинг уйда Исадан бошқа қор курайдиган одам йўқ. Бобом ҳассада, кекса, мен бўлсам кичкина. Мактабдан қайтгандан сўнг Иса томга чиқади, эриган қорни зўрға-зўрға ҳовлига ташлайди. Ҳар ташлаганда бир «ух!» деб қўяди. Мен бир белни сургаб, нарвонга чиқаман. Оппоқ қор босган тоғлар яқин кўринади. 10

— Э-э! Қўй! Белни ташла! — қичқиради томдан Иса.

— Қўшнилардан сўрасам биттасиям курагини бермайди, ҳаммаси, ўзимизга керак, дейди, — дейман нохуш товуш билан, белни ерга отаман-да, бурнимдан келган сувни енгларим билан артаман.

— Туш пастга, фалокат ёмон бўлади-я, туш, том жуда сирғанчиқ! — дейди Иса томдан туриб.

Нарвондан аста, истамасдангина тушаман-да, кўчада бир оз айлангандан кейин Тожи бувимникига чиқаман. Успирин ўғли Мўмин қорни кураб, нарвондан тушиб келмоқда. 20

— Ҳа, оғайни, келинг-келинг, бир чўпчак топиб қўйдим, — дейди Мўмин кулиб.

— Э-э, чўпчак кечаси ярашади, — дейман Мўминга.

— Бўлмаса, сен айт, биз эшитамиз. Эрмак-да, танчада ўтириб маза қилиб эшитамиз, — дейди Мўмин куракни қордан тозалаб, айвоннинг деворига суяб қўяди, кафтларини ишқалаб, танчага тиқилади.

— Хўбам қор тушди-я, буғдойга барака! — дейди менга жой кўрсатиб ва ёнидан кўрпанинг бир четини кўтаради имлаб. 30

Иссиқ танчага суқиламан. Тожи бувим, семиз, бақувват кампир танчага бошини тиқиб, кичкина куракча билан оловни очади. Танча бозиллаб кетади.

— Чўпчакни кечаси айтаман, — дейман Мўминга қараб.

Шу пайт уйдан Мўминнинг акаси Туроб акам чиқиб қолади. У қоп-қора, боши катта, кийим-боши тузуккина, ўн тўққиз-йигирмаларда, эсликкина йигит.

— Э-э, билмайсиз сиз, бу хумпарнинг дарди туршак, — дейди илжайиб. — Лекин шарт шуки, хуфтон бўлмаса ҳам чўпчакни айтасиз, кейин туршак сизники. 40

Мен севиниб кетаман ва дарров кўнаман. Булар боғдор. Кузда боғдан туршак, майиз, шинни ортиб-ортиб келишади. Туршаклари мўлу, аммо эти данагига ёпишган, бемаза туршак. Шундай бўлса-да, туршак ейман деб Тожи бувимникига тез-тез чиқиб тураман.

— Бир бор экан, бир йўқ экан, бир камбағал йигит бор экан...— Узундан узоқ, қизиқ, ҳамма эшитиб куладиган бир яхши чўпчакни айтаман. Ҳаммалари қотиб-қотиб кулишади, мен бурнимдан бугун кўпроқ оқиб турган сувни тез-тез энгим билан артиб қўяман.

— Қани энди чўзинг туршакни,— дейман чўпчакни тамомлагач Туроб акага қараб.

— Шошма, яна бир ғалати қизиқ, чўпчагинг бор-ку, ўшани айтсанг икки ҳовуч туршак бераман,— дейди Мўмин.

— Йўғ-э, униси эсимдан чиқиб кетган, беринг туршакни,— дейман.

Тожи бувим кулиб дейди:

— Қолганини кечқурун айтади, ваъда шу,— ва семиз гавдасини базўр кўтариб, ўрнидан туради, ҳужрадан бурушган, тошдай қаттиқ бир ҳовуч туршакни олиб чиқади-да, телпагимга тўкади. Калишларимни оёғимга нарибери илиб, ура қочаман.

Шу пайтда маҳаллада қандайдир ур-сур, жанжал, тўполон бошланиб кетади. Бундай жанжаллар бизнинг маҳаллада тез-тез бўлиб турар эди. Бизнинг тор, тиқилинч хонадонлар бир-бирига сиқилган маҳаллада ҳар бир оиланинг аҳволи, ғам-ғуссаси ҳаммамизга маълум. Турмуш қурғур ниҳоятда оғир. Ҳар кун деярли ҳамманинг қозонида ёвғон хўрда, қора шўрва, аҳён-аҳёнда ярим қадоқ гўшт билан палов дамланса — уйда тўй ҳис қиласиз... Ҳамманинг аҳволи танг, ожизлик, ғариблик, қашшоқлик ҳар бир хонадон, ҳар бир оилага оғир чўккан...

Мана, бизнинг ён қўшнимизда шовқин кўтарилди. Ғаффор ака жанжалнинг боши. Унинг юзи хўроздай қипқизил, кўзлари айёргина. Тўрва соқоли мошкичири, кенг яғринли, ўрта бўйли киши. Ёзда саҳарлаб, қоронғида бозорга жўнайди, мардикорчилик қилади. Қишда у супургичи. Тоғ-тоғ супургини тайёрлаб, узоқ кечалари мижжа қоқмай зўр ҳафсала билан боғлаб, пешиндан сўнг супургини кенг елкасига ортиб, бозорга кетади. Шу йўсин катта оиласини бир амаллаб боқади. Маҳалламизда би-

ров бўзчи, биров маҳсидўз, биров баққол... Ҳар бир оиланинг ўзига яраша тирикчилиги, битмас-туганмас, қийинчилиги, ғам-ҳасрати бор...

Ғаффор аканинг хотини Роҳат келин ойи оппоққина, кўзлари ўйноқи, исимлиққина жувон. У ҳозир ҳўнг-ҳўнг йиғлаб, нималарнидир куюниб гапирмоқда.

— Э, ҳароми, бас дейман сенга, шаллақи! Хўрдани минг шукур деб ичиб ўтиравер!— вағиллайди Ғаффор ака.— Паловжонни мен ҳам хўп биламан, лекин қани даромад?! Ўзим бўлса, ёзда мардикор, қишда супургичи! 10
Биласан-ку, буни, чулчит?!

Хотини эридан баланд келиб бақиради:

— Ҳа, биламан, тошдан қаттиқлигингни биламан! Пул деганда жонингни берасан. Ҳа деса — қаноат, ҳа деса — қаноат! Улиб кетсин, қаноат бундан ортиқ бўладими?! Қачондан бери қора қозон ўлгур палов кўрмади! Шу бугун кун билан кўз тутдим, гўшт-ёғ кўтариб келармикан деб, болаларга бир сиқим палов қилиб бераманми деб, ер ютгур, имонсиз!..

Болалар чуввос, Ғаффор ака сўкиб вағиллайди. 20

Қўшниларнинг, айниқса, эркакларнинг бу жанжалга иши йўқ, бепарво. Ҳар кунги машмаша, ҳамма ўрганиб қолган.

— Ўзлари тиниб қолар,— дейди бувим қўлини силтаб.

Аммо эру хотин жанжали тинмайди, борган сари авж олади. Роҳат келин ойи бизнинг ҳовлига ёндош омонат деворга миниб олади-да, қўлини пахса қилиб қичқира бошлайди.

— Роҳат, ҳой Роҳат, бўлди, бас! Бу нима деган нарса, уят-ку ахир, номус қил! — ялинади онам. 30

— Вой-воей, айланай сиздан, ўлдим-ку, ахир! Кўрдингизми у тўрва соқол ўлгурнинг оғзидан чиқаётган гапларни?! — дейди Роҳат келин ойи.

Айвондан бувим чолга гапиради:

— Уят бўлади, Ғаффоржон! Тинчгина ўтириш керак. Ҳаммамиз фақирмиз, ҳаммамиз камбағалмиз, оллога сиғинайлик! Сен ҳам, Роҳат, бас қил, вайсама! Болаларнинг катта бўлсин, ёруғликка чиқиб қоларсан, сабр қил!

— Сабр ҳам ўлсин, илоҳим! — дейди Роҳат келин ойи ва йиғлаб ахир девордан тушиб кетади. 40

Ғаффор ака яна бир оз урушиб, сўкиб, хуллас, кейин нафаси ўчади.

Қаҳратон қиш... Изғирин, шамол... Ғарч-ғурч қалин қор... Қуёш гоҳ-гоҳ бир кўриниб қўяди. Биз айвондан уйга кўчиб олганмиз. Кабутарлар, чумчуқлар ва мусичалар патларини ҳурпайтириб, совуқдан титраб оч, парিশон тентирайди. Уларга ачинаман-да, майдалаб, ҳовуч-ҳовуч нонни тўкаман. Баъзан тунда совуқдан қотиб ўлган бир чумчуқни ёки мусичани бувим авайлаб деворнинг тагига кўмиб қўяди.

- 10 Бизда тиним йўқ, жиндай қор ўйнаб, данак ўйнаб, ёқалашиб, ярашиб, кун ўтказамиз. Қоп-қора, қалин булутлар орасидан мўралаган қуёш сира иситмайди.

Шундай совуқ кунларнинг бирида ҳаммамиз йиғилиб ҳовуз устида, музда тўполон билан сирғанар эдик. Қўққисдан муз устидаги тешикка — ҳуққиға бир бола тушиб кетади. Болалар қичқириб, чуввос кўтарамиз. Етти-саккиз ёшларда, пишиққина бола эди. Атрофда катталардан ҳеч ким йўқ. Шовқин-суронимизни ҳайтовур эшитган шекилли, Лаванг Махсум келиб қолади. (У жуда лаванг бўлганидан, биз уни шундай деб атаймиз).

- 20 — Нима гап ўзи? — дейди кўзларини ола-кула қилиб.
— Бола чўкиб кетди! — деймиз ҳаммамиз бир оғиздан.

Лаванг Махсум индамайди, чаққонлик билан чопонини ечиб ирғитади-да, ҳуққидан ҳовузга ўзини ташлайди. Ҳовузнинг тор тешигидан пастга шўнғиб кетади. Ҳаммамиз жим, нафасимиз тўхтагандай, кўзларимизни тешикдан узмай турибмиз. Бирдан Лаванг Махсум болани сувдан ташқарига, муз устига ирғитиб юборади-да, ўзи дир-дир қалтираб ҳовуздан чиқади ва дарров чопонига ўралиб олади. Каттароқ болалар болани кўтариб ҳовуз четига ётқизадилар.

- 30 — Тирик! Тирик!.. — қичқиришади болалар.

Бирпасда одам йиғилиб қолади. Бир йиғит дарров болани кўтариб, бир-икки силкитади. Оғзидан лақ-лақ сув келади. Бола кўзини секин очиб, атрофга қарайди.

— Ишқала, оёқ-қўлини ишқала! — дейди бир чол ҳалиги йиғитга. — Тирик, одам бўлади. Онасига олиб боринглар, тезроқ, танчага тиқиб иситсин, — дейди боланинг кўкрагини силаб.

- 40 Йиғитлардан бири, болани қўлига кўндаланг кўтариб олади. Қўлларини орқасига қўйиб букчайиб келаётган бир чол бизларга дўқ қилиб дейди:

— Ҳей, болалар, чироқларим, бу ҳовуз жаҳаннамдай чуқур... Эҳтиёт бўлинглар. Уйнайман десанглар, ана, қор кўп, — қўлини кўтариб, ҳовуз ёнидаги майдонга ишорат қилади.— Болаларим, ана кенг майдон, яхмалак отинглар, қор ўйнанглар, қорбобо ясанглар, лекин зинҳор ҳовузга яқин юрманглар.

— Отам тўғри айтяпти. Ҳовуз чуқур. Тушиб кетсак ўламиз худди. Ёзда мумкин, маза қилиб чўмиламиз,— дейди бир бола.

10 Ҳаммамиз дув этиб, боланинг кетидан эргашамиз.

* * *

Бобом кичкина, заҳ, қоронғи ҳужрасида ўтирибди. Омонатгина, эшиги кичкина, совуқ ҳужра. Бобом елкасига қалин пахталик чопонини ташлаган, бошига эски кир телпагини бостириб кийган. Қошлари ўсиқ, соқоли узун, тишлари йўқ. Аллақандай чуқур хаёл оғушида, бошини қуйи солиб, жим ўтирибди.

Оёғим билан аста эшикни итараман, бобомга мошхўрда олиб кираман.

20 — Мошхўрда... Қайноққина олинг, бува,— дейман косани узатиб ва танчага тиқиламан.

Бобом ғивирлаб, кўрпача тагидан бир нарса олади, менга узатади:

— Ма, ол! Лекин бувинг билмасин, уқдингми? — дейди юзларига табассум ёйилиб.

Бобомнинг қўлидан бир ҳовуч попук ва қанд оламан. Севинганимдан энтикиб кетаман. Бобом ҳам мамнун ҳолда бошини аста қимирлатиб дейди:

30 — Қалитни топиб, сандиқни секин очдим-да, шу попукларни сенга деб олдим. Лекин зинҳор бувинг била кўрмасин. Кампир зиқна...— дейди ёғоч қошиқ билан мошхўрдани шопириб.

Бувим уйда йўқ, Лабзакка, аммамникига кетган. Поччам доим бош оғриқ, эчки сўйиб кўчириқ ва худойи қиламиз, деб кеча бувимни олиб кетишган.

Бобом секин-секин нон кавшаб, мошхўрдани ичади. Мен бўлсам попукларни, қандни курс-курс чайнайман.

Бобом ошни ичиб тугатади, бир-икки кекиради, бирдан ҳиқичоқ тутатади. Ҳиқичоғи босилишини кутаман.

40 — Бува, гапиринг ўтган замонлардан,— ялинаман қандни чайнаб.

— Уғлим, тек ўтир, чўпчаклар эсимдан чиқиб кетди, кўп билардим,— дейди бувам соқолларини силаб.

— Айтинг, жон бува, биласиз, сизда жуда чўпчак кўп,— дейман хиралик қилиб.

— Ҳувари ўлмагур, қариб қолдим, билганларим ҳаммаси ёддан кўтарилди-кетди. Ешлигимда узун-узун чўпчакларни кўп билардим, ҳаммасини унутдим. Ақл-фаросатдан ажраяпман. Чўт қоқиб, ҳисоб-китобни бир-наса боплардим,— дейди бобом йўталиб.

Узоқ сукут этади бобом, балки ўйлаб-ўйлаб, ёдига 10 туширар. «Уҳў, ўҳў», деб яна қаттиқроқ йўталиб олади-да, секин, сўзларни битта-битта салмоқлаб гапиреди:

— Қани, яхшилаб қулоқ сол! Сенга бир алла айтай. Эсимдан чиқиб кетгану, лекин эсда қолганини айтаман,— дейди бобом ва оҳангга солиб айта бошлайди:

Тизза бўйи қор кўча,
Бу кеча ойдин кеча.
Қўшни қизга тўй келди,
Думбаси катта қўй келди.

Ўчоқлар ҳам ўйилди,
Келган қўйлар сўйилди.
Ошни ёғсиз, деманглар,
Бўрдоқи қўй сўйилган.
Ўйни совуқ, деманглар,
Ўт қалатиб қўйилган.

20

Қампирлар қолди айвонда,
Бетин совуқ олмасин.
Чой қайнатинг қумғонда,
Тагин шовқин солмасин.

Қизлар маржон тақишди,
Ўртага ўт ёқишди.
Қизлар бошлади ўйинни,
Қизитдилар тўйини.

30

Ёр-ёр ўйин бошланди,
Қанча кўзлар ёшланди.

Мен қизиқиб, мароқ билан тинглайман.

— Соб бўлди, ўғил! — дейди бобом кулиб.

Мен маҳлиё бўлиб қотиб қоламан.

— Аллангиз яхши экан, яна айтинг! — ялинаман бобомга.

40

47

— Эсада қолмаган, бутунлай ҳаммасини унутганман,— дейди-да, бобом яна ўйланиб қолади ва бир ондан сўнг давом этади:— Эртагиё эртаги, эчкиларнинг бўртаги, қирғовул қизил экан, қуйруғи узун экан, кўк музга минган экан, ўрдак сурнайчи экан, ола қарға азончи, қора қарға қозончи, чумчуқ чақимчи экан, тўрғай тўқимчи экан, бўри баковул экан, тулки ясовул; эртагимнинг эри бор, етти кунлик ери бор, етти кунлик ерида думи калта бўри бор. Кунларнинг бирида Тулки кетаётган эди, бир товус думини сетора-сетора қилиб келаверди. Шунда Тулки айтдики: «Эй, Товус, ажаб-ажаб ўйинларинг бор экан, бир яхшилаб ўйнаб бергин». Товус думини сетора-сетора қилиб, ўйинга тушаверди. Тулкининг қорни оч эди, ўйнаб турган пайтида уни ушлаб олди. Бир вақт Товус қараса, Тулкининг авзойи бузуқ, уни емоқчи бўлиб турипти. Товус: «Эй, Тулки, нима қиляпсан?» деди. Тулки айтди: «Менинг қорним оч эди, сени егим келиб қолди». Товус: «Хўп майли, мени егин, лекин кўз олдимда бир фотиҳа ўқиб есанг, ҳеч армоним қолмас эди», деди. Шунда Тулки пичир-пичир қилиб қўлини кўтарди: «Омин оллоҳу акбар», деган эди, Товус Тулкининг олдидан «вар» этиб учди-кетди... Бўлди, тамом! Қарилик ўлгур ёмон экан. Дармоним йўқ, уйқу босгани босган...— Бир оз сукут этади-да, кейин бошини чайқаб дейди:— Лекин жаҳонни хўп кездик. Туя миниб саҳроларда хўп юрдик...

— Бува, айтинг, яна айтинг! Қўшиқни жуда яхши кўраман,— дейман бобомнинг соқолларини силаб.

— Бас, ўғлим! Эсимга тушса эрта-перта айтиб бераман,— дейди бобом қуришиқ қўллари билан пешонамни силаб.

— Хўп, бува, эртага,— дейман бобомнинг фикр тўла кўзларига тикилиб, тиззасини қучоқлайман.

Бобом аста кўзларини юмади-да, аллақандай узоқ бир хаёлга кетади.

* * *

Баҳор келади. Бирин-кетин ўриклар, шафтолилар, олча-олхўрилар, баҳор ишқи билан бовар, хилма-хил нафис гулларга тантана ила бурканмоқда. Дарахтларнинг бундай фусункор гуллари, кўм-кўк майин япроқлари руҳларни кўтаради, завқларни чайқайди.

Баҳор шамоли бизларга ҳамқур. Бизлар ҳаммамиз томда. Ҳаммамиз варракка ёпишганмиз. Ғир-ғир шамол. Томда майсалар кўркам. Айниқса, ҳаммамизнинг дардимиз, ҳавасимиз «қуроқ»да. Қуроқ бақувват, рангдор қоғозлардан қуралиб ясалган зўр, катта варрак. Шундай қуроқлар бўладики, болалар фанор ёқиб учирадилар. Маҳкам билан Мўмин қуроқнинг устаси. Тун қоронғиларида фанорлари юлдуздай чақнаган қуроқлар ванғиллаб туради. Мен ҳам болаларга эргашиб, ҳавас билан урина-урина кичик бир ўргамчик варрак ясайман. Томнинг у бошидан бу бошига югуриб учира бошлайман. 10

Ҳаво ёқимли. Ғир-ғир майин баҳор шамоли... Қуёш осмонда улуғвор кезади...

Томларда, айниқса, ўтган куз сувоқдан қолган эски томларда, турли майин ўтлар, ҳар хил гуллар кўп. Энди бизнинг ўйин саҳнимиз — том. Томдан-томга ошиб, варрак учирамиз.

Варракдан зерикиб, томдан кўчага ўзимни таппа ташлайман. Бобом бошини эгиб, ўйчан ҳолда, офтобда маза қилиб ўтирибди. Маҳалламизда бир вақтлар бўзчилар кўп бўлган. Ҳозир улар унча-мунча шоҳи тўқишга бошлаганлар. Тор кўчада тандани ҳар ёқлама тортиб, ёйиб ташлашибди. Танда мураккаб нарса. Чоллар танда ёйганда мен нари силжимайман. 20

Тўқувчилар танда қурганда бобом четда деворга суяниб, офтобда улар билан суҳбат қилишни севади.

Бобом чўчиб кетади.

— Ҳувари, томдан ташладинг-а! — дейди ранжиган ҳолда.

Мен кулиб, пинжигга тиқиламан. Бобом бир қўли билан мени қучиб, суҳбатини давом эттиради. 30

— Эрмат, чироғим, шогирдинг кетиб қолдимми? Камгап, индамас, мўмингина йигит эди. Гапир!

— Ҳа, кетди. Фарғонага кетди. Газлама кўпайди-ю, ишимиз касод бўлди. Шойи тўқувчилар жуда оз қолди, онда-сонда... Яқинда мен ҳам ишни йиғиштираман шекилли. Харажатни кўтармайди, ахир.— Новча, элликларга кирган кўса киши тандани тортиб, секин гапиради.

— Одамларнинг бариси аввал бўз киярди. Аёллар, қизлар ҳаммасининг кийиши бўз эди. Чит чиқди-ю, бўзчининг иши расво бўлди, гапинг тўғри. Фабрикантлар хўп пулга ботди. Янги-янги товарлар, духобалар, мовутлар, шойилар, ишқилиб, алвон-алвон нарсалар чиқди. 40

Замон хўп ўзгарди. Лекин, ўғлим, замон ёмон. Зулм-ваҳшат ошиб кетяпти. Адолат, тўғрилиқ бутунлай битди. Ёлғиз оллонинг ўзига сиғинайлик, иним! — дейди бобом тўқувчига.

— Тўғри, отахон, тўғри айтганларингиз. Бечоралар, қашшоқлар зору, тўқлар бўлса айшу ишратда.

Бобом хомуш ҳолда астагина соқолини тутамлаб бўз-чига гапиради:

10 — Сабр қил, муродингга етасан, ўғлим. Лекин сенга маслаҳатим шуки, ташла бўзчиликни. Хунар кўп, замонга монанд бошқа бирорта хунарни тут. Иншоолло, омад келиб қолар,— дейди кулиб.

Бўзчи жилмайиб қўяди-да, тандасини тортаверади.

Бобом ҳам бўзчиликни яхши билади. Йигитга етмиш турли хунар ҳам оз, деб отаси Ҳасанбой ўргатган экан ёшлигида.

Мен бобомнинг қўлларидан сургаб ялинаман:

— Юринг, бобо, гузарга тушамиз!

20 — Тентак-эй, юр-юр...— дейди-да, қийналибгина ўрнидан туради. Етаклашиб гузарга жўнаймиз.

* * *

Бобом тоби қочиб, касалманд бўлиб сургалиб юради-да, бирваракай ётиб қолади. Энди у айвондан силжимайдди. Баъзан қаддини базўр кўтариб, ёстиққа суяниб офтобда ўтиради.

— Тош келса бўларди. Мазам йўқ, уйқу босади мени, бу ўлимнинг дараги, куним битганга ўхшайди...— дейди бобом ҳар кун бувимга.

30 Қўққисдан отам келиб қолади. Бобом хасталигидан шикоят қилар экан, отам уни овутиб:

— Қўрқманг, яхшисиз, ота, рангингиз яхши, ҳали узоқ яшайсиз...— дейди кулиб.

Аммо отам ичдан хафа. Аммам бўлса ҳамма болачақаларини бошлаб келган. Қўзининг ёши тинмайди.

-- Йиғлама, қўй, қизим. Ўлим отадан мерос...— дейди бобом.

Эсимда, гоҳо бобом аммамнинг қизини ва синглим Шафоатни (булар чақалоқ) титроқ қўлларига олиб:

40 — Омон бўлишсин! Илоҳим омон бўлишсин, мингга кирсинлар!— дерди қайта-қайта ўпиб, кейин оналарига узатар эди.

Мен бобомнинг соқолларини ушлаб, юзларини силаб ёнида ўтираман.

— Уйна, ўйна, болам, ўтираверма, бор ўртоқларингникига чиқ,— дейди бобом секин орқамни қоқиб.

Бобом уч кунми, тўрт кунми шундай ётди-да, тўсатдан ўлиб қолди. Мен кўчада эдим. Уйимиздан йиғи чиқади. Чопиб кирсам отам, бувим, онам, аммам бобомнинг бошида йиғлаб ўтиришибди. Отам кўзларини рў-молчаси билан артиб, менга қарайди

— Югур тезроқ, Каромат опангни мактабдан чақириб кел!— дейди-да, ўзи ҳам шошиб маҳаллага чиқиб кетади. 10

Дарров бобомнинг бошига амаким, Тожи бувим ва яқин қариндошлар йиғилиб қолишади. Мен мачит томон югураман. Мачитнинг олдида отин бибимизнинг ҳовлиси. У, бақувват кампир, маҳалламизнинг қизларига сабоқ беради. Дарвозадан кенг ҳовлига чопиб кираман, Каромат опамнинг олдига бориб, шивирлайман:

— Улди... бувам ўлиб қолди... Тез юринг!

Каромат опам оқариб кетади, бир он қотиб туради-да кейин ҳўнграб йиғлаб юборади. Отин биби пичирлаб, икки қўлини юзига суради, кейин Каромат опамга нимадир дейди. Каромат опам титроқ қўллари билан китобларини шошиб жилдига солади ва жим уйга югурамыз. 20

Маҳалла, қўни-қўшни, қариндошлар, ҳаммаси бизнинг уйга йиғилган. Пешин вақтида бобомни қабристонга олиб кетдилар. Бешёғочга, Бўржар томонга қараб узоқ юрамыз. Камзул устидан белимга белбоғ боғлашган, бошимда эскигина дўппи, оёқ ялангман. Қоқилиб-суқилиб, йиғлаб бораман... Қуёшнинг иссиғи авжида, ҳаво дим. Ташналигимдан томоғим қақраган. Бешёғочда, катта анҳор олдида тўхтаб, сув ичаман. Қабристонга ет- 30

амиз. Бобомни кўмаётганларида энгашиб, қабр ичига қарайман. Даҳшат! Амаким уришиб, четга ҳайдайди мени. Шундай қилиб, бобомни қабрга қўядилар. Кейин қаригина бир қори қуръон ўқиб юборади. Ҳамма сукутда. Сув қуйгандек жимжит. «Боёқиш бобом шу чуқур, қоронғи гўрда қоладими? Ҳозир Мункар-Накир кирса-я!» деб ўйлайман ичимда. Мени титроқ босиб кетади. Катта қабристон оғир сукутда. Бу ер бутунлай бошқа бир дунёдай кўринади менга. Даҳшат, даҳшат! Одамлар ҳам- 40

маси бирдан қўлларини юзларига силаб, фотиҳа ўқийдилар.

Тез юриб, ҳаммамиз қабристондан чиқиб кетамиз.

Бизларни қаршилаганда ойим, аммам, Қаромат опам жуда қаттиқ йиғлайдилар. Бувим жим, хомуш ўтиради. Гоҳо кўзларидан бир икки томчи ёш думалайди.

Оқшом қоронғиси тушмасдан илгари бувим уйнинг бурчагига шам ёқиб қўяди, бобомга бағишлаб қуръон ўқийди. Каромат опам, Иса — ҳаммаси бирин-сирин уйга кириб, қуръон ўқиб чиқишади. Мен уйда ёлғиз ўтириб қоламан. Бобом ўргатган қандайдир бир оятни шивирлаб ўқийман. Ҳис билан, кўнгил билан йиғлаб ўқийман.

10 Юрагим қонга тўлгандай бўлади, ҳўнграб йиғлаб юбораман. Ҳисларим тошиб кетади. Бобомнинг ҳар бир сўзини, гапларини ёдлайман. Қалбим ҳам шу уйдайд бўш ва қоронғи. Узоқ вақт жим ўтираман. Оҳиста юриб онам киради.

— Қоронғида нима қилиб ўтирибсан?! Ёмон бўлади-я! Юр! — дейди титроқ товуш билан.

Қўлимдан етаклаб, айвонга олиб чиқади.

* * *

20 Эрталаб вақтлик тураман-да, шошилиб тезгина кийинаман.

Куз фасли. Дарахтлар машъалдай. Ариқлардаги сувлар шишадай тиниқ. Ҳавода енгил туман. Атир гуллар, кўркам карнай гуллар, хил-хил гулбеор кузнинг биринчи изғиринларини писанд қилмайди.

Ариқ бўйида шошилиб юз-қўлимни ювар эканман, қўлида чойнак билан онам қаршимда тўхтайтиди.

— Вақтлик турибсан-ку, ётар эдинг ухлаб,— дейди кулиб.— Самовар қайнади. Ўтириб чой ич. Тоза кўйнагингни бераман, тринка камзулинггни кийгин, басавлат бўласан. Домланг покизаликни яхши кўради.

30 Онам ўзи мени кийинтириб, ўзи тиккан янги дўппини меҳр билан бошимга қўндиради. Шошилиб, сабрсизлик билан, нари-бери чой ичаман. Онам боёқиш ўзи чиройли қилиб йўнган янги тахтани қўлимга тутқазади.

— Кўр, яхшими? Домланг алифбени ёзади тахтага,— дейди онам ва бошимдан оёғимга қадар меҳр билан синчиклаб қарайди.

— Дарров ўқийман, бирпасда ёдлаб оламан сабоғимни,— дейман шодликдан энтиккан ҳолда тахтани маҳкам қучиб.

Онам бир сўлкавой пул ва каттакон дастурхонга юмшоқ ёғли кулчаларни тугиб олади. Қўлтиғимда тахта, онамнинг олдига тушиб югураман. Бобомникига кетамиз.

Бобом ҳар кун саҳарлаб ишга тушади. Халфалар, шогирдлар, ҳар иккала тоғам иш билан банд.

— Ассалом! — дейди паранжида, бўсаға олдида тўхтаб онам. Дастурхонга тугилган кулчаларни, пулни бобомга узатади.— Буваси, Мусавойни мактабга олиб боринг.

Бобомнинг буришиқ юзи руҳланиб кетади, кўзларида табассум билан:

— Баракалла! Уқисин, ўқисин, мулла бўлсин! Ҳаммамиз саводсиз, омимиз... Балли, ўқисин! Уқиган одам билгич бўлади, олим бўлади, ўқимаганларнинг кўкраги кўр...— дейди-да, шошилиб ишини йиғиштиради.

Тоғаларим, халфа, шогирлар киноя билан кулишади.

— Уқи, ўқи! Лекин мактабдан сира қоча кўрма, уқдингми, жиян? — дейди Раҳимберди тоғам бошини қимирлатиб.— Шу вақтгача юрардинг лақиллаб, фақат шайтоннинг мардикори эдинг. Бас энди, эс-ҳушинг ўқишда бўлсин! — дейди таъкидлаб.

— Уқирмиди? Қараб турларинг, икки кунда ғир этиб қочиб келади. Уқиш осонми, ҳазил гап эмас! — дейди пишиллаб чўтир халфа.

— Ундай деманг, амакиси, ўқийди, ақл-ҳуши жойида, зийрак бола,— эътироз билдиради онам нохуш оҳанг билан ва аста юриб ичкарига кириб кетади.

«Нафасинг қурсин, чўтир», дейман ичимда, товушсиз ва халфага терс бураман юзимни.

— Қани, болам, кетдик! Уқишга жазм этдингми, бас, қулоқ солма, — дейди бобом қатъият билан.

Бир лаҳзада мактабга етиб оламиз. Мактаб шу Оқмачит маҳалласида, мачитнинг ёнида. Мактаб бир катта хонадан иборат. Бўсағадан кирганим ҳамон юрагим ҳаприқиб, шиф этиб кетади.

— Ассалому алайкум! — ўринларидан дув туриб, бир оғиздан қичқириб салом берадилар бобомга шогирдлар ва чуввос билан қайта ўтирадилар.

Домла бобом билан кўришади.

— Ваалайкум ассалом, келинг-келинг, заифангизникими бу ўғил? — сўрайди бошимдан оёғимга қадар разм солиб.

10

20

30

40

— Шундай, қизимники,— жавоб беради бобом ва секин домла олдига кулчаларни қўяди, пулни узатади.

Домла ориққина, соқоллари узун, кўзлари йирик ва маъноли, юзи қорамағиз, салласи катта, савлатли, шижоатли киши. Пулни дарров соат чўнтагига қистирадида, қўлларини кенг ёйиб фотиҳа ўқийди. Бобом ҳам ихлос билан:

— Омиң, ўқисин, мулла бўлсин!— дейди қўлларини юзига суртиб.

10 — Қани, Мусавой ўғлим, ўтир! — Қаршидан жой кўрсатиб, ишора қилади домлам.

Қизариб чўккалайман. Домлам тахтани бир қўли билан тиззасида тутиб, сиёҳ билан ёза бошлайди.

— Хайр, тақсир, уринг-сўкинг, мулла қилинг, эти сизники, суяги бизники!—Хайрлашиб, қайта-қайта эгилиб қуллуқ қилганча чиқиб кетади бобом.

Домлам бирпасда чиройли хушхат билан тахтага алифбени ёзиб чиқади:

20 — Алиф, бе, те...— салмоқ билан, чўзиб, тантанали оҳанг ила ўқийди домлам.

— Алиф, бе, те...— завқ, мароқ билан қайтариб-қайтариб такрорлайман мен.

— Боракалло! Яхши йигит, бўлади, бас! Анов жойга ўт, ўтир! Сабоқни яхшилаб ёд ол!— дейди домлам тахтани қўлимга тутқазиб.

Уялганимдан довдираб ва туртиниб кичкиналар олдига базўр ўтиб ўтираман.

30 Мактабда шовқин зўр. Шогирдларнинг ҳаммаси бир варакай қичқириб ўқиганларидан кучли чуввос мактаб хонасидан тошиб, ташқарига янграйди. Катталар баланд, оҳангли овоз билан қуръондан, Ҳофиздан, Фузулийдан, Навоийдан ўқийдилар. Мен бўлсам кичкиналарга эргашиб, шавқ билан алифбени такрор-такрор ўқийман. Узоқ ўқийман. Ҳориб ҳолдан кетаман. Томоғим қуриб, мени тер босади.

40 Гоҳо домлам қатор-қатор ўтирган болалар орасидан аста юриб, қамчи билан қарс-қарс болаларни уриб ўтади. Болалар шунда яна баландроқ овоз билан бақириб ўқийдилар. Мен қўрққанимдан қалтираб тахтани юзимга янада яқинроқ тутиб, берилиб ўқийман. Ниҳоят чарчайман.

Пешин вақти бўлади. Домлам ва болалар озгина қуръон ўқиб, фотиҳа қиладилар. Шогирдлар дув этиб

Ўринларидан туриб, кўчага югурадилар. Мен ҳам сурон билан кўчага отиламан.

* * *

Ҳар куни бораман мактабга.

Болаларнинг ҳаммаси сабоқларини баробарига қичқириб ўқиганлари учун мактабда ҳамиша чуввос, шовқин бўлади. Ўн етти, ўн саккиз ёшдаги йигитчалар кўп. Булар шовқиндан фойдаланиб, бемаза аскиялар айтишга, секин туртишларга, бир-бирига зимдан мушт кўрсатиб, дўқ қилишларга одатланишган.

10

Иса ўртоғи билан секин ниманидир гаплашмоқда. Қулоқ соламан, аммо тушуниб бўлмайди. Кейин пайқаб қоламан: улар атайин, бошқалар тушуниб қолмасин деб, ўзларича қўл ишоралари билан сўзлашар эканлар.

Етти-саккиз катта-кичик қори болалар бор. Улар ҳамиша домлам олдида қироат билан тинмай қуръонни ёд ўқийдилар. Боёқишлар ҳолдан кетиб, томоқлари қирилиб, кўзлари юмуқ, ўқийдилар.

Домлам бир қори болани ёнига яқин ўтқазади.

— Қани, ўқи! — дейди қовоғини солиб.

20

Бола қироат билан ёддан қуръонни ўқий бошлайди.

— Қола, ямла ют...— дер экан титроқ товуш билан қори бола, домлам шақ этиб шапалоқ билан тушириб қолади. Боланинг қулоқлари ёниб кетади.

— Зери забар қани, нодон?! Тағин қайтар! — қичқиради домлам жаҳлидан қизариб.

Бола қўрқибгина аста туради-да, бир қўли билан юзини ушлаб, қори болалар ёнига ўтади.

Домлам ўзи қироатни яхши билади ва болалардан ҳам тўғри, яхши қироатни талаб этади.

30

Мен алифбени ўқишдан бир зум тинмайман. Ҳорганимдан ва томоғим қуриганидан, овозим паст ва бўғиқ.

— Ҳой, Мусавой, бери кел! Қўчқор ўйнаймиз,— дейди секингина бир бола.— Мана, қара, қўчқорим жуда яхши...— Зимдан кўрсатади у бўйра чўпни.

Домладан қўрққанимдан тахтадан кўзларимни узмасдан, секингина жавоб бераман:

— Йўқ, бўлмайди, домлам кўриб қолса уради-я! Менда ҳам қўчқор бор, сеникидан зўр. Кейин кўрсатаман...— дейман ишоралар билан имлаб.

40

Мен кичкина шогирдлар билан жуда тез танишиб оламан.

Бизга нуқул катталар сабоқ беради, домланинг биз кичкиналар билан унча иши йўқ. У гоҳо бирортамизни рўпарасига чўккалатиб, ўқитиб тинглайди, холос. Мабо-до, болалардан биттаси ошми, кулчами, патирми олиб келиб қолса борми, домлам жуда мамнун бўлиб, ўзида йўқ севиниб кетади.

10 — Қани, чироғим Мусавой, бери кел! Алифбени ўргандингми? — сўради домлам икки ҳафта ўтгандан кейин.

Тахтани қўлимда тутиб, уялибгина домлам қаршисига ўтираман-да, овозимни баланд қўйганимча, алифбени бошдан-оёқ бирпасда шариллатиб ўқийман.

— Боракалло, лекин озгина бор. Катталарнинг олдига ўтир, ўқитиб қўяди,— дейди домлам, бурнини тортиб, қаттиқ аксириб юборади.

Мен мўйлови чиққан, новча бир шогирд олдига бо-
20 раман.

— Э-э, сенларнинг сабоқларингдан ўлдик-ку!..— дейди у энсаси қотиб.— Йўқол, домлам ўлгур ўзи ўқитсин. Пул олишни билади!— дейди юзини терс буриб.

Мен ялинаман:

— Озгина ўқита қолинг.

— Зерикдим жуда, ҳали ўқи, ҳали ўқит.., Утир, қани, жиндай ўқитаман,— дейди шогирд ҳорғин товуш билан. Жаҳлим чиқиб кетади.

— Майли, қўявер, ўзим ҳам сувдай биламан...—
30 Бурилиб жойимга ўтираман.

Дарслар ва кунлар шундай давом этади. Болаларга эргашиб, секин-секин мен ҳам шўхлик бошлайман. «Қўч-қор», ёнғоқ, ҳатто пинҳон ошиқ ҳам ўйнаймиз. Мабо-до домлам хабар топиб қолдими — оллоҳу акбар — қамчин билан ҳаммамизга, ялписига шақ-шақ солиб ўтади.

Болалар ҳадеб ташқарига югуришади. Ҳожатхона эрмак, баҳона... Бирпасгина ҳовлида ёйилиб, ҳазилла-шиб, кулишиб, ором оламиз. Ҳовлида ҳовуз бор. Эрмак учун аста-аста юз-қўлларимизни ювиб, сувдан ичиб ўти-
40 рамиз. Ёки дарров соққаи, «ачипти»ми ўйнаб оламиз.

Домлам муғамбир, бунга ҳам қарши чора топа қолади.

Новчадан келган, ҳушёр, ўқишда зўр бир шогирдни олдига чақиради:

— Сен теракдан бир новда кесиб, яхшилаб йўн!

— Хўп бўлади, устозим, жоним билан! — букилади шогирд қўлини кўксига қўйиб.— Бир марта ҳам буюрган эдингиз. Хўп, иккита хатчўпни яхшилаб йўниб келаман,— дейди ва шошилиб чиқиб кетади.

Ҳаммамиз ҳайрон бўлиб, бирпас жим қотамиз. Кейин шивир-шивир гаплашамиз.

Новча шогирд бирпасда иккита чўпни боплаб тайёрлаб келди-да, домлам олдига қўяди. Чўплар созлаб шилинган, йўнилган, бир учига ип боғланган. 10

— Боракалло!— дейди домлам чўпларни қўлига олиб.— Мана, хатчўпни кўринглар!— Бизларга кўрсатади.— Агар кимки қистанса, «Домлам, ижозат», дейсиз. Кейин хатчўпни тутқазиб, ижозат бераман.

— Қани, ўқинглар!— буюради домлам хатчўпларни ерга қўйиб.

Шогирдлар шундан кейин ҳовлига чиқишга бир мунча барҳам берадилар. Қистаб қолса, домладан ижозат сўраб: битта чўпни олиб, якка-якка ғизиллаб чиқиб келамиз. Шу тақлид қаттиқ тартиб олти-етти кун давом этади. Кейин бир кун болалар бош қўшиб, хатчўпни йўқотамиз. Катталардан бири томга иргитади. 20

— Ҳе, биладан. Шум болалар кўп. Тур, чиқ ҳовлига, бир жуфт хатчўп ясаб кел!— буюради яна бир шогирдга домлам.

Буниси ҳам икки кунда йўқ бўлади. Домлам асабийлашади, кайфсиз товуш билан қичқиради:

— Хатчўпни яна йўқотдиларингми? Майли, бас... Ёмонлар бор-да. Биладан ўзим.— Қошларини чимириб бир оз сукут қилади, кейин овозини пасайтириб гапирди.— Болалар, қиличини сургаб қиш келди. Ҳаво бузуқ, эҳтимол қор ёғар. Ҳамманглар бир сўлкавойдан кўмир пули келтиринглар! 30

Шув этиб, болалар шивирлаша бошлайди. Домлам товушини юмшатиб, давом этади:

— Хўш... Болалар, чироқларим, яна бўйра пули олиб келинглар... Тупроқ бўлди-ку, бўйралар, уят-ку, ахир! Бўйра пули — уч танга! Ота-оналарингга айтиб жадаллаб йиғиб келинглар! Муҳлат — бир ҳафта... Қани ўқишга! — дейди домлам чопонининг этаклари билан тиззасини ўраб. 40

Етим, камбағал болалар «Нима қиламиз энди?» деб шивирлашади. Дилларимиз ғаш.

Бир оздан кейин домлам қўзғалади. Ўн саккиз-йигирма ёшлардаги муллаёқа кўйлак кийган, ориққина, чўпдай кўр қори йигитчага мурожаат қилиб дейди:

— Сен қараб тур болаларга, пича ишим бор, дарров келаман.

Домламнинг қораси ўчиши билан хонада ур-йиқит, тўполон бошланиб кетади. Боёқиш кўр қори ингичка 10 овози билан минғирлаб қичқиради:

— Қўясанларми, йўқми?! Мана, қамчинни кўринглар! Уқиларинг!— Қори дўқ қилиб кўради, кейин ялинади:— Болалар, инсоф борми?!— қичқиради йиғламсираган овоз билан.

Болалар парво қилишмайди, ўзаро турли ишоралар билан имлашиб, қорини масхара қилиб кулишади. Шовқин-тўполон авжга чиқади. Жанг бўлади. Кичкиналар гоҳ қўл ушлашиб, арғимчоқ бўламиз, гоҳ дўнгалак ўйнаймиз. Катталар сўкишиб, ёқалашиб кетади. Қорилар 20 ҳам ўринларидан туриб кетган. Биттасини ўласи қилиб уришади. Курашга, муштлашга уста, зўр йигитлар бор. Бир тўда болалар ҳовлига чиқиб, «ачипти» ўйнашга киришади. Шу вақт кўққисдан ҳовлига домла кириб келади. Дув этиб, ҳаммамиз хонага югурамиз. Жойларимизга ўтириб, дарров сабоқларимизга ёпишамиз. Хона ичи қуюқ чанг, бўйралар бурда-бурда.

Домла жим, ғазаби ичида, кўрпачага ўтиради.

— Тақсир! — қалтираб, нақ миёвлагандай шикоят бошлайди кўр қори.— Уришдим, бақирдим... Ҳеч илож 30 топмадим.. Кўрман, нима қилай, болаларни эплай олмадим, биронтаси қулоқ солмайди гапимга...

Домла жуда хафа бўлади.

— Оч деразани! — буюради биттасига.— Бай-бай-бай! Епирай, чангни...— Аҳа-аҳалаб, узоқ йўталиб олади, қизариб қичқиради:— Дарсларингни ўқинглар, бад-бахтлар! — Қўлига қатъият билан қамчинни тутаяди, аммо негадир ҳеч кимни урмайди.

* * *

Домлам кўкрак чўнтагидан соатини чиқариб қа- 40 райди:

— Дарс битди, болалар! — дейди. — Сен, сен, сен...— кўрсаткич бармоғи билан ишора қилади ўнга яқин бо-

лани танлаб, — кийиниб озода бўлиб келинглар. Бир беморга чиллаёсин ўқиймиз. Зиёфат қуюқ, — жилмаяди домлам.

Қисқагина қуръон ўқиб, ҳаммамизни озод қилади. Уйга келишим билан онамга ялинаман.

— Домлам, кўмир пули, бўйра пули, деди, ҳозир топасиз.

— Вой, ўла қолай жинни бўлдингми? Ҳе йўқ, бе йўқ— пул нимаси?!— Айвонда дўппи тикиб ўтирган онам ранжиган товуш билан уриша бошлайди.— Жиннимисан?! 10 Ҳали бўйра пули, ҳали кўмир пули, қамчи пули... Домланг ўлгур нима қилади пулни?!

— Топасиз! Бўлмаса домлам эртага мактабга киритмайди,— дейман қатъий равишда.

— Нима деяпсан?!— вағиллайди уй ичидан туриб бувим.— Домланг ўлгур зиқна, очкўз, ҳадеса — пул, ҳадеса — пул. Пул ясапманми мен? Ўзи ўлгур бой, отли, уловли, ҳеч пулга тўймайди. Домланг тўқлардан, пулдорлардан олсин кўмир пулини! Отанг боёқиш, бечора ёлғиз ўғлим аҳён-аҳёнда уч-тўрт сўмни зўрға-зўрға жам- 20 ғариб юборади...— зорлана бошлайди кўрпачани ямаб ўтирган бувим.

На бувимнинг, на онамнинг эътирозини писанд қилман, аввалгидан баландроқ дўқ билан, жаҳл билан онамга қичқираман:

— Эрталаб вақтлик чўзасиз пулни, бўлмаса мактабга бормайман!

Шу пайт эшикдан кириб келган Иса менинг хархашамни пайқади шекилли:

— Нима шовқин соласан? Домла бир ҳафта муҳлат 30 берди-ку, бир гап бўлар ахир! — дейди жилдини қозиққа илиб.

— Бу бизнинг икки оёғимизни бир этикка тикиб хуноб қиляпти. Ҳолимиз оғир, қўлимиз қисқа...— дейди онам хўрсиниб кайфсиз товуш билан.— Кўрармиз, беш-ўн кун сабр қил! Балки пул келар дадангдан.

Шу вақт қўққисдан маҳаллада тўполон кўтарилиб қолади. Кўчага югураман. Узун Сара билан Қалта Сара деган кампирлар хўрозга ўхшаб авжи жангда эди. Буларнинг уйлари яқин, кўчанинг икки юзида, эшиклари 40 қаршима-қарши. Ҳозир ҳар бири ўз эшигида, бири-бирини сўз билан юлмоқда.

Кампирлар овсин. Лекин бир-бирига меҳрибон эмас, ниҳоят ғаш. Эрларининг муносабатлари ҳам шундай, оға-инига сира ўхшамайди.

Мен томоша қиламан. Жанг авжида.

— Бу икки лўли кампир зерикишган шекилли, яна жанг бошлашипти,— дейди ўтиб кетаётган бир йигит кўзини қисиб.

Секин-секин ҳовлилардан аёллар, болалар чиқишади.

Узун Сара — баланд бўйли, дўриллаган овозли кампир. Лекин Қалта Сара — паст бўйли, заифгина, паканагина ва калитдай бурушиқ юзи бор, тишлари йўқ бедаво бир заҳар кампир.

— Ҳо! — дейди Қалта Сара икки қўлини белига тираб.— Биламан, сиз ўлгурнинг бутун кирдикорингизни. Эшитдим бир жойдан, тўйга борибсиз, казо-казоларникида яна маддоҳлик қилгандирсиз... Уч кун дом-дараксиз йўқолиб кетдингиз! Яна, кериласиз-а?! Уятсиз, тоатибодат билан уйда ўтирсангиз ўлармидингиз?! Чарх йигир, пахта сава, иш озми! Ҳали эшонникига, ҳали тўйга, ҳали азага! Шаллақи, ўлим берсин худойим сенга!...

— Бемаъни, тирриқ кампир! — юлинади Узун Сара.— Ёпирай, бу ер ютгурнинг вағиллаганини қаранглар-а! Ҳа, ўлгур, қулоқ сол, эшон оймларнинг ҳузурида хизматда эдим. Тўрт даҳадан катта-катта обрўйли хотинлар келди, бечора-фақир хотинлар ҳам йиғилди, зикр бўлди, буни эшит, номусулмон ўлгур! Қайтишда бирпасгина, муборак бўлсин, деб ўртоғимникига бошимни суқиб чиқдим.— Йиғилган маҳалла хотинларига қараб давом этади гапни:— Тўям ўлсин, совуққина бўлди. Челақдан қуйгандай бирам жала қўйдики, қочдим...— Овсинига қарайди:— Қимдан эшита қолдинг, сен пакана фитна?! Илоҳим чақимчилар ўлсин-а! Сенинг нима ишинг бор? Юрдим ялло қилиб, қўлингдан келса кишанлаб қўй! Чидасанг шу, чидамасанг бурнингни тишла!..

— Ҳим...— дейди Қалта Сара аламига чидамаганидан депсиниб.— Эшонларнинг тувоғини ялаб юрдим, денг! Уйда ўтириб иш қил! Дўлпи тик! Худонинг берган куни тентирайсан, лақиллаб юрганнинг юрган! Сенга зикрни ким қўйибди, садқайи зикр кет! Исқирт! Исқирт, чўри ўлгур!..

Маҳаллани бошига кўтариб Узун Сара бўкиради:

— Сенга ўлимни берсин, сассиқ кампир!!!

Томоша қилиб турган маҳалла хотинлари ялина бошлайдилар:

— Уят ахир, бўлди энди, бас! Бир гапдан сиз қола қолинг, овозингиз Оқмачитда-я, бас қилинг! — дейди бир хотин Узун Сарага.

Навбат Қалта Сарага ўтади, у яна вағиллай бошлайди.

— Бўлди энди, ойи, уялтириб ўлдирдингиз-ку, шунчаюм шармандалик бўладими?! — Сургайди ичкарига Қалта Сарани келини.

Аммо келин бас келолмайди. Икки Сара бир соат ортиғи билан кўп олишадилар. Бу ҳар кунги аҳвол бўлгани учун эрларининг иши йўқ эди. «Икки кампирнинг тилини яна бурга чақиптими!..» деб қиҳиллаб кулиб, ўтиб кетади чоллардан бири.

Бувим секин ойимга шивирлайди:

— У дунёда ҳам жаннатнинг бир эшигидан икки кундош кирармишу, лекин икки овсин кирмасмиш, билдингми, Шаҳодат!..

Қалта Сара, Узун Сара хўп уришиб чарчагандан кейин жим бўлишади. 20

* * *

Домлам бир кун тўсатдан мени чақириб, қаршисига ўтқазади:

— Қани ўқи! Сабоғингни ўрганиб бўлдингми?

— Сувдай биламан, тақсир! — жавоб бераман шошилиб.

Ҳарфларнинг бирига қараб, бирига қарамасдан, тўхтовсиз шариллатиб ўқиб бераман. Мен энди алифбени шундай ўрганиб олганманки, агар уйқудан уйғотиб сўрасалар ҳам ҳаммасини ёддан айтиб бера оламан. 30

— Боракалло, ўғлим, офарин! Дуруст, дуруст. Алифбе тамом бўлди. Эртага ҳафтияк билан бирга яхши ёғли патирлар, бир сўлкавой пул олиб келасиз, йигитча, ўқингизми? — дейди домлам кулимсираб.

— Хўп, тақсир, — дейман бошимни қимирлатиб.

Мактабдан чиққандан сўнг чопаман. Бирор жойда тўхтамасдан ғизиллаганимча уйга келаман. Домламнинг гапларини, ҳаммасини ойимга айтиб бераман.

— Ҳа тузук... — дейди онам ҳам севиниб, ҳам ичдан ухтортиб. — Чиқим, чиқим... Дадангдан дом-дарак йўқ. Жиякнинг пули овқатга етсинми, домлагами?! 40

Ҳақиқатан, ҳали Иса, ҳали Қаромат опам, домлага патир ёки палов, деб ҳиқиллаб турар эдилар, энди қаторга мен ҳам қўшилдим.

— Албатта бугун патир ёпасиз, жон ойи, кейин... кейин бир сўм пул берасиз,— ялинаман онамга.

Эртаси эмас, индинга бир дастурхон кумурлайдиган ёғли патир ва уч танга пул кўтариб, домлага олиб бо-
раман.

10 — Боракалло! Утир, чироғим, ўтир! Патир олиб кел-
дингми? Э, боракалло. Тузук,— дейди тангаларни чўн-
такка солиб.

Шу чоқ яна бир шогирд бир дастурхон ёғли кулча, бир тоғора қайноқ палов, дўппи ва «Сўфи Оллоёр» кў-
тариб келади. У бир бойнинг арзандаси, эркаси.

Домлам ўзида йўқ севишиб кетади. Дарров паловни, кулчаларни, мен келтирган патирларни шогирдлардан бирортасига буюриб, уйига жўнатиб турганида, тўсатдан қалин бир ошнаси келиб қолади.

20 — Келинг, келинг, марҳамат! Қайнанангиз суярк экан,
қани ҳовлига, ош еймиз!— дейди домлам дўстига.

Ошнаси жилмайиб, қуллуқ қилади. Биргалашиб бо-
лохонага йўл оладилар.

Одатдаги гап, домланинг қораси ўчдими, дарров тў-
полон-да!

— Туш ўртага, сен, сен! Кўрамиз ким зўр!— буюради зўрлардан биттаси.

Эндигина мўйловлари кўринган, келишган икки йигитча нақ хўрозлардай патир-путур ёқалашиб кетади. Кураш зўр бўлади. О, даҳшат! Эшак-курсилар синган,
30 оғиз-бурунлар қон!..

Яна янги-янги ботирлар ўртага тушади. Хўп қизиқ кураш бўлади.

— Бўлди-бўлди, бас! Домлам!— қичқиради овози дў-
риллаб бир йўғон шогирд.

Бировининг пешонаси ёрилган, бировининг бурни қо-
наган, ҳарс-ҳурс билан бурунларини тортиб, курашчи-
лар жойларига ўтиришади.

Уй чанг, тўзон... Ҳаммамиз ҳаяжонда.

40 — Бетинг қон-ку, бадбахт?— сўрайди домлам бир
шогирддан. Кейин тўсатдан синган курсиларни кўриб қо-
лади-да, кўзлари олайиб кетади.— Эшак синипти-ку?!
Кимнинг иши бу? Қани ўртага тушсин!— Домлам ғазаб
билан қизариб, қўлига қамчи олади.

сангунга күз тикиман Козозлар-
 даи, ташиканалардан ээр жем
 мевалардан - ман, парварда,
 пошук, речета ва жоказлардан -
 ховур - ховур ош, этиацити шун -
 дирсам - да еткерсам ... шун, додом
 шунини тирмаган бу эбаастин
 билгандай, мени ескик чети
 итарадан. Антими бир икки чаким
 қанд, бир икки дока ешмишот
 пошукти күйинга шунбарадан, зам
 дарров сангунги дарокиг - дуруки
 билан күйшерадан "букингга күйшера
 уқдингим?" - деб шаконшерадан

Бу сангункиг эзока шуншайини
 дувини экинтин, меваларин күз
 қарагушдан аяб сарлаштин эдени
 билман. Шунини учун жабинга ги -
 қишга, аканга е бирок денга до -
 лага күйе - күйе қилишга үзели жем
 күйрбаман. Иш қаракигу унда қаруш
 қасирлатид, тез - тез гайқайман
 Аммо ишма буладуку, мон этиб
 дувин қириб қалади. Узун дүйин,
 ариқ - қайма қашир күйларини
 олайтиради.

- Бедонг күйрек, нега шунга еатин
 эдени күйрмаса! - деб қизқиради.

«Болалик» повести қўлёзмасидан саҳифа.

Домлам болаларнинг бошими, елкасими, юзими, кўзи-ми писанд қилмай, қамчи билан бир-икки дафъа қарсиллатиб саваб ўтади. Қамчининг зарбидан бировлар пиқ-пиқ йиғлайди, бировлар пинагини бузмай бўзрайиб қотиб туради, бировлар эса қўрққанидан икки қўли билан юз-кўзини яширади.

Қамчи шартта узилади.

— Мана, қамчи ҳам эскирипти,— дейди домлам қамчини четга улоқтириб.— Эртага ҳамманг бир тангадан олиб келасанлар. Янги қамчи оламиз!— жаҳл аралаш бақиради домлам.

— Хўп тақсир! — дейишади қамчидан оловдай ёнган елкаларини, юзларини ишқалаб болалар.

— Қани, ўқиларинг!— буюради домлам, ўтириб нафасини ростлагандан кейин.

Уқиш шовқини бошланиб кетади...

* * *

Мақтаб жаҳаннам каби туюлади. Ҳар соат, ҳар дақиқа «озод» сўзига интизормиз. Ҳаммаси пуч гап, фақат «вазава-вазава»... Мақтабдан чиққанимизда енгил тортиб, уйга югурамиз. Наридан бери овқатланиб, кўчага — ўйинга йиғиламиз.

Қишда баъзан кучук уриштириб ўйнашни ҳам одат қилганмиз. Кучукларнинг бири оғзи-бурни қон бўлиб қочади, шунда биз тинамиз. Шўхмиз.

Оёқларимизда эски калиш, йиртиқ кавуш, баъзиларимиз ҳатто яланг оёқ. Ҳали йиқитиб, ҳали юмалаб курашамиз. Бошлар ғурра бўлгунча, бурундан қон келгунча муштлашамиз...

30 Йўқолган кучугимизни излаб, мачит ҳовлисидаги кичкина хароб бир уйга бошимизни суқамиз. Бу — тобут турадиган уй. Бунда Усмон пари совуқдан қочиб, тобутда ётади. Шарпадай ориқ, чўпчакдаги жинлар каби, индамас бир киши. Биз чўчиб кетамиз, дув этиб ура қочамиз.

— Еспирай, жинми? — сўрайди қўрқувдан қалтираб бир бола.

— Ҳей, бу Усмон пари. Дадам айтдики, у боёқиш бир замон битта қизнинг ишқида девона бўлиб қолган экан,— дейди Аъзам.

40 — Ишқ шундай ёмон-да,— дейди маҳмадона Турғун.

— Тўғри. Усмон пари — девона. У ҳамиша, ёзу қиш тобутда ётади. Расул ака бор-ку? Шунинг бир туғишган укаси бўлади. Билдиларингми?! Ҳа, пари қизларнинг ошиғи эмиш...— дейди Аҳмад.

Болалар Усмон пари ҳақида турли воқеаларни гапирётганда, бирдан ёнимизда унинг ўзи пайдо бўлиб қолади. Қип ялонғоч танига эски, кир, жулдур, юпун бир чопон кийган. На иштони бор, на кўйлаги! Оёқ яланг. Бошида ифлос, исқирт бир дўппи, ранги ҳам, гули ҳам билинмайди.

10

Ҳаммамиз дув этиб, ҳар томонга қочамиз.

Усмон пари очликданми, совуқданми юролмайди.

Қаловлаб аста чайқалган ҳолда амакимнинг эшигига етиб, деворга суянади. Қалтираган қўли билан эшик ҳалқасини ушлаб, тақ-тақ қоқади:

— Очман, нон беринг...— дейди аллақандай титроқ, бўғиқ товуш билан.

Аччиқ, изғиринли шамол эсар эди...

* * *

Баҳор келади. Гул мавсуми бошланиб кетади. Дарахтларда гул, болаларнинг дўппиларига лолалар қистирилган. Саватларда уюм-уюм гунафшалар. Ҳамма ёқ гул! Гул!.. Баҳор фаслининг завқи бошқача... 20

Қўққисдан осмонни булут қоплайди-да, челақ-челақ сув қуяди. Хўп ёғади... Лаҳза ўтмасдан, эрка қуёш жилмайиб чиқиб келади. Ҳамма ёқ ярқираб кетади... Олчалар, гилослар, олмалар, шафтолилар ҳаммаси авжи гулда...

Саҳарлаб мардикорлар, яланг оёқ елкаларида яроқлатиб пешланган катта кетмонлар, бозорга, ишга чопадилар... 30

Бизлар пахталик чопонларни, тўнларни, йиртиқ-ямоқ калиш-кавушларни отганмиз. Енгил кийинганмиз, ҳамиша оёқлар яланг...

Ҳамма ёқда баҳор! Баҳор нашъаси кўнгилларга ҳам кириб олган... Оёқлар тош боғлангандек, мактаб томон базўр юради, лекин мактабдан «Озод!» деганда, қушдай енгил учамиз.

Азондан ўқиш. Пешин бўлганда домлам кичкиналарга — бизларга жавоб беради. Катталар пешиндан кейин яна мактабга қайтиб, хат машқ қиладилар. 40

Мен ҳануз ҳафтияк ўқийман. Ҳафтияк, ниҳоят зериктиргич бир нарса. Ҳадеб «вазава-вазава»ни жавраб ўтирганим-ўтирган...

Ҳар пайшанба шогирдлар домлага кулча, патир, бойваччалар пул келтириши одат.

Айниқса, шу куни ўқиш тугабини сабрсизлик билан кутамиз. Кўзларимиз осмонга, қуёшга кўпроқ термилади. «Озод!»га қулоқлар, кўнгиллар интизор...

* * *

10 Мана, момақалди роқ ҳавони янгротиб юборади. Ҳалигина тиниқ ярқираб турган ҳавони бир онда қоп-қора булутлар буркаб олади. Ойим пахтадай оппоқ ювган кирларини арқондан йиғиб ҳам улгурмайди. Ёмғир шаррослаб қуяди.

Бувим айвонда ихлос билан тасбеҳ ўгириб ўтирибди:

— Алҳамдулилло! Оби раҳмат бу! — дейди, кўзларини осмондан узмайди, бурушиқ юзларида кўтаринки руҳ... — Оби раҳмат бу, оллога шукур, қурғоқчилик эди, жала қуйди. Бугдой, арпа битди де! Оллонинг иши бу! —

20 тушунтиради менга.

Айвон четида, оёқларимни тарновдан шарқираб келган сувга тутиб, ўйнаб ўтираман.

Қарсиллаган чақмоқларга қараб: «Худо булут ичида юрганмикан? Қандай экан», деб ўйлайман ичимда.

Қоп-қора, гўё ерга ясланадигандай оғир, даҳшатли булутлар. Тахминан тўрт соат жала қуяди. Ариқлардан сув тошиб кетади. Тарновлардан сув шарақлаб қуйиб туради. Унда-мунда чақмоқлар, олов қиличдай ярқираб кетади...

30 Жала тинади. Қоп-қора булутлар аста сурғалиб, тоғ томон юради. Булутларнинг тўкилиб кетаётганидан, ҳануз ёғиб бораётганини ўйлайман. Бир вақт бобом тушунтирган...

Ўқтин-ўқтин узоқда момақалди роқнинг қарсиллагани эшитилади, чақмоқ кўринади.

Ажойиб фасл! Дарахтлар нафис кўм-кўк япроқлар билан ясаниб олган! Табиатнинг гўзаллиги кўнгилларга қуйилади...

* * *

40 — Ойи, уч кундан кейин домлам билан далага чиқамиз. Наврўз! — дейман севинганимдан юрагим ҳаприқиб. — Домлам, яхши кийиниб келинглар, деди.

— А, ростданми?— дейди онам кулиб.— Яхшилаб ювиниб, борингни киясан-да.

Бир оз сукутдан кейин ерга қараб дейман:

— Ойи, домлам икки сўм пул олиб келинглар, деб буюрди...

Секин бошимни кўтараман, онамнинг юзидаги се-винч, табассум бирдан йўқолган, лекин у зўраки ил-жаяди:

— Домланг тушкур аломат-да... Хўл пул берай, ле-кин бир сўм сенга, бир сўм Исага. Қандоқ қилай берар- 10
дим... йўқчилик...

— Нима гап тагин? — сўрайди бувим.

Онам тушунтиргандан кейин кампирнинг фиғони ошади:

— Домланг ҳам ўлсин илоҳим! Еб тўймас, айёр ўл-гур, ҳар хил наъма чиқаради-я! — минғирлаб қарғай бошлайди бувим.

— Ойим беради пулни, сиздан сўраяпманми?— дўқ қиламан кампирга.— Баҳор чоғи, наврўз яқинлашяпти, ўйнаб келамиз. Сиздақа кампирлар ўтирсин уйда!... 20

— Бас, бас! Ҳаддингдан ошма! Ўзингдан каттанинг дилини оғритма, ёмон бўлади-я!— дейди онам менга ран-жиган оҳангда, кейин бувимга мурожаат қилиб:— Ҳам-мага келган байрам, ҳамма болалар ҳам боради-да, бит-та буларми? — дейди ялинган юмшоқ товуш билан.

Жума. Бировлар яхши, бировлар ўрта, бировлар ҳар кунги эски ямоқ бўлса ҳам ювилган, озода кийимда... Ҳар ким ўз ҳолича ясанган. Домла бошлиқ йўлга тушамиз. Пиёла, чойнак ва бозордан гўшт, мой, гуруч, нон, майиз— ҳаммаси олинган. Буларни домланинг ўртоғи — бир қари 30
чол аравага ортиб олиб кетади.

Йўл-йўлакай бир неча гузар учрайди. Жума куни бўлганидан самоварларда одам қалин. Гузарларда қа-тор баққоллар. Отнон, печенье, парварда... Кўзлар ўй-найди. Лекин бойваччаларга маза, улар унда-мунда тўх-таб, отнон чайнайди...

Далага, Камолонга пиёда юриб, чарчаб, ахир етамиз. Ҳамма ёқ кўм-кўк, азим дарахтлар кўп. Чиройли қа-димги мачит атрофида авлиёларнинг катта-катта қабр-лари. Домлам тагин қуръондан бошлайди. Қори бола- 40
лар кўзларини юмиб, чайқалиб, қироат билан ўқийди-лар. Шу тарзда мачитда узоқ қуръон ўқилади. Қоринлар очликдан ачишиб кетади.

— Болалар! Боринглар, самовар қайнагунча ўйнаб келинглар, дала кенг, сувлар кўп. Яйранглар, ўғилларим,— дейди домлам майин оҳангда.

Ҳаммамиз дув этиб, шовқин-тўполок билан мачитдан чиқамиз. Бировлар дарров чиллак, копток ўйнагани туншади, бировлар сайр қилиб кетади. Мен эса, бир тўда болалар билан қоронғи, даҳшатли ғорларни кеза бошлайман.

10 Бир ғорда оғир сукутда бир киши ўтирибди. Соқоли ўсиқ, кўзлари ёнган, дарвишномо. Иккинчи ғорда яланғоч бир чол, устида ёлғиз кир иштон холос. Унинг ҳам соқоли ўсган, кўзлари юмуқ, ёнида кир сопол товоқ! Чурқ этмай, бутун дунёни унутгандай жим, маҳлиё ўтирибди. Биз нафасимизни ютиб, аста турамыз. Лекин чол шарпамизни сезади шекилли, бир хўмраяди, авзойи хунук бузилиб кетади. Ура қочамиз.

Далани айланамиз. Ҳаво мусаффо. Ўрикларда довуччалар ғиж-ғиж, гилослар ҳали ғўра. Кўп юрамиз, лекин қорин очлигидан домлам олдига шошиламиз. Самовар 20 шарқираб қайнамоқда. Домлам ва чол ҳаммамизни ўтқазиб, биттадан нон, бир сиқимдан қурт еган кир майиз улашади.

Чойдан кейин домлам бир тўда катта шогирдларга имлаб ишора қилади. Болалар бирдан тиниқ, янграган баланд товуш билан Навоийдан, Хўжа Ҳофиздан ёд ўқий бошлайдилар. Кетма-кет бир неча ғазалларни ўқиб, кейин Фузулийга ўтадилар:

30 Ғунчасин гул булбулин қатлина пайкон айламиш,
Булбул очилган гули юзина қалқон айламиш.
Гул арусин сулҳ учун булбул никоҳ этмиш магар,
Ўзини ёшил будоғ ичинда пинҳон айламиш.
Ғунча пайкониини тез этмаклик учун шоҳи гул
Жисмини бошдан аёға мисли суҳон айламиш.
Даҳр аро гар бир синиқ девор кўрсанг, ўйла, бил:
Ўл Сулаймон мулкидирким, чарх вайрон айламиш.
Эй Фузулий, меҳрина олданма чархин гардиши,
Кўкка етурмиш вале хок ила яксон айламиш.

Яна бошқа бир ғазални бошлайдилар:

40 Най кими ҳардамки, базми васлини ёд айларам,
То нафас вордир қуру жисмимда, фарёд айларам.
Рўзи ҳижрондир севин, эй муръи руҳим ким, бугун
Бу қафасдан ман сани албатга озод айларам.
Ваҳм эдиб то солмая сан моҳа меҳрини ҳеч ким,
Кима этсам зулму жаврингдан анга дод айларам...

Газал ниҳоят таъсирли. Айнқса, уч-тўрт боланинг овози жуда ёқимли, оҳангдор. Ҳаммамиз жим тинглаймиз. Мен сел бўлиб, эриб кетаман. Фузулийнинг шеърларини севаман. Шеърлари нафис. Узим гул ва маҳбуб ҳақида гўзал шеърларини биламан. Опам ўргатган. Кичкиналар билан мен ҳам секин-секин катталарга эргашаман. Музыка йўқ, чилдирма, дутор, танбур йўқ, аммо шеър бор, қўшиқ бор! Фақат ёш, тиниқ товуш билан, оҳанг билан шеърларга кўнгилга етиб борадиган музыка берамиз, жон берамиз!.. Домлам чолғуни сира ёқтирмайди: «Гуноҳ, турган-битгани гуноҳи азим. Зинҳор-зинҳор қўлингизга чолғу ушламанг!» деб уқтирарди, танбеҳларди.

— Бас, етар! Боракалло, етар! — дейди домлам болаларга ва чолга мурожаат этиб:— Вақт бўлди, пир, мунча эридингиз?! Ошга олов ёқинг! — дейди кинояли кулиб чолга.

Чол кўзлари юмуқ, бошини қуйи солиб ўтиради.

— Бай-бай-бай! Фузулий ажойиб шоир-да! — дейди ва оёқларини ишқалаб ўрнидан туради.

Биз яна далани айлангани чиқиб кетамиз. Тўда-тўда тарқалиб тоза кезамиз. Баҳор. Ҳар хил гуллар кўп. Қучоғимни тўлатиб, гул тераман. Ҳориб мачитга қайтганимизда палов тайёр экан. Гўшти, ёғи оз бўлса ҳам палов! Сопол лаганларга сузилган ошни маза қилиб, иштаҳа билан ошай бошлаймиз. Лекин тўймаймиз... Қорин жуда очикқан.

Намозгар яқинлашган, домлам қуръон бошлайди.

— Тағин-а! — шивирлашади болалар.

Фотиҳадан сўнг ҳаммамиз дув қўзғалиб, йўлга ту- 30 шамиз.

* * *

Июнь ойи. Иссиқ. Ҳаво ловиллайди...

Бодринг, ҳандалак сероб. Кўксултон, гилос, олчанинг авжи пишган вақти. Лекин пул қани... Ҳовлимизда яхшики якка туп ўрик бор. Ғуж-ғуж қилган. Бутун ҳовлимизга кўланка солган катта дарахт. Ўриikka сув югуриб йилтираганидан бошлаб, Қаромат опам, Иса ва мен ея бошлаймиз. Тағин бир туп олма бор, лекин заҳардай нордон.

Бугун бувим эрталабдан отланади. Аммамникига бормоқчи. Мен ҳам бувимга эргашмоқчиман, шунинг

учун ҳар кунгидай мактабга шошиш йўқ. Болаларнинг кўпи боққа кўчган, мактабда шогирдлар оз. Нега бизнинг бир парча боғимиз йўқ, деб куйинаман ичдан.

— Мактабга бор! — дейди онам.

— Бора қолсин, Шаҳодат бону, бола боёқиш ўйнаб келар. Ҳамма боғда, тоғда, бу бечора қон бўлиб кетди-ку... — паранжисини ёпиниб дейди бувим.

«Бугун бувим жудаям меҳрибон?» деб ўйлайман ичимда, севинганимдан унинг олдига тушиб югураман.

10 Бувим кўчада ҳар бир учраган хотин билан тўхтаб кўришади, гаплашади. «Қатдан келяпсиз? Бозорданми? Дўппиларнинг нархи қандай? Яхши фойда қилдингизми?» деб, зерикмасдан иги-жигини суриштиради. Тузукроқ бир иморат учраса, албатта тўхтайди. Менга қараб: «Кўркамгина, пишиққина экан», деб томоша қилади.

Бир оз юргандан кейин каттакон анҳор бўйига чиқамиз. Серманзара сув бўйидан ўтамиз. Сув бўйлаб обжувозлар, тегирмонлар. Унда-бунда тўдаланиб ўрдаклар сузади. Дарров тўхтаيمان-да, сув лабига ўтириб, ўрдакларга тега бошлайман. Улар дув этиб, сувнинг ўртасига қочишади. Ўрдаклар гўзал, айниқса гажак думлари, бошларини сувга тиқиб, чиройли ўйнайдилар. Гажакларини келинлар қулоқларига қистирганини кўрганман...

— Вой шум-эй, ҳазир бўл, тойиб кетасан-а! — қичқиради ваҳима билан бувим.

Кампир икковимиз унда-мунда тўхтаб, жар бўйлаб борамиз. Бувим ҳам менга ўхшаш, тегирмон ва обжувозларни томоша қилишни яхши кўради. Сувнинг устига ташланган яккачўпга етганда, югурганимча ёғочнинг ярмисига бориб, сувнинг қоқ ўртасида тўхтаيمان. Сузиб келаётган ўрдакларнинг йўлини тўсаман. Ёғочга миниб оламан-да, оёқ-қўлларимни ишга солиб, «Киш-киш-киш!» дейман. Сув гувиллаб, пишқириб оқмоқда. Бувимнинг ранги ўчиб, қалтираб кетади.

— Омонат, қил кўприк-а! Қўрқмайсан, шумтака, дарров ўт бу ёққа! Иккинчи сени меҳмонга олиб юрмайман... — ранжиб қичқиради бувим.

Ҳақиқатан кўприк омонат. Битта чурук ёғоч, холос. 40 Одамлар аҳён-аҳёнда ноилож ўтади. Болалар бўлса, шўхликдан, ўйин қилиб, эрмак қилиб, ўтадилар. Сувнинг пишқиршига назар соламан, юрагимга ваҳима тушади. Секин қирғоққа ўтаман.

— Эсинг қурсин, ҳеч ақл кирмади-кирмади сенга. Даданг келсин, чақаман!— дейди койиниб бувим.— Урдакларнинг эгаси кўриб қолса, ўхшатиб калтаклайди сени,— дейди бошини қимирлатиб.

— Гажақларидан бир дона Қаромат опамга олай деган эдим-да,— дейман жиддий тусда бувимга.

— Ҳм,— дейди холос бувим, энсаси қотиб кетади.— Тез-тез юр, алла-палла бўлиб қолди-я!— қошини чимириб дейди бувим.

Тегирмонларнинг олдида тўда-тўда эшаклар. Одамлар эшакларга буғдой, сўк ортиб келади ва ун, толқон қилиб кетади. Бир-икки тегирмонга секин бошимни тикиб чиқаман. Тегирмон шовқин. Ичида бошдан-оёқ оппоқ унга беланган одамлар. Улар сувнинг гувиллашидан бир-бирларининг сўзларини базўр эшитадилар.

Поччам обжувознинг бошида эди. Соқоллари ўсган, уст-боши чанг-тўзон. Бизни кўриши билан:

— Э, жиян, кел-кел! — дейди ва бувим билан кўришган ҳамон, одатдагидек шикоятни бошлайди.— Мазаси йўқ бошимнинг. Кеча-кундуз мия оғриқман.

— Доим аҳволингиз шу!— дейди бувим энсаси қотиб.— Уқитинг, ирим-сиримини қилинг, тайибга кўрининг! — дейди ва поччамнинг жавобини кутмасдан ичкарига кириб кетади.

Дув этиб, майда-чуйда чурвақа болалар бувимни ўраб олади. Ҳаммаси кир, ифлос, увада. Аммам тутундан йўтала-йўтала катта қозон остига ҳадеб қамиш тикмоқда. Аммам хафа, ҳорғин ҳолда бувим билан кўришади ва пишиллаб қовурилиб турган сўк тўла катта қозон бошига боради.

— Ҳамиша ишинг шу! Сўк, сўк! Уладиган бўлдинг! — дейди куйиниб бувим.

Мен ҳам чўғдай безиллаб турган сўкнинг тепасига бо-
раман. Уни ҳовучлаб бўлмайти, иссиқ. Қамишни тутам-
тутам ўчоққа тик бошлайман.

Аммам ва бувим қозон бошида чўққайишади. Эзмаланишиб ҳасратни бошлайдилар.

Эшиқдан кириб келган поччамнинг жаҳли чиқиб, кўзлари олайиб кетади.

— Куйиб кетди-ку! — қичқиради бўғилиб ва чопиб келиб сўкни катта капгир билан шошиб-пишиб ола бошлайди.

Энди мен сўкдан зерикаман. Секин ташқарига, обжувозга югураман.

Поччам қўш обжувозни ижарага олган. Бири боғлиқ турибди: анов бири бўлса, гурс-гурс қилиб, ерни ларзага солиб тариқ оқламоқда. Бир оз жим қотиб, обжувознинг ишини томоша қиламан. Сув даҳшатли пишқириб гувиллайди. Кейин секин атрофга разм соламан. Бурчакда синиқ, куя босган чироқ, тумшуғи синиқ чойнак, чегаланган ифлос бир пиёла... Яرمىси тақир, эски пўстак,

10 яғири чиққан кир чопон.

Секин обжувознинг бошида айланиб юраман. Бўш обжувознинг ёнига ўтиб, ёғочини бўшатсам, бирдан шақиллаб юриб кетади. Қўрққанымдан қалтираб шошиб қоламан. Қандай тўхтатишни билмайман, бўш обжувоз гурс-гурс уради. Физиллаганымча уйга югураман:

— Почча!— қичқираман энтикиб.— Тез юринг ҳозир, обжувоз юриб кетди!

Бувим билан аммам ванг бўлиб қоладилар.

— Э, тентак!— дейди поччам ташқарига югуриб.— Та-
20 қилгансан-да, ўзига жон битиптими?!

Мен индамайман, поччамнинг орқасидан чопаман. Поччам ҳеч қийналмай, бирпасда жувозни тўхтатади.

— Йўқол! — дейди қўпол, қўрс товуши билан тўнғиллаб.— У азиз нарса-я, бунга яқин юриш учун ҳунар керак, тилини билиш керак,— дейди бир оз юмшаб.

Обжувоз атрофида, тегиримонлардаги каби чумчуқлар, мусичалар сероб. Мен энди уларни қувлашга тутинаман. Қўққисдан бир тўда болалар пайдо бўлишади-да, нари-бери ечиниб, кийимларини четга отганча кетма-кет
30 сувга шўнғийдилар. Қулоч ташлаб, роса маза қилиб сузишади. Кейин атрофдаги катта тол, қайрағочларнинг шохига чиқиб, гуппа-гуппа сувга калла ташлайдилар. Сувнинг тагида анча вақт йўқ бўлиб кетадилар-да, узоқдан қалқиб чиқадилар. Жуда ҳавасим келади. «Чўмилсаммикан?» деб ўйлайман. Лекин сузишни билмаганим учун қўрқаман, рост, болалардан уяламан. Эрмак қилиб, оёқларимни сувда шاپиллатиб ўтираман. Сув бўйида кезаман. Толларнинг новдалари эгилиб сувга тегайтегай дейди. Ҳамма ёқ кўм-кўк майса. Кўкка қараб
40 ётаман. Маза!..

Тўсатдан поччамнинг товушини эшитаман.

— Эй, фалокат босиб новга тушиб кетма! Бас, уйга бор!— дейди-да, тагин жувоз ичига кириб кетади.

Аммам куя босган пачоқ самоварини олиб кириб, дастурхон ёзади. Бурда-бурда қаттиқ нонларни эски бир патнисда кўтариб келади.

Ҳовлида шохлари тарвақайлаб ўсган қари, йўғон якка бир тут бор.

— Бу йил тутимиз ҳаддан ташқари кўп қилди. Кутдик, кутдик келмадинглар... Озгина шинни қайнатдик. Қарай-чи, қолдимикан?

Аммам боёқиш югуриб ҳужрага киради-да, бир пиёлада озгина шинни кўтариб чиқади.

10

— Жуда ширин шинни-я? — дейман нон ботириб.

Пастаккина, қоронғи уй, тўкилиб турган айвон, ёнида кўмир тўкадиган кичкина тор ҳужра. Шинни билан чой ичиб, дастурхон йиғилгандан кейин томга чиқаман. Атрофда қўшнилари кўп. Томлар бир-бирига туташиб кетган. Ўйнаб юраман. Бир вақт кўчада бир тўда халқ юзга кириб ўлган бир кампирни кўтариб кетаётганини кўраман. Буни томда ўйнаб юрган болалар айтишади. Қарилар, болалар, ёшлар жуда кўп. Қирқ-элликка яқин ёш болалар тўн кийган, беллари боғлиқ, «бувим»лаб йиғлаб бормоқдалар.

20

Томма-том сакраб, аммамнинг ҳовлисига энгашаман.

— Буви, буви! Юзга кирган кампир ўлипти!.. Олиб кетишяпти. Одам қалин!.. — дейман қичқариб.

— А, нима деяпти ўзи, ким ўлипти? — сўрайди бувим.

— Чопинг эшикка! Кўрасиз, табаррук кампир эмиш, — дейман бувимга.

Аммам ўчоқ бошида ғивирлаб нимадир қилмоқда, бошини кўтариб бувимга дейди:

— Боёқиш жуда табаррук кампир, бир юз учга кирган. Гоҳо ёнимга чиқиб, гаплашиб ўтирарди. Кампир пишиқ эди. Ҳоздай, тикка юрарди. Невара-эваралари кўп, ачиб ётипти.

30

— Вой бечора, худо раҳмат қилсин! Ҳаммамизга унинг ёшини берсин! — дейди бувим қўлларини юзига суртиб.

Аммам ҳам нималарнидир пичирлаб, фотиҳа қилади.

— Сиз мингга кирасиз, ҳали отдайсиз, буви! — дейман.

Куни билан томма-том кезиб, хўп ўйнайман. Қечқурун ҳалимдай юмшоқ мошкичири еб, бувим иккаламиз уйга жўнаймиз.

40

Қўлида гардиш ва жиягини кўтариб Роҳат келин ойи эшикдан киради-да, тўғри айвонга, оймнинг ёнига ўтириб ишини бошлайди.

— Уртоқжон, якка ўзим хуноб бўлиб кетдим. Ҳасратлашиб, бирга тикайлик, деб чиқдим.

Онам хурсанд бўлиб гапирди:

10 — Вой, яхши қилибсиз, ўзим ҳам зерикиб ўтирган эдим. Ҳеч ким йўқ, ойм ҳам зерикиб, қаёққадир, билмадим, Урин бувиникигами чиқиб кетдилар,— дейди ипакни қатимлаб.

Роҳат келин ойи бигиз билан чаққон ва пишиқ жияк тўқийди. У жияк тўқишга жуда уста. Одатдагидек, дарров эридан ҳасрат бошлайди. Эрмаги шу — эри. Дам йиғлаб, дам кулиб ишлайди.

— Сабр қилинг,— жиякка гул тикиб, дейди онам,— Уғил, қизларингиз ўссин, эҳтимол, ажаб эмас, бахтингиз очилиб, ёруғликка чиқиб қоларсиз. Худойм ярлақаса, бирпасда толе келади. Кейин фақирликдан, ғурбатдан 20 халос бўласиз... Фақат толеда бутун гап!

— Э-э, қўйинг! Толе ўлсин! Бутун умр фақирмиз. Отам, онамдан, боболаримдан тортиб фақирмиз...— дейди хўрсиниб Роҳат келин ойи.

Шу тарзда икки қўшни, икки ўртоқ бири жияк тўқийди, бири жиякка гул тикади. Гоҳ ўтган-кетгандан, қўни-қўшни, маҳалла-кўй орасидаги воқеалардан сўзлашишади. Суҳбат узилмайди.

Эшикдан Қаромат опам паранжида келиб киради. Унинг энди бўйи чўзилган, катта қизлар қаторида.

30 Шу пайт яна бир қўшни кампир киради. Сергап, билмдон, гапга чечан кампир.

— Шаҳодатой, зерикиб бирпасга чиқдим олдингизга. Қунам исиб кетяпти.— Нима гап ўзи, хўпам чиройли ўтирибсизлар? Қаромой, жиндай Машрабдан ўқинг. Барака топгур, худойим яхши куёвлар буюрсин!— дейди кампир кулиб.

Қаромат опам қизариб юзини терс буради.

— Қўйинг-э, иш тикаман,— дейди токчадан иш печини олиб опам.

40 Кампир хиралик қилиб, қайта-қайта қистайди. Унга Роҳат келин ойи қўшилади:

— Бо, мунча ноз қилмасанг, отинча?! Уқишни билмайман-да, бўлмаса сенга ялинармидим?..

— Ҳа, ўқий қол, Қаром,— дейди онам, кейин секин кулиб қўшиб қўяди:— Ҳикматли, маъноли гапларидан топиб-топиб ўқигин!

Қаромат опам ўн икки, ўн уч ёшларда, қадди келишган, истараси иссиқ, жуда кўркли қиз. Ҳазалларни ёқимли овозига чиройли оҳанг бериб, равои ўқийди. Эринибгина ўрнидан туради-да, тоқчадан Машрабни, Фузулийни олади, жойлашиб ўтиради ва кўзларини сузиб, завқ-мароқ билан берилиб ўқий бошлайди:

Машраб сени деб, кечди жаҳондан,
Бошини қўйди остоналарга.
Эй, майфурушим, бир коса май бер!
Ваҳдат майдан ичколи келдим.

10

— Ҳай-ҳай-ҳай! Барака топ, отин қиз! Машрабнинг ғазаллари сел қилиб юборади одамни... Эриб кетдим-эй... Машраб ажойиб қаландарнамо киши, — дейди йиғлам-сираган товуш билан кампир.

Қаромат опам насрни ўқиганда, баъзан тўхтаб кулим-сирайди ва уятли гапларини ташлаб ўқийди.

— Сидирғасига ўқийвер, бу нимаси, бизлар ҳам 20 эшитайлик, шайтон қиз! — дейди Роҳат келин ойи.

— Йўқ, ўқимайман Машрабни, Фузулий яхши, — дейди опам қизариб.

— Машрабнинг ғазаллари кўп ҳикматли, — дейди кампир бошини қимирлатиб. — У катта дарвиш, оллонинг ошиғи! Олло деб дунёнинг айш-ишратидан кечган. Овозингдан ўргилай, ўқи, ўзим қоқиндиқ! — дейди кампир Қаромат опамнинг орқасини қоқиб.

Опам ўқий бошлайди:

Паришонҳолинг ўлдим, сўрмадинг ҳоли паришоним,
Ғамингдан дарда душдим, қилмадинг тадбири дармоним,
На дерсан рўзгорим бўйлами кечсин гўзал хоним?
Гўзим, жоним, афандим, севдигим давлатлу султоним...

30

— Оҳ-оҳ-оҳ, шундай шоирларнинг садағаси бўлсанг арзийди, — дейди Роҳат келин ойи кўзларининг ёшини артиб.

— Фузулийнинг ўзи ошиқликда жигари кабоб бўлган, дейдилар. Унинг ошиқона ғазаллари одамнинг юрагини эритиб, маст қилиб юборади, — дейди кампир юмилган кўзларини очиб.

40

— Фузулий отин ойисининг қизига қаттиқ ошиқ экан, лекин васлига етолмай, бутун умр ҳижронда ўтган эмиш.

Унинг ғазаларидаги ўт, ҳасрат шундан... Эшитганман... — дейди онам.

Мен айвоннинг четида чивик йўнганимча опамнинг ўқишига жим қулоқ солиб ўтираман. Севаман Фузулийни.

— Югур, Мусавой, Шайхантовурга бориб кел. Ипагим соб бўлиб қолди, — буюради онам менга.

— Ҳа, хўп, пулни чўзинг, — дейман ўрнимдан туриб.

10 Онам ҳар хил керак ипақлардан намуна беради ва бир сўм пулни рўмолчага тугиб таъкидлайди:

— Маҳкам ушла, пулга ҳазир бўл, йўқотиб қўйма, уқдингми?

Кўчага югураман.

Кўчада Аъзам хипчиндан от миниб, ўйнаб юрган экан.

— Шайхантовурга борамиз, шуюм ўйинми? Қўй-э! — дейман жиддий тусда.

— Зерикканимдан эрмак қилиб юрибман-да, юр, — дейди Аъзам хипчинни бир четга отиб.

20 Аъзам менга тенгдош. Икковимиз қалин ўртоқ, дўстмиз.

Оқмачит кўчасидан жадал юриб, Шайхантовурга жўнаймиз. Йўлда унда-бунда тўда-тўда учраган болалар олдида тўхтаб, уларнинг ўйинларини томоша қиламиз-да, тагин чопамиз.

Шайхантовурга етганда бир ариқ олдида тўхтайди Аъзам.

— Бирпас ўтир! — дейди сув бўйига ўтириб.

30 Юзимизнинг терини этакларимизга артамыз, икки қўлимиз билан сувни ҳовучлаб тўйиб-тўйиб ичамиз. Мад-раса атрофида асрлар умр кўрган қадим чинорлар, қуюқ кўланкали қайрағочлар кўп. Дарахтлар салқинида тўда-тўда шогирдлар аллақандай масалалар устида талашиб қизгин баҳс юргизмоқдалар. Атрофда кайфлари тарақ нашавон, кўкнори, бангилар ҳам оз эмас.

— Ҳозир бир иш қиламиз, жим!.. — дейди бир дарахт орқасига пусиб Аъзам.

— Қандай иш? — сўрайман тоқатсизлик билан Аъзамдан.

40 — Секингина кесак ташлаймиз кўкнориларга. Чўчиб бир ирғиб тушишади. Қараб тур, жуда қизиқ бўлади.

Секин пусиб туриб, мен ва Аъзам биттадан кесак отамиз. Қайфи зўр кўкнорилар бирдан чўчиб, аланглашади. Икковимиз жимгина куламиз. Ингичка, қил бўйинларини чўзиб кўкнорилар у ёқ-бу ёққа қарашади. Сап-сариқ силнамо киши чайқалиб ўрнидан туради.

— Эй, кимди? Қайфим учиб кетди-я...— дейди ва гандираклаб бир-икки қадам ташлайди.

— Келяпти, тур қочамиз!..— шивирлайман-да Аъзамга, қочаман.

Шу пайтда кўкнори Аъзамни тутиб олади. Аъзам 10 оқариб кетади.

— Йўқ, биз эмас, — дейди қалтираб.

— Ҳароми валад! — дейди кўкнори Аъзамнинг елкасидан ушлаган ҳолда бир силтаб. — Кесакни ғир-ғир отдинг, энди туя кўрдингми — йўқ, бия кўрдингми—йўқ!.. Аблаҳ, жиғингни эзиб қўяман!

Мен тикка кўкнорининг олдига бораман.

— Амакижон! Қўйворинг! — деб алинаман. — Рост, биз отдик, лекин сизга эмас, қушларга отган эдик... Ана қаранг, дарахтларда қуш кўп экан. 20

-- Эй кўкнори, қўйвор! Дилларини оғритма гўдакларнинг! — қичқиради самоварда ўтирганлардан биров. Самоварда одам қалин.

Кўкнорининг ғазабдан кўзлари бежо. Кўзининг оқиға қадар сарғайиб кетган, туманли хира кўзлари хунук олаяди. Аъзамни бир силтаб ташлайди-да, пастак қоронғи ҳужрага кириб йўқолади.

Тура қочамиз. Қатор атторлар ва баззоолар. Уларнинг дўконлари кичик-кичик ва бир-бирига ёндашган. Икковимиз ҳар бир дўкон олдида молларини томоша 30 қила-қила, най ва коптоқларнинг нарх-навосини суриштириб, харидору дўконларнинг узоқ тортишма савдосига қулоқ солиб юра-юра кичик бир дўконча олдида тўхтаймиз.

Аттор — мулойим, камтар, сариққина келган, узун соқолли киши.

— Амаки, ассалому алайкум! — дейман бир сўм пулни ва намуна ипакларни узатиб.

— Боракалло! Ваалайкум ассалом! — дейди кулиб чол. — Рангдор ипаклардан керакми, а? Хўп-хўп, ипак 40 кўп, ўғлим. — Пулга, ипак намуналарига бир-бир қараб чиқади. — Баргикарам, қовоқ сариқ, гўлос, пистоқи, нимпушти... — дейди чол ипакларни бир-биридан айириб.

Аъзам ва мен қафасдаги қушларга ҳушимиз оғиб, жим қотиб томоша қиламиз.

— Амаки! — дейман ҳаприқиб. — Бу қандай қуш?

— Уғлим, бу булбулжон. Эшитганмисан булбул деган қушни? Қушларнинг асили шу.

— Кўрган эмасман, — дейман кўзларимни қушлардан узолмасдан. — Ойим айтган эди, аҳён-аҳёнда, тонг пайти, гуллар очилганда келади, деб. Сайраганини эшитганман, амаки, бир сайратинг, — ялинаман чолга.

10 — Узинг айтдинг-ку, ўғлим, булбул гул очилганда келармиш, деб. Ҳа, гулнинг ошиғи бу... — аста кулади чол.

Булбул сира сайрамайди.

— Амаки, булбул нима ейди? — сўрайман чолдан.

— Қурт ейди, ўғлим, тушундингми? — жавоб беради чол ҳамон кулимсираб ва давом этади: — Булбулни боқиш жуда қийин, негаки бу нозик-да, нозик. Аммо сайраб берсами, кўнгилни яйратиб, маст қилиб юборади.

20 Аъзам иккинчи қафасга қўли билан тегиб дейди:

— Мен кўрганман бу қушни.

Бу майна. Тумшуғи сариқ, қора патли каттагина қуш.

— Мен ҳам кўрганман. Сайраганини ҳам эшитганман, — дейман жиддий тусда. — Амаки, қушларингиз қачон сайрайди?

— Сайрайди, ўғилчам, ўзи сайрагиси келганда сайраб юборади!

Хил-хил ипакларни бир қоғозга ўраб менга узатади чол.

30 Ипакларни эҳтиётлаб, қўйнимга тиқаман-да, Аъзамга қарайман.

— Шошма, бирпас ўтирамиз. Зора қушлар сайраб қолса.

— Йўғ-э, булбул ҳам, майна ҳам сайрамайди. Борда, шундай шовқинда сайрармиди? Кетдик! — шивирлайди Аъзам.

Тез юриб кетамиз. Қўққисдан орқадан майнанинг сайраганини эшитамиз. Таққа тўхтайман.

40 — Ана, айтмовдимми, овозини қара, жуда ёқимли-я? — дейман Аъзамга.

— Қўй шу қушларни, юр, конкаларни томоша қилиб, катта кўчадан кетамиз, — дейди Аъзам меннинг қўлимдан тортиб.

Шайхантовурда қассоблар, баққоллар, сартарошлар, сомсапазлар, заргарлар жуда сероб. Айниқса заргарларни томоша қилиб, пастга катта кўчага тушамиз. Отли конка кетмоқда.

— Эсизгина, ўтиб кетипти-да, конкага осилиб кетардик,— ачинади Аъзам.

— Аттанг, чакки бўлди! — дейман мен ҳам.

Лўкиллаб уйга чопамиз.

* * *

Тонг пайти. Боғларда ишкомлар узумга тўла. Чиллаки энди қизара бошлаган. Ҳавода қушлар овози янграйди... Тонг шабадасининг салқини кўнгилларга ором беради...

Мен ва Аъзам аравада кетмоқдамиз. Биз энди ёришиб келаётган осмоннинг майин шоҳисини, сеҳрли мусиқа ва оҳангга, мислсиз ҳусн-латофатга тўла боғларни тантанали сайр этиб борамиз. Қалбимизда ҳис-туйғулар, шодлик, завқ тошади.

Кеча мактабдан қайтганимда онам оппоқ қилиб ювган кўйлак-иштонларимни арқонга ёяр экан, мени кулиб қарши олган эди. 20

— Эртага жўнайсан, — деган эди кўзларида меҳр, севинч чақнаб.

— Қаерга? — деб сўрадим ҳаприқиб.

— Янгибозорга борасан. Ҳали тўсатдан дарвозани қоқиб бир киши келди. Дарров чиқдим, дадангнинг олдидан келипти. Тайёр бўлиб турсин Мусавой, эртага, тонгда олиб жўнайман, деди. Аъзам ҳам боради, бува си чақиртирипти, ойисига айтиб келдим.

Мен ўзимда йўқ хурсанд эдим. Бирпасда чўллар, буюк тоғлар кўз олдимга келади. Қозоқ овуллари, нортуялар, чопқир отларни кўргандай бўламан. 30

Мана, сеҳр ва гўзаллик тўла тонг оғушида Аъзам икковимиз ниҳоят шод, мамнун кетмоқдамиз.

Аравада юк кўп. Қанд, чой, лампа шиша, ип-игна каби икир-чикир. Аравакаш мўмингина, мулойим, кам гап киши. Гоҳ-гоҳ «чуҳ!» деб отга бир қамчи уриб қўяди ва ўзича минғирлаб қандайдир бир қўшиқни, эҳтимол эрмак учун, секин айтади.

Катта сувнинг бўйидаги бир самоварга етамиз. Аравакаш отдан тушади. 40

— Тушинглар, йигитчалар, тушинглар! — дейди аравакаш.

Аъзам икковимиз ирғиб аравадан ўзимизни отамиз.

— Гишткўприк деймиз бу манзилни, бирпасгина чиқарайлик отни, беда есин, яйрасин жонивор, — деб отнинг юзини, ёлини силайди ва уни аравадан чиқара бошлайди.

10 Пастда кенг «Зах» анҳори оқмоқда. Самовар атрофида аравалар, отлар, эшаклар кўп. Шовқин-сурон. Самоварда ғуж-ғуж одам. Самоварчи элликдан ошган ориққина киши. Алмисоқдан қолган, занг босган кичкина патнисда иккита суви қочган нон билан тумшуғи тунука чойнак ва чегаланган иккита пиёлани тақ этиб олдимизга қўйиб кетади.

Аъзам икковимиз ойиларимиз ёпиб берган юшоқ нонни халтамыздан олиб бурдалаймиз.

20 Самоварчи сира тинмайди. Иккита катта кир, ифлос самовар қайнаб турибди. Эгаси ўлгур бу сабил қолгурларни куздан бери юлмаган деса бўлади. «Самоварчи, беда!», «Дарров битта чой!» деб тинмай чақирадилар, у боёқиш: «Ҳозир! Ҳозир!» деб, самоварнинг у бошидан бу бошига югуради.

Гашт қилиб чой ичамиз.

— Исиб кетдим-а, уҳ! — дейди Аъзам елпиниб.

— Исиди кун, — дейман осмонга қараб.

Индамай ҳорғин ўтирган ҳолда озгина нон еб, икки пиёла чой ичгандан кейин носвой чекади аравакаш.

30 Вақт чошгоҳ бўлган. Отни аравага қўшиб, яна йўлга тушамиз.

Чўл бошланиб кетади. Унда-мунда мужикларнинг уйлари кўриниб қолади. Улар бу ерларда деҳқончилик қиладилар.

Қуёш осмоннинг қоқ ўртасида. Ҳаво дим.

— Қалай, иссиқми? Чиданглар, йигитчалар! — дейди аравакаш бизнинг бетоқатланганимизни сезиб. — Буни, чўли биёбон, дейдилар. Қаранглар, ўтларнинг қовжираганини кўрдингларми? — дейди аравакаш қўлини қулочкашлаб.

40 — Менга иссиқ ёқади, иссиқ сира билинмайди, — дейман ўзимча. — Тоғларни қар, Аъзам, қандай улуғвор, савлатли... Севаман тоғларни... Чиройли манза-

ра!..— дейман кўнгилда чайқалган ҳислардан, шодликдан энтикиб.

Қуёш нурида жимирлаган тиниқ осмонда гоҳо бир калхат пайдо бўлади ва айланиб бир-икки доира чизади-да, қайгадир шўнғиб кетади.

Чўлда тўда-тўда қушларнинг овози ёқимли янграйди. Мен севинчимни, ҳисларимни сиғдиролмайман. Гапираман, гапираман. Дам Аъзамга, дам аравакашга гапираман.

— Қачон етамиз Янгибозорга? — сўрайман аравакашдан, кўзларимни узоқларга тикиб. 10

— Узоқ йўл, икки кун юрамиз, ўғлим! — жавоб беради аравакаш. Қалпоғини кўтариб, пешонасидан қуйилган терларини артади. У энди чарчаганиданми, ўзини эгарга ташлаган — букчайиб ўтиради. — Йўл шундай оғир бўлади. Лекин Янгибозор бир бемаъни жой-да. Ҳайронман, нима қилиб оталаринг сенларни чақиртириб юрипти? Таажжуб! Ҳамма ёқ дашту биёбон!

Аъзам дарров сўзга тушади:

— Амаки, ундай деманг, бўлмаган гап. Биламан-ку мен, Янгибозор жуда обод жой. Кўп борганман, кўрганман. 20

— Э, тавба! Бир дала-да. Бозор ўтдими — ҳамма ёқ жимжит, ҳеч ким қолмайди. Ҳафтада бир марта бозор. Майли, чироғим, Мусавой ҳам кўрсин-чи, қани...

Лекин мен Янгибозорнинг таърифини айниқса қозоқларни ўзимча мақтаб, аравакашга гапираман:

— Йўқ, йўқ-йўқ! Янгибозор ажойиб, яхши жой эмиш, эшитганман? Тоғлари, увалари кўп, қимиз сероб...

— Тўғри айтасан, мисоли жаннат, — таъкидлайди Аъзам. — Мен уч марта борганман Янгибозорга, отам олиб кетган ойим икковимизни. 30

— Эсимда бор, Янгибозорда узоқ қолиб кетгансан, — дейман жиддий тус билан.

Шу тарзда гаплаша-гаплаша Дарвишакка етамиз. Арава тўхтамасданоқ бизлар ирғиб тушиб оламиз. Кун ниҳоят иссиқ. От боёқиш сув терда. Аравакаш шошиб отни аравадан чиқаради. Отга жуда ачинаман. Атрофида айланиб, отнинг юзини, бўйинларини силайман. Ҳаво иссиқдан ёнади. Ҳамма ёқ чўл. Қичкина бир самовар, ёнида битта-ю битта қуриган дарахт қаққайиб турибди, холос!.. 40

Кўримсиз, қотма, лаванггина бир самоварчи бизни қарши олади. Самовар Фишткўприкдагидан ҳам баттар.

Эски, кир наMAT, синган-учган чегалик пиёла-чойнаклар.
— Қани, чой олиб келинг, жуда ташнамиз, — дейди аравакаш ҳорғин ўтириб.

Ҳақиқатан қаттиқ чанқаганмиз. Аъзам икковимиз дарров қудуқ бошига югурамиз. Қудуқдан сув тортиб пачоқ челақни навбатлашиб бошимизга кўтарамиз, қулт-қулт ичамиз. Жуда кўп ичамиз. Сув шўр. Аравакаш бўғилиб, самоварчига дўқ қилади:

10 — Ташнамиз ахир, чой бер дейман! — қичқиради у.
— Ҳозир, ҳозир, қайнасин, — дейди самоварчи ялқовгина ғимирлаб.

Кичкина, майишган, сирсиз бир патнисда иккита қаттиқ нон келтириб қўяди.

Соқоллари оппоқ, келишган бир қозоқ чол тўсатдан дўмбирасини чертиб юборади. Шунда мен биринчи марта дўмбирани эшитаман. Берилиб тинглайман.

Чол дўмбирасига жўр бўлиб, бойлар зулмидан шикоят қилади, ёқимли, янграган овоз билан мунгли қўшиқ айтади. Дўмбирани, чолнинг қўшиғини тинглаб, учови-
20 миз ҳам жим ўтирамиз. Қозоқлар ҳаётининг ўзи гўё:

Жабини¹ жавға минбе жали жўқ деб,
Жаманнинг қизин алма мали кўп деб.
Жетпейди жаман адам қадрингга,
Жақсидан қури қалма мали жўқ деб.
Дуние деген улкен бири ўткел² эди,
Ўткел қурип ата-бабанг ўткен эди.
Дуниеге не бир эрлер кулип келиб,
Ақири бир қайғини шеккен эди.

30 Кеч кириб, салқин тушиши билан йўлга чиқамиз. Қир оқшомининг ўзига хос гўзаллиги бор. Ёқимли, оромбахш шамол эсади. Секин-секин, бирин-сирин юлдузлар чиқиб келади. Осмон гўзал, кенг бир гумбаз...

Аравакашнинг ҳам вақти чоғ бўлиб кетади. У тинмай ҳиргойи қилиб, ашула айтади. Узоқ-узоқларда қозоқ овулларининг олови кўриниб кетади.

Аравакаш бошини тебратиб, ашула айтади:

40 Гул бўлибди қайрағоч, булбул бўлибди қалдирғоч,
Мен узоқ йўлдан келурман, эй нигорим, эшик оч,
Эшик очиб тўрға боқсам, тўрда бир ой ўлтурур,
Қошлари қийган қаламдек, бир паризод ўлтурур,
Сочлари белга тушадур, беллари хипчинча йўқ,
Ишқимиз сизга тушибдур, бошқалар бир пулча йўқ!..

¹ Ёш той

² Кўприк

Аравакаш «Чух!» деб отига бир қамчи уради-да, жим бўлади.

— Айтинг, амакижон, айтинг яна яхшисидан, — яли-наман мен, — қўшиқни жуда яхши кўраман.

Аравакаш белини бир тиклаб, ўтиришини ўзгартиб олади-да, жиндай сукут қилади, кейин кулиб юборади:

— Эрмак-да, эрмак, укажонлар. Узоқ йўлда қўшиқ яхши дўст. Мана эшитинглар, — дейди ва ашулани давом эттиради:

Юқоридан келаман, белимда ўқ ёй, дилбарим,
Қайси жойнинг қизисан? Кўзларинг шўхо, дилбарим,
Кўзгинангни шўхлиги, кўнгилгинамнинг тўқлиги,
Мол бериб олар эдим, аттанг, молимнинг йўқлиги.

10

— Қалай, қорин очдими, оғайнилар? — сўради аравакаш бирдан ашуласини тўхтатиб.

— Очди, амаки, лекин чидаймиз, — деймиз.

— Ҳа, — дейди аравакаш, — пайқаб турибман, бекат яқин қолди. Бир аччиқ палов ейиш керак эди, пул йўқ-да, жиянлар, — давом этади кулиб аравакаш. — Майли, насяга қиламиз. Бир қулинг ўргилсин аччиққина аравакаш палов ясаймиз. Устаман паловга. Лекин уйда, болалар, хўрда оши, угра оши, мошхўрда, кейин чаккамга тегди айниқса падар лаънат аталаси... Қамбағалмиз-да, пул осмонда...

Узоқ юрамиз. Осмон юлдузларга тўла. «Мана, мана етдик!», «Мана етиб қолдик» деб аравакаш бизни алдайди. Кеча салқин. Жунжиб ўтираммиз. Уйқу келади, лекин аравадаги қоплар, яшиқлар уйқуни қочиради.

Ярим кечада бекатга етамиз. Қорин ўлгудай оч. Самоварда милт-милт чироқ ёнади. Ҳамма ёқ уйқуда. Аъзам икковимиз ярим қоронғи самоварда похолгами ўтириб оламиз. Аравакаш отни бедага қўйиб, самоварга киради. Самоварчи қалқиб ўтирибди. Узоқ-яқин атрофда итларнинг овози тинмайди. Ҳаво салқин.

— Қани, дўстим, уйқуни йиғиштиринг! Қорин оч. Гўшт, ёғ, сабзи, пиёз топинг, паловжонни бирпасда ўзим тайёр қиламан. Манов жўжаларга жавр бўлмасин, жадалланг, қани! — Шоширади аравакаш самоварчини.

— Палов?! Палов нимаси?! — дейди уйқусирагандай ҳануз кўзлари юмуқ самоварчи. Кейин базўр кўзларини очади. — Э, биродар, сабзи йўқ, гуруч йўқ. Ётинглар, тонг отсин, палов қочмайди.

Аравакашнинг жаҳли чиқиб кетади, қовогини солади, лекин индамайди. Бизнинг ёнимизга, похолга ҳоргин ўтиради. Бизлар иштаҳани паловга тиккан эдик, энди ноилож, бўшашиб, чурқ этмасдан ўтирамиз. Самоварчи ўрнидан туради-да, бақрайиб, бизларга бир-бир қараб чиқади ва астагина қўзғалиб, хира чироқда, бурчакда гивирлайди, ниҳоят кичкина кир патнисда бир яримта қаттиқ нон билан чойнакда айнаган илиқ чой келтиради-да, яна хурракни бошлайди. Аравакаш нимадир деб тўнғиллайди. Кейин нонни қўлига олиб: «Қаттиқ-ку!» деб зўрға ушатади. Ноилож қаттиқ нонни бир-икки чайнаб, уйқуга кетамиз.

Хуллас, чанг ютиб, икки кун йўл босамиз ва ниҳоят намозшомда Янгибозорга етамиз. Дадам бизни кўрган ҳамон ўзида йўқ севиниб, югурганича қарши келади. Мени аравадан кўтариб олиб, юзларимдан ўпаркан, дадамнинг бўйнини қаттиқ қучоклайман.

— Юр, ўғлим, биласан-ку, Ҳасан акани? Яхши одам, ўшанинг уйига борамиз.

20 — Биладан, дада, ҳув бир марта бизникига борган,— дарров шошиб жавоб бераман.

Аъзам югурганича отасининг олдига, ўзларининг ҳовлисига жўнайди.

Қоронғи айланма йўллардан кетамиз. Онда-сонда битта-яримта хира чироқ учрайди. Дадам кичиккина бир эшикни итаради, катта бир ҳовлига кирамиз.

Айвонда милтираб чироқ ёнмоқда. Ҳасан ака йўқ экан, лекин менга тамом нотаниш бир киши саломимга алик олиб, қаршилайди.

30 — Баракалла, келинг меҳмон!— дейди кулиб ва дарров ҳовлининг ўртасига бир кигиз ёйиб, қуроқ кўрпача солиб, дадамни ва мени ўтқазади— Йигитчага бир коса иссиқ шўрва олиб келай, озмунча йўл босиб келдими! Йўл азоби — гўр азоби...— дейди-да, қоронғи ҳовлининг бир бурчагидаги ўчоқбошига югуради.

Ҳовли қоронғи, жимжит. Юлдузлар чаман. Лекин ой йўқ... Ёлғиз чигирткаларнинг чириллагани ва отларнинг карт-курт беда чайнагани эшитилади.

40 Баланд бўйли, чўпдай ориқ киши бир коса шўрвани ва иккита нонни олдимга қўяди.

— Қани, жиян, нонни тўграб шўрвани уриб олинг,— дейди нонларни бурдалаб.— Хотин, бола-чақа — ҳаммаси Тошкентда, мусофирмиз!

— Эртага бозор бўлади. Шўрвани ич, тиниқиб ухла, вақтли уйғотаман, дурустми?— дейди дадам мулойим табассум билан юзимга тикилиб.

— Бозорни томоша қиласан, қимиз ичасан,— дейди ориқ киши.— От минишни биласанми, жиян?— сўрайди оғзига нос ташлаб.

— Пича биледи, энди мана, саҳрода чавандоз бўлади,— дейди дадам.

— Биладан. Яхши от бўлса миниш қийин эмас,— дейман жиддий тус билан ва апир-шапир шўрвани ичиб, 10 кўрпага кириб, қаттиқ уйқуга кетаман.

* * *

Бозор шовқин-сурон. Ҳавода тўзон булути. Узоқ-яқин далалардан, қирлардан қозоқлар бири отда, бири туяда, бири эшакда, баъзи камбағаллар яёв келган. Хотинлар кам кўринади. Бойлар, қўйфурушлар гердайиб, ғурур билан бозорни от устида оралайдилар.

Бозорни айланиб юрарканман, қўққисдан яқин бир дўкондан Аъзамнинг товушини эшитаман. Югуриб бораман. Аъзамнинг отасига салом бериб, кўришаман. У 20 семиз, мошкичири соқолли, қошлари ўсиқ, катта саллали, девдай киши. Қаватлаб солинган кўрпача устида чордона қуриб ўтирибди. Кичкина дўконнинг пастдан шифтигача чит қалашган.

— Юр, ўртоқ, бозор оралаймиз, томоша қиламиз,— дейман Аъзамни қистаб.

— Ҳа, бор, бор! Савдога ярамайсан, ўғлим, айланиб кел!— дейди отаси бошини қимирлатиб.

Аъзам қовоғи солиқ ўрнидан кўзғалади, дўкондан чиққан ҳамон ерга қараб, дейди: 30

— Чол жуда қаттиқ. Бир тийиннинг устида ўзини ўлдиради!

— Ростданми? Унақага ўхшамайди-ку?— дейман таажжубланиб.

Аввал бозорнинг бир четидан бошлаб, атторлар, баққоллар, самоварчилар, базозлар ва ҳоказо ёнида айланамиз.

Баъзилар менга кулиб:

— Тош аканинг ўғлимисан, чироқ?— деб сўрайдилар. 40

Мен қизариб-бўзариб кетаман, Аъзамнинг қўлидан тортаман:

— Юр тез! Бозорнинг ичини оралаймиз!

10 Қўй бозорига бирга кирамиз. Қўй сероб. Чапнинг ҳам энг қалли жойи шу. Савдо қизгин. Қўйчи бойлар чўп билан ерга нималарнидир чизиб ўтирадилар. Харидорлар — буларнинг кўпи ўзбек — қўйларни синчиклаб кўздан кечирадидлар, думбаларини салмоқлаб, биқинларини ушлаб кўрадидлар ва қўй эгаларининг қўлини олиб: «Қўйлар чакки эмас. Қани, ўтоғаси, айтганимизга хўп денг!» дейдилар, уч-тўрт, кўп марта қўлларини қисиб силтайдилар.

«Қўйларни кўр, мени кўп айланторма. Бариси бўрдоқи, сўз бир бўлади», дейди қўй эгалари бепарволик билан ва мағрур ўтиради. Тортишиб, талашиб, тихирлик билан савдо қиладилар.

20 Чўпонларнинг кўпи қашшоқ, кийимлари жулдур, хароб. Бой қозоқлар, бийлар, бўлислар яхши, пишиқ кийинган. Бошларида сувсар телпак, баъзиларида оппоқ чақнаган қалпоқ.

Гирда узоқ айланамиз. Кейин самоварга келамиз. Қозоқларнинг бири қимиз ичиб, бири аччиқ фамил чой ичиб ўтирибди.

— Қимиз кўп, арзон, эсизгина, пул йўқ-да — дейди Аъзам нохуш товуш билан.

Нақ шунда бизнинг ошна аравакаш учраб қолса бўладими! Олдида бир чирпит қимиз:

— Қани, ўтирларинг, жиянлар, қани-қани! Ия, пул йўқми?— сўрайди менга қараб.

30 — Йўқ...— дейман қизариб.

— Отангиз бермадими пул?— дейди кулиб.

Индамасдан ерга қарайман. Аравакаш катта пиёлага қимизни тўлатиб узатади. Аъзам бир пиёла, мен бир пиёла ичамиз. Қимиз аччиқнамо кўринади, базўр тугатамиз.

— Мазаларинг йўқ, хумпарлар, қимиз жумла касалларнинг давоси!— Менга қарайди аравакаш.— Сен қимизни кўп ич. Бақувват қилади, рангингни қара!— дейди бошини тебратиб.

40 Юра-юра чарчаб мачитга келамиз. Ҳеч ким йўқ, сув қуйгандай жимжит. Бақувват солинган мачит, аммо томи қамиш бўғот. Ичида бир-икки бўйрадан бошқа ҳеч вақо йўқ.

ОЙБЕК

БОЛАЛИК

Повестъ

Тор кўчада, қўшинимизнинг эски, шалақ эшиги олдида менинг чол бобом ўз ўртоғи — узун соқоли, йирик гавдали, кар қулоқ мўйсафид билан нималар тўғрисидадир эзмаланиб сўзлашарди. Бобом ориқ, кичкина гавдасини деворга суяб, чўққайган; ҳассасини тиззалари орасига қадаган. Ўртоғи эса қўпол, эски сағри кавш кийган, узун, сертук оёқларини узатиб, офтобга яғринини тутган ҳолда, ерга ёнбошлаб ўтирарди. Кўчадан от, арава ўтмасди; шовқин-сурон йўқ. Сийрак ўткинчилар албатта қўл қовуштириб «Ассалом!» деб ўтардилар. Чоллардан бири, ёки иккови бирдан жавоб берарди: «Ваалайкум...».

Мен чолларнинг атрофида айланаман. Дам бобомнинг, дам ўртоғининг гаврондай узун ҳассасини «от» қилиб минаман, тупроқда ҳассалар чизган изга қизиқиб қарайман. Кейин бу қуруқ таёқларни тарақлатиб улоқтираман. Бобом ўсиқ қошлари тағида яширинган кўзларини ёлғондака олайтириб, кўрсаткич бармоғи билан нўписи қилади, мен ҳассаларни тизирлик билан эгаларига қайтараман. Кейин бобомнинг тиззаларини қучоқлайман, бир тутам соқолни ушлайман, оғзини очишга қистаб, тишларини қидираман:

— Тишинг қани? — сўрайман лабини чўзиб тортиб.

Бобом юқори жағидаги қорайган яримта тишини кўрсатиб, бармоғи билан ликиллатади, мен куламан. Зериқиб дўппимни осмонга отаман, тупроқда «лўп» этиб тушади. Бобом нохушланиб, дўппимни қоқиб-суқиб, кийгизиб қўяди.

— Қани, ўғлим, кечаги чўпчакни айт! Жуда яхши чўпчак-да — қистайди мени бобом.

Айтмагунимча қўйиб юбормаслигини биламан-да, ёд олганим ибратли бир чўпчакни айтиб бераман. «Офарин, офарин!» дейди иккови ҳам қиқ-қиқ кулиб. Чол мени қўйиб юбормайди.

«Болалик» повестининг «Шарқ юлдузи» журнали (1961 й., 1-сон)да чоп этилган матнининг илк саҳифаси.

Унг томонда, жар бошида пастаккина кичкина бир уйдан шовқин эшитилмоқда. Аъзам икковимиз секин мўралаймиз. Гавдали, соқоллари қоп-қора, устига кенг оқ муллаёқа яктак кийган савлатли домла ўтирибди. Ун-ўн беш чамаси шогирдлар уйни бузадигандай шовқин-чуввос билан ўқимоқдалар. Буларнинг уч-тўрттаси қозоқ болалар, бошқалари ўзбек.

10 Шу чоқ кўзларимга ўзимнинг домлам кўрингандай бўлиб кетади. Рангим ўчган бўлса керак, қалтираб кетаман. Икковимиз ҳам ура қочамиз. Тақачилар олдига етганда тўхтаимиз.

— Дардисар-ку бу, агарда дадаларимиз, мактабга қатнайсанлар, деса иш нима бўлади?— дейман Аъзамга ташвишли товуш билан.

— Менинг отам айтмайди, сира иши йўқ,— дейди Аъзам бепарвогина қўлини силтаб. Кейин кулиб юборади.— Сенинг отанг баджаҳл одам. «Бор!» деса мажбурсан, иложинг йўқ.

20 Мен индамайман, бир лаҳза хомуш ўйланиб қоламан.

Тақачилар тинмайди. Иш кўп. Қўл-қўлга тегмайди, ишнинг авжи қизиган пайти. «Қани, чироғим, тез, тез бўл!» деб қозоқлар тақачиларни шоширадилар. Асов отларга ходалар билан ўраб, панжара қилинган. Ювош, мўмин отлар гўё, майли қоқавер, дегандай, оёқларини кўтариб жим туради. Аммо дала, қир отлари бари асов. Улар ҳатто кўприкни ҳам билмайди. Кўприк қолиб, сувдан сапчиб кетавераркан.

30 Тақачилар терлаб азоб билан отларнинг олдида ишлайдилар. Аъзам икковимиз бир четга чўққайиб, бу ажойиб ишни томоша қиламиз.

Тақачи бақувват, серсоқол келишган киши. Иккинчиси, унинг ўғли қошлари ўсиқ, боши катта, яғрини кенг, кучда отасидан қолишмайдиган, мўмингина, ювошгина йигит. Яланг оёқ, сув терда ишламоқда.

— Ҳой,— дейди тақачи ўғлига,— ағрайма бу олифта болаларга, ишингни қил!— жеркиб ташлайди ўғлини.— Сенлар Тошкентданми?— пўнғиллайди тақачи.

— Ҳа, Тошкентдан келдик. Бечорамиз, нимага бизни 40 олифта дейсиз?!— қатъий равишда эътироз қиламан.

— Қўй, ўртоқ, айтишма! Айтди-қўйди-да. Юр кетамиз,— дейди Аъзам мени туртиб.

Икковимиз ҳам юриб-юриб дадаларимизнинг олдига қайтамиз. Отам пастаккина, кичкина, тор, ғарибгина дўконда ўтирибди.

— Қаерда юрибсан тентираб?— сўради отам.

— Айланиб юрдик-да, Аъзам икковимиз,— дейман секин.

— Бозорни кўрдингми? Қўй бозорига ҳам бордингми?— сўрайди дадам мулойим табассум билан.

— Бордик. Қўй кўп.— Дўконга разм солиб, бирдан дадамдан:— Дўконингиз кичкина-ку, мол қани?— деб 10 сўрайман таажжубланиб.

— Эй, пул керак, ўғлим. Дунёда мол кўп. Лекин пул йўқ. Ёшсан, тирикчиликнинг кулфатини билмайсан ҳали,— дейди дадам истеҳзо билан жилмайиб.

Бирпас сукутдан кейин гапира бошлайман:

— Баъзи чит дўконларда савдо қизгин. Атлас, духобаларгача бор-а!

Шу тобда кичкина бир отда жарчи қозоқ пайдо бўлиб қолади. Ўрта бўйли, соқоли оқарган, бошида бесўнақай ўралган кир салла, эгнида эски яғир чопон. 20

Югуриб дўкондан чиқаман.

— Эй, халойиқ! Эй, халойиқ! Қимки...

Жарчи йўқолган мол ҳақида жар солади. Гапга уста, сўзамол, чертиб-чертиб гапиради. Чолнинг гаплари ёқади менга.

У қайта-қайта такрорлаб ўтиб кетади.

— Эй, қария, чарчадинг, бас! Сенга томоқ, бизга қулоқ керак. Эшитдик, жўна нари, эзма!— деган қозоқлар ҳам кўп.

— Э-э, бир жойда тентираб юргандир ёхуд биров 30 бойлаб қўйгандир, чиқиб қолар,— дейди биров.

— Томоқдан ўтиб кетган бўлса-чи?! Туяниям бутун ютадиганлар бор, бу-ку сигир экан!— кулади яна биров.

Бозор оралаб, бақира-бақира кетаётган жарчининг товуши ҳануз эшитилади.

Менга жарчининг гаплари мойдай ёқиб қолган. Қўлимдаги қимиз тўла пиёлани шошиб, четга қўяман-да, уни қувиб кетаман.

— Эй, халойиқ! Эй, халойиқ! Ола сигир, ола сигир йўқолди. Бир шохида нуқсони бор, думи кесик, бир эмчаги...— Ҳар қадамда тўхтаб, қайта-қайта такрорлайди. 40 Дам овозини барала қўйиб қичқиради, дам бўғилиб, паяси. Чол хунуккина, ювош отида юради. Мен унга

анграйиб юраман. Ҳамма ёқда отлиқ, мен жарчига эр-
гашиб, узоқ юргач, дўконга қайтаман.

Савдо чаққон. Айниқса носфурушларнинг қўли қўли-
га тегмайди. Ур-йиқит.

Кеч яқинлашади. Қозоқлар тўда-тўда бўлиб қирга,
тоққа тарқай бошлайдилар. Дадам дўконни ёпади.

— Юр, ўғлим, Зулфининг олдига борамиз,— дейди
ҳорғин оҳанг билан.

Дадам билан биргалашиб борамиз.

10 Зулфи аммам — дадамнинг жияни.

— Вой, ўзим тасаддиқ! Омонмисан, эсонмисан?—
Қучоқлаб, юзларимдан чўлп-чўлп ўпади.— Бувимлар
саломатми? Ойигинанг эсонми, Қароматой..

— Ҳаммаси саломат! Салом айтиб юбордилар!—
дейман Зулфи аммамга қараб.

— Мен кетдим,— дейди дадам.— Мусавой қолсин.
Хайр!— Шошилиб чиқиб кетади.

* * *

Уйғонсам вақт алла-палла бўлган, офтоб ёйилган.
20 Ҳовлида тиккайган дарахт йўқ. Наридан назар сола-
ман, ювинишга сув топмаганимдан, кўчага чиқиб атро-
фи толлар билан қуршалган, қурбақалар, итбалиқлар
тўла ҳовуздаги сасиган ифлос сувга ювинаман.

Чойдан кейин Аъзамнинг олдига чиқаман, унинг
турган жойи бизга яқин, қўшни. Икковлашиб кўчаларни
кеза бошлаймиз. Бозор сув қуйгандай жимжит. Онда-
сонда битта-яримта дўкон очиқ.

— Дадам саҳарлаб отда бир ёққа жўнапти,— дей-
ман Аъзамга.

30 — Ҳаммаси биргалашиб жўнашган,— дейди у.

— Узоққами?— сўрайман мен.

— Шаробхонага кетишди. Узоқ қирлардан одамлар
йиғилиб, савдо қилишади, тушундингми?

— Ҳамма ёқ чўлу биёбон,— дейман атрофга қараб.

Аъзам индамайди.

Қўй бозор, от бозорларни тентиб чиқамиз. Бўм-бўш,
кимса йўқ. Ҳориб, бир берк дўкон олдидаги тошга ўти-
раимиз.

— Яхши-я, ўртоқ!— дейди Аъзам қўлини кенг
40 ёйиб.— Тинч жой. Тоғларга қара! Ҳавонинг поклигини
кўр! Жуда яхши кўраман Янгибозорни.

— Эҳтимол дадамлар Чимкентга кетгандир,— дейман Аъзамнинг гапига қулоқ солмасдан.

— Ҳай, қизиқ экансан-ку, Шаробхонага дедим-ку, ахир,— асабий ўқраяди Аъзам.

— Ҳафтада бир дафъа бозор бўлса, жуда зерикадиган жой-ку бу ер. Лекин, тўғри айтасан, ҳавоси баланд, мойдай сингади кишига,— дейман Аъзамнинг жаҳли чиққанини сезмагандай.

— Ҳов анов тоғни Қозигурт дейдилар. Кўрдингми қандай баҳайбат! Қара!— дейди Аъзам.

— Манзара яхши. Лекин тоғлар анча узоқ,— дейман узоқ тоғларга қараб.

Шундай қилиб, уни-буни гапириб юрамиз, ўтирамиз. Охири зерикиб, Аъзам уйига жўнайди, мен Зулфи аммамни-кига қайтаман. Бир амаллаб кунни кеч қиламан-да, оқшом кириши билан дадамни қарши олгани кўчага чиқаман. Ботаётган қуёшнинг яллиғида тоғлар ниҳоят гўзал. Тошга ўтириб, манзараларнинг гўзаллиги, осмоннинг ҳар он ўзгариб турган рангини узоқ томоша қиламан.

Қуюқлашган қоронғилиқдан от дукури эшитилади-ю, лаҳза ўтмай, қаршимдан дадам келиб чиқади.

— Нима қилиб ўтирибсан якка қозиққа ўхшаб?— кулиб сўрайди дадам.

Дадамни кўриб севиниб кетаман.

— Аттанг, кеч бўлиб қолди-да, отга миниб бир айланиб келардим. Дада, эртага уйдამисиз?— сўрайман бирдан жиддий тус билан.

— Эй, ўғлим, бизга тиним йўқ сира,— дейди дадам отдан тушиб,— эрта ҳам дайдиб кетаман. Уртоқларинг билан ўйнаб юр, ёлғиз юрма! Энди бор, ухла!— дейди орқамни қоқиб.

Мен индамайман. Секин юриб, яна Зулфи аммамни-кига келаман. Аммамнинг эри — Зокир почча эндигина уйга қайтган экан. У новча, ориқ, қисқа соқол, кўрнамо киши.

— Қани жиян, ўтира қолинг, бир қиймали мошкичири еймиз. Билингки, мошкичирининг яхшиси паловдан аъло!— дейди жойлашиб ўтириб Зокир почча.

Зўр иштаҳа билан дастурхон олдига ўтираман.

Бозор жимжит. Бир тўда ёшлар шашка ўйнайдилар. Қизик ўйин. Эрмак-да. Онда-сонда битта-яримта қозоқ носвой олгани келиб қолади. Ҳамма ёқ сув қуйгандай...

— Бери кел, ўғлим, югур, ҳовуздан сув олиб кел!— буюради менга қорагина, кўзлари шилпиқ бир баққол. Ғизиллаб ҳовуздан бир обдаста сув келтираман.

— Баракалла, ўғлим! Жиндай сув сачрат, чанг бурқиб кетди...— яна буюради баққол.

Челакдан озгина сув сепаман-да, дарров қочиб қола-
10 ман. «Бу ерларда чанг сероб» дейман ичимда.

Дўкондорлар ўтакетган хасис. Бутун кунга бир нон кифоя уларга. Кечқурун бир қошиққина хўрда қиладилар.

Иссиқ баланд. Чўл симобдай эриган.

Аъзам икковимиз қирга кетамиз.

— Бургут!— қичқириб юбораман қўққисдан.— Ҳов ана, тошда ўтирибди,— дейман.

— А?— дейди сабрсизлик билан аланглаб Аъзам.

— Ана, ана!— Қўлим билан ишора қиламан.— Улуғ-
20 вор, ажойиб қуш-да.

Аъзам оғзини очиб, қотиб қолади.

— Қушларнинг асили!— дейди Аъзам мени туртиб. Аста юриб борамиз.

— Тош отсак-чи?— ҳовлиқаман мен.

— Қозоқлар бало-да. Бирпасда тутиб олади,— дейди Аъзам жиддий тусда.

Икковлашиб тош ота бошлаймиз. Тошлар ҳавони ғиз-ғиз ёриб учади.

— Тегмайди, яна яқинроқ борамиз!— дейман Аъзам-
30 нинг енгидан туртиб.

Секин-секин яқин борамиз. Буқниб, нафасларимизни ютиб туриб, ҳаяжон билан биттадан тош отамиз. Тошлар ғиз этиб бургутнинг ёнидан ўтиб кетади. Бургут ялқовгина, аммо виқор билан бошини биз томонга буради-да, қанотларини кенг ёйиб учиб кетади.

— Аттанг! Эсизгина!— деб оғизларимизни очиб, осмонга қараб қоламиз.

Кенг қирни, қаршидаги ярим доира уфққа чизилган тоғларни томоша қилиб узоқ юрамиз. Тўсатдан бир
40 овулда тўйга йўлиқамиз. Бир ўтовда одам тиқилинч. Атрофда тўда-тўда отлар. Аёллар эрлардан қочмайди,

аралаш-қуралаш. Бир-бирларининг елкаларини қоқиб, бемалол ҳазиллашиб сўзлашишади. Баъзи аёлларда духоба кўйлақлар, қўллариди қўш-қўш билагузук, қулоқлариди катта халқалар. Лекин уст-боши кир, йиртиқ-ямоқ камбағаллар бисёр.

— Қайдан келди бу сартнинг болалари? Утир, ўтир! — дейди бизларни ўтовга ўтқазиб бир чол.

— Кимнинг болалари?— сўрайди савлатли бир киши.

— Тош аканинг ўғлиман,— дейман уялибгина ва 10
Аъзамни кўрсатиб:— Уртоғим, Тожи аканинг ўғли,— дейман.

— Айланиб юрган эдик, тўйга йўлиқиб қолдик,— дейди жиддий оҳанг билан Аъзам.

— Вой-буй!— дейди бир нечалари бир оғиздан.— Тош акани, Тожи акани биламиз, ўзимизнинг томирлар. Эски оғайнимиз.

— Қани, йигитларга қимиз қуй!— дейди ҳалиги савлатли чол бир йигитчага ва кейин олдимизга бир ҳовуч бўғирсок тўкади. 20

— Шимир, шимир, ўғил!— дейди яна бириси заранг косаларда менга ва Аъзамга қимиз узатиб.

Икковимиз ҳам ташна, халқумлар иссиқдан қуриган. Косаларни бошимизга кўтариб, бирпасда бўшатамиз.

— Баракалла,— дейди бир йигит кулиб.— Тағин тўлат!— буюради йигитчага қараб.

— Бўлди, амаки,— дейди Аъзам.

Қозоқлар қистайдилар, аммо ичмаймиз.

— Раҳмат! Сал туриб ичамиз,— деймиз қизариб. 30

Бўғирсоқни икковимиз ҳам хўп туширамыз.

Оппоқ соқоли кўксига тушган, овози ёкимли оқин дўмбирасини чертиб, ўлан айтмоқда. Ҳажвий айтишувлар, кулги, ўлан тинмайди. Кўп ўтмасдан сергўшт, жуда мазали шавла тортилади. Иштаҳа билан хўп урамыз. Кейин секин ташқарига чиқамиз.

Бирдан қозоқлар типирчилаган, осмонга сапчийдиган арғимоқларга миниб, улоқни бошлаб юбордилар. Бир ажойиб қизиқ томоша бўладики, Аъзам икковимиз нафасимизни ютиб, қимир этмай, қотиб қоламиз. Одам қалли. Давра жуда қатта. Отлиқларнинг ҳаммаси улоққа ёпишади, бутун дунёни унутгандай шавк билан берилиб, улоқни юлиб қочишга тиришадилар. Бирдан кек- 40

са, новча, калта соқолли, пишиқ гавдали киши отини сапчитиб ўртага, улоқ устига ёпирилиб талашиб турган тўдага бир шўнғийди-да, улоқни юлиб тақимига босади. Қалин одамлар орасидан жонивор от ўқдай учиб кетади. Бир онгина саросимага тушган улоқчилар кўпирган, қутурган дарёдай, дув этиб, орқадан қувиб кетади. Томошабин халқ қаттиқ ҳаяжонда кузатади. Улоқчилар биридан-бири, биридан-бири улоқни олиб қочади яна бутун отлиқ дув қувади. Улоқчиларгина эмас, ҳатто отлар ҳам бу тортишувнинг завқини англагандай, шавқ билан чопади. Бир отнинг тўхтаб қолганини, қамчидан кўрққанини кўрмайсиз! Отлар йиқилган, одамлар учиб тушган, оёқ-қўллар шартта синган... Ур-йиқит, тўполон... Қизиқиб, берилиб томоша қиламиз.

10 Куёш оғанда улоқ тамом бўлади. Қизлар, аёллар ўтовда ўтирибди, уларнинг олдига бир тўда ясанган йигитлар киради. Биз ҳам эргашамиз. Дарров келинга кўзимиз тушади. Юмалоқ, қип-қизил лоладай юзли, кўзлари учқунли, бошида жиға, попукдай, яхшигина, гўзалгина қиз. Қозоқларнинг расмича қизлар баланд, қўнғироқ овоз билан, жонли имолар билан, кўзларини чиройли ўйнатиб шундай қўшиқ айтишадики, Аъзам икковимиз ҳайрат билан бақрайиб, эс-ҳушимиз оғандай, махлиё бўлиб қоламиз.

20 Қизлар, йигитлар бир-бири билан шундай шўх, шундай уста айтишадики, бирортаси жавоб тополмай, лабини тишлаб қолмайди. Нозик пичинглар, ўткир киноялар билан, бир-бирларидан ўзишади. Кулги, қийқириқ, ўлан тинмайди. Бир-бирига улашиб боради.

30 Куёв пухта кийинган, баланд бўйли, кенг яғринли йигит. Уялибгина, паст овоз билан ўлан айтади:

Қаси қара қағаздинг қаламиндай,
Алемге битемекен қиз-да сендей.
Қилипти қуда истиқ жулдизингди,
Кўрмедим бул дуниеде қизди сендей.
Ақ жузингде жилтилдаған қара кўзинг,
Арзийди минг тилдаға айтқан сўзинг.
Кўнглимди саған айтпай кимге айтам,
Арзийсин талай қизға жалғиз ўзинг.

40 Қиз янгроқ овоз билан жавоб беради:

Салибсан эсингиге қара қулп,
Туради қалеан кўлдинг суви жимип.
Қилипти қудай истиқ жулдизингди,

Баради сенге қараб кўзим тинип.
Мингенинг жас вақтда қизил дўнен,
Дариядан ўтермеди сув билмеген.
Кўнглимди саған қўйдим шинименен,
Кўнглинг сенинг менде бўлса шинименен.

Меҳмонлар гур кулги билан, чуввос билан қаршилайди. Йигит ҳаялламай, ўртоқлари ташлаган бир-икки сўзга кўзларининг имоси билан тезгина жавоб берадида, ёқимли овози билан қисқа, аммо мазмундор жавоб қайтаради.

10

— Мусавой, кетмаймизми? Кеч қоламиз-ку,— дейди секин шивирлаб менга Аъзам.

Асло кетгим келмайди. Секин ўрнимиздан туриб ташқари чиқамиз.

— Эсизгина,— дейман Аъзамга. оловланган уфққа, қорая бошлаган осмонга қараб.— Бирпасда кеч тушиб қолди-я!

Биз кетмоқдамиз, орқамизда тўй базми, қизларнинг қўнғироқ овози, кумушдек жаранглаган кулгилар давом этмоқда.

20

Тез юрамиз, шундай бўлса-да, биз қишлоққа етганда қуюқ қоронғилик тушиб қолади.

— Ҳароми валад!— бўғилиб қичқиради хаста овоз билан Аъзамга отаси.— Бу қандай саёқлик! Уҳў, ўҳу...— деб узоқ йўталиб қолади.

— Мусавой икковимиз юрдик...— жавоб беради қўрқибгина Аъзам нафасини ютиб.

— Тўйга бордик, амаки,— дейман мен дадил товуш билан.— Қимиз ичдик, улоқ кўрдик... Бирам қизиқ тўй бўлдики...

30

— Уйга кир!— кескин равишда буюради отаси Аъзамга. Кейин менга дейди:— Қараб тур, сени отангга чақмасамми!..— ўлағайлайди чол.

Индамайман. Қўрқибгина секин юриб, ҳовлига кириб кетаман.

* * *

Жазирама офтоб. Бакқоллар, носвойчилар, самоварчилар иссиқдан гаранг. Аҳён-аҳёнда бирорта қозоқ отдами, эшакдами ёки пиёдами келиб қолади, носвойми, қандми ё чойми олиб кетади.

40

— Жека, эшагингизда бир айланиб келай,— ялинаман мен.

— Хўп, чирогим, мин эшакка,— дейди бири.

Севиниб эшакка миниб кетаман.

Баққоллар, носвойчилар менга кўп ҳазилкашлик қилдилар. Улар менга кўрсатмай, эшакнинг думи остига бир чимдим носвойми, билмадим, қалампирми сешиб кўядилар. Эшак чопади. Думини тишлаб, чичонглайди. Баққоллар қотиб кулади. Мен тошгами, тупроққа учиб тушаман.

10 Мулойим, ювош бир баққол бор. Соқоллари мошкичири, пешонаси дўнг, кўзида ойнак, ҳамиша мутолаа қилиб ўтиради. Унинг китоблари жуда кўп. Айниқса ундаги машҳур «Минг бир кеча»га ниҳоят қизиқаман. Аммо ўқишни билмайман, фақат «Қуръон» ўқийман. Домлам, хатга ҳали пича бор, деб ҳануз «Қуръон» ўқитади. Мен сабрсизлик билан китобларга ўтишни кутаман.

— Жон амаки, «Минг бир кеча»ни жиндай ўқинг, эшитамиз!— ялинаман баққолнинг пинжигига тикилиб.

20 — Уқирдим, аммо ёшсан, гўдаксан. Арабларнинг бу китоби жуда ибратли. Хаёл олами катта, лекин уят гаплар кўп-да,— дейди боққол бошини тебратиб. Мен қистайман. Боққол узоқ ахтариб, бир ҳикоятни топади, ўқийди, мен жим тинглайман.

— Амаки, ҳикматли гаплар кўп экан. Тасвири ҳам жойида,— дейман.

— Арабларда шундай ҳикматомуз ҳикоятлар кўп,— дейди боққол.

Кунлар шундай ўтади.

30 Якшанба — бозор куни, азонда қозоқлар кела бошлайди. Бозор суст. Мундай қараб разм солсам, кўпчилигининг қўлида косов, болта, ўроқ... Ораларида аёллари ҳам кўп. Тўда-тўда бўлиб нимадир гаплашадилар. Билмадим, соат ўн бирлардами, қозоқлар бирдан «Олош!» дея қичқиришади ва ҳужумга киришадилар. Мен қаттиқ саросимада, бир оз қотиб қоламан. Кейин дадамнинг олдида югураман.

— Дада, дада, бу нима гап, қозоқлар ҳужум бошлади?!— дейман ҳовлиқиб.

Дадам кулади-да, бепарвогина қўлини силтайди:

40 — Қозоқларнинг бир эли иккинчи элидан хун талаб қилади. Тушундингми?— дейди менга. Кейин, озгина сукутдан кейин давом этади:— Ғовга кечгача боради... Ҳм... Савдо бузилди, дегин!— Бозор томон қараб дадам бошини чайқайди.

Мен қўй бозорига томон югураман. Қўйлар оз, тўполон авжда. Аъзамни топиб оламан. У оёқ остида, дам ўзини у ёққа-дам бу ёққа олиб, анграйиб юрибди.

— Бу қандай говга? Пичоқ, болталарга қара!— дейман Аъзамнинг қўлини ушлаб.

Шу пайтда болта, пичоқлар билан қуролланган янги бир тўда қозоқлар пайдо бўлади. Бақиршиб, жангга киришиб кетишади. «Ҳой-ҳой» қичқириқлар, тўполонлар, бош ёрилиб, кўз чиқишлар узоқ давом этади. Аъзам икковимиз ўзимизни дам четга олиб, дам гирдоб ичига тикилиб, тоза томоша қиламиз. 10

Кейин қозоқларнинг катталари — бийлар пайдо бўлади. Узоқ музокара бошланади. Сўз жанги ҳам анчагина давом этади. Зўр-базўр сулҳга келиб битишадилар. Кейин савдо қизимайди.

* * *

Кун шанба. Отам барвақт дўконни ёпади. Ҳамроҳлари билан Қозифурт тоғига бормоқчи. Отам мени ҳам ола кетмоқчи. Севиниб кетаман. Отланамиз. Дадам отда, мен орқасида. Шишага пояки носвой тўлдираркан, отимиз иккинчи бир от билан бирдан тишлашиб кетса борми, мен отамни ушлашга улгурмайман, учиб харсанг тош устига бориб тушаман. Қаттиқ йиғлаб юбораман. Отамнинг ошнаси Ҳасан ака чопиб келади-да, мени қўлига кўтаради. Мени у яхши кўрарди, турли қизик гапларни айтиб, кулдириб, ҳазиллашиб юради. У мени кўтарганича дўконга олиб киради. Отам орқамиздан югуради. 20

— Оёғи озгина шикаст епти. Ҳечқиси йўқ, ўғлим, йигитга бу ҳеч гап эмас, полвонсан-ку!— дейди Ҳасан ака мени овутиб. 30

Дарров янги дока топиб, оёғимни маҳкам тангиб боғлайди.

— Тур, йиғлама, ўғлим,— дейди дадам орқамни қоқиб.— Қозифуртга бориб айланиб келамиз, томоша қиласан.

Дарров овунаман. Кўзларимни артаман. Бир талай отли кишиларга қўшилиб, бирваракай йўлга тушамиз. Ҳаммамизнинг отларимиз яхши. Қирлар, увалар, жарлардаги учиримлардан оша узоқ юрамиз. 40

Куёш энди боцини уфққа қўйган. Қирларнинг гир-

фир шамоли, ўпкаларга мойдай туюлган тотли ҳавоси ҳаммамизнинг руҳимизни бирдан кўтариб юборади. Дам ҳазил-ҳузул аралаш қизғин гап билан, дам табнатнинг ҳусни, нашъасини ҳис этиб, сукутда бормоқдамиз. Мен уфқдаги алвон ғурубни, тоғлар чўққисидаги олтин чизгиларни, юмшоқ майсаларда отларимизнинг товушсиз дукурини, сойларнинг тошларида туёқлар остидан чақнаган учқунларни сайр этиб, гўзалликка мафтун, кўнглим равшан ҳолда жим бормоқдаман. Афсуски,

10 оёғимнинг оғриғи кўнглимни хира қилиброқ турибди.

Тоғ этакларида кўм-кўк майсалар узра нафис гуллар, турли хушбўй гиёҳларнинг ҳидлари анқийди. Дарахтлар сийрак, онда-сонда пакана дарахтлар учраб қолади. Отлар баландлик, тепаликка интилиб, оёқларини ғурур билан чиройли ташлайди, бошларини кўркама гутади. Шу сайрдан, табиятнинг гўзаллигидан нашъа ва сафо туйган бу ақлли жониворларнинг тиниқ кўзларида хушнудлик ифодасини кўраман. Нақадар гўзал жонивор булар... Севаман, кўнгилдан, чиндан севаман отларни!..

20 Дам тепаликлар бўйлаб баландга, дам пастга тушиб борамиз. Гоҳ-гоҳ қозоқ овуллари йўлиқади, ўтовлар атрофида тўда-тўда отлар, бошларини чиройли кўтариб, мағрур чўккан туялар, гала-гала қўйлар... Учоқлардан бурқсиб осмонга интилган тутунлар... Ҳаммаси ҳаётнинг жонли лавҳаси, кўрки...

Қуюқ қоронғиликда улуғвор ясланган Қозигурт тоғига етамиз. Бир-бирига чирмашган зич дарахтлар тагидан кичкина ирмоқ шарқираб оқмоқда.

30 — Жуда баланд тоғ экан, дада, эртага чиқамиз-а?— сўрайман қалбимдан тошган шодлик ва ҳислардан энтикиб.

— Албатта, албатта чиқамиз, ўғлим!— дейди дадам бошини қимирлатиб.

Ҳаммалари отдан тушадилар. Мен ҳам ирғиб тушишга жазм қиларканман, оёғимда қаттиқ оғриқ сезаман-да, икки қўллаб эгарга ёпишаман.

— Ия, шишканми, а?— сўрайди дадам ва дарров кўтариб мени отдан олади.

40 Бизни қарши олган қозоқ йнгитларининг бири ўтовдан катта оқ намат чиқариб ёзиб ташлайди. Улфатлар ҳаммаси намат устида бири ёнбошлаб, бири чордана қуриб жойлашиб олади. Дадам ташвиш ва саросимада юзимга тикилади.

— Қани, бос оёғингни, босиб кўр-чи?— дейди синовчи оҳанг билан.

Оғриқдан лабимни тишлаб, секин қадамлар билан наमतнинг бир четига ўзимни ташлайман.

Улфатлар хуржунларидан чой, нон, қанд олиб, кўм-кўк тиниқ сувдан чойдишни тўлатиб, чой қайнатадилар. Йдиш-товоқ бут. Қозоқлар дарров бир қўзини бўғизлаб, эт осадилар. Осмон юлдузларидан бошқа чироқ йўқ. Ёигитлардан бири аллақаердан яримта шишалик бир хира лампани амаллаб топиб келади.

10

Улфатлар ҳазил-мутойиба, аскияни бошлаб юборишади. Галма-гал жиндай-жиндай наяки тортишади, дадам ҳам озгина тортиб қўяди.

Салқин тушади. Мен дадамнинг чопонини елкамга ташлайман.

Булбуллар бу ерда кўп бўлар экан. Гоҳо уларнинг ёқимли янгроқ товушлари ҳавони тўлдириб юборади.

Булбулни тинглашни севаман. Қуйлари қалбимда аллақандай ёқимли ҳисларни чайқатиб юборади. Буни сезгандай Ҳасан ака табассум билан орқамни қоқади:

20

— Тингла, ўғлим! Булбулнинг сайраши дунёнинг энг баланд лаззати... Менинг марҳум отам айтар эдики, булбулнинг мақомлари, куйлари тўққиз юз тўқсон тўққиз эмиш, деб. Шундан бери булбулларнинг хил-хил мақомларини санайман. Учига етолмайман. Ҳа, ўғлим, булбул жонивор қушларнинг асили, тушундингми?

Мен бу гапларга қойил қоламан.

Улфатлар дам жиддий суҳбатга, дам аския, қийқириққа ўтиб, узоқ ўтирадилар. Турмушдаги баъзи нодир воқеаларни, ўтмиш замонларда бобойлар ҳаётидан турли ҳодисаларни кўп эзиб гаплашадилар.

30

Янги ой олтин ўроқ каби порлайди. Дарахтлар гувиллаши, ирмоқлар шарқироғи, дев қоялар тун қўйнида аллақандай ваҳимали, сирли туюлади.

Шўрвадан жиндай тотиниб, ухлаб қоламан.

Бир маҳал кўзимни очсам ғира-шира тонг отмоқда. Юлдузлар галма-гал ботгандай, секин-секин сўна борадилар. Совуқдан қотиб қолибман. Аста қимирласам, дадам пайқаб қолади-да, секин шивирлайди:

— Ухла, ўғлим, ҳали вақтлик.

40

Кейин совуқдан жунжиганимни сезади шекилли, қалли чакмонини устимга тортади.

Уйқу қоचाди. Булбуллар қўшиғи тинмайди, узлуксиз

сайраб турадилар. Ҳаво ниҳоят тоза, мусаффо. Кўп ўтмасдан дадам қўзғалади. Қумғонга сув тўлатиб, олов ёқиб юборади. Бирин-сирин улфатлар уйғонади. Уфқда қирмизи шафақ кўркам ёйилмоқда. Қуёш ҳам олтин нурларини тўкиб, мағрур кўтарилади... Билмадим... Оқшомми гўзалроқ, тонгми?.. Бир-биридан гўзал, бир-бириндан фусункор. Табиат шундай бой, шундай моҳир...

— Турасизми, ўғлим?— сўрайди юмшоқ товуш билан дадам.— Туринг, туринг, ана тоққа бир қаранг!— Қўлини кенг ёйиб тоғни кўрсатади.

Тураман, лекин оёғим зил. Босолмайман. Ҳасан ака ва дадам ҳайрон бўлиб, довдираб қолишади.

— Оғриқ зўрми?— сўрайди дадам.

— Оғриятти,— дейман оғриқдан қошларимни чиририб.

— Ёт, ёт, чироғим!— дейди менга Ҳасан ака. Кейин дадамга секин шивирлайди:— Синган-да.— Дарров, шошилишч билан қайгадир югуради.

Дадам хомуш ўтиради.

20 Чой қайнайди. Дастурхонга бир катта лаган ёғли эт билан иссиқ бўғирсоқ олиб келишади. Шу пайтда қўлида бир тухум ушлаганча Ҳасан ака келиб қолади. Авайлаб докани ечиб, тухум билан оёғимни яхшилаб силайди. Узоқ силайди. Менга ҳам гўё оғриқ камайгандай туюлади. Ҳасан ака оёғимни қалин қилиб, қаттиқ танғийди.

— Ёт, бирпасдан кейин тойдай чопиб кетасан, ўғлим!— дейди Ҳасан ака елкамни қоқиб.

30 — Бўпти, кечгача тоққа чиқадиган бўласан, сабр қилиб ёт, ўғлим,— дейди дадам меҳрибон товуш билан.

Осмонга қараб ётаман. Борган сари оёғимнинг шиши кўпайганини сезаман. Дадам ҳам тез-тез разм солиб турганидан шишнинг зўрайиб борганини пайқайди шекилли, бошини қуйи солиб хафа ўтиради.

Туш бўлган. Дадамга қараб:

— Ўзингиз бораверинг, дада, тоққа. Мен ётиб томоша қиламан,— дейман.

40 Дадам билан улфатлари қўлларига биттадан ҳасса тутиб, тирмашиб, тоққа чиқиб кетадилар. Ҳасан ака менинг ёнимда қолади. Индамас бир новча йигит билан бирга жаркопга ҳозирлик кўра бошлайдилар.

— Ёқмади тухумингиз. Кўринг, оёғим борган сайин шишиб кетяпти,— дейман Ҳасан акага.

— Тек ёт, тузук бўлиб қоласан. Давоси тухум!— дейди кулиб жаркопга пиёзни майдалаб тўғраётган Ҳасан ака.

Тоққа қараб ётаман. Қоялар, ўпқонларга ҳайрон қоламан.

Тоғ улуғвор. Аммо эсизки, тоққа чиқолмайман. Уксинаман. Ҳасан акадан кийиклар, айиқлар ҳақида сўрайман.

— Э, ўғлим, ҳаммаси бор. Бўрилар, эҳтимол шерлар ҳам бордир,— дейди Ҳасан ака кўзларини қисиб. 10

Дадамлар узоқ юрганларидан жуда чарчаб, ҳориб қайтишади. Дадам бир даста хушбўй тоғ гулларини менга олиб келади. Севиниб кетаман.

Жаркопни иштаҳа билан еб, кечга яқин Янгибозорга қараб йўлга тушамиз.

* * *

Тиккайган дарахт йўқ. Чўл каби кенг ҳовлининг бир чеккасида, айвонда ёлғиз ётибман. Отдан йиқилганимга, чамамда ўн кунча бўлган, аммо ҳануз оёқни ерга бо-солмайман. Зўр-базўр, оқсаб-оқсаб, бир-икки қадам 20 қўяман. Эртадан кечгача осмонга қараб ётаман. Айвонда чумчуқ уялари кўп. Чумчуқлар инга келганини, болачалари чуғурлаб бўйинларини чўзиб, сап-сарик тумшуқларини катта очганларини томоша қиламан. Булардан зерикканимда, ҳовли юзини тўлатиб юрган хўроз ва товуқларни эрмак қиламан. Хўроз улуғвор, кўркам.

У донми, чигиртками топа қолса, дарров товуқларни чақиради. Товуқлар «қа-қа-қа» деб уни ўраб оладилар. Мабодо бирорта товуқ томгами, қўшни тарафгами чиқиб 30 қолгудай бўлса, хўроз гўё дўқ, зарда билан олдига солиб қувлаб келади.

Хаёлга кетаман. Уйлар ва ҳислар кетма-кет уланади. Олисдаги тоғлар хаёлимда жуда яқиндай кўринади менга. Тоғлар орасида аллақандай хиёбонлар, боғлар, саройлар кўрингандай бўлади. Бирдан жин-ажиналар, парилар қаршимда пайдо бўлади. Фикрлар чуваланади, чигалланади. Аммо мен дам ҳушимда, дам беҳушдай бепарво ётаман.

Куюёш омонсиз, чўлдан унинг яллуғи уради. 40

Зулфи аммам аҳёнда бир ёнимга келиб, «Ўла қолай, ҳалиям оёғингнинг шиши қайтмадимми-я?» дейди-да, та-

фин кув пишиш, қатиқ ивитиш каби икир-чикир ишларига уриниб кетади. Аъзам тез-тез олдимга киради. Зерикканини, болалар билан уришганини айтиб беради.

— Тезроқ тузал, икковлашиб улардан ўчимизни оламиз. Ҳаммаси қўрқоқ. Ҳаммаси юраксиз.

— Йўқ, ўртоқ, зўрлари ҳам бор. Жиккак бир бола бор-ку? Айниқса ана шуниси зўр. Ҳазир бўл, уришма, ёмон дўппослайди. Ишқилиб, дўст бўл!— дейман таъкидлаб.

10 Аъзам қовоғини солиб ерга қарайди, индамайди. Зерикиб ундан-бундан, қурумсоқ, зиқна бойларнинг хасислиги, қаттиқлигидан гаплашамиз.

Отам ҳар кун эртадан кечга қадар от устида тентирайди. Намозгардами, шомдами бирров олдимга киради. Уст-боши чанг, чарчаган, ҳориган бўлади.

— Қалай, яхшимсан, ўғлим?— деб сўрайди, гоҳо бир ҳовуч жийда билан беш-ўнта ёнғоқни олдимга тўқади, жиндай ўтириб чиқиб кетади.

20 Кунлардан бир кун дадам билан Зокир почча маслалар ҳат қилишиб, отда мени қозоқ табибига олиб жўнайдилар. Қирлар, тепалар ошиб, бир овулга етамиз. Отдан тушамиз. Устида оппоқ тоза кўйлак, нимча, бошида киймачак ва лачак, гавдали бир қари аёл бизни қарши олади... Утовга кириб ўтиргандан кейин, бир товоқ қимиз тутади менга.

— Сувсаганнинг давоси бу, чироғим!— дейди аёл меҳрибон товуш билан.

Зокир почча кампир билан қуюқ сўрашгандан сўнг дейди:

30 — Шу болачамиз отдан йнқилиб, оёғи шикаст топди. Сизга келдик, бир кўринг.

Кампир менга тикилиб қарайди.

— Қани, қароғим, кўрсат!— дейди ва ўзи эҳиётлик билан оёғимдаги кир докани ечиб, секин бир-икки силайди.

— Чиққан,— дейди дадамга ва Зокир поччага қараб. Кейин меҳнага:— Чироғим, дарров яхши бўласан, тойдай чопиб кетасан,— дейди.

40 Мен озроқ қўрқаман ичимда. Бирдан қаттиқ босиб юборса суягим шиқ этади. «Вой!» дейман секин, бутун оғриқ бир онда йўқ бўлгандай туюлади. Севиниб кетаман.

— Бўлди-бўлди, қутулдинг, чироғим! Энди соғсан!—

дейди бошимни силаб аёл.— Бечора болани шунча кун қийнабсизлар, мана, кўзи мошдай очилди,— дейди аёл кулиб, отамга қараб.

— Балли, раҳмат, кампир!— дейди дадам қуллуқ қилиб.— Яхши билгич табиб экан,— шивирлайди Зокир поччага энгашиб.

Табиб қаттиқ танғиб боғлайди оёғимни. Севинганимданми, оғриқдан қутулганимданми, ўзимни жуда енгиллашган ҳис этаман.

Дадам пул бериб, яна қайта-қайта миннатдорчилик билдиради. Йўлга тушамиз. 10

Эртасиёқ ўйинга кириб кетаман. Ўйинлар кўп — «қушим боши», чиллак, ёнғоқ, ошиқ...

Баъзан дадам Ҳасан ака билан мени бирор қозоқ ошнасиникига бошлайди. Баъзан «Юр, гашт қилиб балиқ тутасан, ўйнаб келасан», деб бирор сувнинг бўйига олиб боради. Отда далалар, қирлар ошиб узоқ юришни севаман ўзим ҳам.

Бир неча кундан кейин дадам орқамни қоқиб:

— Бас, ўғлим, эрта азонда Тошкентга жўнайсан. Ўйнадинг, кулдинг, бўлади,— дейди мулойим табассум билан. 20

Индамайман. «Юрган эдим маза қилиб» дейман ичимда.

— Аъзам ҳам кетади. Отаси билан гаплашдик. Эрта бир аравакаш буғдой ортиб кетяпти, бирга жўнайсизлар.

Азонлаб, барвақт Аъзам икковимиз йўлга тушамиз. Аравага жуда кўп буғдой ортилган. Қоплар орасида амаллаб суқулиб ўтирамыз. Аравакаш кўсароқ, мулойимгина киши. Биз хомуш борамиз. 30

Чўлу биёбон. Кенг, улуғвор саҳролар уфқдан-уфққа туташган. Куз фасли. Шамоллар майин, ёқимли эсади. Қуёшнинг иссиғи куйдирмайди, эркалайди. Тиниқ, кўм-кўк осмонда онда-сонда енгил булутлар аста кезади. Юксак тоғлар туманда. Мен томоша қилиб бораман, хаёл қанотида гўё саҳролар, тоғлар кезаман. Булутлар ранг-баранг, ранглар тинмай ўзгаради. «Табиатнинг сири, маъноси чуқур», дейман ичимда.

Пешинга яқин қорин очади. Енимизда бир тийин йўқ. Секин Аъзамга шивирлайман: 40

— Чўнтагимизда хемири ҳам йўқ, аравакашдан уят-ку, ахир!

— Оталаримиз тошдай қаттиқ. Айниқса, дадам пул деса томдан ўзини ташлайди,— кулади Аъзам заҳарханда билан ва давом этади,— ойим шўрлик меҳнат-машаққатдан чиқмайди.

Мен кулиб дейман:

— Улдими, балки оталаримиз пулни аравакашга бергандир...

10 Икки кун йўл юрамиз. Йўл-йўлакай ҳар бир учраган чойхонада аравакаш бизни тўйдириб боради. Ҳали мойли шўрва, ҳали ўз қўли билан дамланган палов. Аъзам икковимиз шодмиз.

— Амаки, катта бўлганда узамиз қарзни,— дея куламиз.

Аравакаш ҳам бизга қўшилиб кулади.

Хуфтонга яқин Тошкентга етиб, аравакашнинг уйда тўхтаймиз.

— Болаларим, бугун бизникида қўнасишлар. Кеч бўлиб қолди,— дейди.

20 Қелин бизга эскигина бир кўрпа, бир узунчоқ ёстиқ бериб, айвонга ётқизади.

Эртаси саҳарлаб уйғонамиз. Аравакашнинг ўзи каби мулойимгина аёли сут ва нон билан меҳмон қилади. Кейин хайрлашамиз.

— Йўлни биласанларми, хумпарлар? Адашиб кет-маларинг!— таъкидлайди аравакаш.

— Уйимиз яқин, амаки, йўлни ўзимиз биламиз,— дейман жиддий тус билан.

— Анов ўғри кўчадан тик тушамиз-да, уйимизга ета-миз,— дейди бепарволик билан Аъзам.

30 Уғри кўча оша Говкушга етгач, Аъзам югуриб уйига кириб кетади. Унинг уйи катта кўчага яқинроқ.

Уст-бошим кир, тупроқ, оёқ яланг тўсатдан уйга кириб бораман. Ҳаммалари дастурхон олдида ўтиришибди. Онам ҳар вақтдагидай самовар ёнида чой қуймоқда. Югуриб қарши олади. Ҳамма мен билан севиниб, қучоқлаб кўришади.

— Гапир, қани, отанг саломат юриптими? Қачон келади, турмуши қалай?— эжикилаб сўрай бошлайди бувим.

40 — Даштда юрипти. Салом, деди, қачон келишини айтмади,— дейман-да, сабрсизлик билан хотираларимни батафсил бошлаб юбораман.

— Тезроқ юр! Ҳазир бўл, кўзингга қара!— дейди ҳар қадамда бувим. Бувим паранжида, бошида бир катта тугун. Эски пахта. Менинг бошимда кичикроқ тугун — заводга пахта оттиргани олиб кетмоқдамиз.

Кўчада одам сероб. Болалар тўполонда, бақирган, ёқалашган... Анграйиб, бошимда тугун, дам туяларга, дам дарахт бошидаги қушларга қараб, қоқила-суқила бораман. Чорсувдан ўтиб, Бедабозор томон қайриламиз. Пахта тозалайдиган завод кенг майдоннинг ёнбошида. 10
Баланддан сув ҳайбатли шарқираб тушиб турибди. Кампир орқасига қараб:

— Уф... етдиг-э,— дейди-ю, тугунни ерга ташлаб, таппа ўтириб олади.

Шу тобда бир тўда ғозлар қайдандир пайдо бўлади-да, бизни қувишга тушади. Ҳаммаси биққа семиз, оппоқ, бошларини баланд кўтарган ҳолда бизга юғуради. Мен бошимдаги пахтани икки қўлим билан маҳкам ушлаб, оёқларим билан ғозларни ҳайдашга ури-наман. 20

— Вой, ўла қолай! Булар нима дейди-я, ётсанг ёвга ёқар, деган гап бор. Ҳайда, болам!— дейди бувим, кўйлагининг кенг енгларини ҳавода ялвиратиб ўзи ҳам ғозларни қувлашга тиришади.

Ғозлардан зўр-базўр қутуламиз, икковимизнинг ҳам нафасимиз тиқилган, ҳарсиллаб, завод олдидаги бир ерга ўтираммиз.

— Ҳой, болам, бери келинг!— чақиради бувим завод ишчиларидан бирини. Шу пахталарни яхшилаб оттириб беринг. Бола-чақангизнинг роҳатини кўринг...— Узундан-узоқ дуосини бошлайди бувим. 30

Ориқ, соқоллари ўсган, кўзлари кичиккина, уст-боши ифлос бу киши индамасдан икки тугун пахтани кўтардида, олиб кетади.

Кампир сувларга, узоқда юрган ғозларга қарайди. Завод шовқин-сурон.

— Тавба, қизик гап, ҳа йўқ, бе йўқ, кўтарди-кетди, келмаса-я?— дейди бувим ташвишли товуш билан.

— Келади, буви, ваҳима қилманг!— дейман бепарволик билан, сув бўйида тентираб юраман. 40

Қаттакон чархпалак айланиб туради. Сув ваҳимали шовқин билан оқмоқда.

Аста-аста завод ичига кираман. Ҳамма ёқ пахта. Одамларнинг бош-кўзи чанг, тўзон. Айланиб-айланиб бувимнинг олдига қайтаман-да, ерга чўққаяман. Шу пайтда ҳалиги ишчи қордай оппоқ пахтани кўтариб келади-да, бувимнинг олдига қўяди.

— Мана, кўринг, она! «Оҳ, пахта!» дейсиз,— дейди кулиб ишчи.

Кампир пахтани ушлаб-ушлаб кўради.

— Икки танга берар экансиз,— дейди ишчи.

- 10 Бувим севиниб, яна узундан-узоқ дуосини бошлайди. Рўмолининг учидаги тугунни ечади ва қайта-қайта санаб, қирқ тийин пулни ишчига узатади. Бир тугундаги пахтани менга имлаб, ўзи катта тугунни бошига кўтаради.

— Қани, ўғлим, кетдик,— дейди.

Тугунларимиз аввалгидан каттароқ бўлса-да, уккидай енгил ҳис қиламан. Бозор орқали уйга қайтамиз. Одам аввалгидан қалин, бозор қозондай қайнайди. Қатиқ, қаймоқ, зиғир ёғ каби нарсалар қадамда учрайди.

- 20 Мен атрофга аланглаб, бораман. Бувим тез-тез тўхтаб, орқага қайрилади, мени уришади.

— Анқайма! Кўзингга қара!

Мана машҳур девона. У ҳамиша эшакда, қўлида қарға, ўзи ориқ, ингичка кўса, бошида катта кир салласи, эгнида йиртиқ-ямоқ, яғир кийимлари.

— Ана, дарвеш! Буви, кўринг! Қарғаси бирам сайрайди,— дейман бувимни тўхташга қистаб.

— Ер ютсин, жинни-ку! Қарғаси нимаси, келишмаган... Жиннини жинни деса арпа бўйи қўшилади...

- 30 Юр-э!— қичқиради кампир менга.

— Йўқ, буви, бирпас тўхтаг! Эҳтимол дарвеш қарғасини ўйнатар, ҳунари кўп жуда.

— Қани, ўйнасин қарға, бир ўйнаб берсин!— хиралик қилишади бир неча бекорчи ёш-яланглар.

Девона бармоқлари билан аста туртади қарғасини:

- Қани, сайранг, битта сайранг!— Атрофини ўраган катта-кичик ёшларга қарайди:— Аммо, ёронлар, қарға табаррук, азиз махлуқ. Пайғамбаримизнинг дуоси кетган, минг йил яшайди... Қаранг, разм солинг, бечора
- 40 қарғам ялиняпти, гапиряпти, ақча деяпти...

Тўсатдан қоровул девонанинг устига бир челак сув сешиб юборади.

— Кўр бўлгур! Қарғанинг қарғишидан кўрқ, но-

дон!..— тутақиб сўкади девона ва эшагини «қҳ»лаб, иккинчи растага бурилади.

Мен девонага, қарғага ачинаман. «Эсизгина, қарға хўп сайрарди-ю, қоровул ўлгур ишни ишкал қилди» дейман, ичимда аччиғимдан қоровулни сўкаман.

— Девонанинг дилини оғритиш ярамайди!— рапжиб дейди четда, харсанг устида чилим тутиб ўтирган бир чол.

Бувим икковимиз чарчаб, ҳориб уйга қайтамиз.

Жиннилар кўп. Бизнинг Говқушда ҳам мўмингина, 10 ювош бир киши тўсатдан жинни бўлиб қолган. Одамларнинг гапига қараганда, бу киши гап ер экан. Бир кун улфатлари ҳазиллашиб: «Қоқ ярим кечада мозорга бора оласанми? Даҳшат. Зимистон. Уликлар товушсиз гаплашиб ётади!» дейишибди. Юракли киши экан. «Бўпти, борганим бўлсин!» депти-да, пичоғини ялт эттириб қинидан суғурибди. «Аммо шартим шуки — қирқ кишига қуюқ зиёфат берасиз!» депти йигит дўстига қараб. «Хўп! Қирқ йигитга зиёфат бераман», депти дўсти.

Йигит мозорга борибди, аммо жинни бўлиб қай- 20 тибди.

* * *

Кунлар салқинлашган. Куз пайти. Ҳавода япроқлар учади.

Мен кўчада ўртоқларим билан ўйнаб юраман. Қўққисдан уйдан девона йигит занжирни узиб, кўчага югуриб чиқади. У қип яланғоч.

Ҳаммамиз чет-четга қочамиз. Биз ҳам қўрқамиз, ҳам томоша қилгимиз келади. Жинни югурганича мачитга боради. Мачитнинг айвонидан каттакон зилдай қозонни 30 кўтариб олади-да, ҳовузга ташлаб юборади.

Биз қўрққаннимиздан тура қочамиз.

— Жинни! Жинни келди!— деб бақирамиз.

У бизни қувлаб кетади. Шовқинни эшитиб йиғилган одамлар жиннини базўр тутиб, уйига олиб кирадиларда, яна кишанга соладилар.

Болалар ҳаммамиз бу жиннидан жуда қўрқамиз. «Ана жинни!» деса биров, барчамиз ин-инимизга кириб кетамиз. Мен ёлғиз қоронғида юрганымда «Мабодо жинни чиқиб қолса-я?!» деган ваҳима ҳамиша ташвишга со- 40 лади.

- Ҳар оилада ўтин-кўмир, дон-дун ташвиши — дағда-гасида лоппа қиш тушади. Қиш қаттиқ. Тоғ-тоғ қор ёғади. Ҳовуз қаттиқ яхлайди. Ҳар қишдаги каби ҳовуз устида сирғаниш, кўчада яхмалак отиб ўйнашга бериламиз. Айниқса қордан одам ясашни яхши кўрамиз. Кўмирдан қош, кўз қўямиз. Булардан зерикканда бирорта дарвоза олдида Аъзам, Ҳожи, Аҳмад, мен — бир талай болалар йиғилишиб, чўпчак айтишамиз. Айниқса
- 10 чўпчакка Аҳмад уста. У кўзлари ўтли, зийрак бола. Отаси ўлиб кетган, ҳозир бувисининг қўлида. Бувиси чўпчакнинг кони. Аҳмад бувисидан бутун эшитганларини бир сўзини оқизмай-томизмай, балки қўшиб-чатиб бизга айтиб бера олади. Шу сабабли биз кўпроқ чўпчак айтишга Аҳмадни қистаймиз. У ўзи ҳам завқ билан, кампир-чоллардай, сирли чўпчакни даҳшатли ранглар билан қийиб юборади. Қорга, совуққа, изғиринга қарамай, кўчада ўтириб узун-узун чўпчакларни тинглаймиз.
- 20 Аҳмад чарчагандан кейин Аъзамга ялинамиз. У ҳам бир дунё чўпчак билади. Шундай қилиб, бир-биримизга бувиларимиздан, боболаримиздан эшитган, билган чўпчакларимизни айтамиз.
- Гоҳо кечалари қўшнимиз Роҳат келин ойна чиқади бизникига. Жиякни тўқиб ўтираркан, узундан-узоқ, битмас-туганмас чўпчакларни айтишни ўзи ҳам яхши кўради. Чўпчакка уста, ажойиб гапдон хотин. У ҳам ўзининг отасидан ўрганган экан: «Отам жуда камбағал, қашшоқ эди, аммо чўпчакка бой эди», деб кулади у.
- 30 Қаромат опам, ойим гангур-гунгур жияк тикиб ўтирадилар. Роҳат келин ойна девлар, ялмоғиз кампирлар, арслонлар, бўрилар, тасаввур этиш қийин афсонавий қушлар ҳақида сира тутилмаган чўпчакларни айтади. Қиш чилласи киргунча айвонни тарк этмаймиз. Айвонга тутилган катта чодир гупиллаб ёққан қорларга пича пана бўлади. Мен танчага суқилиб:
- Қани, бошланг, жон кеннойи. Яхшисидан, ваҳмалик, даҳшатлигидан бўлсин!— дейман ялиниб.
- Чўпчаклари шундай узун бўладики, энг қизиқ жойига етганда «Минг бир кеча»даги каби, «қолгани эртага» деб ишпечини кўтарганча чиқиб кетади.
- 40

Бизнинг Говкуш маҳалла асрлар бўйи янги-янги бўгинлар орасида бўлина-бўлина кичиклашган, асалари уяси каби бир-бирига ёндашган зич, каталак ҳовлилардан иборат. Шу сабабдан бўлса керак, маҳалла аҳлининг кўпчилиги ўзаро узоқ-яқин чатишган қариндош.

Умуман айтганда, маҳалла аҳил, аммо гоҳо хонадонлар орасида олди-қочди, ғийбат, ур-сурлар бўлиб туради. Айниқса овсинлар.— Қалта Сара билан Узун Сара ҳам эру хотин — Ғаффор ака билан Роҳат келин 10 ойи ўртасида тез-тез ёнғин каби қўққисдан жанжал кўтарилиб қолади.

Ғаффор ака янгаси билан ҳам сира чиқишолмайди. Ҳовлилари айрим, рўзгорлари бошқа бўлса ҳам улар тез-тез уришиб қоладилар.

Мана тағин можаро кўтарилди. Кампир бизнинг ҳовлида омонат деворга суялган нарвон устига ўтириб олган:

— Ҳа, ер ютгур, Ғаффор чатоқ, уялмайсанми!— қичқиради қўлини пахса қилиб янгаси. — Битта-ю битта арзанда ўғлим бор: ювош, мўмин-қобил, одобли бола, уни 20 ҳаминиша сўкканинг-сўккан, тилинг кесилгур!

Ғаффор ака жаҳлидан бўғилиб, ҳовлисида бўкиради:

— Бемаъни кампир! Супурги бойлашдан бўшайманми? Шумтака ўғлингга пича насиҳат қилдим, васаллом. Ванг-ванг қиласан, туш нарвондан! Жўна уйингга!

Лекин кампирга у бас келолмайди. Кампирнинг қарғаш, вайсаши сира узилмайди:

— Вой-вой, сассиқ чол! Соқоли оқарипти-ю, ақли 30 кирмади. Сан ўлгурнинг ишинг нима, уйда ўтираманми, кўчада юраманми?! Ўзим биламан. Ўзимга хон, ўзимга бекман. Тилингни тий! Боламга яна бир тил тегдир — соқолингни битталаб юламан, оч арвоҳ!

Ғаффор ака ҳам бўш келмайди, қўлидаги супургини отиб, девор тагига келади:

— Бас қил, шум кампир!..

Можаро бирпасда авжга чиқади.

Дув этиб қўшнилар йиғилиб қолишади. Лекин ҳам-малари мўм тишлагандай жим қотиб турадилар. Тор 40 ҳовлининг бир бурчагида сопол жомашовда жим кир эзгилаб ўтирган Роҳат келин ойи энсаси қотганидан лабини буриб-буриб қўяди.

Ғаффор ака ва кампир бир-бирларини куракда турмайдиған гаплар билан хўл ҳақорат қиладилар. Ғаффор чатоқ асабийлашиб хўроздай қизариб, оғзидан чиққан куфурни билмайди. Сўкиш-қарғаш узоқ давом этади. Ниҳоят қўшнилар аралашиб, «Бўлди, бўлди, бас!» деб жанжални базўр босадилар. Ғаффор ака ва кампир чарчаганлариданми ёки қўшнилардан уялганданми ўзларини ин-инларига урадилар. Мен хафа ҳолда гузарда ишлаб ўтирадиған косиблар олдиға чиқиб кетаман.

10 Ҳар кун мактаб. Қиш бўйи ўқиб, «Қуръон»ни тугатаман. Домлам мени бир кун олдиға чақиради:

— «Қуръони шариф»ни хўп ижтиҳод билан ўргандинг, боракалло, ўғлим! Хўш... Энди «Сўфи Оллоёр» келтир, лекин...— Домлам кўзларини юмиб, бир зум ўйлагач давом этади:— шарт шулки, «Сўфи Оллоёр» билан бир тоғора мойли, этли ош, бир дастурхон мойли кулча, бир сўм пул! Дурустми?— Тик қарайди менға.

Ерга қараб, бўйнимни букаман, сўзсиз, товушсиз, таъзим билан бошимни қимирлатаман. Ўқишдан кейин

20 чопа-чопа уйға келаман.

— Ойи, ойи, «Қуръон»ни тугатдим. «Сўфи Оллоёр»ға тушдим. Домлам айтдики, нон, бир сўм пул, — дейман ойимнинг бўйнини қучоқлаб.— Ойижон, албатта домламнинг айтганларини олиб боришим керак, йўқса...

Онам ҳам мени қучоқлайди.

— Узим тасаддуқ сендан!— дейди мени қайта-қайта ўпиб. Бир зумгина кўзларида ёнган шодлиги сўнади.— Домланг яхши одам, лекин суллоҳлиги бор. Жоним билан ош қилардим, уйда ҳеч вақо йўқ, қани илож!

30 Бутун кун тихирлик, хиралик билан хўп жанжал қиламан. Ниҳоят хотиримда йўқ, эртаси ошми, нонми тайёрлаб беради онам боёқиш. Бир сўм пул ва «Сўфи Оллоёр» билан мактаб бораман.

Сўфи Оллоёрнинг кичкина китоби диний шеърлардан иборат. Пайғамбарлар ҳақида, қиёмат кун ҳақида кўп даҳшатли шеърий ҳикоялари бор. Шаърлари содда, тили яхши. Лекин нуқул хурофот!..

Ҳар кун ҳалқумим қуриғанча, кўзларим тинғанча ўқийман. Жуда тез тузуккина ўқийдиған бўламан.

40 Баҳор келади. Ҳамма ёқда кўркам лолалар, кўм-кўк майсалар. Сувлар шарқираб, ариқларда тўлиб оқади. Дарахтлар гулда. Самода атласдай ёнған булутлар кезади. Ҳар нарса баҳор завқида.

Тагин наврўз байрамини қарши олгани далага чиқамиз. Уриш, ёқалаш билан кунни бемаза, бетайин ўтказиб қайтамиз.

* * *

Бир кун эрталаб, бувим мени олдига солиб олади. Калта Сара, Узун Сара, Гаффор аканинг янгаси — кампир ва кўп аёллар биз билан бирга йўлга тушади. Менинг бошимда катта тугунда кулча, олдинда кетмоқдаман. Конка юрадиган кўчага чиқамиз. Жума куни бўлганидан гузар обод. Кейин жар бўйига тушамиз. 10
Бир вақт қарасам, жардан бир от чопиб келяпти. У эгасини йиқитиб қочган. Гўё бошимдан учиб ўтди дейман. Хотинлар саросимада шошилиб ўзларини четга оладилар. Жуда зўр, кўркам от. Қалт этиб тўхтаганимча, орқасидан узоқ қараб қоламан. Лаҳза ўтгач, жардан эгаси оқсоқланиб чиқиб келади. Ҳамма ёғи ҳўл, ҳарсиллаган ҳолда отининг орқасидан югуради. Олмазор кўчаси бўйлаб узоқ борамиз. Баджаҳл миршаблар маҳкамасидан ўтамиз.

Бешёғочга яқин қолганда, ўнг томонга, ингичка бир 20
кўчага қайриламиз. Икки тарафи гулларга, қуюқ дарахтларга тўла боғ ҳовлилардан иборат, серсув, салқин, тинч кўча. Ҳар икки томонда деворлардан баланд кўтарилган сўрилар, новдалари кўчага тўкилиб тушган дарахтлар. Томларда кўк майсалар, қизғалдоқлар гилам.

Каттакон бир дарвозадан ичкари кирамиз. Аёллар, кампирлар жуда кўп. Уришиб, талашиб юрган болалар ҳам сероб. Ҳовлининг икки томонида қамиш бўғотли, лекин пишиқ-пухта солинган қатор янги уйлар. Ҳовлида 30
гул кўп. Сарик, қизил, оқ — хилма-хил гуллар. Кийинган, серсавлат табаррук эшон ойим ҳовлининг ўртасида, курсида гумбаздай бўлиб ўтирибди. Бувим ва бирга келган хотинлар югурганларича бориб эшон ойим оёғига йиқилдилар. Этакларидан, қўлларидан ўпиб, баъзи кексалар кўз ёшларини артадилар.

Ясанган-тусанган олифта бойвуччалар кўп. Уларда пул сероб, жаранг-жаранг олтин тангаларни, беш сўмлик, ўн сўмлик қоғозларни эшон ойим оёғига кетма-кет ташлаб турадилар. Эски-туски кийинган, амал-тақал 40
қилиб, бир сўмми, ярим сўмми кўтариб келган кампир-

ларни бойвуччалар қош-кўзларнинг имолари билан масхара қиладилар.

- Курсида қаққайиб ўтирган эшон ойим семиз, қошлари керилган, кўзларига сурма тортилган, қип-қизил хўроздай хотин. Оқ шоҳи кўйлак устидан узун қора духоба пешмат, бошида майин мисқоли дока рўмол устидан товар дуррача танғиган, олифта. У қовоғи солиқ, индамас, гоҳо атрофида парвона бўлиб юрганларга билинар-билинимас табассум билан ниманидир шивирлаб қўяди.
- 10 ди. Ҳовлида аёллар кўп. Эшон ойим секин курсидан қўзғалади. Дарров хотинлар кенг давра қуради. Эшон ойим вазмин қадамлар билан зикр бошлаб юборади. Кампирлар «ҳув-ҳув»лаб қўлларини, бўйинларини у ёқ-қа-бу ёққа ташлаб, гир-гир айланадилар. Бирпасда кўпларининг жазавалари тутиб, янада қаттиқроқ қичқириб, бўғиладилар. Ҳовлида отин ойилардан бештаси ғазал ўқиб турибди. Айниқса иккитаси чиройли, келишган ёш жувонлар. Устларида сипойи, лекин асл кўйлак, узун камзуллар, бошларида оппоқ чақнаган рўмоллар.
- 20 Овозлари ёқимли. Машрабдан, Яссавийдан сўфиёна ғазалларни ҳис билан, самимий туйғулар билан ўқийдилар. Оғзим очилиб тинглайман. Узоқ тинглайман... Ажойиб бир мусиқа қалбимга тўлгандай, руҳимда эригандай ҳис этаман...

- Қалта Сара, Узун Сара иккови ҳам зикр даврасида. Уларга қарасам, кулги ичимдан тиқилиб келади. Айниқса Қалта Сара авжда. Унинг бўғилган овози хаста, тупуклари сачрайди. Узун Саранинг овози баланд гуриллаб чиқади. Бу зикрнинг боши. Бувим боёқиш паст
- 30 овоз билан «ҳув-ҳув» деб четда турибди. Эшикдан янги-янги хотинлар дув-дув кириб келмоқдалар.

Зерикканча, кўнгилга текканча томоша қиламан. Кейин ўриқлар, ёнғоқлар, гилослар, тарвақайлаб ўсган катта-катта олма дарахтлари орасига ўйнаб кетаман. Менга ўхшаш болалар жуда кўп.

- Гилосга энди сув югурган, энди қизара бошлаган. Каттакон бир дарахтга секин ўрмалайман. Бир вақт қарасам, ўзим билмабман, тик тепасида турибман. Ҳовучлаб-ҳовучлаб гилос териб чўнтакларимга тиқа бошлайман.
- 40 Қўққисдан хизматкор кўкнори чол қандайдир пайдо бўлиб қолади. Жаҳлдан бўғилган, хуноб бўлган чол сўка бошлайди.

— Эй, туш, ҳароми!..

ОЙБЕК Болалик

ХОТИРАЛАРИМ

А. Абдуллаев
РАСМАЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИ
„Ёш гвардия“ нашриёти
ТОШКЕНТ — 1963

«Болалик» повести 1-нашрининг ички муқоваси.

Баландда, чайқалиб турган новда устидаман.

— Ота, хотинлар кўп. Сўкманг, уят бўлади-я!— дейман қичқариб.

— Пастга туш ҳозир, ҳароми!— ўдағайлайди чол.

Бир зум ўйлайман. Бу чолнинг қўлига тушиш ҳазил гап эмас. Мундоқ қарасам — гилос ёнида пастаккина ошхона турибди. Бир амаллаб гилосдан ошхона томига базўр сакрайман-да, ура қочаман. Кўкнори чол «тавбатавба, шум-э» деб ёқасини ушлаганича ҳайрон бўлиб 10 қолади. Мен томдан-томга ўтиб, бемалол айланиб юраман. Томга тикилиб, эгилган новдалардан довучча, олча, гилосларни тўя-тўя ейман. Кейин пастгина девор топиб, ҳовлига ирғийман.

Зерикиб кўчага чиқаман. Болалар жуда кўп. Кураш бошланади. Майдон катта, кенг. Болалар тўполон билан, чуввос билан курашга тушади. Булар 12—13—14 ёшлилар. Катталар тушса кураш зўр бўлади. Мен томоша қиламан. Ҳавас билан, юрагим билан берилиб томоша қиламан. Ўзим ҳам тушар эдим, лекин юрак 20 бетламайди.

Курашга катталар белбоғ билан тушади. Онабоши бўйни филдирак, хумкалла, кўкракдор. «Сан туш, сан дам ол!», «Э, мазанг йўқ, нуқул қоқиласан!» деб ўртада юради у. Болаларга белбоғ катта гап. Онабоши курашга тушадиганларнинг белбоғини боғлаб қўяди. Баъзи болалар: «Ҳо, белбоғингиз бўш-ку, онабошимиз, кўринг бу кишимни!» деб жанжал кўтардилар, қийқиқлик қилдилар. Умуман, жанжал кўп. Баъзи йиқилганлар изза бўлганидан йиғлаб юборади. «Ҳалол бўлмади, фирромлик қилди, бошқатдан бошлаймиз» деб чатоқлик қилдилар. Бир жуфт бола курашга тушади. Оҳо, нуқул пай, гўшти пишиқ, юраги бақувват, миқти йигитчалар. Буларнинг олдида аввалгилар бир пул! Курашнинг чўққиси булар. Кўтариб, чир-чир айлантириб, бир-бирини гум-гум ерга уради, лекин биронтасининг кураги ерга тегмайди. Онабоши жиддий тусда берилиб таъқиб этади. Чоракам бир соатми, хотиримда йўқ, булар иккови зўр кураш тушади. Иккови ҳам жиққа тер бўлади. Онабоши:

40 — Бас, бўлди, балли, оталарингга раҳмат! Икковларинг ҳам полвон чиқасизлар,— дейди.

Курашчилар ҳарсиллаб ажралишади.

— Отинг нима? Қайси маҳалладан бўласан?— сў-

райди бири иккинчисидан, терларини артиб, мағрур ҳолда.

— Қўкчаданман, отим Бўтабой. Узинг-чи?— сўрайди иккинчиси.

Ерга ўтириб олган биринчи курашчи:

— Шайхантовурдан бўламан. Ҳеч кимим йўқ. Елғиз бир кампиру мен. Фишт қуяман. Ишим шу. Қўрдингми, билегим пай?— дейди қўлларига ишора қилиб.

Мен сўзга аралашаман:

— Қўкчада қариндошларим кўп. Танидим. Отанг 10 сағрифурӯш,— дейман биринчи курашчига.— Лекин зўр полвон бўласан. Гўштинг нуқул пай!

Ҳазил-мазах билан ўтган-кетганлардан гаплашиб ўтирамин.

Думбул олча ва гилослар ичимни кўп сидирган шекилли; қорним жуда очади. Бизларга овқат беришни ҳеч кимса ўйламайди. Аста эшикдан келиб, бувимга ялинаман.

— Қорин оч ахир! Жилла бўлмаса бир бурда нон топинг! Тинка қуриди-ку!— деб шивирлайман. 20

Эшон ойим ўлгур кўчадан келган тугун-тугун кулчалар, патирлар, ошларнинг барчасини қулф-калит қилган. Заҳаргина, мужмайган, муштумдай бир кампир қоровул.

— Жиндай сабр қил, уят бўлади-я,— дейди лабини тишлаб бувим.

Гоят очман. Кечга яқин бемаза мошхўрда тортилади. Қосанинг тагида, суюққина айнаган мошхўрдани топиб келади бувим.

— Ича қол! Табаррук ош!— дейди мени ўтқазиб. 30

Эшон ойимни сўка-сўка, очлигимдан косани бошимга кўтараман-да, бувимга энгашиб шивирлайман:

— Эшон ойингизнинг жони пул. Сиз ҳам анча пул бергандирсиз, а?

Бувим довдираб қолади:

— Вой ўла қолай, оғзингни юм-а, шумтака! Гуноҳ бўлади-я! Эшон ойим эрта-ю кеч тоат-ибодатда, пок, асл аёл. Пайғамбарнинг авлоди, ҳмм...— Жаҳл билан чимчилаб узиб олади биқинимни.

— Э, тавба!— дейман кўзларимни ола-кула қилиб 40 кампирга.— Пок аёлга пул нимага керак экан?!

— Жим ўтир!— Туртади мени бувим ранжиган оҳанг билан.

Косани бўшатиб, тақ этиб ерга қўяман:

— Буви, буви,— дейман паст овоз билан,— эшон ойимингизнинг тўртта сатанг қизлари бор экан. Нариги ҳовлида кўриб олдим. Бир олифта, бир димоғдорки, бай-бай-бай, уларнинг пардоз-андозлари! Юришлари!.. Нега эрга тегмайди улар?

Юзини буриштириб, кўзларини олайтириб юборади кампир:

— Беъмани, бас энди! Шарманда қиласан мени...—

10 Яна чимчилаб, узиб олади.

Мен қотиб-қотиб куламан.

Намозгар бўлганда бутун қўшнилари билан бирга уйга қайтамиз.

— Ойи, овқат!— бақираман эшикдан киришим билан.

— Оч қолдингми? Наҳотки оч қолсанг шундай катта даргоҳда?— дейди таажжуб билан онам.

— Эшон ойим бирам қаттиқ, очкўз экан, унинг олида бизнинг домла ҳолва-ку!— дейман тоқчадаги қутидан дарров нон излаб.

20 Бувим менга бир хўмрайиб қарайди, аммо индамайди, терс бурилиб омборхонага кириб кетади. Онам олдимга бир коса угра оши қўяди. Косага қараб бурнимни жийираман-да, шошилиб ича бошлайман. Онам қаршимга ўтириб, юзида енгил табассум билан менга қулоқ солади. Мен ошни ича-ича, эшон ойимникида кўрганларимни оқизмай-томизмай гапираман.

* * *

30 Гоҳо чиллак, ёнғоқ кўнглимизга текканда арава ўйинини бошлаймиз. Қизлар, ўғил болалар — ҳаммамиз аравага тушамиз-да, навбатлашиб, иккита-иккита бўлиб, аравани тортамиз.

Говкуш тор маҳалла, лекин кўчанинг бурилиш жойида жиндай майдонча бор, аравакашлар араваларини шу ерга қўядилар.

Арава болалар билан лиқ тўла. Мен от ўрнида, икки қўлим билан шотига ёпишганман. Тўсатдан, арава босиб кетади-ю, мен шотида осмонга учаман. Қайтиб ерга уриламан. Қўлларим узилди, товонларим ёнди, дейман. Болалар қўрққанларидан бир зум нафаслари ичига
40 тушиб жим қотиб қоладилар. Кейин аравадан дув тушиб, бошимга йиғиладилар.

— Қатинг оғрийди? Шикаст емадингми?— сўрайди Аъзам. Ўрнимдан тураман-да, оқсоқланиб икки-уч қадам қўяман, кейин кулиб юбораман.

— Жиннилар, худди осмонга етдим, дедим-а. Аравани босиб юбординглар.

— Ҳа, зарари йўқ, маза қилиб учиб тушдингиз,— кулади хахолаб Ҳожи.

Тағин аравага ёпишамиз. Шу пайтда новча, бурушиқ юзи офтобда қорайиб кетган, бурни тешик чол арава-сида келиб қолади.

— Қоч-қоч, ҳаромилар! Йиқилиб ўласанлар-а!— бўғилиб бақиради чол.

Ҳаммамиз жим, кўчанинг четига қатор ўтириб оламизда, ўзаро шивирлашиб, чолнинг бурнига, қалпоғига куламиз. Чол тинкаси қуриган, ориқ, яғир, хунук отини аравадан чиқаради.

— Бай-бай-бай, ўтиндай қоқланипти от боёқиш. Оламда йўқ шунақаси!— куламиз ҳам, ачинамиз ҳам.

Чол қовоғи солиқ ҳолда, лаш-лушларини аравадан слади-да, отни ҳайдаб юборади. Ўрганган от бечора бо-шини қуйи солиб, битта-битта ҳорғин одимлаганича та-ниш эшикка кириб кетади. Чол аравани тузатишга ки-ришади. Арава шалоқ, хароб. Унга тунукадан ямоқлар тушган. Ғилдиракка эски-туски темирлар қопланган. Ҳаммаси омонат. Антиқа арава!

Бизлар пичинг билан тегажаклик қиламиз:

— Аравангиз пишиққина, мустаҳкамгина, лекин жин-дай шақир-шуқури бор-да...

Чол офтобда тер тўкиб, икки қўли қоп-қора мой, аравасини тузатади. Дам араванинг гупчагига мих қо-қади, дам мойлайди. Қора мойга бўялган қўллари би-лан юзидан терни бир сидирдим, юз-кўзи бўялади. Биз-лар бир-биримизни туртиб қотиб-қотиб куламиз.

— Алмисоқдан қолган арава. Уста омон бўлса, ҳали бу арава кўп ямалади...— шивирлайди Аъзам менинг қулоғимга.

Шу пайт машҳур Расул ўрис келиб қолади. Гапига чалакам-чатти рус сўзларини аралаштиргани сабабидан унга «Расул ўрис» лақаби қўйилган. Унча-мунча сўз-ларни, айниқса русча сўкишларни билади. Новча, ин-гичка бурушиқ юзли, кўзлари хунук, жағи олдинга чиқ-қан. Қўлида ҳасса, бармоқларида катта-катта узук, тиш-ларида донмо папирос.

— Марш, хулиганлар!— бақиради Расул ўрис бизларга, кейин чолнинг бошига бориб ўдағайлайди.— Эй, сен, аравачи чол, пашол атсуда, свињья... Деворимни расво қилдинг-ку, кўтар аравангни! Кўзинг борми? Қара буни!—Ҳассаси билан деворнинг шўралаган, нураган жойларини туртади, яна русчасига сўка бошлайди.

Чол жаҳддан қалтираб, аравани кўчанинг нариги юзига судрайди.

10 — Э, менга қара, аблаҳ, деволингга нима бўпти? Кўр бўлгур, девол жойида турипти-ку?— бақиради чол.

Расул ўрис ҳассасини кўтаради, бобиллаб чолга югуради:

— Своллични уриб ўлдирмасамми!..

Чол бўйнини чўзиб, бўғилиб, уят гаплар билан сўка бошлайди. Расул ўрис чалакам-чатти русчалаб сўкишини давом эттиради. У доим маст, бозорда эски-туски темир-терсак буюмларни, лаш-лушларни сотиб ўтиради. Русчани яхши биламан, деб мақтанади, аммо билгани фақат сўкиш.

20 Чол билан у ёқалашишгача етади. Маҳалла аралашади.

— Баччағар, кофир, чурчит!— қичқиради чол хуноб бўлиб.— Эй, халойиқ! Ўладиган бўлдим бу куфурдан! Ман ишимни кўчада қиялпман, деволга қўл тақизганим йўқ! Арақни ичиб маст бўлади-да, ҳар кун ғалва қилади, ҳеч кимга кун йўқ!

Расул ўрис ҳассасини кўтариб яна чолга ўдағайлайди, вағиллаб сўкади.

30 — Сан тўхтаб тур, палисага арз қиламан, ана шунда «ваҳ» дейсан! Ман арақни сенинг пулингга ичибманми, гўрсўхта, падлес... Айт ҳозир!

Полиция деганда ҳамма титрайди.

Бир неча маҳалла кишилари ўртага тушади:

— Бўлди-бўлди, бас. Жилла бўлмаганда соқолининг оқини ҳурмат қил, — деб алдаб-сулдаб Расул ўрисни уйига киргизиб юборадилар.

Маҳаллада ғавғо кўтариб турадиган кишиларнинг бири шу Расул ўрис.

* * *

40 Маҳаллада ҳеч ким йўқ, сув қуйгандай жимжит. Энди-энди хашаки олма пишган. Биз болалар эгаси боққа кўчиб кетган бир ҳовлининг деворидан ошиб тушамиз.

Олма баланд ўсган, кўп шохлари қуриган, қари. Учта бола олманинг устига чиқиб ўлгудай қоқамиз. Тўйгунча еймиз, қўйниларимизни тўлдирамыз. Олма пахтадай, бе-маза, қуртлаган. Ҳали биз олмадан тушганимизча йўқ, тўсатдан эшикнинг занжирини шақирлайди. Эшик очилади, қаршимизда уй эгаси пайдо бўлади. Узун бир хипчин билан — билмадим дарров қайдан топган — болаларни шартта-шартта ура кетади. Аъзам, мен, Ҳожи олмада бўзрайиб ўтирамыз.

— Туш, зумрашалар!— бақиради бизга бошни кўтариб. 10

Биз оқариб, қалтираб кетамиз. Олмадан тушмаслигининг сира иложи йўқ. Қочишга йўл йўқ. Оёқ-қўлларимиз қалтираб, секин дарахтдан тушамиз. Уйнинг эгаси нақ бошимизда, ҳавода хипчинини бир-икки айлантиради-ю, лекин негадир урмайди, пўписа қилади.

— Агар яна иккинчи девордан тушсаларинг, олмага тегсаларинг, оёқларингни синдираман!— қичқиради кўзларига ғазаб тўлиб.

— Жон ака! Тавба қилдик, бундан буён сира тегмаймиз!— ялинамиз учовимиз ҳам бир оғиздан. 20

Уй эгаси индамайди, уйга кириб кетади. Дарров ғир этиб қочамиз.

Қуёш оловдай ёнади. Тупроқ чўғдай оёққа жаз-жаз ёпишади. Ҳавода доира чизиб, бир калхат аста айланади. Чумчуқлар уни хўп лақиллатадилар. Яқин борадилар-да, бирдан пастга шўнғиб кетадилар. Қалхат алданади. Биз томоша қиламиз.

Кейин баланд икки қават том устига чиқиб, жиблажибон боласини қидира кетамиз. 30

— Топдик, топдик!..— дейман шивирлаб.

Тухум босиб ётган жиблажибон қўрққанидан пар этади-да, учиб кетади. Болалар ҳавас билан тухумни авайлаб ушлаб кўрадилар.

— Тухуминга тегмайлик, ўртоқлар, — дейман. — Тухумларни очсин, болачаларни сал катта бўлсин, кейин келамиз.

Томма-том ўтиб, ҳатто Оқмачит, Баландмачитга қадар етамиз. Том иссиқ, ҳаво оловдай. Лекин биз ўйинқароқлар иссиқни писанд қилмаймиз. 40

Пулдорлар, бойваччалар пастдан туриб сўкади бизни:

— Эй, йўқолларинг томдан, нима қилиб юрибсанлар, гадойваччалар.

— Зиқна бой! Хассис бой! Аҳмоқ бой!— деб қичқирамиз, кесак отиб қочамиз.

Кунлар шундай ўтади. Ҳар кун мактабга қатнаймиз. Уқиш жуда оғир. Кўп болалар олти йил, беш йил, тўрт йил ўқиб-ўқиб, ҳафтиякда қочиб кетадилар. Уқишда мунтазам бир тартиб, қоида, айрим синфлар йўқ. Ҳаммамиз бир уйда, шовқин солиб, доимо баланд овоз билан ўқиймиз. Боғдорлар бутун баҳор, бутун ёз боғда бўлади. Шаҳарда қолганлар, шу жумладан мен, иссиқдан гаранг бўлсак ҳам, ўқишдан безсак ҳам, мактабга қатнаймиз. Боғдорларга ҳавасим келади, кошки эди бир парча боғимиз бўлса, деймиз.

— Ҳа, дадамлар айтдиларки, пулни йиғиб-йиғиб биз ҳам боғ оламиз,— дейди хўрсиниб бир бола.

— Боғ қиммат, пулни қисиб-қимтиб йиғса бўлади. Тоғамлар ҳайитда келганда мири-мири пул беради, дарров қутига қулфлаб қўяман. Ахир бир кун оламиз-да боғни — дейди яна бир бола.— Ўттиз, қирқ йилдан кейин олсак ҳам майли... Дадамлар айтадилар, тома-тома кўл бўлармиш.

Ҳаммамиз хахолаб куламиз.

— Боғ яхши нарса, лекин пул йўқ-да.

— Пул бўлса, чангалда шўрва. Биздақа камбағалларнинг ҳаммасининг аҳволи шу. Дадам сартарош. Пул йиғиб бўладими! Қозон базўр қайнайди, бир кун атала, бир кун қора шўрва...— маъюс гапиради бир бола.

Мен хомуш ҳолда индамасдан ўтираман.

30 Мактабда, ҳовуз бўйида сояси қуюқ икки кўркам шотут бор. Домлам шогирдларга шу тутлар тагига кўчишни буюради. Тўполон кўтариб бўйраларни, домламнинг эски кўрпачаси ва тақир пўстагини олиб, тутлар тагига кўчамиз.

Тут пиша бошлаган, битта-яримта тушиб туради.

— Болалар! Кўринглар, бўйра жуда титилиб кетибди. Бир сўлкавой бойларга, ярим сўлкавойдан камбағалларга!— дейди домлам қатъий буйруқ билан.

40 Аксарият болалар, дадамларга пул тушганда олиб келаман, деб ҳар кун ваъда қиладилар. Айниқса камбағаллар бўйра пули деганда жуда хафа бўлиб, ташвишга тушадилар.

Иссиқ баланд. Дарахтларнинг япроқлари қимир эт-

майди. Гоҳо бизлар иссиқдан, ўқишдан толиқиб, уйқу босиб, жиндай тиниб қоламиз. Шунда домлам тўсатдан қарсиллатиб саваб кетади ҳаммамизни.

— Тақсир, уч кундан буён Али келмайди, дараги йўқ. Ижозат берсангиз, уйига борсам,— сўрайди таъзим қилиб Аъзам.

Домлам Аъзамга ёмон бир хўмраяди ва жеркиб дейди:

— Утир! Уқи сабоғингни.— Кейин менга ва ўн беш ёшлардаги икки бақувват шогирдга буюради:— Топиб 10 келинлар бадбахтни!

Севиниб югурганча кетамиз учовимиз ҳам.

Алининг уйи Жаркўчада.

— Ассалому алайкум!— деймиз Алининг онасига.— Али қани? Излаб келдик.

— Қелдингларми?— дейди севиниб онаси.— У дилзор нариги ҳовлида арғимчоқ учиб ўтирипти. Секин боринглар-да, таппа ушланглар!

Оёқ учида, битта-битта юриб борамиз. Ҳақиқатан Али арғимчоқ учмоқда. Бир четда гулзор оралаб, икки- 20 та чиройли қиз гул териб юрибди.

Арғимчоқ қайрағочга солинган. Али вақти хуш, жуда берилиб арғимчоқда учмоқда.

Тўсатдан босамиз Алини. Алининг ранги қув ўчади, ўзини арғимчоқдан ерга ташлайди. Шеригимизнинг бири Алининг қўлларини орқасига қайиради.

— Тез юр! Фиринг десанг — чалпак қиламиз,— дейди дўқ қилиб.

Қизлар ҳайрон бўлиб, дам Алига, дам бизга қараб, қотиб қолишади. 30

Бола бир силтаб Алининг қўлларини қўйиб юборади.

— Қани юр, жилдингни ол!— дейман мен.

Али бир дақиқа қалтираб, жим туради. Кейин, қовоғи солиқ, ердан кўзини узмай дейди:

— Домлам баджаҳл, уради... Бугунча тегманглар менга, эртага ўзим бораман,— ялинади бизларга.

— Юр, ўртоқ, ўқиш осон эмас, қудуқни игна билан қазиш деган гап,— дейди болаларнинг бири юмшоқ товуш билан,— лекин ўқишни ташлама, кейин ачинасан.

Олифта қўшни қизлар қовоқлари солиқ, хомуш ҳол- 40 да уйга кириб кетишади. Али бўшашиб, жилдини бўйнига осадиди, олдимизга тушади. Аммо кўчада бир йиқилган девор олдига етганда Али қочиб кетади. Дув

этиб, учовимиз ҳам қува кетамиз. Али пастаккина девордан ошиб иккинчи бир ҳовлига ўзини уради, ундан нарвон билан томга чиқиб кетади.

— Томга қочсанг оёғингдан, ерга кирсанг қулоғингдан тортамыз!

— Қочиб қутула олмайсан!— дейди каттароқ шогирд.

Учовимиз ҳам нарвонга ўрмалаймиз. Али томнинг учетидан бу четига қочади, лекин иложи йўқ. Биз қувлаймиз. Ахир тутиб, нарвонга сургаймиз. Алининг нафаси ичига тиқилган, энтиккан.

— Қўйворинглар, ўзим тушаман. Хўп, мактабга бо-
раман,— дейди Али.

Мен ва шогирдлар хўмрайиб, Алининг қўлини қўйиб юборамиз. Бирдан Али орқа томонга ирғийди. Томнинг нариги томони пастак экан. Али ўзини ерга ташлайди.

— Қочди, қочди!— қичқираман кўзларимни Алидан узмасдан.

20 Болалар томдан ирғиб, қува кетишади. Нарвондан юмалагандай тушиб, мен ҳам югураман. Али ўқдай чопади. Лекин болалар ҳам «ҳаф саними» деб қувлашади. Али тўппа-тўғри Шайхантовурга қараб кетади. Биз орқасидан югурамиз. Ҳар бир дуч келган одам ҳайрон бўлиб, орқамиздан қараб қолади. Ҳаммамизнинг нафасимиз ўпкамизга тиқилган, чарчаган, чанқаганмиз.

Ахир Алини тутамиз. Қўлларини орқасига қайириб, ўзининг белбоғи билан маҳкам боғлаймиз-да, сўкиб, уриб мактабга сургаймиз.

30 — Йўқ, бормайман!— дейди Али оёқларини тираб. У қалт-қалт титрайди. Дўқ қиламиз, ялинамиз — бўлмайди. Кейин икки бола икки қўлтиғида, орқасида мен, итармалаб, сургаб жўнаймиз.

Али бақириб йиғлаб, депсиниб қўлларимизни тишлайди. Баққоллар, қассоблар кулишади.

— Мактабдан қочдимми? Жазоси, сурганглар!

Оқмачитга етганда Али йиғлаб, ялинади. Индамай-миз, сургаб мактабга олиб кирамиз. Учовимиз бир-биримизнинг сўзларимизни бўлиб, баъзан учовимиз ҳам бирдан ҳаммасини домлага сўзлаб берамиз. Алининг 40 кўзлари ерга қадалган, қовоғи солиқ, қалтираб турибди. Қўлларини бўшатиб юборамиз. Домлам лабларини қаттиқ қимтиб, қамчинни кўтаради. Учовимиз бирга ялинамиз.

— Тавба қилди, тақсир, энди қочмайди. Бизларга кўп ваъда қилди, сира қочмайди. Жон тақсир!..

Домлам аста қамчисини кўрпачаси тагига қўяди.

— Утир, ўтир!— қичқиради хўмрайиб.

Али ҳолсиз бир оқариб, бир қизариб, таппа ерга ўтиради-да, китобини очади.

Тўп отар чоғи. Мен Аъзамнинг ёнига ўтириб китобимни очаман. Алини тутиб келиш воқеасини Аъзамга батафсил аста-секин шивирлаб ҳикоя қилмоқчи бўлсам, домлам ялт этиб ўқрайди:

— Уқи!

10

* * *

Ҳар кун мактабдан қайтар эканман, бирров кўриб чиқай деб, бобомнинг дўконига кираман. Халфалар, шогирдлар иссиқдан куйиб, тер қуйиб ишлаб ўтирадилар. Бир кун мактабдан қайта туриб яна бобомникига кираман. Бобом намозга кетган экан, дарров чармдан хатчўп, бизбизак кеса бошлайман. Бизбизакни ғиз-ғиз ўйнайман. Бирдан бобом келиб мени койийди:

— Э-э, бу нима қилганинг, увол-ку ахир!— ранжиган товуш билан гапиради.— Ўзинг яхшисану, лекин шўх-санда, тентак!

20

Маҳаллада маҳсидўз кўп. Бобом менга иш буюриб, ширач, шон олиб келгани уста ўртоғиникига юборади. Қинғир-қийшиқ кўчалардан югураман. Устанинг уйи хийла узоқ. Халфа, шогирдлар билан иш тикиб ўтирарди. Устанинг ташқари ҳовлисида қайчирайҳон, садарайҳон, гултожихўрозлар яшнаб турибди. Айниқса гулхайрилар кўп. Ҳазиллашиб, мени бир оз гапга тутади.

— Шоним йўқ, ўғил, ажина ўғирлаб кетди,— бирпас сукутдан сўнг,— лекин қурбақадан кўп...— дейди.

30

Жуда жаҳлим чиқади. Маҳалламизда ҳамманинг лақаби бор, лақабни яхши кўрадилар. Лекин бобомни «қурбақа» десалар, жаҳлим чиқиб кетади. Зерикиб ўтирган халфалар майна қилишни яхши кўришади. Озгина тамакини серсоқол, ғилай, тили чучук, қаригина халфа кафтида яхшилаб эзади ва чилимга солиб тутади.

— Татиб кўр, акаси, кайф қиласан!— дейди менга.

Йўқ деганимга қўймасдан оғзимга тикади. Мен тортмасимдан илгари чилимнинг орқа тешигидан пуфлаб юборади-да, оғзимни заҳар сувга тўлдиради, ичимга сув

40

кетеди, ўқчиб-ўқчиб йўталаман. Халфани сўкаман. Ҳаммаси кулгидан қотиб қолади.

Шонни ва ширачни олган зăмон, тура жуфтакни ростлайман. Лекин ҳовлига чиқиб олгач: «Бўрдоқи!» деб сўкиб қочаман. Уста ёлғондака пўписа қилиб, шогирдларига:

— Ушла, ушла, чурвақани ушла!— деб кулиб қолади орқамдан.

* * *

10 Бобомнинг ошналари, маҳалла аҳлидан битта-яримтаси зерикиб, ҳар кун унинг олдига киради. Ўтган-кетгандан гаплашиб, эрмак қилиб ўтирадилар. Бобомнинг мадрасада ўқиган бир ошнаси бор. Савлатли, соқоли калта, кўзлари ақлли, бошида янги дўппи, озода кийинган, элликдан ошган ва бутун умр уйланмай тоқ ўтган киши. Аҳёнда бир келиб узоқ суҳбатлашади.

— Тақсир, ўтган воқеалардан бир ҳикоя қилинг,— дейди бобом.

20 У Қашқардаги Ёқуббек ҳақида ажойиб саргузаштлардан, Хитой воқеаларидан ибратли сўзлар билан узоқ гапириб кетади.

Мен ҳайрон бўлиб, жим ўтириб тинглайман. Эшитган гапларимнинг мағзини чақаман ўзимча.

— Тақсир, Худоёрхон ўрис пошшосига асир тушган, эшитишимга қараганда хотинларини шаҳри Туркистонга ташлаб кетган. Лекин Маккага кетганмиш. Гапиринг, тақсир, нима бўлган? Маккага кетганми ё ҳануз асир ўтириптими?— сўрайди бобом ижикилаб.

30 Чол вазминлик билан, шошмасдан гапни узоқдан бошлайди. Воқеаларни бирма-бир гапиради. Сўзни тарихдан олиб келади. Подшоҳлардан, хонлару беклардан, Темур замонидаги турли воқеалардан, машҳур саркардалар ҳақидаги қизиқ гаплардан хўп гапиради. Кейин Худоёрхонга ўтади.

— Аммо Худоёрхон фисқ-фасоддан ин қурган. айшишратга ботган кўр, золим хон эди. Ҳайтовур даф бўлди,— дейди чол.

— Ҳаммаси бир гўр. Ўрис келди қутулдик, лекин пошшо ҳам золимликда қолишмайди,— дейди бобом.

40 — Ҳа, ҳаммаси бир гўр. Одил бир подшоийи олам керак,— дейди бир оз сукутдан кейин чол.

Мен бир четда, бобомнинг орқасида жим ўтириб тинглайман. Кетгандан кейин бобомдан:

— Қачон келади бу ошнангиз?— деб сўраб оламан.

— Келади тагин, янаги ҳафта пайшанба куни келади, ўғлим! Бу киши Қашқарда кўп яшаган, асли тошкентлик. Кўп мулла, асл йигит. Тарихни сувдай билади,— мақтайди уни бобом.

* * *

Оқмачитда, бобомнинг эшиги олдида ғилдирак ўйнаб юраман. Бу ўйинни яхши кўраман. Оқмачит билан Баландмачит ўртасида югурганим-югурган. Мен тупроқни 10
енгилгина тўзгитиб бормоқдаман. Тўсатдан отда миршаб келиб қолади. Мўйлови узун, соқоли калта, қилич таққан, попоқ кийган, ниҳоят баджаҳл, золим киши. Бобомнинг ён қўшниси у. Маҳалла ундан жуда қўрқади. Ҳамма ялиниб кун кўради.

Отини ёнимда таққа тўхтатиб бақиради:

— Нимага чанг бурқитиб юрибсан? Отни чўчитиб юбординг, аблаҳ!

Қалтираб кетаман.

— Ассалому алайкум!— дейман шошиб.— Шундай... 20
ўзим ўйнаб юрган эдим... Тақсир...

Миршаб индамайди. Бобомнинг эшигини тақ-тақ уради қамчи билан:

— Сўфи! Бу ёққа қаранг!

Бобом ичкаридан қоқила-суқила югуриб чиқади.

— Ассалом!— дейди қўлини қовуштириб.— Нима гап ўзи, тақсир?— сўрайди бобом дам миршабга, дам менга қараб.

— Қимнинг боласи?— сўрайди дағаллик билан миршаб, мени қамчиси билан кўрсатиб. 30

— Тақсир, менинг болам, биласиз-ку ўзингиз. Тен-так жуда шўх, лекин маъқулгина бола,— дейди кулиб бобом.

Миршаб мени жуда яхши билади, жўрттага қилаётган дағдағаси. Менга қараб бир ёмон хўмрайиб қўяди.

— Нимага кўчани чангитиб юрипти, хўш?— дейди бобомга ўдағайлаб.— От ҳуркиб кетди. Лекин, сўфи ака, бу гал кечирдим. Жазосини тоза берардим, аядим тен-такни. Бола сизники, адабни бериб қўйинг ўзингиз. 40
Подшойи оламнинг даври бу давр! Тартиб-интизом қа-

ни?— ўқраяди бобомга ва оғзига бир кафт нос ташлайди.

Бобом менга пўписа қилган бўлади, кейин миршабга:

— Бола-да, бола...— дейди ялинган товуш билан.— Ёш-да, ёш, кечиринг, амакиси.

Жуда жаҳлим чиққан, лекин иложим йўқ, жим турман. Миршаб индамайди, ўз эшиги олдида секин отдан тушади-да, қовоғи солиқ ҳолда «Ҳароми, чух-эй!» деб 10 отини бир туртади, от боёқиш миршабнинг олдига тушиб ҳовлига кириб кетади. Миршаб кўзимиздан йўқолгандан кейин бобом бечора қўлимни ушлаб уйга етаклайди.

— Юр!— дейди менга қараб.

Дўконга кирамиз. Халфалар, шогирдлар, тоғаларим сўрашади:

— Нима бўлди, нима гап ўзи?

Бобом тушунтиради уларга.

— Миршабни пичоқ билан тилим-тилим қилсам!..— 20 хуноб бўлиб гапирди бир шогирд.

— Золимлар бисёр, оғайни, оллога сиғин,— дейди қари халфа.

Бобом менга қараб таъкидлайди.

— Бадбахт золим у. Иложимиз йўқ-да,— дейди ўр-нига ўтириб.— Қачонки унга дуч келсанг «Ассалом!» дегин. Зинҳор-зинҳор! Золимдан қоч, узоқ юр...

Жаҳлим чиқади. Чурқ этмайман. Аллақандай хаёллар ичида Говкушга — уйга жўнайман.

* * *

30 Бувим айвонда, кўзойнак тақиб эрмак учун алланимани ямаб ўтирибди. Бошида енгилгина пешонабоғ.

Айвонда ғув-ғув пашшалар. Бувим боёқиш хира пашшалардан безор. Ўзича аста қандайдир бир қўшиқни айтмоқда. Охир пешин. Жаҳаннам иссиғи.

— Ассалому алайкум!— деб бирдан эшикдан Муслим тоға кириб келади.

— Қелинг-келинг,— дейди бувим ва кўзойнагини эҳтиётлаб олиб токчага қўяди-да, ямоқларини йиғиштиради.

40 Ойим билан опам дарров ўринларидан туриб салом берадилар. Кейин онам ҳовлига тушиб, самоварга уннайди.

— Қалай, бардаммисиз?— сўрашади Муслим тоға кўрпачага жойлашиб ўтириб.

— Худога шукур!— дейди бувим ва фотиҳа ўқигандан кейин узундан-узоқ сўраша бошлайди,— Хайринисобону эсон-омонми? Келин яхши юриптими? Ой-куни яқинлашгандир?..

Муслим тоғанинг устида узун кенг яхтак, эскигина тўн, одатдаги яғир дўпписи. У новчадан келган, тўрва соқол, қошлари ўсиқ. Кир оёқларида қишин-ёзин бирдай каттакон сағри кавуш.

10

Муслим тоғанинг ҳам ҳовлиси Говкушда, худди арвалар турадиган кенг майдончанинг ўзида. Ҳовлиси катта, уйлари пастгина. Ариқ бўйида ҳамиша, ҳар ёз иккита жайдари атиргул, пастда намозшомгул, гултожихўроз, садарайҳон ўсиб туради. Булар кеч кузгача очилгани-очилган.

Мен тоғанинг ҳовлисига тез-тез кириб тураман. Бувимнинг отасидан қолган жой. Хайринисо опоқ ойм кўксов. Доим кўрпа-ёстиқда. Ташқарида кенг майдон. Бир туп яйраб ўсган, сер кўланка, қимизак олма бор. Ҳар йил бошини еб мева қилади, лекин қуртли. Мен кунига бораман. Қўйнимни тўлатиб олиб келаман.

20

Ҳовлимизда узум йўқ, шафтоли йўқ, ҳеч вақо йўқ. Майдоннинг бир четида отхонага яқин бир тут бор. Пишганда у тутдан тушмайман. Тўйиб-тўйиб ейман. Дарахтдан тушгандан кейин, ўт юлиб, отхонада қантарилиб турган бечора отга бераман.

Муслим тоға чаккасидан сўлғин райҳонни олиб Каромат опамга узатади. Опам енгил табассум билан райҳонни олади.

30

— Ҳидла, чироғим, райҳон. Жаннатдан чиққан,— дейди Муслим тоға кулиб.

— Қалай ишларингиз? Заркентдан қачон келдингиз?— сўрайди бувим.

— Тирикчилик ғамида амал-тақал қилиб юрибмизда. Икки кун бўлди шаҳарга тушганимга,— дейди тоға соқолини силаб.

У Заркентда баққолчилик қилади. Дўконида ип-игнадан тортиб сумак-тувакка қадар икир-чикир нарсалар бормиш. Шалоқ бир араваси, қоқ суяк яғир оти бор. Оти асло арпа кўрмайди, ҳамиша чайнагани нуқул хашак ва хазон. Тоға ўлгудай қаттиқ, хасис. Шу феъли билан ҳаммага машҳур ҳам масҳара.

40

Бувим ўтган-кетган гаплардан кейин ўзининг ҳасратини бошлайди:

— Етти ой бўлади, Тошнинг дараги йўқ. Гуруч йўқ, мош йўқ, хумларнинг таги кўриниб қолди. Озгина бугдой бор, холос. Келин билан неварара жияк тикиб, декчани қайнатиб ўтиришипти. Ҳар замонда Тош уч сўм, тўрт сўм юбориб қўяди. Муслимжон, ҳасратим кўп, дардим кўп.

10 — Хафа бўлманг, сабр қилинг. Тошнинг пича қарзи бор-да, қутулиб олсин, тинчиб қоласиз. Тош қўли очиқ, сахий одам...— дейди бошини қимирлатиб тоға.

— Илоҳим, барака топсин, орқамда қолсин, болаларини ўзи боқсин,— деб кампир йиғи аралаш дуо қила бошлайди.

Икковлари эзмалашиб узоқ суҳбатлашишади. Тоға хотинидан гап очиб, зорланади:

— Ҳамиша касалманд. Улдим унинг касалидан. Ўзи-ям чўп бўлди. Дам кўчириқ дейди, дам фолбин дейди... Фавфо кўп-да... Эй...— дейди қўлини силтаб.

20 — Келин яхши аёл. Ўғил-қизларини боқаман деб адо бўлди. Яхшилик қилинг, яхши гапиринг. Касали оғир. Муслимжон, сахий бўлинг, зинҳор торлик қилманг...

Ойим шақирлаб қайнаб турган самоварни олиб келади. Дастурхон ёйилгандан кейин кампир нон, қанд, майиз қўяди. Гангур-гунгур суҳбат устида хўп мириқиб чой ичишади.

— Қани, фотиҳа беринг, амма,— дейди тоға сўзларни салмоқлаб.— Эртага ҳовлига боринг. Бозордан каллапоча олиб келаман. Яхши кўраман, жуда хуш кўраман
30 каллани. Яхши таом-да ўзи. Ҳасип ҳам солсак чакки бўлмасди, лекин аттанг, қимматроқ. Кўрамиз, мабодо арзонроқ учраб қолса, олиб келамиз,— дейди Муслим тоға гапни даргумон қилиб.

Кампир илжайибгина жабб беради:

— Хўп, эртага бораман. Зерикдим, майли, роҳатланиб келаман.

Муслим тоға темирдай қаттиқ, зил кавушларини кийиб, хайрлашади.

40 Унинг қораси йўқолгандан кейин онам ва опам қотиб-қотиб, тоғадан роса кулишади. Бувим Муслим тоғанинг бутун феъл-атворини яхши билади, лекин жуда яхши кўрганидан, биров масхара қилгудай бўлса, дарров ёқлашга уринади.

— Пишиқ, пухта одам. Бугдойни, гуручни вақтида, арзон нарх билан топиб олса ёмонми? Игна билан қудуқ қазигандай, минг азоб-уқубат билан топган давлатини шамолга совурсинми?!

Мен кулиб дейман:

— Тоғам яхши, лекин қурумсоқ. Отлари антиқа, араваши ўлгур чархпалак. Оқчаси хумчада. Оёғида алмисоқдан қолган сағри кавуш. Бошида яғир дўппи, эғнида бўз кўйлак. Тошдек қаттиқ, зикна киши.

Бувим қарғайди. Мен кўчага қочаман.

10

* * *

Ҳовлиқиб уйга югураман. Бувим, ёнбошида чарх, ип йигирмоқда, ойим кўзларини тиззасидаги жиякдан узмасдан иш тикмоқда.

— Ойи, ойи, жуда қизиқ бўлди!

— Нима гап экан?— сўрайди ойим ишида давом этиб.

— Отин бувим қуръон ўқиб ўтирган эди, қўққисдан кўрпалари лов этиб ёниб кетди. Иннайкейин отин бувим билан Султон ака ўтни дарров ўчиришди. Ёмон ёнди...— энтикиб гапираман.— Ўзим томдан кўриб турдим. Жинлар, парилар олов ташлаб кетди, деди отин ойим... Султон ака-чи, қовоғини солиб, хўмрайди. Ёдгорга тегажаклик қилиб, парилар гоҳо келиб туради, шуларнинг иши, деди Султон ака.

20

Ойим бувимга қарайди:

— Тавба, Ёдгорнинг парилари бор, дейишади-я, қайдам... Жинлар Ёдгорга яқинмиш, бир кун дераза парда ўзидан-ўзи ёнипти-кетипти. Бир кун Султон ака энди намоздан қайтиб, ҳовлига кираман деб эшик остонасига шундай қадам қўйган экан, биров шақ этиб пешонасига урипти. «Ким?» деб аланглапти, ҳеч ким кўринмасмиш. Хуллас, шундай гаплар кўп-да. Жинларнинг қилиғи, дейишади. Ҳаммасини қўшнилардан эшитаман,— дейди ойим.

30

— Бе!— дейди бувим қўлини силтаб.— Мен ҳам эшитганман, ишонинқирамайман.

Шу тобда Узун Сара эшикдан гапириб киради:

— Вой-бу! Нима бало, кармисизлар, гунгмисизлар?! Иш тикиб ўтиришипти-я, тавба! Маҳалла тўполон бўлиб кетди-я! Отин ойи ёниб кетай деди!— вайсаганча келиб айвон лабига ўтиради.

40

— Эшитдик!— дейди бувим, энсаси қотиб. Кейин кампир жуда лоқайдлик билан гапиради:— Ут ёмон нарса. Сув балосидан, ўт балосидан сақласин.— Чархини йиғиштириб, «Астаъфирулло!» деб ёнбошлайди бувим.

Узун Сара оғзини тўлдириб, лабларини қийшайтириб, гапира кетади:

— Париларнинг қилиғи шундай бўлади. Бай-бай, улар бир ғаш бўлдими, кун бермайди-я! Келиндан ажралса, ана шунда қутулади отин ойим ҳам, Султон ҳам
10 бу хархашадан...— дейди, кейин овозини пасайтириб шивирлайди:— Ёдгорнинг эри Эшвой ҳам ўлгудай лавангда. Эрта-ю кеч самоварда чапанилар билан наша чекади. Парилар эрини хоҳламайди. Бир кун Эшвой хурракни хўп тортиб ухлаб ётганда парилар тарс этиб шاپалоқ тортиб кетипти-ку!..

Ойим гапга аралашади:

— Инс-жинс ёмон нарса. Кўп кўриб, кўп эшитганмиз. Ёдгор эри жавоб берса — шу бугун жон деб кетади. Шайланиб ўтирипти. Тез эрим жавобимни берсин, дейди.
20 Эҳтимол ёлғондан, жинларим бор, дейдигандир. Эҳтимол жинлари бордир. Ёдгор истараси иссиққина жувон, эрига кўнгли йўқ.

Узун Сара қўлини пахса қилиб яна гапиради:

— Ёдгорнинг парилари бор, биламан, ўзи айтган менга. Парилар эрини хоҳламайди, ғаш бўлиб қолган. Кечалари парилари келармиш, отин ойим буни билади, ҳасрат қилди менга, пинҳон.

Бувим, ойим, Узун Сара хўп эзмалик қилишади. Маҳаллада қўшниларимиз бу хусусда янги-янги гапларни
30 ҳар куни тўқийдилар. Бу гап ҳам маҳалламизнинг хотинхалажи орасида катта воқеа. Гоҳо бунга эрлар ҳам араллашиб қўядилар.

* * *

Чоршанба бозор. Ҳар бозордаги каби вақтлик турман. Ойим у чоршанбадан бу чоршанбага қадар ўзининг ва Қаромат опамнинг тиккан жияқларини рўмолчага тугади-да, қайта-қайта: «Эҳтиёт бўл, от-араванинг тагида қолма!» деб таъкидлаб, дуо билан жўнатади мени. Дўппи, жияк бозори Эскижўвада. Кўпчилик хотинлар. Ҳам
40 маси хароб, ғирт бечора, камбағал хотинлар. Қир, йиртиқ-ямоқ, жулдур паранжиларда, аксарияти кампирлар.

Улар кўз нурини тўкиб, кеча-кундуз тиккан дўппи, жиякларини бир неча тангага сотишга уринадилар. Тирикчилик шундай машаққат...

Бозорнинг ўзига хос сурони, ғовур-ғувури бор. Мен жиякларни билагимга ташлаб, тиқилинчда тентирайман. Ҳар учраган харидорга: «Олинг, яхши жияк, нуқул ипак!» деб мақтайман. Жияк бозор ҳамиша суст. Кўпинча, сотиб бўлсам ҳам мактабдан қутулиш ниятида бозорни айланиб юраман. Бутун бозорни кезаман. Газлама расталаридан бошлаб, то атторчиликка, бешик бозорига, носвойфурушлар, шиннифурушлар, ҳатто кўмир-ўтин бозорига қадар ҳаммасини тентиб чиқаман. 10

Базозлар, вофурушлар тағларида қат-қат кўрпача, бозорнинг сараси биз, дегандай гердайиб ўтирадилар. Қишда устларида почапўстин, ёзда хитой жужун. Кўкракларида соатнинг олтин занжири осиглиқ, оёқларида ғарч-ғурч амиркон маҳси-кавуш, этик. Баъзан дўконларда тахт-тахт молни қалаштириб яҳудийлар ўтиради. Улар мол сотишга жуда уста. Турли ипакли, шол, атлас, товарларнинг харидорлари нуқул боёнлар. Синчиклаб кузатиб ўтаман бу расталарни, тўхтаб савдо-сотиққа қулоқ соламан. 20

Бозор бошдан-оёқ тим. Ёзда салқин, қишда ёгингарчиликка бошпана. Қатор-қатор тимларни томоша қилишни, биттасини қолдирмасдан кезиб чиқишни яхши кўраман.

Аравакашлар чаққон, тинмасдан қатнайдилар. Тўп-тўп газлама туширадилар. Мешкобчи маччойилар «Пўшт-пўшт! Пўшт-пўшт!» деб мешларда сув ташийдилар. Тинмасдан ёзда кетма-кет сув сепиб турадилар. Меш жуда катта бўлади. «Қандай кўтарар экан?» деб ичимда ҳайрон қоламан. 30

Чор тарафга анграя-анграя атторликка ўтаман. Атторларнинг савдоси қизғин. «Қоч-қоч, йўқол!» деб мени ва менга ўхшаш болаларни яқин йўлатмайди улар. Чинни бозорига ўтаман. Четларига турли ғазаллар, байтлар ёзилган гардин пиёлалардан бошлаб, турли товоқ, қошиқ, қозонга қадар ҳаммасини топасиз.

Қамбағаллар кўп. Ҳунар аҳли хароб. Зўр-базўр, амал-тақал қилиб кун кечирадилар. 40

Чет-четда мардикорлар, ҳаммоллар бошларини қуйи солиб, қачон менга харидор келади, деб интизорликда ўтирадилар. Тиланчилар, гадойлар беҳисоб, ҳар бир ўт-

кинчига титроқ товуш билан дуо қилиб қўл чўзадилар, кўзларида маъюслик, ғам-ғусса тумани...

Тўда-тўда дарвешлар, қаландарлар бозор кезадилар. «Ҳақ дўст, ё олло!» деб қичқирадилар. Бошларида кулоҳ, эгниларида узун чакмон — жанда, белларида катта-кон қовоқ кашкуллар, ола-була мунчоқлар. Қўлларида узун ҳасса, ўтдонда исириқ, алланималар...

Улар Машрабдан ва баъзи форс шоирлардан чуқур сўфиёна диний ғазаллар ўқиб бозорни кезадилар. Мен 10 орқаларида эргашиб бу ғазалларни тинглашни севаман.

Бозор ажойиб. Қатта дош қозондай қайнайди. Хил-хил, турли-туман одамлар, бозорнинг ўзига хос ажойиб гаплари. Бу гапларни соатлаб тинглашни яхши кўраман.

Шундай қилиб, ўлгудай санғиб кунни кеч қилгандан сўнг, ҳориб уйга қайтаман.

— Қатда қолдинг, кўзим тўрт бўлди-я, хавотирда ўтирибман?— ташвишли товуш билан сўрайди онам мени қаршилаб.

20 — Ия, бозор сустки, базўр пул қилдим жиягингизни... Савдо карахт... Тез, ойи, овқат!— дейман ойимни шошириб.

— Ёлғон! Алдашни ҳам ўрганияпсан,— дейди ранжиган товуш билан онам.

* * *

Турғун икковимиз қалин дўст, тенгдошмиз. У қувгина, бетайинроқ бўлса-да, яхши фазилатлари кўп. Эпчил, ҳар нарсага ақли югурик, кексалар каби гапдон. Маҳалламизга яқингинада кўчиб келган бўлса-да, жуда тез 30 дўстлашиб қолганмиз.

— Уртоқ,— дейди у бир кун менга,— бозорга борган эдим, ноғоралар бирам бисёрки, кўзларим ўйнайди. Олардиму... Дадам, камбағалчиликда сенга ноғора чикора, деб койиб берди. Мен бир ғариб сувоқчи бўлсам, сенинг дардинг ноғорода, ярашмаган гап, деб урушди дадам. Хуллас, ноғора орзум чиппакка чиқди... Эсиз-эсиз ноғора,— дейди Турғун бошини чайқаб.

Турғуннинг отаси — сувоқчи, касалманд одам. Баъзан жиндай иш топиб қолади, аксари вақт бекор. Минг 40 машаққат билан ҳаётини ярим оч, ярим тўқ сургаб турган кўп бечора кишиларнинг бири у.

— Мен бозорга борганда нуқул ноғорачилар ичида юраман,— дейди хомуш тусда Турғун.— Улар чаладилар, ўтириб маза қилиб эшитаман, гоҳо, муллакажон, битта чалай, деб ялинаман.

Мен ҳам бозорга борганимда ноғораларга, чилдирмаларга ҳавасим келарди. Уларни мақтайман Турғунга.

— Менга қара, Турғунвой, наҳотки даданг ноғорага пул бермайди?— сўрайман ачиниб.

— Э-э!— дейди Турғун қўлини умидсизларча силтаб.— Ялинаман, йиғлайман, бефойда! Ноғора бу ерда — юрагимда...— дейди икки қўли билан кўкрагини уриб. Бир лаҳза сукутдан кейин заҳарханда билан айтади.— Отам ҳам ўлгудай зикна-да, тошдай қаттиқ. Бир кун олиб бераман, сабр қил, сабр туби — сари олтин, дейди. Ҳа, шундай, пуч ёнғоққа қўйнимни тўлдиради-қўяди. 10

Югурганимча уйга кираман. Ойим билан опам жияк тикиб ўтиришибди.

— Ойи, ойи, бозорда ноғора жуда сероб. Овози баланд, чалиш осон... Олиб берасиз!— Онамнинг пинжиги суқилиб ялина бошлайман.— Ноғора асл нарса, ҳар хил усулга чалса бўлади. Дардим ноғорада, ишқим ноғорада... 20

Онам ишидан бошини кўтармайди, ҳорғин товуш билан гапиради.

— Бу хархаша яна қайдан чиқди?— сўрайди мендан.

— Чапаниларнинг иши, оберманг!— дейди Қаромат опам чиройли қошларини чимириб.

— Сизнинг ишингиз бўлмасин,— дейман жаҳл билан опамга ва тагин онамга ялина бошлайман. Йиғлайман, хархаша қиламан. 30

Онам шартта ўрнидан туриб, хипчин билан бир-икки аччиқ савалагандан сўнг, ноғорадан умид узаман.

* * *

Мачитда, ҳовуз бўйида дардисар сабоқни биз юз дафъа, минг дафъа қайта-қайта ўқиймиз. Ҳалқумлар қуриydi, кўзлар тинади. Қўлларда тахта, ҳафтияк, қуръон... Навоий, Ҳофиз, Бедил... Тебраниб ўтириб ўқиймиз, ўқиймиз...

Ҳовузда қурбақалар сайрайди. Дарахтлар учида чумчуқлар чуғуллайди. То алифбедан тортиб қуръондан оятлар. Навоий, Фузулийнинг ғазаллари, Бедилнинг фор- 40

сий байтлари — ҳаммаси қўшилиб, аралшиб, ҳавода ҳаминша аллақандай бир шовқин — овоз булуту туради. Бу шовқин қулоқларни тўлатади... Бошлар ҳам, қулоқлар ҳам гаранг бўлади... Ким ёнига, ким олдига чайқалиб, ким юмуқ кўзлар билан тиниқ осмонга термилиб ўқиймиз... ўқиймиз...

Мактабимизнинг нақ тўғрисида қатор-қатор миршаблар ўтиради. Бу ерда уларнинг маҳкамаси бор. Бири кириб, бири чиқиб, изғиб туради. Ҳаммаси баджаҳл, 10 кўрс, бадқиёфа одамлар.

Бир лаҳзагина домлам бизни ёлғиз қолдиргудай бўлса, дув этиб, ўзимизни кўчага урамиз, маҳкама олдини, ундаги шовқин-тўполонни томоша қиламиз. Йўрға отларда, ярақлаган извошларда кеккайиб ўтган бой, бойваччаларга миршаблар икки букилиб таъзим қиладилар. Қамбағаллар, мардикорлар, ғариблар миршабларнинг зуғумидан, қаҳридан дир-дир қалтирайди. Мен ўйлайман: нега миршаблар бундай ёмон, бадбахт бўлар экан? 20 бон, раҳмдилли топилмас экан?..

Домлам пайдо бўлиши билан ҳаммамиз яна мактабга югурамиз.

Бой болаларидан бири менга мақтанади:

— Янги, каттакон ногора олдим,— дейди қулочи билан ишора қилиб.— Ҳали пешиндан кейин бизникига юр, чаламиз.

— Олдингми-я?— сўрайман дарров ундан, бир лаҳза сукутдан кейин.— Ойимларга пул тушган замон мен ҳам оламан,— дейман ерга тикилиб.

30 — Кеча дадамларга айта қолган эдим, кечқурун дарров гумаштаси ғириллаб ногорани олиб келди. Пул деган нарса бизда тайёр-да. Пул асл, пул бўлса чангалда шўрва. Бирпасда ногора қўлга тегди,— валдирайди бойвачча.

«Бунинг ҳам ойиси узоқ тунлар қадалиб ўтириб, кетсин бўлмаганда шам ёруғида жияк тикса, ўзи менга ўхшаш жияк сотиб, бир неча тангани рўмол учига туғиб, уйга югурса, мундақа валдирамас эди», деб ўйлайман ичимда.

40 Дарсдан кейин бойвачча мени уйига сургайди.

Кенг ташқарида, шарқираб оқиб турган катта ариқ бўйида чамандай гулзор. Ҳовли бўйлаб, ҳақиқатан гўзал, ҳашаматли иморат, ўймакор панжаралар.

Бола ғизиллаб ичкаридан каттакон ноғорани олиб чиқади. Ноғора бармоқ тегиб кетса бом-бом қилади. Ноғора чўпни ушлаб бола чала бошлайди.

Бирпас қараб тураман-да, кулиб юбораман. Бойваччанинг қовоғи солинади-ю, лекин индамайди.

— Ўртоқ, туппа-тузук чаласан, аммо мақомни билмайсан,— дейман.

Бойвачча пича енгиллашади, ноғора чўпни менга уза-тади.

— Қани, чал ўзинг, кўрамиз,— дейди ноғорани мен 10 томон суриб.

Мен ноғора чалишни сал-пал биламан. Тўйларда, ҳайитларда, айниқса ўттиз кун рўзада Шайхантовурда, мадрасанинг томида қозондай катта ноғора чаладилар. Мен, Маҳкам, Ҳожи, Турғун — ҳаммамиз барвақт бориб, ноғора чалинишни кутиб ўтирамыз. Соат ўн иккида ноғора-сурнай бошланиб кетади. Ноғорачи ориқ, пакана, сурнайчи бўлса қорни мешдай семиз одам.

Ноғора-сурнай бошланганида қимир этмай ўтириб тинглаймиз.

Уйга келиб, бувимнинг кепчигини ноғора қилиб чаламан. Бувим «бир каминг ноғорачиликми?» деб мени қарғайди, койийди, кепчигини ҳамиша аллақаерларга яшириб қўяди.

— Қайдам, эсимдан чиқиб қолганмикан?— дейман ноғорани бармоқларим билан чертиб.

— Чал-чал, биласан, хумпар!— дейди бойвачча мингирлаб.

Менинг хаёлим узокда. Мақомларни қидираман. Бирдан гумбурлатиб чалиб юбораман, ўзим ҳам ҳайратда 30 қоламан.

— Ия, уста экансан-ку, туппа-тузук чаласан-а. Ноғорачи бўл!— дейди бойвачча пастки лабини осилтириб.

Жиндайгина чалишим билан бойвачча ноғорани йиғиштиради.

— Бўлди, зерикдим ноғорадан!— дейди осмонга қараб.

Ачинаман, эндигина мақомни топиб, дадил чалаётган эдим, эсиз! Шартта тураман-да, индамасдан чиқиб кетаман.

Менда ноғорага чиндан муҳаббат, иштиёқ зўр. Ҳар кун онамга хархаша қилавераман, йиғлайвераман, онам уради ҳам, сўкади ҳам, бўлмайди. Бу ниятдан қайтмас-

лигимни пайқаган Қаромат опамнинг раҳми келади шекилли, энди ўзи ойимга ялинади, ахир кўндиради. Чоршанба куни ойим жиякларни рўмолга тугиб беради, Турғун билан бозорга югурамыз.

Эскижўва тиқилинч. Дўппи, жияк кўтарган аёллар жуда кўп. Бозор суст. Турғун шум, қув, эпчил эмасми:

— Олинг, ака, жуда пишиқ-да, ипагини қаранг, биррам қуюқ тикилган. Жуда арзон беряпмиз, зарур ишимиз бор. Асл жияк, жон ака, ола қолинг!— деб ҳар бир

10 дуч келганнинг йўлини тўсади.

Ахир жияклар сотилади. Қўйлагим ичидаги яширин чўнтакка пулни эҳтиётлаб жойлайман-да, Турғун икковимиз ноғора бозорига равона бўламыз.

Бозорда ноғора жуда кўп. Хилма-хил. Биз бозорни хўп оралаймиз. Ахир арзонроқ кичкина бир ноғорани мўлжаллаймиз.

— Мулла ака, неча пул берайлик?— сўрайман ноғорани қўлимга олиб.

— Уч танга, акаси. Жуда пишиқ-да. Терисини қара, 20 гумбурлайди,— дейди ноғоранинг эгаси, сариқдан келган чўтир киши.

— Йўғ-а, арзимайди!— дейди Турғун ноғорани камситишга тиришиб.— Ноғоранинг асили каттаси. Бу нима, шуюм ноғорами? Зиғирдай-ку, пўкиллайди...— Енгимни тортиб имлайди Турғун гўё ёқтирмагандай. Бошқа ноғораларга қараб кетамиз.

Бир-икки дафъа кетиб-келиб, ахир ноғорачини кўндириб нархини ярим танга туширамыз. Икки ярим тангага оламыз. Ноғорани галма-гал қучоқлаб, ҳарсиллаганимизча Говкушга югурамыз. Маҳаллада дув этиб болалар ёпишади бизга.

— Қани, ўртоқ, энг яхши мақомдан олиб юбор!— дейди Турғун чўпларни қўлимга тутқазиб.

Ноғорани ерга қўйиб чалиб юбораман.

Болалар жим, қотиб тинглашади.

— Худонинг берган куни саҳарда томга олиб чиқамиз,— дейди Турғун кексалардай салмоқланиб.— Ноғорани Мусавой чалади, сизлар қулоқ солиб сел бўласиз. Бугунча бас!— дейди Турғун ноғорани кўтариб.

40 — Ҳм, янги қилиқ!— дейди Узун Сара эшикдан бошини чиқариб.

— Соғ қулоқларнинг пардаси энди йиртиладиган

бўпти. Бу шумтакадан ҳеч кимга кун йўқ,— чийиллайди қарши эшикдан энсаси қотиб Қалта Сара.

Мен ногорани яна гумбурлатаман.

* * *

Эгамберди тоғам сурғалиб юриб, ахир дардга енгилди — ётиб қолади. Ойим ҳар кун хабар олғали бирров чиқиб келади. Бувим, айниқса бобом ичдан ёнадилар. Келин ойимнинг чеҳраси бир зум очилмайди, ҳамиша қовоғи солиқ. Қўли ишга бормасдан, ғимирлаб юради.

Эгамберди тоғам дам чўзилиб ётади, дам орқада қўш ёстиқ, деворга суяниб ўтиради. Гоҳо кўнгли келса зерикиб, пича қизиқ гаплардан сўзлаб беради менга. Ранги синиққан, аввалгидан ҳам озиб кетган.

Бобом кетма-кет ёш-қари ҳар хил табибларни олиб келади. Туркона дориларни, хилма-хил гиёҳларни истеъмол қилишга қистайди тоғамни.

Мен ҳар кун икки-уч қатнаб тураман.

— Кел, жияним, кел!— дейди тоғам мени олдига чақириб. Унинг вазиятига, кайфиятига қараб, гоҳ бирпас ўтираман, гоҳ соатлаб ўтираман. Яхши кўраман унинг суҳбатини.

— Авжи бедана вақти келяпти, жиян,— дейди тоғам, кўзларида ғам ва дард туманини кўраман, ичдан хўрсинаман.— Тузук бўлай, икковимиз чўлга чиқиб, тузоқ билан беданаларни қириб юборамиз...

— Бўпти, тезроқ тузук бўлинг...— дейман севишиб.

Ҳақиқатан бу тоғам жуда беданабоз, бедананинг тилини яхши билади.

Тоғам янги бедана олиб келган куни менга секин шивирлаб, эшик-деразани ёп, дерди. Мен дарров эшик-деразаларни авайлаб бекитардим-да, бурчакда тоғамнинг қаршисига аста ўтирардим.

— Товуши чиқди, яхши-я, қара, жиян, зўр бедана!— дерди тоғам севишиб. Қанотларининг остига, устига сув пурқаб, енгига солиб, самоварга жўнарди. Мабодо бедана си қочғудай бўлса, менга берарди.

— Ма, ол, сен боп бедана,— дерди кулиб.

Беданани қўйнимга солиб, Говкушга югурардим.

Бедана боқиш, бедана парваришини жуда жойига қўярди тоғам. Эшакқурт, пашша, гўшт, арининг уяси... алланима балоларни ахтариб юрарди ҳамиша. «Бедана-

нинг пири шу!» деб менга шивирлаб қўйишарди халфа-шоғирдлар.

Тоғамнинг хасталигини, аҳволининг оғирлашганини пайқаганимдан мен ҳам хафа эдим. Баланд бўйли, қошлари пайваста, кийимлари ўзига ярашган, чиройли тоғам энди чўпдай ориқлаган, ранглари сарғайган, синиққан, тўшакда ётибди. Олдида жим, сокин ўтирибман термилиб. Тоғам юмуқ кўзларини очмасдан «дард мени энгди...» дейди гоҳо шивирлаб. Қўйилиб келган кўз ёшларимни яширишга уринганимданми, кўчага отиламан.

10 Кўчада дарров ўйинга берилиб кетаман. Яқин бир бой қўшнимиз бор. Кенг саҳнли ичкари-ташқари ҳовлиларда, тунука томли данғиллама уйларда гиламлар тўшалган, рух каравотлар, сандиқ-сандиқ моллар... Бой соқоли оппоқ, қорни катта, бир арава эт, думалоқ киши. Унинг бир гала майда-чўйда болаларига эргашиб, гоҳо ҳовлисига кираман-да, бир чеккада биқиниб тураман. Биринчи дафъа граммофонни шу бойникида эшитаман. Янги ярақлаган қутича устига каттакон бир карнай ўрнатилган. Қутичанинг қулоғини бураса, устида қоп-қора лаганча гир-гир айланади. Қутичанинг ичидан биров карнай орқали қўшиқ айтгандай бўлади. Карнайдан қўшиқлар, куйлар янграйди. Ҳаммаси нуқул русча, биронта сўзга тушунмайман. Аммо мен таажжубланиб, қизиқиб қулоқ соламан. Уришиб, тортишиб ўтирган бой болаларининг биридан аста сўрайман:

— Епирай, тилсимми ўзи? Оти нима?— дейман.

Болалар қотиб-қотиб кулишади.

— Бунинг оти граммофон. Тошкентда йўқ нарса. Да-
30 дамлар Масковдан олиб келди яқинда,— дейди кўзларини ўйнатиб бир ўғилчаси.— Ҳамма гап шу лаганчада, шу чалади куйларни,— дейди қўли билан айланиб турган лаганчани кўрсатиб.— Жуда кўп лаганчалар, хилма-хил ашулалар. Бас, бошқа вақт эшитасан,— дейди шартта граммофонни йиғиштириб.

Граммфоннинг овози ўчганига ачинаман. Ҳавасим келади, ушлаб кўрсам, яна эшитсам, дейман ичимда...

Кўчага чиқиб кетаман...

* * *

40 Узоқ ётиб, Эгамберди тоғам саратонда ўлади. Ойим, бувим, қариндошлар чуввос кўтариб йиғлайдилар. Уша

пайтни ўйларканман, ҳануз бобом қаршимда гавдаланади. У шу қадар қаттиқ куйдики, ҳўнграб-ҳўнграб йиғлади, оппоқ соқоллари устига кўз ёшлари булоқдай қуйилди. Мен ҳам жуда йиғладим. Яхши кўрардим шу тоғамни. У мени етаклаб Баландмачитга, самоварга олиб чиқарди. Ўтириб чой ичардик. Ўртоқлари билан суҳбат қилганда қизиқ гапларини, аскияларини қизиқиб тинглардим. Ҳаммаси ҳануз ёдимда...

Вақт пешиндан оққанда Бешёғочдаги қабристонга элтиб кўмамиз тоғамни...

10

* * *

Ёқимли сентябрь кунлари келади. Пишиқчилик. Хил-хил мевалар, қовун-тарвузларнинг фарқ пишган, тўкин, сероб вақти. Аммо тўйиб-тўйиб ея олмаймиз... Баққоллар олдидан қараб-қараб ўтамыз. Ёлғиз томоша...

Дадам жуда сийрак келади. Баъзан олти ойлаб йўқолиб кетади. Келганда ҳам уч-тўрт кунгина туради-да, тагин ғиз этиб кетади-қолади. «Қарзи кўп-да» деб ўйлайман ичимда ачиниб.

Мактабдан кейин ҳар кун кўчада тентираймиз. Баъзан бир ўйинга ёпишиб оламиз. Мен ошиқ ўйинига устаман. Ҳожи мендан ҳам яхши ўйнайди. Хуллас, бу бобда икковимиз маҳаллада биринчимиз. Ҳар кун пешиндан кейин, жума кунлари кун бўйича ўйнаганимиз ошиқ. Маҳаллада болаларнинг ошиқларини ютиб-ютиб, ҳафса-ламиз пир бўлганда, чўнтагимизда ошиқ, гоҳ Баландмачитга, гоҳ Дегрез маҳаллага йўл оламиз Ҳожи икковимиз. Секин шивирлашиб, кўзлар билан имо қилиб ошиқларни қириб-қириб ютамыз-да, бирдан жўнаб қоламиз. Болалар чуввос кўтариб чопадилар бизни тутишга. Етиб олсалар, ёқалашиш бошланади. Биз бўш келмаймиз.

20

30

* * *

Кечқурунлар қизлар, Қаромат опамнинг тенгдошлари бизнинг ҳовлида копток ўйнагани йиғиладилар. Улар йигитлар, айниқса чоллар йўқ жойни қидирадилар. Бизнинг ҳовли қизлар ўйинига боп, тинч ҳовли.

Бир тўда қизлар:

— Ун етти, ўн саккиз, ўн тўққиз, йигирма...— деганда қаттиқ урилгандан копток жуда баландга чиқади-да, ҳовлининг бир бурчига кетиб, сувга тушади. Яқин қўш-

40

ни қиз Салом «ух!» деб қўли билан пешонасидан терни сидириб ташлайди-да, айвоннинг лабига ўтириб олади. Қизлар чуввос кўтариб, бир лаҳза «Менинг галим!», «Ҳо, менинг галим!» деб навбат талашадилар-да, яна ўйинда давом этадилар.

Булар аксарият камбағал, фақир қизлар. Нимчаларининг чўнтагига биттадан қўлдан сўқма тўр коптокларини солиб чиқадилар.

Улар коптокни пахтадан, енгил бўлсин учун кўпинча 10 жундан ясаб устини ранг-баранг ипақлар билан пишиқ-пухта қилиб тўрлар эдилар.

Бундай копток шалоп этиб ариққа тушса борми, сувга бўкади-қолади. Шу сабабдан боёқиш қизлар жуда эҳтиёт билан ўйнайдилар. Икки қизда резинка копток бор.

Тожи ингичка келган, нозиккина, кўзлари учқунли, бурни пистадай бежирим, ўрими саноқсиз сочлари тақимига тушган, кўркам қиз. Чир-чир айланади. Узоқ, жуда узоқ айланади. Ахир копток қочади.

20 — Ула, ер ютгур, мунча коптокка ёпишмасанг! Барибир қолдинг-ку, нафасингни ростла-я!— дейди кўзларини ола-була қилиб пакана Саври.

Тожи ҳам Саврини узиб-узиб олади:

— Доим ишинг камситиш. Қани, кўраминг!..— дейди лабини буриб.

Каромат опам гўзалликда ҳам, шўхликда ҳам, ўйинга усталикда ҳам ўртоқларидан қолишмайди.

30 Сўзда, ўйинда тортишувлар, жанжаллар, аразлар қизларда тез-тез бўлиб туради. Шундай пайтда ўйинни тўхтатиб, баъзан бир-бирларига бурун қийшайтириб, терс бурилиб қолишади. Онабоши дам бирини қарғаб, дам алдаб, овутиб, яраштиради. Ўйин тағин давом этиб кетади. Буларнинг онабошиси — қақилдоқ Салом. Новчадан келган, билаклари темирдай, пешонаси кенг, маҳмадона қиз у.

Мен ўйинларини томоша қилишни, уларнинг ҳазилини тинглашни яхши кўраман.

— Қуриб кет, илойим! Текин томошами? Тур ўрнингдан, коптокни ташавор бу ёққа,— бошини силтаб буюради менга Салом. 40

Мен бир сакраб, илиб оламан-да, томга отаман ёки қўшни ҳовлига ошириб, тура қочаман. Опамни ранжитиб, тегажаклик қиламан.

Қизлар терлаб, пўрсиллаб, ёноқлари лоладай қизариб, жон-диллари билан қизиқиб ўйнайдилар.

Узоқ, соатлаб давом этган копток ўйиндан чарчагандан кейин, қизлар ўтириб гапга тушадилар. Ҳасратлар, ҳазиллар, сирлари кўп... Секин, жуда секин шивирлашиб, бирдан қиқир-қиқир куладилар. Нима гап экан, деб қизиқаман. Ғазаллар, қўшиқлар айтишади. Севги, муҳаббат ҳақида жуда ҳам махфий ишоралар билан суҳбат юритадилар. Совчилар келганини бир-бирларига айтишиб, баъзан севиниб, баъзан ғамгин, хомуш ўтирадилар. 10

Оқшом бўлиб, қоронғилик қуюқлашганда бири паранжи, бири яхтак ёпиниб, уйларига жўнайдилар.

Аксарият қизлар, жувонлар кечалари ҳам ишпечларини кўтариб, бизникига чиқадилар. Бизникига йиғилиб, ярим кечагача жияк, дўппи тикиш одат бўлиб қолган. Дам қаҳқаҳа кулги тўла гап, дам қўшиқ билан иш тикадилар. Гоҳо биттаси узундан-узоқ чўпчакни бошлаб юборади.

Мен севиниб, силжимасдан ўтириб эшитаман. Чўпчак тугаб қолса «қани бошлаб юборинг яхшисидан» деб ялинаман. Ойиларидан, бувиларидан эшитган чўпчакларни қизлар баъзан менга айтиб берадилар. Гоҳо эндигина бошланган чўпчакни шартта бўламан: «Бошқасини айтинг, эшитганман буни, ўзим биламан», деб шовқин кўтараман. 20

Шундай қилиб, айниқса қиш кечалари, қизлар суҳбатти қоқ ярим тунгача чўзилади.

* * *

Турғун икковимиз шошилиб бозор томон югурамыз. Соат ўн бир, ўн икки. Қирқ тийин пулни белбоққа қаттиқ тугиб олганман. Эгнимда узун яхтак, бошимда янги дўппи, оёқ ялангман. 30

Ҳаво булут, қуёш дам ялт этиб бир кўриниб қолади, дам булутлар ичига бекиниб олади.

— Китоб жудаям қиммат...— Мени алдай бошлайди Турғун.— Оламиз бир мазалик нарса...

— Йўқ-йўқ!— дейман дарров унинг ниятини пайқаб.— Китоб яхши нарса. Ҳали қараб тур, унда ҳар бир ажойиб байтлар борки, тушунмайсан, э, қўй-эй.— Бир 40

зум сукутдан кейин давом этаман:— Марожний ширин нарса-ю, лекин оймдан қўрқаман, пулни Каром опам китобга деб берган.

Тортиша-тортиша бозорга етамиз. Бозор қизгин. Аравалар, отлар, хачирлар, эшаклар тиқилинч. Нонвойлар сероб. Бирининг бошида сават, бирининг қўлида сават: «Жизза нон, юмшоққина, баррагина...» дея қичқира-қичқира бозор оралаб юрадилар.

10 Турғун икковимиз от-аравалар орасидан суқилиб, китоб дўконларига етамиз. Китоб растаси сокин. Аҳён-аҳёнда узун, кенг яктакда кир саллалли, соқоллари ўсган, ориққина, раиғпар бирор муллаваччанин китоб варақлаб тургани кўринади. Жимжит. Гўё бутун китобфурушлар мудроқда дейсиз.

Турғун икковимиз ҳар бир дўкон олдида тўхтаб растани хўп айланамиз. Томда уришиб-талашиб юрган кучукларга Турғуннинг кўзи тушиб қолади:

— Э, аттанг...— дейди мени туртиб.— Бирор жой йўқмикан томга чиқишга? Кучуклар кўп экан, яхшисини 20 танлаб олиб кетардик...

— Жинни-минни бўлдингми?— дейман қовоғимни солиб.— Таппа талайди-я!

Нуқул диний, хурофот китоблар дўконларда лиқ тўла. Жамики дўконларда қуръон топамиз. Арабий, форсий китоблар сероб.

— Амаки, Муқимий борми? Ишқий байтларидан...— сўрайман китобфурушдан, бир дўкон олдида тўхтаб.

— Ҳов,— дейди китобфуруш, оқ соқолли, пешонаси кенг, ширин сўзли, мулойимгина киши.— Қичкинасан, 30 ёшсан-ку, ўғлим. Лекин Муқимий бор,— дейди юмшоқ табассум билан.

— Ҳар хил китобларни ўқийман,— дейман-да, бирдан кулиб юбораман,— қизларга керак эди. Муқимийни яхши кўриб ўқийди қизлар. Яхши байтлари бор-да, амаки.

Чол хахолаб кулиб юборади. Кейин секин қўзғалиб пастни, юқорини ковлаштиради. Муқимий баёзини топиб, менга узатади.

Авайлаб қўлимга оламан. Яхши ишланган, чиройли 40 муқова, кичкина китоб. Аста варақлайман, пичирлаб, ичимда ўқийман.

— Ота, неча пул?— сўрайман китобни ёпиб.

— Юр-э, ёмон китоб, бўлмайди, олма! Ошиқ-маъшуқ-

дан бошқа гап йўқ ичида,— қистайди мени турткилаб Турғун.

— Омисан-да, маъносини тушунмайсан. Муқимий ажойиб шоир. Опам айтган, топиб кел шу китобни, деган,— жаҳлим чиқиб тушунтираман Турғунга.

Чол кўзларини қисиб, кулиб қўяди:

— Яхши. Маънолик нарса. Муқимийни кўрганман. Хушфеъл, доно одам эди марҳум. Муқимий каттакон шоир. Қўқонда турарди у киши. Бу — шоирнинг юрак парчаси! Болам, нархи икки танга. Ол, қизлар ишқининг давоси,— дейди юзига ёйилган табассум билан менга маъноли қараб. 10

«Қаром опам ўзи ҳам икки танга берган эди, билар экан нархини», дейман ўз-ўзимга ва тангаларни авайлаб белбоқдан ечиб оламан-да, тавозе билан чолга узатаман.

Китобни қўлтигимга тиқаман. Бозордан чиққандан сўнг, жар ёқасида бирпас ўтириб, сув ичамиз. Йўл-йўлакка қовурма балиқ, гўшткуйди, кабоблар ҳар қадамда. Уларнинг бурқираган ҳиди жуда яхши. Аммо чақа қани?

Хадрага етиб олгандан кейин, қадамни секинлаштирамиз. Муқимийни аста, бир-бир варақлаб ичимда ўқий бошлайман. 20

— Э, ўқисанг эшиттириб ўқи-я, бўлмаса қадамингни тезлат,— дейди Турғун ўқрайиб.

Мен китобдан кўзимни узмасдан куламан. Секин ўқий бошлайман:

Сурма қўймай мунча ҳам жоно қародур кўзларинг,
Ҳар бири жон қасдига боққан балодур кўзларинг.
Қумри, сарви қадду, булбул гул юзингнинг воласи,
Мен Муқимийга ҳамиша муддаодур кўзларинг. 30

— Хўш, маъносини тушундингми, ўртоқ? Бу байт қўшиқдек тотли, маънодор нарса.

— Менгаям қаймоқдай ёқади, лекин балиқ қоринни тўйдиради. Эсинг йўқ, бу байтдан қорнинг тўйдими? Хумпар!— дейди Турғун қўлини силтаб.

Унинг гапи қулоғимга кирмайди, хаёлим китобда...

* * *

Қуёш энди куйдирмайди. Гоҳо осмонда булутлар кезади. Барглар тўкила бошлаган. Қушлар ҳам бирин-бирин иссиқ мамлакатларга йўл олган. Мени ҳам босади — маҳси-калиш йўқ. Совуқлар бошланади, яланг 40

оёқ, дийдираб мактабга қатнайманми?! Янгибозордан, дадамдан дарак йўқ, хат ҳам ёздим, жимжит. Онам боёқиш Оқмачитга чиқиб бувимга ҳасрат қилади.

— Дадаиғ ҳам ўлгидай зиқна-ю, ялиниб-ёлвориб сўрасанг йўқ демас, берар маҳсини. Лекин калиш дардисар, ўзинг амаллаб олиб берарсан. Ҳадемай қиличини кўтариб қиш ҳам келади, совуқ ҳам тушади, бечора болагинангнинг ғамини егин тезроқ,— дейди бувим ойимга.

10 Бобом келгандан кейин онам секин силлиқлик билан гап бошлайди.

— Эй, қизим, қаноат қил, бор борича, йўқ ҳолича. Харажатим бошимдан ошган,— дейди бобом қовоғини солиб.

— Ҳасратимни сиздан бошқа кимга айтаман, дадажон. Куёвингиз бўлса чўлда тентираб юрипти. Жияк тикиб қозон қайнатиб ўтирибман, қаноат бундан ортиқ бўладими?! Ўзингиз тикиб берасиз, албатта, Мусавойга маҳсини.

20 Бобом жавоб бермайди, бир лаҳза ўйланиб ўтиргандан сўнг аста туриб ташқарига чиқиб кетади ва ҳаялламай, қўлида бир жуфт маҳси, кулиб эшикдан киради.

— Мана, болам, кий, пишиққина маҳси.

— Ажабми, буюрсин-эй,— дейди бувим севинганидан шошилиб.

Маҳсиларни маҳкам қучоқлаб онамни ҳам кутмасдан Говкушга югураман. Орқамдан бобом:

— Берган худога ёқипти,— деб қаҳқаҳлаганича кулиб қолади.

30 Эртаси дадамдан тўсатдан пул келади. Дарров бозорга тушиб калиш оламиз.

* * *

Ҳар кун мактабга қатнайман.

Бир кун пешинда домлам мени чақириб:

— Қани юр, ўғлим, катта бўлдинг, биз билан бирга чиллаёсин ўқийсан, бир бемор бор,— дейди.

— Йўғ-э...— қизариб ерга қарайман.

Домлам бош-оёғимга бир разм солади ва тушунди шекилли:

40 — М-м...— дейди ўйланиб,— югур, кийиниб кел. Озода бўлса бас!

Говкушга югураман.

— Тез бўлинг, ойи! Салла қани?

— Нима гап ўзи?— сўрайди онам тушунмасдан.

— Чиллаёсин ўқиймиз, чиллаёсин!— дейман жиддий товуш билан ва шошилиб устимга пахталик чит тўн, оёқларимга янги маҳси-калиш кияман. Қозикдан бувимнинг дока рўмолини олиб бошимга наридан-бери ўрайман-да, мактабга чопаман. Мактабда ўн чоқли бола йиғилган, ҳаммаси ўн беш-ўн олти ёшларда, энг кичкинаси мен — энди ўнга тўлганман. Болалар мени кўришлари билан ниманидир шивирлашади. Домлам пайқайди шекилли: 10

— Ёш бўлса ҳам пишиқ, сизлардан қолишмайди, чандир,— дейди ҳазиллашиб.

Мен қизариб четга қарайман.

Домлам олдинда, ҳаммамиз жим, кўчага чиқамиз. Борадиган жойимиз яқин. Жинкўчага бурилар эканмиз, тўполон устидан чиқамиз. Бир тўда одамлар муштлашмоқда. Домлам ҳайрон бўлиб қотиб қолади. Қарилар дарров домламга ялина бошлайдилар:

— Ажратинг, ажратиб қўйинг буларни, тақсир! 20

Домлам жаҳлдан оқариб кетган:

— Бас, бас!— дейди у бўғилиб.— Оллодан қўрқинглар, нодонлар!

Муштлашаётган ёқавайрон бир неча кишилар аста четлашади.

— Тақсир, тақсир, узр...— дейдилар улар.

— Нима гап ўзи, нима ғавғо?— сўрайди домлам, ҳануз жаҳлдан тушмаган ҳолда.

Қарилар домламга тушунтирадилар:

— Бир камбағалнинг қарзи бор эди, ночорликдан, 30 қўли калталиқдан сотяпти ҳовлини... Ҳовли талаш, холос! Мен оламан, мен оламан, деган тўқлар кўп-да.

Домлам кулиб юборади:

— Э, ҳовли жанжали денглар, бундан осон иш борми? Тоғ тоққа қовушмас, аммо одам одамга қовушар. Яхшилик билан битишинглар, тинчлик яхши, тинчлик бўлса олам гулистон. Юринглар!— дейди бизга қараб.

Озгина юргандан кейин муюшда чап қўлдаги ҳовлига кирамиз. Мулойимгина, пакана, ўттиз беш-қирқ ёшлардаги киши шошилиб бизни қаршилайди. Кенг ровон айвонда бемор ётибди. Уйнинг эгаси қозикдан катта шол рўмол олади-да, шошилиб беморнинг юзини ёпади. 40

— Тақсир, марҳамат!— дейди, таъзим билан кўрпачаларни кўрсатади.

— Заифангиз қалай?— сўрайди домлам кавушларини еча туриб.

— Тақсир, кундан-кун орқага кетяпти,— шивирлайди уй эгаси...— Чиллаёсиндан кейин зораки бошини кўтарса.

— Қуръон — тангрининг сўзи. Чиллаёсин кўп ҳикматли нарса, дуо — инсу жинсни қочиради. Олло таоло 10 ўзи шифо берсин, чиқмаган жондан умид; ноумид шайтон.— Қасалнинг қаршисига чордана қуриб ўтиради домлам ва:— Қани, бошлаймиз,— дейди бизларга қараб.

Ҳаммамиз унинг атрофидаги юмшоқ кўрпачаларга ўтирамиз-да, бошлаб юборамиз.

Ҳовли кичикроқ бўлса ҳам, уй ва айвон қутичадай шинам. Тунука том, ровонлар сирланган, ҳовли юзи тўла гул. Қуръонни ўқий-ўқий ҳаммасига аста разм соламан. Ошхонада бир кампир катта қозонда думба эритмоқда. Жиззанинг ҳиди ҳовлини тутган. Бир кичкина 20 қиз бола пақирни зўрға кўтариб, ошхонага сув ташимоқда.

Ёсинни ҳаммамиз бир оғиздан, қоидаси ва қироати билан вазмин ўқимоқдамиз. Домлам гоҳ-гоҳ «суф» деб қўяди, бизлар ҳам у билан бирга беморга аста эгиламиз. Узоқ ўқиймиз. Ҳаммамиз ҳам чарчаймиз. Домлам кўзини юмиб тиниқ овоз билан, қироат билан оғир ўқийди. Унинг чарчагани билинмайди. Болалар гоҳо бир-бирини туртиб, ҳазиллашиб қўяди. Икки соат ўқиб, ёсинни тамомлаймиз. «Уҳ» деймиз аста ҳаммамиз бирдан.

30 Домлам улуғвор ўтирибди.

— Уҳ, сув...— дейди секин бемор ғивирлаб.

Уй эгаси шошилиб хотинга бир пиёла сувни тутади.

— Марҳамат, тақсир, марҳамат, уйга кирсинлар,— дейди қўлини қовуштириб бой.

Домлам бошлиқ ҳаммамиз уйга кирамиз. Домлам тўрға, янги кўрпачаларга ўтиради. Кўрпачалар устига юмшоқ ёстиқлар терилган. Хонадаги жиҳоз кўркам. Қатор-қатор сандиқлар, идиш-асбоблар тўла. Тўрда, бурчакларда иккита асл хитой кўра. Ҳаммамиз жим томоша қиламиз. Домлам кўралар устида сўз очади. Бой 40 аста кулиб гапиради.

— Падаримиз раҳматлик Қашқардан олиб келганлар. Мен ёш эдим, хўп асл нарса,— дейди ғурур билан.

Дастурхон ёзилади. Юмшоқ нонлар, қанд-қурслар ва шақиллаб қайнаб турган самовар келтирилади.

— Олинг, олинг,— деб бой домлани ва бизларни дастурхонга даъват этади. Биз уялибгина нон тишлаймиз, ширинликлардан унча-мунча тотинамиз. Қўр қори қанд-қурсни хўп туширади. Мен бўлсам уялганимдан жуда сипо ўтирибман.

Ёғлиқ, сергўшт ош келади. Домлам иштаҳа билан паловга киришади.

— Қани, олинглар, болалар, жуда лаззатли ош бўпти. 10
Ҳеч иқлимда йўқ палов бўпти!— бизларни қистайди домлам.

Бизлар ҳам иштаҳа билан паловни туширамиз. Паловдан сўнг аччиқ-аччиқ чой ичиб, кейин домлам «Омин!» дейди қўлларини кўтариб. Узоқ дуо ўқийди. Хайрлашиб чиқиб кетамиз.

Гоҳо битта-яримта одамлар келиб, домламга ялинишади:

— Тақсир, шу пиёлага (ёки косага) дуо битиб беринг. 20

Бириси «қизим касал», бириси «келиним оғриди» ёки «аёл нотоб» дейди. Домлам дарров ишга киришади.

— Ҳозир, ҳозир... Дуо мушкулларга даво. Пайғамбарларимиз айтганлар: «Дуо ҳар дардга шифо беради».

Арабча дуоларни косага, лаганларга сиёҳ билан ёзиб беради домлам.

Болалар бундай пайтларда секин ўйинга киришадилар. Домлам пайқаб қоларкан: «Эй, бас, ўқинглар!» дейди бир лаҳза тўхтаб.

Дуони одамига топшириб, домлам пулни олади, кейин қамчини қаттиқ тутиб, болаларни шарақ-шарақ уриб қўяди. 30

* * *

Жума. Ҳаво бугун тиниқ. Қуёш мавжида. Бобом пешинни ўқигандан кейин мени олдига солиб кетади. Қайфим йўқроқ.

— Йигит бўлдинг, намоз ўқи, одамларга салом бер. Шўхликни бас қил,— дейди бобом. Юмшоқ товуш билан гапиради:— Онанг хўп чақди сени, қайсар бўлиб кетяпти, дейди. Эшоннинг олдига олиб бораман, дуосини оласан, ўғлим. 40

Аммо мен ғиқ этмасдан жим бораман. Негадир кўнглим хира. Аллақандай хаёлларда бошимни қуйи эгиб ялқовгина кетмоқдаман. Эшоннинг уйи бизга узоқ эмас. Жаркўчада. Бобом ҳар жума пешин намозни ўқиб эшонга боради. Гоҳо биз ҳам — бир тўда болалар — ўйнаб юриб, бориб қоламиз.

Мачитга кирамиз. Одам кўп. Бобом кавушини ечиб, четроққа эҳтиётлаб қўяди-да, хонақога кириб кетади. Болалар оз. Битта бола ерга ниманидир чизиб ўйнаб 10 ўтирибди. Мен ҳам зерикиб, чўп билан ерни чиза бошлайман. «Жуда уста экансиз», деб бола менинг ёнимга сурилади. Шу чоқ мени бирдан бобом чақириб қолади. Дарров хонақога кираман.

Хонақо кенг. Эшон кўзлари чақнаган, соқоли қуюқ, узун яхтак устидан кенг малла тўн кийган. Бурни катта, пешонаси япасқи, пачаққина, аммо савлатли кекса. Уялиб кетганимдан бўлса керак, шошилиб: «Ассалом», дейман.

— Тақсирим, дуо қилинг, набирам... Пишиққина бола, аммо шўх, сўзга кирмайди, баджаҳл,— дейди кулиб бобом.

— Қани, бери кел, болам,— дейди эшон ва менга тикилиб бир оз қараб тургандан кейин:— Жуда мўминку,— дея жилмаяди бобомга.

Уялганимдан терлаб кетаман, бошимни қуйи соламан. Эшон ичида нималарнидир шивирлайди ва қўлимни ушлаб:

— Оғзингни оч,— дейди кўзларимга тикилиб.

Мен ҳайрон бўламан. Оғзимни катта очсам, эшон 30 «туф» дейди.

— Тур, ишинг битди, дуо қилдим, болам, маъқул бўл! Отангни, онангни ҳурмат қил,— дейди эшон.

Ғизиллаб терлаганимча хонақодан ташқари югураман, йирганиб туфураман. Бошимда ғалати-ғалати ўйлар. Бирдан ҳовлига шовқин-сурон билан кирган болалар фикрларимни бўлиб юборадилар.

— Ёнғоқ ўйнаймизми?— дейишади чувиллашиб катта-кичик ўртоқларим.

— Пулим йўқ, қарзга бўлса майли. Ютсам бераман 40 ёнғоқни,— дейман уларга.

— Э-э,— кулишади болалар,— қизиқ экансан, йўқ, қарзга бўлмайди!

Кейин қаёққадир ғойиб бўлишади.

Хонақо халққа лиқ тўла. Бирдан «ҳу, ҳо-ҳу» деб қарилар ўртага тушиб кетишади. Кейин атрофни ўраган халқ ҳам ҳуҳулаб ўртага туша бошлайди. Зикирчилар Машрабдан, Хўжа Ҳофиздан, Сўфи Оллоёрдан байтларни таъсирли оҳанг, ҳаяжон билан қаттиқ ўқийдилар. Эшон жиддий ҳолда оҳиста «Хув-ҳув!» деб турибди. Одамлар «ҳо-ҳу», деб шиддат билан айланадилар. Оғзибурнидан кўпик-тупик оқиб, баъзи кексалар йиқиладилар. Халқ ҳаяжонда, ҳўнграб йиғлайди ҳаммаси. Зикр авжига чиқади. Йиқилган кишиларни астагина четга 10 тортадилар. Улар секин-секин ҳушларига келадилар. Эшон яна халқни ҳаяжонга солади, энди ҳофизлар ҳам йиғлаб ғазал ўқийдилар. Эшон паст овоз билан вазмин гапириб, дунёнинг поймоллигидан, охиратдан, улвий пок қалб ҳақида сўз бошлайди. Бобом аста юриб, ичида ҳуҳулаганча йиғи аралаш зикр қилади.

Дод-войдан зерикаман. Мачит ҳовлисида катта-катта қозонларда мошхўрда қайнамоқда. Нуқул мош, гуручдан дарак йўқ, бемазалиги ҳидидан маълум.

— Мош пок, улуғ нарсаси. Ёлғиз сўфилар таоми,— 20 дейди ҳар вақт бобом.

Астагина юриб бир қозоннинг бошига бораман.

— Қани сузинг, тоға!— дейман ориққина мажмағил одамга. Дарров кир, ифлос бир сопол косада мошхўрда узатади менга. Четроққа бориб, харсангга ўтираман-да, ича бошлайман. Бемазаки, ҳеч у ёғи йўқ! Бир-икки қошиқ ичаман-да, косани қайтараман. Уйга жўнайман.

* * *

Оқшомлари болалар «кепак-кепак», гоҳо «қушим боши», шунингдек ҳар хил ўйинларни тинмай ўйнаймиз. 30 Хуфтондан кейин дув этиб ҳаммамиз бирпасда, инларига биқинган қушлар каби — уйларимизга кириб кетамиз. Мен ёлғиз қолгани кўрқаман, ўртоқларим билан измаиз ҳовлига югураман. «Хуфтондан кейин кўчамиздаги Поччаариқда, катта сув бўйида ажиналар, жинлар йиғини бошланади», дегучи эдилар бувиларимиз, ойиларимиз. Поччаариқ жинларнинг яхши кўрган, суйган жойи эмиш! Олов сочли мушукка, эчкига, бўрига ўхшаш махлуқлар суратидаги жинлар ўйин бошлармиш. Турли бурчаклардан чиқиб келган жинларнинг думлари баъзи 40 дуч келган одамларга тегиб кетса борми, бу одамлар

шайтонлаб, ё эси паст бўлиб, ёки шал бўлиб қолармиш, ишқилиб, бир иллатга чалинармиш. Одатда кампирлар, аёллар намозшом бўлганда шавлами, бўтқами қилиб Поччаариқнинг лабига қўйиб келадилар. Мен намозшомда ёлғиз қолганимда Поччаариқдан юрагимни ҳовучлаб, тез-тез юриб ўтаман. Бу жинлар ҳақида маҳалла хотинлари орасида битмас-туганмас мишмишлар: «Фалончининг кўзига мушук бўлиб кўринибди!», «Фалончининг кўзига олов бўлиб кўринибди!..»

- 10 Мачит ёнидаги ҳовузнинг атрофига ҳам жинлар йиғилармиш. Бу ердан ҳам мен қоронғида чўчиб-чўчиб ғизиллаб ўтаман. Маҳалламиздаги арава турадиган майдонча ҳам хавфли жой эмиш. «Жинлар арава ўйинни жуда яхши кўради», дейишади. Улар тонг отгунча шотига ёпишиб учармиш. Маҳалламизда жинлар, парилар ҳақида олди-қочди гаплар оғиздан тушмайди. Дадам кеч қайтганида бувим: «Дайдисан-эй, ярим кечалари самоварми, баломи, аллақаяёқларда тентираб юрасан. Жинлар, ажиналардан қўрқмайсанми?» деб койийди жаҳл билан. «Менда жинларнинг иши йўқ. Қимга тегишни улар яхши билади. Билмадим, халқ «жин-жин» дейди, мен шу ёшга келиб бирор марта шарпасини кўрмадим», дейди дадам кулиб. «Астаъфирулло, де!» дейди бувим ва шивирлаб ичида дуо ўқийди.

Кундуз кунлари болалар гоҳо зеркиб жинлардан, парилардан ваҳимали гапларни, даҳшатли олди-қочди воқеаларни узоқ сўзлашамиз. Айниқса Аъзам жинлар чўпчагини кўп билади, ўзи ҳам ишонади ва жуда қўрқадди. Аҳмад уни масхара қилиб кулади:

- 30 — Менинг бувим тирикчилик дардида кечами-кундузми суриштирмай, узоқларга кетади. Мен бўлсам ҳувуллаган ҳовлида ёлғиз ётавераман, балоям урмайди. Бирор марта кўзимга кўринса дейман, қандай экан ажина? Лекин кўринмайди. Баъзан ўзим ҳам оз-моз чўчиб қўяман. Шунда кўрпани бошимга тортиб ухлаб қоламан.

- Маҳаллада ғавғо кўп. Жин, парилар ҳақидаги гаплар ҳам кўп. Мен баъзан улар ҳақида ўзимча ёлғиз хаёл сураман, хаёлда тасаввур этишга тиришаман, аллақандай даҳшатли воқеалар кўзларимга кўриниб кетгандай бўлади. Гоҳо далада юрганимда, уйда ёлғиз қолганимда аллақандай шарпалар сезгандай ҳам бўламан. Кейинкейин, ақлим кира бошлагандан сўнг жинлар деганда мен ҳам дадамдай кулиб қўядиган бўламан.

Кўчада гулхан. Терак ва ўрик саржинлар чарсиллаб ёнмоқда, аланга осмонга чирмашади. Бир тўда ёш аёллар, кампирлар, қизлар йиғилган. Ёшлардан баъзилари паранжида, баъзилари чопон ёпинган, кампирлар бўлса очикдан-очиқ бемалол юрадилар. Болалар шовқинда, бириси қамишни ёқиб осмонда чир-чир айлантиради, иккинчиси чўғ ўйнайди. Шовқин зўр. Отин буви, Узун Сара, Қалта Саралар бошлиқ... Бувим қовоғи солиқ, хафа ҳолда олов олдида турибди, ихлос билан берилиб, қандайдир бир дуони шивирлаб ўқимоқда. 10

«Сафар оғи — фалокат оғи, ғам-ғусса оғи. Пайғамбаримиз сафар оғида хайр-садақа билан офатларни қайтариш лозим, деганлар», дейишади кампирлар. Шу оғида қуруқчилик, сел, турли офатлар, юртда ғалаён бўлармиш. Одамлар сафар оғи бўлдими, албатта тўйларни тўхтатади.

— Қани, болалар, кучукни топинглар!— дейди Қалта Сара ташвишли ҳолда.— Қодир, топиб келаман, деган эди-ку, қайси балога йўқолди? 20

Хотинлар орасида ғавғо. Болалар чуввос билан бир оғиздан қичқирадилар:

— Ҳозир келади, кучукни топиб келишади!..

— Бери кел, Турғун. Бизникида кучук бор, олиб чиқ,— дейди Узун Сара.

— Ҳа, ирими, ирими бор шундай,— дейди бувим, ўзига ўзи гапиргандай.

— Расми, кучукни астойдил уриб, калтаклаб оловдан сакратиш керак,— дейди билимдон Қалта Сара қовоғини солиб. 30

Гулхан жойида, олов баланд. Шу пайт Қодир, Аъзам, Маҳкам, Аҳмад ҳарсиллаганча Оқмачитдан бир кучукни судраб келадилар. Юнглари ўсиқ, тишлари тушган қоқ суяк бир кучук.

— Бе, шуни топдингларми!— дейман масхара қилиб.— Ҳар замонда кўриниб қоларди боёқиш, жуда қарипти-я!

— Ҳа, аҳёнда санғиб келарди бечора, жудаям озби кетипти,— дейди онам ачиниб ва Узун Сарага ялинади:— Иримига сал-пал урган бўлиб қўя қолинглар, уволку. Кучукларнинг ғариби шу-да. 40

Болалар кўнмайди:

ни егин, лекин кўз олдимда бир фотиҳа ўқиб есанг, ҳеч армоним қолмас эди», деди. Шунда Тулки пичир-пичир қилиб қўлини кўтарди: «Омин оллоҳу акбар» деган эди. Товус Тулкининг олдидан «вар» этиб учди-кегди... Булди, тамом! Қарилик ўлгур ёмон экан. Дармоним йўқ, уйқу босгани босган...—Бир оз сукут эгали-да, кейин бошини чайқаб дейди:—Лекин жаҳонни хўп кездик. Туя миниб саҳроларда хўп юрдик...

—Бува, айтинг, яна айтинг! Қўшиқни жуда яхши кўраман,— дейман бобомнинг соқолларини силаб.

—Бас, ўғлим! Эсимга тушса эрта-перта айтиб бераман,— дейди бобом қуршиқ қўлларин билан пешонамини силаб.

—Хўп, бува, эртага,— дейман бобомнинг фикр тўла кўзларига тикилиб, тиззасини қучоқлайман.

Бобом аста кўзларини юмади-да, аллақандай узоқ бир халга кетади.

«Болалик» повести 1-нашридан саҳифа.

— Урамиз, азоб бериб ўлдирамиз! «Сафар қочди»да кучукни ўлдирмаса бўладими?!

— Давоси ўлдириш. Инс-жинсу, турли балоларни шу қайтаради,— дейди бир кекса хотин.

Чуввос яна кучаяди. Болалар шовқин-сурон билан олов устидан сакрай бошлайдилар. Кучук қўрқиб, оловдан ҳурқиб, ғингшийди. Қочишга пайт пойлайди, бутун вужудида дир-дир титроқ. Кўзларида ваҳима. Ялингандай ҳар кимга термилади.

Болалар, хотинлар чуввос билан: «Мушкулларни 10 осон қилгай, худойим!» деб кучукни уриб, оловдан ҳатлашга қистайдилар. Кучук боёқишнинг кўзларида ёш, алам, ҳаяжон. Болалар: «Сафар қочди! Сафар қочди!» деб кучукни оловга итарадилар. Онам койиниб: «Бўлди, бас энди, ўлди-ку, боёқиш!» дейди, хотинларга ялинади. Кучук гулханнинг чет ёқасидан ошиб ғингшиганича қаёққадир қочади. Оқмачит томонга югуради. Болалар чуввос билан дув этиб, қувлаб кетадилар. Ёш хотинлар оловдан сакраб, ҳар қандай фалокатлардан халос бўлишларини дуо қилиб тилайдилар. Кексалар фақат дуо 20 билан чекланадилар. Хотинлар ирим-чирим, эски одат, расмларга ишонадилар, эътиқодлари зўр. Лекин, айниқса, Узун Сара бу одатларни бошига кийиб олган, ўзини вазифашунос туяди, энглари шимарифлик, ғайратга кирган. Мен оловдан сакрашни яхши кўраман. Хотинларга эргашиб, қандайдир дуоларни пичирлайман.

Болалар кучукни тополмасдан қайтиб келишади:

— Эсизгина, қўлдан чиқарди-я, «сафар қочди» бу гал жойига тушмади,— дейди хуноб бўлиб Маҳкам.

Унинг кампир онаси гоҳ осмонга, гоҳ пастга қараб 30 бир дуони пичирлайди.

— Майли, иримини қилдик, бўлди-да. Ит-кучук инс-жинсга қалқон, ўлгудай урдинглар, бас. Худойим ўзи ҳамиша бошимизга паноҳ бўлсин, омин!— қўлларини баланд кўтариб, юзларига суркайди отин биби.

Аёллар аста тарқалади, лекин биз кул-чўғларни сочиб узоқ ўйнаймиз.

Нақ жинлар тўйига ўхшаган бундай кечалар узоқ мозийдан чиқиб, ҳануз ёдимда, қаршимда туради.

* * *

Куз вақти, дадам Янгибозордан келган. Бувим, дадам ва ойим хуфтондан кейин узоқ шивирлашиб қоли-

шади. Мен бир четда қулоқ солиб ўтираман. Каромат опам эски омборхонада дўппи тикмоқда, Иса акам унинг ёнида ниманидир ҳикоя қилиб ўтирибди.

Айвонда хира чироқ милтирайди. Сандалда бозиллаган чўғ. Дарахтлар бутунлай яланғоч. Аччиқ куз совуғи, осмонда — булут орқасида ой хирагина кўринади.

— Яқинда тўйни бошлаймиз, амаким хат ёзиб, жадаллаб мени чақиртирди, ўйлаб қарасам маъқулга ўхшайди,— дейди дадам кулимсираб ва носвой чекади.

10 — Тенгини топсанг — текин бер, деган гап бор. Туробжон мўминтойгина, ақли-ҳуши жойида, топиши яхши йигит. Унга бермаганда кимга берардик, азалдан Каром сеники, дердим, лафзда туриш керак ахир. Ўзлари боғроғлик...— дейди бувим вақти хуш ҳолда.

Дадам носвойни туфлайди.

— Маъқул, маъқул, дидимга тўғри келади.

Онам хомуш вазиятда жим ўтиради.

— Нима дейсан, сенга маъқулми? Тўйни бошлаймиз деяпман, нега индамайсан?— сўрайди дадам онамга қараб:

— Майли, ўзингиз биласиз. Менга ҳам маъқул. Лекин... ҳар томондан совчилар кўп келяпти. Қариндош-уруғлардан ҳам оғиз солганлар кўп. Туробжон ақлли йигит, бироқ...— тутлиқади онам,— жуда ҳам ҳабашдай қора... Умр савдоси — қийин савдо. Каромдан бир оғиз сўрасак ёмон бўлмасди... Тенг тенги билан, тезак қопи билан...

Бувим ва дадамнинг жаҳлдан ранглари ўчиб кетади...

30 — Бас! Бу қандай номаъқулчилик?!— дейди дадам тўнғиллаб.

Бувим тасбеҳни шилдиратиб ҳовучига йиғиштиради, бурушиқ юзи яна хунуклашади, лабларини чўзиб, ниҳоят ранжиган товуш билан гапирди:

— Шаҳодат, эсингни ебсан! Каром ҳам хоҳлайди, лекин хоҳлайдими-хоҳламайдими, деб ўтирмаймиз, барибир берамиз Туробга. Жавоб беравер! Узоқнинг донидан яқиннинг сомони яхши, деган мақолни биласан-ку!— дейди дадамга қараб, энсаси қотган ҳолда.

40 — Маъқул, тақдири шу экан,— дейди онам маъюс ҳолда ерга қараб. У энди чурқ этмайди, сукутда ўтиради.

Эртасига дадам катта амакимнинг уйига чиқиб узоқ гаплашади. Фотиҳа ўқилади. Серсавлат, ҳамиша ясаниб

юрадиган, қорача келган Умар амаким завқ билан кулади:

— Тайёрлигингни кўравер, Тош! Ўзим бош-қош бўламан. Олиқ-солиқ ишларини кейин гаплашамиз, маъқулми? Кенгашли тўй бузилмас, деганлар бобойлар.

— Сиз нима десангиз шу-да,— дейди дадам ерга қараб.

* * *

Тўй яқин. Бир кун чошгоҳда тугун-тугун иссиқ патирлар, сомса, қанд-қурслар билан ясанган-тусанган опоғойим кириб келади. У кўрпачага ўтириб узоқ фотиҳа ўқийди: 10

— Бахтли бўлсин, толеи баланд бўлсин, орқа-олди ўғил-қизга тўла, эварали-чеварали бўлсин!

— Айтганингиз келсин, айтганингиз келсин, ўргилай, хуш келибсиз,— дея кўзлари ёшланиб ихлос билан дуо қилади бувим.

Қўшни хотинлар йиғилган, ғовур-ғувур катта. Кампир ўзида йўқ хурсанд. «Олинглар, тасаддуқ, енглар!» деб қўшниларга тинмай мулозамат қилади, ниҳоят вақти чоғ, гўё осмонда дейсиз уни. Ойим ҳам хурсанддай, индамай илжайиб юради, лекин ичида аллақандай яширин бир ғам бордай. 20

Хотинлар ивир-шивир гаплашиб ўтирадилар:

— Туробнинг толеи баланд экан, ойдай қизни оляпти,— дейди қўшни кампир.

— Йигит ҳам оғир, босиқ, ақлли йигит. Қорачагина, дўндиққина бола!— жавоб беради опоғойим, кампирнинг гапини бўлиб.

Мен гоҳ хотинларнинг гапини ўғирлаб, гоҳ қозон бошига суқилиб, айланиб юраман-да, омборхонага кирман. Бурчакка тиқилиб ўтирган Каромат опамни кўришим билан, дарров эшикни ёпиб, олдига бораман. Эшик табақалари қияроқ ёпилган пастаккина дераза ёнида опам дўппи тикиб ўтирибди. «Куёвга тикипти-ку» деб ўйлайман ичимдан кулиб. Унинг юзига тикилиб, кўзларида, юрагида аллақандай бир ғам сезаман. 30

— Опа, тўй-ку, нима қилиб ишлаб ўтирибсиз? Патир олиб кирайми?— сўрайман хурсанд ҳолда.

Каромат опам индамайди. Ичдан бир уҳ тортади-да, 40 хомуш ҳолда дейди:

— Емайман, бас, тегажаклик қилма!— Бирпас сукутдан кейин аста дейди:— Фалакнинг иши, тақдир, Мусавой. Гамим кўп, ҳаммаси ичимда, юрагимда. Дард кўп, лекин давоси йўқ. Тақдир деб шуни айтадилар...— Хомуш ҳолда ишида давом этади.

Шунда менинг юрагим эзилиб кетади, индамайман, ўзимни ўқдай кўчага отаман.

10 Бир ҳафта ўтар-ўтмас тўй ҳам бўлади. Маҳалла, қариндош-уруғ, жамоат жам. Қизошига беҳисоб қизлар йиғилган. Дуторга жўр бўлиб бирпас қўшиқ айтишади, «сен тур, сен тур» деб бир-бирларини турткилашиб, ўйинга тушишади.

Эртаси никоҳ бўлади. Одатдаги говур-ғувур. Ҳар бир тўйдаги каби ёр-ёр айтишади. Қуёвнинг уйи яқин, эшигимиз қаршима-қарши. Маҳалламиздаги хотинлар, қовми-қариндошлар бириси йиғлаб, бириси кулиб, баланд овоз билан ёр-ёрни бошлайдилар:

20 Нима кийсанг ярашар
Бўйгинанга, ёр-ёр.
Улан айтай, деб келдим
Тўйгинанга, ёр-ёр.

Сувни сулув кўрсатган
Тоши бўлар, ёр-ёр.
Қизни сулув кўрсатган
Қоши бўлар, ёр-ёр.

30 Отанг қилган бу эшик
Ёпилмайди, ёр-ёр.
Қизим тенги дунёда
Топилмайди, ёр-ёр.

Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан,
Қимнинг тўйи, ёр-ёр?
Оқ гул билан қизил гул
Қизнинг тўйи, ёр-ёр.

Йиғлама, қиз, йиғлама,
Тўй сеники, ёр-ёр.
Остонаси тилладан
Уй сеники, ёр-ёр.

40 Шундай қилиб, Қаромат опам келин бўлади. Эсимда, уч кун ўтгандан сўнг дадам қовоғи солиқ, носвойни чека-чека бувимга ва ойимга жаҳл ва димоғ билан дейди:

— Харажат катта бўлди, ҳаммаси чиртинг-пиртинг. Мана, яна насияга мол олдим. Ташвишдан чиқмаган

шўрлик бош. «Дардинг бўлса бўлсин, қарзинг бўлма-син», дерди раҳматлик отам. Анойи эмас жуҳуд, молни насияга берганда қийматга беради. Чора йўқ. Нима деса, хўп дейман...

Эртаси азонда дадам жўнаб кетади. Рўзғор қуп-қу-руқ, қопнинг тагида озгина ундан бошқа ҳеч нарса қолмаган.

— Оллога топширдим ёлғизимни, майли, ой юрсин, омон бўлсин!— узоқ дуо қилади бувим.

Бир оз жим ўтиргандан кейин: «Юрган йўлдан топа-ди, ўтирган қайдан топади», деб қўяди ўз-ўзига. 10

Бувим мақолнинг кони.

* * *

Мактабдан кўнглим айниб, ланж бўлиб қайтаман. Иситмадан бўртиб қизарганман, айвонда ўзимни ёстиққа ташлайман. Югуриб бошимга онам келади:

— Вой, ўла қолай, сенга нима бўлди? Ениб кетяпти-я!— дейди довдираб, пешонамни ушлаб.

Айвоннинг деворига суяниб, тасбеҳ ўгириб ўтирган бувим: 20

— Бе, ваҳманг қурсин, Шаҳодат, шўх-да, ўргилай, бу боланг. Томга, тошга уради ўзини. Иссиғи ошиптими, давоси ёвғон хўрда.

Бувимнинг гаплари менга таъсир қилганидан энсам қотади.

— Ёняпман-ку, шўхликдан эмиш, бемаъни кампир!— жаҳл билан юзимни тескари ўгираман.

Онам боёқиш ошхонага югуради, ёвғон хўрда қайната бошлайди.

Борган сари иситмам ошганидан ўзимни у ёқ-бу ёққа ташлайман, уринаман. Анчадан кейин бувим ғимирсиб ўрнидан туради-да, тасбеҳини токчага қўйиб, секин олдимга келади. Қуришган қуруқ суяк қўллари билан пешонамни ушлайди: 30

— Ажаб бўпти, шумтака, бирпас тиниминг йўқ, ҳаддан ташқари уринасан, мана энди торт жазонгни!

Жаҳлим чиққанидан кампирни қўлларим билан туртиб ҳайдайман.

— Тур, тур, кампир, нима қилдим, юрибман-ку?! Арпангни хом ўрдимми? 40

Ошхонадан, бирпасда тайёрлаган хўрдадан ярим ко-

са кўтариб онам келади. Бир-икки қошиқ қатиқ салиб,
ёғоч қошиқ билан шопиради:

— Қани, жиндай ич, даво бўлади,— дейди онам ха-
фа ҳолда.

Аранг бошимни кўтараман-да, хўрдадан бир-икки то-
тиб, яна ўзимни ёстиққа ташлайман.

Эртаси иситмам яна ошади. Томоғим бўғиқ, ташна-
ликдан оғзим қақраган, лабларим қовжираган. Тинмас-
дан сув шимираман. Нонуштадан кейин кампир энгашиб

10 юзимга разм солади:

— Шаҳодат, мен Урин бувимни айтиб келмасам бўл-
майди. Кинна кирганга ўхшайди бу тентакка,— дейди
токчадан ямоқ паранжисини қўлига олиб.

— Мениям кўнглимга келиб турган эди, тўғри айта-
сиз, ойи. Урин бувимни олдингизга солиб келинг,— дей-
ди онам севиниб.

Урин буви — машҳур кампир. Говкуш маҳаллада,
бизга яқин, бир кўча нарида туради. Унинг ўғли Ислом
ака ялқовгина киши, ҳунари кавуш тикиш. У имиллаб
20 бир жуфт кавушни беш-олти кунга чўзади. Онаси Урин
буви жуда эпчил, зийрак, шаддод, ҳар нарсага ақли тез
етадиган билгич хотин, унинг асли иши доячилик. Беш-
ўн маҳалланинг ҳамма хотинларини у туғдиради. Баъзан
узоқ жойлардан ҳам келиб ялиниб-ёлвориб олиб кети-
шади. Кампирнинг иккинчи ҳунари — кинначилик. Шу-
нинг учун бир кун ўтирмайди, ҳеч ким ундай кинна со-
лишни билмайди. У бувимнинг қадрдон эгачиси, охират
дўсти. Уч-тўрт кунда бир-бирларини кўрмасалар иложи
йўқ. Урин буви билан бувим бирпасда етиб келишади.

30 — Мусавой, чироғим, нима бўлди сенга?— Бошига
ёпинган яктагини йиғиштириб, энгларини шимаради, эс-
кигина пешонабоғини тўғрилаб ўрайди.— Қани, Шаҳо-
датбону, дарров бир коса кепак билан тўртта туз олиб
кел. Дард бошқа, ажал бошқа. Ҳечқиси йўқ, кинна кир-
ган-да. Мусавой ўзи кўзга яқин,— дейди ва ёнимга чор-
дана қуриб ўтириб олади.

Онам бирпасда ошхонадан бир коса кепакни кўтариб
келади. Урин буви билан бувим турли-туман олди-қочди
гаплардан гаплашиб эзмалик қилишади. Мен тутақиб
40 қичқираман:

— Ойи, сув! Куйиб кетяпман, муздай сув!

— Бир рўмолча беринг, бекачим,— дейди Урин буви
ойимга.

Шу топда Ўрин бувининг йўтали тутиб қолади, бўғила-бўгила узоқ йўталади. Йўталидан қутулиб олганидан кейин киннани бошлаб юборади:

— Бо, кинна кирган, кўрдингизми, ўртоқ, бошламасданоқ хуриш қиляпти-я,— дейди ёлғондакам эснаб.— Бисмиллоҳу раҳмони раҳим, менинг қўлим эмас, табаррук эшон ойимларнинг қўли!— Докага ўралган косани бошларимдан ўгиради.— Болагинамнинг азиз бошига кирган бўлсанг чиқ, қуралай кўзларига кирган бўлсанг чиқ, чиқ, чиқ, чиқмасанг сенга лаънат, чиқармасам менга лаънат.— Қайта-қайта зўраки эснайди. Аста рўмолни очади:— Вой, ўртоқжон, ўғлончамизга ёмон кинна кирган экан, буни қаранг, кепакнинг ўпирилганини қаранг.

Яна ичида пичирлаб, аллақандай дуоларни ўқиб, кепакни бошимдан, кўкракларимдан ўгиради: «Чиқ, чиқ», деб алланималарни гапиради, бир соатга яқин узоқ кинна солади.

Ошхонадан хокандозда тўртта чўғ устида исириқни тутатиб онам бошимга келади.

— Бувиси, бир йўла исириқни ҳам солиб қўйинг,— 20 кулимсираб узатади Ўрин бувига.

— Хўп, айланай бекачим,— дейди Ўрин буви ва хокандозни устимдан ўгиради:

Исириқжон исириқ,
Сизни бизга бердилар.
Бизга келган балога
Сизни қалқон дедилар.

Қайта-қайта дуолар ўқиб, хокандозни онамга узатади.

— Ана энди ўғилгинанг ҳеч нарсани кўрмагандай, 30 отдай бўлиб кетади. Париларим хабар қилди, бутун иллатлари чиқиб кетди. Тан соғлиқ — туман бойлик, чироғим!

Икки кампир олдига дастурхон ёзилгандан кейин уларнинг узоқ суҳбатлари бошланади.

Кўзимни юмиб кампирларнинг гапига қулоқ солиб ётаман:

— Айланай, ўртоқ, қаранг, Мусавой уйқуга кетди, дард кетганда уйқу келади, ҳа шундай!— дейди Ўрин буви.

— Айтганингиз келсин, тасаддуқ!— дейди бувим чойни хўплаб.

Икки-уч кун ётиб соғайиб кетаман.

Мен киннага ишонардим. Жинлар, парилар баъзи одамларга бир ўчакишиб қолса ёмон бўлади, деган гапларга ҳам жуда ишонардим. Шунинг учунми, ўзимни енгиллашгандай ҳис қилардим. Кейин-кейин бориб онгим тиниқлашади, хурофотлардан қутуламан.

* * *

Пешинда барча болалар мактабдан чиқиб, тўғри гузарга югураимиз.

— Тилсим, тилсим!

10 — Йўқ, ажойибу ғаройиб!

— Трамвай, трамвай дейишади уни! Одамлардан эшитдим, отсиз юармиш!— дейди болаларнинг бири.

Қор даҳшатли ёғмоқда. Бошимда эски кир телпак, устимда эски пахталик тўн, оёқларимда гулчини йиртиқ маҳси ва тешилган сийқа калиш. Йўлканинг четида турна қатор терилиб, трамвайни пойлаб ўтираимиз.

Қайдандир ҳовлиқиб Турғун келади. Эғнида эскигина камзул. Дўпписи устидан кир чочиқни танғиб олган. У совуқда қулоқларини ҳаммаша шундай бекитиб юради.

20 — Епирай, жудаям ғалати нарса экан,— дейди у Аъзам билан менинг ўртаимизга ўтириб.— Ўзим Қорёғдигача бориб келдим. Ичида бир киши патта сотиб юрибди. Зинапоясига осилдим, паттачи шарақ этиб бир шапалоқ қўйди, аранг қочдим. Аммо ажойиб-а! Янги ярқираган уй, ичида рат-рат курси. Ғир этиб, лаҳзада бир чақирим жойга етиб олади-я.

— Эшиги борми?— сўрайди ҳанг-манг бўлиб, оғзини очиб ўтирган бир бола.

— Ҳа, бор. Кирадиган эшиги бор, чиқадиган эшиги 30 бор. Аммо отлари йўқ, ғириллаб юради-кетади.

— Тилсим! Тилсим!— дейди бир бола.

Самоварда, баққоллар ёнида, йўлкалар четида қовоқларари солиқ қарилар сокин ўтирадилар.

— Қиёмат яқинлашган. Ҳар хил ҳодисалар, хилма-хил ҳикматлар рўй берапти. Олло таолонинг қудрати бу, ўзи яратган ҳаммасини,— дейди бир чол сийрак соқолларини тутамлаб.

Бирдан, Хадра томондан гулдираб, қўнғироғини жанглатганча трамвай келиб қолади. Ҳаммамиз сурон 40 билан ўринларимиздан туриб кетамиз, гир айланиб, чет-четдан трамвайни томоша қиламиз. Аммо бир лаҳзада

ғизиллаганча жұнаб қолады. Қатортеракка бориб тұх-
тайди. Ҳаммамиз ҳарсиллаб орқасидан дув чопамиз.
Биз етмасдан яна юриб кетади.

— Ҳозир яна бошқаси келади,— дейди шўх, ўйноқи
Турғун.— Кенг-қовул, бемалол катта, бир уй десанг
бўлади, кўрдинг-ку, Мусавой!— енгимдан тортади Тур-
ғун.

— Ажойиб ҳикмат-а! Эшитдимки, шу тортилган сим-
лардан қувват оқиб келармиш, ростмикан, ўртоқ?— сў-
райман кўзларим билан юқоридаги симларга имо қилиб. 10

— Унисини билмайман, ишқилиб, жони йўқ, юриди-
да!— жавоб беради Турғун совуқдан қизарган қўллари-
ни ишқалаб.

Ҳаммамиз у ёқдан келаётган, бу ёқдан кетаётган ҳар
бир трамвайни қаршилаб, жұнатиб, Баландмачитдан
Хадрага, Хадрадан Қатортеракка ҳаллослаб пиёда лў-
киллаймиз. Чарчашни билмаймиз.

Бир мусулмон киши трамвай изини қунт билан тоза-
лайди.

— Мениям ишга олишса қойил қилиб бажарардим 20
шу ишни,— дейди Турғун бир-икки қадам унга эргашиб.

— Тур-э, бурнингни эпла!— жеркиб ташлайди у ки-
ши Турғунни.

— Бўнга тушиб бир гашт қилардик, мулла жиринг
йўқ. Осилсак паттачидан калтак еймиз,— дейди ўртоқ-
ларимиздан бири.

Узоқ томсша қиламиз ва қоронғи тушгандан кейин-
гина уйга жұнаймиз.

* * *

Жума куни, июннинг бошлари бўлса керак. Маҳал- 30
лада бирмунча оилалар бирин-сирин боққа кўчган. Шун-
нинг учунми, кўчамизда болалар аввалгидай кўп эмас.

Соат тахминан ўнлар. Ҳаво тиниқ, кўк. Ёз иссиғи
бошланган.

Аъзам, Аҳмад ҳунар ўрганишга косибларга шогирд
бўлган. Турғун, Ҳожи, мен қолганмиз.

Устида эскигина яктак, кир иштон, лекин бошида
янги дўппи, Турғун уйдан югуриб чиқади.

— Мана, Мусавой, бу нусхага қара. «Чаманда гул»
деган дўппи шу бўлади,— дейди Турғун дўпписини мен- 40
га узатиб.

— Дўппи ёмон эмас,— дейман уни қўлларимда айлантириб.— Лекин нухаси бачкана, тикилиши ҳам қўпол. Пилталарини қара, шалди роқ қоғоздан шекилли.

— Бас, бас! Дўппини танайман,— дейди қўлимдан юлиб.— Буни менга аммам кийгизди. Ўзингнинг дўппингга қара, алмисоқдан қолган, гадой ҳам киймайди, сен кўтариб юрибсан бошингда.

Икковимиз ҳазиллашиб, бирпас бир-биримизни туртиб-уриб тўполон қиламиз.

10 — Етар, бас, ҳазилнинг бир шингили яхши, қулоқ сол, ўртоқ, гап бор,— дейди Турғун.— Томларда гиёҳ сарғайди, энди томда ўйнаб бўлмайди, куйиб кетамиз. Ҳаво яхши, бир далага чиқиб келмаймизми? Аския жуда маза жой. Ҳавоси яхши, нуқул қулинг ўргилсин боғлар. Амакимнинг сигирини ола кетамиз. Кеннойим ўлгундай хасис, сигирининг бир қултум сутини кўзи қиймайди. Амаким уриб-сўкиб йўлга солиб туради у хотинни. Бир пакана, бедаво қизлари бор. Кеннойим амакимга билдирмасдан сут сотиб, пул йиғади. Ҳадеб шу қизга атласлардан кўрпа-ю, тўшагу, гулкўрпалар, зардеворлар, хилма-хил молларни йиғади. Емайди, ичмайди, мол йиғади.

— Бўлди-бўлди, кампирлардай эзмалик қиласан,— дейман жеркиб Турғунни.— Қани юр, сигирни етакла, кетдик. Биттадан нон олсак бас. Йўл-йўлакай боғлардан билдирмасдан ўрик қоқиб еб кетамиз.

Биттадан нонни белимизга тугиб, Турғуннинг амакисиникига кирамиз. Сигирни олдимизга солар эканмиз, келин ойисни оқариб кетади.

30 — Вой ўла қолай, қаёққа жувонмарглар?— ўдағайлаб Турғуннинг йўлини тўсади.

— Тушунтир ўзинг!— дейди менга жаҳлдан қизариб Турғун. Мен секин тушунтираман:

— Далада боқамиз, тўйдириб, қорнини мешдай қитиб келамиз, эҳтимол, сизга олма, ўрик ҳам олиб келармиз,— дейман.

— Воей, майли-майли, барака топинглар, хашак йўқ, беда қиммат, сигиргинам оч ётган эди, битта қоп ҳам ола кетинглар, укаларим. Ўт олиб келинглар, ўзим тасаддуқ,— ялинади келин ва бир зумда аллақандай қалин катта бир қопни келтириб менга тутқизади.

— Бу шум бола сигирнинг бошига етмасин, Мусавой,

ўзинг қара, сенга ишониб юборяпман, айланай укам,— дейди менга келин, секин Турғунни қарғаб.

— Чух-чух, қани юр жонивор,— дейди Турғун, қариган, чўпдай озғин, думи чўлтоқ, бўйнига тумор ва кўз-мунчоқлар осилган сигирни ҳайдайди.— Бас-э! Эзма хотин, жаврайверади!— сўкади Турғун, келин ойисига эшиттирмасдан.

Қопни қўлтиқлаб, сигирни ҳайдаб кетамиз.

Баландмачитдан ўтиб, Бешёғочга чиқамиз. Иссиқ тупроқ жазиллайди, ҳаво дим. Айниқса сигир боёқишга жабр. Ориқликдан суяклари терисини туртиб чиққан, оёқлари чалишиб, базўр боради. 10

Бешёғочда қуюқ кўланкали азим толлар остида самоварлар кўп. Кўприк тагидан сув ҳайқириб оқиб туради. Қатор-қатор баққоллар. Мош, гуруч, сабзи-пиёз, туршак, майиз, алвон-алвон моллар.

Сигирга пичагина шу ерда дам бермоқчи бўламиз. Турғун сув бўйнига боғланган отлар, эшаклар тагидан қидириб юриб бир қучоқ беда аралаш хашак топиб келади. 20

— Яхши қилдинг, хумпар, бирпасгина ҳузур қилсин бу жонивор,— дейман ва сигирни четроқдаги бир толга боғлайман.

Чарчаганидан сигирнинг хашакка қарашга ҳам ҳоли йўқ, битта-яримта чимтиб, кавшана бошлайди. Бизлар: «Е, е, мў-мў, е, жонивор, сафар узоқ, ошаб ол!» деб, унинг тумшугига бедани тиқамиз.

Шу пайтда бирдан яҳудийлар ўлик кўтариб ўтиб қолишади. Қариндошлари кўп экан, ҳаммалари ола байроқ тўн кийган, йиғлаб борар эдилар. 30

— Эҳтимол бойлар, дабдабаси жуда зўр,— дейди Турғун.— Дадам айтади, булар ўликни кўмгандан кейин уйга қайтиб, юзта товуқни еб, устидан қулинг ўргилсин яхши мусалласни ичишармиш.

Очиққанимиздан қорнимиз ҳам тиришган. Мен белимдаги суви қочган нонни оламан.

— Сенинг нонинг тура турсин, Турғун, кейин ермиз,— деб қоқ ўртасидан бўламан.

Катта анҳор лабига ўтираммиз-да, нонни бурдалаймиз, бир бурдадан сувга ташлаймиз. Нон роса ивийди, еб яна иккинчи бурдани оқизамиз. Бирпас оқизоқ ўйнаймиз. 40

— Яхшиси шуки, Аскияга бормаймиз. Бир марта

Ойим, бувим ҳаммамиз аравага тушиб, Қатортолга борганмиз, жуда ажойиб жой. Сув кўп, бир томони кетган жарлик, тепа, намозшом бўлди деганда жарга ўғрилар йиғилармиш, хатарли жой, лекин ҳавоси яхши. Сигир ҳам зап тўяди-да, ўт қалин.

Турғунга гапим ёқмайди, бирпас сукут қилгандан кейин ўрнидан ирғиб туради:

— Айнадинг-а, у ер пастқам ер, ўғриларнинг макони, Аския бўлса қулинг ўргилсин жой. Тур, эзмалик қилма!

10 Яна бир оз Қатортолни мақтаб кўрдим, уриндим, аммо Турғунни кўндиролмагандан кейин ноилож унга эргашиб, Аскияга йўл олдим.

Йўл жуда оғир. Ҳаво иссиқ, дим ва чанг. Билқ-билқ, иссиқ тупроққа ботиб бормоқдамиз. Сигир йиқилгундай, Турғун сургаб, мен орқасида ҳайдаб кетмоқдамиз. Борган сари ҳар икки томонда боғлар кўпаймоқда.

— Сигирнинг аҳволи жудаям хароб,— дейман яна Турғунни айнитишга тиришиб.— Мана арпа, беда, картошка ўсипти. Ариқларда ажириқ ўтлар мўл экан. Ажи-

20 риқ сигирнинг жони.

Турғун кўнади:

— Аскияга яқин қолди, майли жиндай ўтласин, кейин яна йўлга тушамиз.

Сигирни ариқ бўйига қўйиб юборамиз-да, ўзимиз бир лаҳза дам оламиз. Урик энди-энди саргайган. Қорнимиз яна очиққан, қолган битта нонни талашиб еб оламиз-да, секин ариқ бўйлаб юрамиз.

Турғун бир дарахт ёнида тўхтаб, атрофга аланглайди.

30 — Ҳеч ким йўқ жой экан. Мусавой, кўксултонни кўр, гиж-гиж!

Мен севишиб кетаман, дарахтга қарайман:

— Вой-бў, жудаям қилипти-я, муш-муш. Эгаси бордир.

Ҳеч ким кўринмайди, сув қуйгандай жимжит!.. У бирдан кўксултонга ўрмалаб чиқа кетади. У жуда эпчил бундай ишларга. Оғзини тўлатади-да, ерга бир ҳовуч ташлайди.

— Ол, е, маза қиласан, қанд. Чиқ сен ҳам, бир тўямиз, қўйниларимизни ҳам тўлдирамиз,— дейди Турғун ва яна баландроқ ўрмалайди.

40 Ердан ҳали ғўра кўксултонни териб ейман.

— Яхши, жуда тотли, қани, ташла,— дейман Турғунга.

— Чиқ, тезроқ,— қистайди Турғун.— Қара, қанча баяландга чиқдим. Ҳамма ёқ яққол кўриниб турипти, маза қиласан. Ҳеч ким йўқ, қўрқма.

Мен энди ортиқ ўйлаб турмайман, эпчиллик билан дарахтга ёпишаман. Бир шохга чиқиб олиб, энди ҳовучимни тўлатиб, қўлимни қўйнимга солганимда, пастдан биров бақиради:

— Ҳаромилар, қани туш!

Юрагим шиф этиб тўхтади, дейман. Шатирлатиб кўк-султонни қираётган Турғун жим бўлиб қолди. Мен аста пастга қарайман: ориққина, лекин новча бир киши ғазаб тўла кўзлари билан бизга тикилиб турибди. Икковимиз ҳам секин пастга тушамиз, у киши икковимизнинг ҳам билакларимиздан чандир қўллари билан маҳкам ушлаб олади.

— Қаердан келдиларинг? Шаҳарданми?

— Ҳа, Тошкентдан келганмиз, шу сигирни бир ўтлатиб кетайлик деган эдик,— дейман секин ерга қараб.

Турғун қовоғи солиқ, жаҳли чиққан ҳолда:

— Аскияга, қариндошларимизникига кетяпмиз. Кўк-султонга эндигина чиққан эдик, қўйворинг,— дейди қўлини тортиб.

Кўксултоннинг эгаси хахолаб кулиб юборади.

— Энди чиқдик дейди-я, бадбахт, қўйнинг лиқ тўла-ку.

Турғун бир қўли билан кескин равишда шимидан қўйлагининг этаklarини тортиб юборади, кўксултон дув этиб ерга тўкилади.

— Шуям матоҳми, тўртта кўксултон-а?! Шунгаям сўкади-я!— дейди Турғун заҳарханда оҳангда.

— Сенда-чи?— мендан сўрайди у киши.

— Йўқ-йўқ, амаки, худо урсин, менда ҳеч нарса йўқ, мана кўринг,— дейман шошилиб.

— Қайси маҳалладансанлар?— сўрайди кўксултоннинг эгаси.

— Ишингиз нима? Қўйворинг!— дейман мен безовталаниб.

— Говкушдан,— жавоб беради Турғун.— Айб менда!

— Ҳа,— кулади кўксултон эгаси,— Говкушданмиз денглар. Говкуш — асли ҳўкиз ўғрилар маҳалласи.

Бирдан шақ этиб, бир шапалоқни Турғуннинг бетига қўйиб юборади у, кейин менга навбат келади-ю, мен

чаққонлик билан энгашаман, қўлларим билан юзимни тўсаман. Шапалоқ тегмайди.

— Хумпар-эй, муғамбир экансан, жазоларингни бераман ҳозир!— дўқ қилади у.

Шу пайтда ёнимизда икки мулойим, нуроний чол тўхтайди:

— Шапалоғингизни узоқдан эшитдик,— дейди бири зиёлинамо чол.— Хўш, нега уряпсиз йигитчаларни?

10 У киши чолларга воқеани қисқача тушунтириб бергандан кейин:

— Болаларнинг шўхлиги-да,— дейди иккинчи чол.— Аста тушунтиринг, яхши гапиринг,— дейди нохуш оҳангда ва бизларга қараб мулойим товуш билан гапирди:— Болаларим, аввало кўксултон пишсин, кейин бу одам ўзи қоқибми, терибми бозорга олиб тушади, кейин сизлар чақага сотиб олишларингиз мумкин. Ана, таомил шундай, ўғилларим, ҳар нарсанинг давоси чақа. Кўксултоннинг эгаси қўлларимизни бўшатади.

20 — Аммо жуда безбет экан булар, қўймасдиму, қариялар аралашди-да.

Қарияларга ичимиздан раҳмат айтиб, дарров қочамиз, улар кулиб қолишади. Сигирнинг олдига югурамиз. Ялқовгина ўт чайнаб юрган сигирни олдимизга солиб жўнаймиз.

— Йўлнинг икки юзи нуқул экин. Сигирни ўтлатишга бўйрадай бўш жой йўқ. Қоп ҳам қўлтиқда қуруқ. Яна бир балога учрамасдан жўнайлик уйга,— ялинаман Турғунга.

30 — Рост айтасан, ўртоқ, сигир нўхатга тегди, тезроқ қочмасак бўлмайди,— дейди Турғун.— Аския хўбам соз жой эди-ю, иш чиппакка чиқди-да. Қара, юзим шапалоқдан лов-лов ёняпти. Баччағарнинг қўли темирдай қаттиқ экан.

— Қариялар келмаганда иш тозаям расво бўларди, зап қутулдик,— дейман сигирни «чуҳ-чуҳ» ҳайдаб.

40 Бешёғочга етгач, тагин жиндай дам оламиз, кейин Тупроққўрғон олдидан айланамиз. Катакдай кичик, ер бағирлаган қинғир-қийшиқ хароб уйларда рус ишчилари яшайди. Унда-бунда хотинлар тўда-тўда йиғилишиб, қандайдир асабий, жаҳли чиққан ҳолда гаплашмоқда. Бирпас ағрайиб тўхтаймиз. Русчани сира тушунмайман, бир мусулмон йигитчадан сўрайман:

— Нима ғавғо, ака?

— Э-э,— дейди йигит,— мастеравойлар, айниқса хотинлари ҳукуматдан норози. Оқ пошшога қарши сўз-лаяпти булар. Озиқ-овқат йўқ, тишимиз гўшт кўрмайдди, деяпти булар.

Хийла узоқ турамыз, қайдандир пайдо бўлган полициячилар дўқ билан хотинларни ҳайдай бошлайди. Хотинлар ҳам бўш келмайдди, сўз жангидан қайтмайдилар, баъзилар тош ҳам отади.

Шу тобда сурон билан миршаблар етиб келади.

Турғун икковимиз шошилиб сигирни ҳайдаймыз. 10

Икковимиз ҳам ўлгудай чарчаганмыз, жазирама офтобда минг азобдан уйга ҳориб-чарчаб етамыз. Вақт охир пешинга яқинлашган, сигир тўймаган, қоп бўш.

— Вой, ўла қолай!— қичиради келин кўзлари ола-йиб.— Барвақт қайтибсизлар, ҳа, ўт қани?

— Э-э,— дейди Турғун,— бутун жаҳон экинзор бўлиб кетибди, ўт ҳам йўқ, ўтлатадиган жой ҳам йўқ. Сигирниям хўп ўлимтик қилибсиз, минг «чуҳ» деганда бир қадам босади-я. Молни шундай боқадими! Уҳ!— дейди Турғун сигирни жойига боғлаб. 20

— Нима қилипти сигирга, попукдай сигир,— дейди келин сигирнинг сиртини силаб.— Нима бало қилдиларинг, боёқшнинг мадори қолмапти. Шунча юриб қоп-ниям бўш олиб келадими, сенинг ҳам шудинг йўқ, ўлинглар илойим,— дейди менга қараб.

Турғун икковимиз ҳам индамаймыз. Шу топда икковимизга ҳам ҳеч қандай хархаша ёқмайди. Аммо келин жаврай бергандан сўнг мен жавоб бераман:

— Келин оёи, кўп ажойиб воқеалар бўлди. Боғдорлар бизни қувлади. Майли, бир кун сигирингизни Оқтепага олиб бориб, ўйнатиб келамиз, хафа бўлманг. 30

Уйга жўнайман.

— Вақтлик қайтибсан?— дейди онам ва аҳволимга разм солиб койинади.— Итдай чарчабсан ўзинг ҳам, сенга нима азоб, шу иссиқда уйда ўтирсанг бўлмасмиди?

Айвоннинг четига ўтириб, секин онамга сўзлай бошлайман.

— Бешёғочга бордик. Мастиравой рус ишчиларнинг хотинлари жуда тўполон кўтаришди. Палисалар, миршаблар ҳайдади уларни. Воқеалар жуда кўп. 40

Онам ҳайрон бўлади:

— Тавба, ростданми? Тинчлик бўлсин-да, замон тинч бўлсин. У шўрликларнинг ҳам аҳволи оғир, ҳаммамизнинг кўрган кунимиз бир.

Она-бола узоқ гаплашиб ўтирамиз.

* * *

Болаликда кўрганларим, эшитганларим ҳаммаси эсимда. Айрим ҳодисалар, хотиралар ҳозир ҳам қуёшдан бир томчи каби ялт этиб кетади хаёлимда.

Умуман айтганда, бизнинг болалик ҳаётимиз бўш, 10 бемаъни — зериктиргич, қайғу-аламга тўла бир ҳаёт бўлган.

Рўза ойлари мен саҳар туришни яхши кўрардим, аммо рўза тутишга сира тоқатим йўқ эди. Эртаси тушда, кўпинча эрталабоқ рўзамни очиб юборардим. Қорним дарров очиб кетарди. Бувимнинг жаҳли чиқар, «Очофат, рўзанинг уволига қолдинг!» деб вайсар эди. «Жилла бўлмаганда рўзанинг бошида, ўртасида, охирида уч кундан тут. Қаноат лозим, қаноат қорин тўйдиради», дерди бувим хуноб бўлиб.

20 — Ҳали кичкинаман, олло таоло кичкиналарнинг оғзи тинмасин, деган. Сиздақа қариганимда тутаман рўзангизни,— деб бувимнинг жигига тегардим.

Онамнинг иши бўлмас ва: «Толиқиб қоласан, ўғлим, рўза бизларга фарз, сабоғингни ўйла!» дер эди холос.

...Рўза оқшомлари Шайхантовурда одам қалин. Бундай кечалар бозоршаб дейилади. Хуфтондан кейин бир тўда болалар Шайхантовурга югурамиз.

Шайхантовурда чироқлар кўп, яқинда электр пайдо бўлган.

30 Чойхоналар тоза, озода, ҳар кун Тўйчи ҳофиз бир тўда музикачилар билан ашула айтади, ҳамма жим, сел бўлиб эшитади. Ошпазлар кабобу манти, палову шўрва пиширишади, уларнинг бозори чаққон!

Бир чеккада болалар, йигитчалар от ўйинида, гармонь билан айланади. У ерда ҳам тиқилинч, киссасида ярим тангаси бўлган ҳар кимса аравасига тушиб маза қилиши мумкин. Аммо биздақа бечоралар кўзимизни лўқ қилиб томоша қиламиз, холос.

40 Кино ҳам бор, тахта девор билан ўралган. Турли олди-қочди картиналар кўрсатилиб туради. Болалар жуда кўп, бозоршабнинг ҳар бурчида тентираб юри-

шади. Дарахт тепаларига қўниб, томоша қиладилар. Полициялар, миршаблар билса жазони беради, қўймайди.

Ҳар хил суратлар — оқ пошшо, унинг оиласи, тўра ва министрлари, Анвар пошшо, Истанбул кўринишлари, халифа ва ҳоказоларни дурбинда кўрсатадиган олифта кийинган, мўйловлари ўсиқ, келишган бир киши бақриб тушунтиради. Бу ерда уч-тўрт киши сиғадиган курси қўйилган ва атрофи парда билан ўралган. У киши вайсаб бўлгандан кейин, одамлар дув этиб чиқиб кетади. У чойгами, нонгами кетганда бизлар астагина дурбинга ёпишамиз. Агарда эгаси келиб қолса, бизни олди-га солиб қувлайди. 10

Баққоллар кичкина-кичкина дўкончаларида ярим кечага қадар савдо қиладилар. Пашмак, турли-туман хил-хил ҳолвалар, писта-бодом, аччиқ-чучук мағизлар, новвот, парвардалар, отнон, хўрозқандлар сероб. Емасак ҳам томоша қилишни яхши кўрамиз.

Шундай қилиб, бозоршабнинг биронта бурчагини қолдирмасдан томоша қилиб келсак ҳам, чарчашни билмаймиз. Саҳар бўлди дегунча мадраса томига, ноғора томошасига югурамиз. Семиз бақалоқ киши катта ноғораларни олов ёқиб қизитиб ўтиради. «Жон амаки, мен қизитай, мен оловга ўтин қалаб юборай», деб ялнамиз ҳаммамиз. Юзи жиддий ифодали бу гўштдор киши: «Бўлди-бўлди, тур, қоч!» деб қойийди. Соат ўн икки бўлишни сабрсизлик билан кутамиз. Нақ ўн икки бўлганда оловга қизиб турган ноғораларнинг «така-тум — бака-банг»и бошланиб кетади. Унга сурнайчи жўр бўлади. Бизлар жим қотиб тинглаймиз. Ноғора базм узоқларга кетади. Ноғора чалиниши — саҳарнинг белгиси. Ёш-қари ҳамма саҳарликка туради. Ошми, шўрвами, шовлами, камбағал бечоралар қуруқ нон-чой тотиниб, рўза тутади. «Қаноат қорин тўйдиради», дейди бобом, у бу сўзни жуда яхши кўради. 20 30

Ноғора-сурнайни бир оз эшитгандан кейин, бу ердан ҳам жўнаб қоламиз. Бувим билан онам ҳар кун мени уришиб қарши олишади.

— Ажинадан, жинлардан қўрқишни, чўчишни билмайсан, — қойийди онам. 40

— Ёлғиз юрибманми, ўртоқларим билан юрибман, — дейман гапимни маъқуллаб.

Бир кун оқшом ҳеч қаерга бормадим. Бир тўда ўртоқларим, ҳар кундаги каби йиғилишиб Шайхантовурга кетишди. Мен зерикканимдан вақтлиқ кўрпага кирдим. Соат ўн ярим эди чамаси, болалар ҳовлиқиб келиб қолишди.

— Тур, Мусавой, эшитдингми гапни?! Оқ пошшо урушга кирипти. Гирмоними, франсми, отинг қурғур бир халқ билан урушармиш. Шайхантовур тўла гап!..— дейди Турғун кўзларини ўйнатиб.

10 — Ростданми?— ўрнимдан ирғиб тураман.

— Оқ пошшо, биласанми, Петербургда яшармиш, ҳа!— дейди яна билимдон Турғун.

— Ҳа, Шайхантовурда чироқлар ёппасига ўчирилди, чуввос тўполон бўлиб кетди. Халқ дув тарқалди!..— дейди болаларнинг бири.

— Нимади?— сўрайди онам ҳовлидан.

Шу пайтда девордан Роҳат келин оиннинг жаранглаган овози эшитилади.

20 — Ўртоқ, воқеани эшитдингизми?— овозини пасайтириб шивирлайди нарвон устида туриб,— уруш бўлармиш, оқ пошшо фармон чиқарипти, эрим ҳовлиқиб келди кўчадан.— Катта-катта бир даста давлатлар урушармиш,— шивирлайди яна Роҳат келин оини,—эрим тушунтирди ҳаммасини.

— Илоҳим, урушнинг юзини биздан терс қилсин,— дейди онам маъюс ҳолда.

Қоронғида туртинган ҳолда отин биби пайдо бўлади:

— О, юртнинг бошига фалокат ағдарилди, эшитдингизми, Шаҳодатбону?

30 — Ҳа, ҳа, эшитдик,— жавоб берадилар ойм билан Роҳат келин оини бир оғиздан.

Отин биби айвонга чиқиб чироқ ёнига ўтиради. Дока рўмолининг бир учини бошига саллачадай бир ўраб, орқага ташлайди. Кўзлари ўткир, ўзи доно, зийрак, шаддод хотин у.

— Расий жуда узоқ, катта мамлакат,— дейди кампир кўзларини бир юмиб очиб.— Боши, поёни йўқ. Мана Туркистон крайни бирпаста қамради олди. Иним айтадики, Некалай пошшонинг қудрати бамисоли бургутдай
40 зўр, аскарлари ҳам ғиж-ғиж, чумолидай беҳисоб, бесаноқ эмиш. Лекин иним айтадики, гирмон пошшоси найрангчи, фаранг эмиш. Ишқилиб, дунёда бир катта маҳшар бўлади-да, Шаҳодатбону! Ишқилиб биз мусул-

монларни худойим ўзи асрасин, ўзи паноҳ бўлсин бошимизга!

— Мусулмонлар қўйдаи ювош, худонинг мўмин бандаси,— дейди онам.

Девордан туриб Роҳат келин оий гапга аралашади:

— Қийин-қийин камбағалларга қийин. Нарх-навони энди кўрасиз, осмонга сапчийди.

Бирпасгина эшитган, билган гапларни тўкиб кўнгилларини бўшатгандан кейин отин биби чиқиб кетади. Роҳат келинойи нарвондан тушади. Турғун бошлиқ ўртоқларим ҳам уйларига жўнайди. Мен узоқ хаёлга чўмаман, бола фикрларим уйқу бермайди. Онам ошни дамлагач, бувимни уйғотади.

— Буви, буви, уруш бошланди, сизнинг хабарингиз йўқ,— дейман сирли товуш билан аста шивирлаб.

— А, нимани сандирайди бу ўзи? Ёмон нафас қилма!— дейди кампир қаттиқ сесканиб.

Мен яна такоррлайман. Бувим энсаси қотиб дейди:

— Уйқум безовта бўлди, ҳар хил тушлар кўрдим. Олло таоло мусулмонларга ўзи меҳрибончилик қилсин. 20 Некалай хўп халқни қисган эди, жазаси энди!— Ариқ лабига ўтириб юз-кўзини шап-шап юва бошлайди.

* * *

Туркистон бойлари, ер эгалари, муштумзўрлар жуда севинадилар. «Оқ пошшо ҳазратлари урушга кирибдилар, албатта ғолибият билан устун чуқурмиз» деб вайсайдилар. Тошкент халқини, камбағал меҳнаткашларни губернатор ва чор полицияси зулм билан, қаттиқлик билан ушлаб туради. Халқ безовта.

— Эҳтиёт бўлиш керак— астагина шивирлаб насихат қилади халфа ва шогирдларга бобом.— Шу кунлари палиса ғиз-ғиз санғиб қолди, чақимчи воқеанавислар урчиб кетди, уларнинг минг хил йўли бор, алдайди-аврайди, сўзга солади, кейин секин лаққа қўлга туширади. Зинҳор-зинҳор турмушимиз оғир, бошимизда фалокат кўп, дардимиз зўр деманглар. Биламиз, турмушимиз ниҳоятда машаққатли. Бечоралар, қашшоқлар кўп, аммо дарди ғазабимиз ичимизда бўлсин. Самоварда, кўча-кўйда жим ўтиринглар, бирорта айғоқчини пайқаб қолсаларинг, дарров тура жўнанглар. 40

Халфалар, шогирдлар кулишади.

— Э-э, ота, бошимизга келганини кўрамиз-да,— дейди қари халфа.

Уйимизда кўшниларнинг кириш-чиқниши кўпайган. Дадам ҳамиша далада юганидан бизнинг уй хотинларнинг йиғилишлари учун энг қулай жой. Улар орасида гап-сўз, миш-миш кўп бўлади. Уғрилардан, саёқлардан, бузуқ эрлардан алвон-алвон мавзуларда сўз очилиб кетади, лекин уруш бошланиши билан бу хилдаги гаплар унутилади. Онабоши кампир — отин биби қариндошлариникидан, инисиникидан эшитган, йиғиб келган гапларини бир-бир айтади.

— Эшитинглар, даҳшатли воқеалар беҳисоб, мамлакатлар иккига бўлиняпти. Ҳамма жойда қаттиқ жанг бошланиб кетганмиш, ҳа!— оғзини кўпиртириб гапирадил кампир.— Оғир-оғир, халққа оғир. Бутун мамлакатлар дўстлик билан, иттифоқлик билан яшасалар бўлмасмиди-я?! Қуриб кетгур пошшолар!.. Ҳар икки томонда аскар чумолидан баттар ғиж-ғиж эмиш. Айниқса денгизларда кемалар нобуд бўлиб қирилаётганмиш. Ҳа, 20 ҳаммаси рост, инимдан эшитдим. Айниқса гирмоннинг найранги каттамиш. Хил-хил дев замбараклар, хил-хил қурооллар. Қўйингчи, таърифга сиғмайди, саноғи қийин.

Қўшнилар уруш ҳақида қайта-қайта эзиб гаплашишади, тағин сўз Тошкентга, турли воқеаларга кўчади.

— Жувонмарг бўлгур Гаффорингиз топиб келди бу гапни,— дейди Роҳат келин ойи ўсма билан туташтирилган қошларини ўйнатиб, тиззасидаги каштани тика-тика.— Уч-тўрт одам самоварда чой ичиб, биттаси шўрлик турмушнинг оғирлигидан ҳасрат қилипти. Четроқда кўриниши бўш-баёвгина, хунуккина, кўзига оқ тушган, калта соқол бир киши ўтирган экан. У жувонмарг воқеанавис, сўз ўғирлаб юрадиган одам экан, ўзини ёлғондакам уйқуга солиб, мудрагандай ўтирган экан. Бирдан ирғиб туриб кетипти-ю: «Қани юринг, хўп ҳасратни тўкдингиз, иғвони кўтардингиз!» деб дўқ билан сургапти шўрлик камбағални. У оғзини очиб, ҳайрон бўлиб қотиб қолипти. Соқолигача титрармиш. Атрофдаги одамлар секин-секин тумтарақай қоча бошлапти. «Бола-чақам кўп, хато қилибман, тақсир, сартарошман, 40 жўжабирдай жонмиз, тавба қилдим, кечиринг!» деб йиғламсираб ялинармиш, Гўрсўхта айғоқчи писанд қилмасмиш, нуқул дўқ қилармиш. Кексалар ўртага тушиб ёлворишипти: «Айлансин болам, ғарибга жабр қилма,

шафқат қилиш керак» дейишти. Сурбет айғоқчи ўлгур камбағал боёқшининг қўлидан маҳкам ушлаб: «Юрасан палисага!» дермиш. Самоварда бир йигит бошини ерга солиб жим ўтирган экан, бирдан ирғиб ўрнидан турипти-ю, айғоқчига: «Бери келинг, сизга гапим бор» деб, четроққа имлапти, алдаб нима балоларни шивирлаган бўпти. Шу пайтда камбағал деразадан ўзини ташлапти, шартта қочипти. Воқеанавис: «Э-э, қани бу гуноҳкор, қочириб юбординглар, аблаҳлар!» деб одамларни сўкармиш. Отаси ҳар кун қоп-қоп машмашаларни топиб келади. Ҳар кун бир орқа супургини тайёрлаб, бозорга чиқади, уни сотиб бўлгунча арава-арава олди-қочди эшитади. Лекин нарх-наво соатлаб ошиб турганмиш. 10

— Ҳа, қийин аҳволга қолдик,— дейди онам.— Нарх-наво осмонга сапчипти. Одамларнинг юрагида ғам-ғуссанинг айни тошган вақти. Айғоқчилар ҳар жойга қулогини суқади-да.

— Бойлар ўлгурнинг пичоғи мой устида. Ҳаммаси қутурган, ҳаммаси олифта, кеккайган, фироқ-димоғли,— дейди Узун Сара қув кўзларини катта очиб, устида кенг ямоқ кўйлак, бошида кир пешонабоғ.— Қирилгурлар данғиллама уйлар, йигирма таноб, ўттиз таноб боғлар, қўш-қўш қўралар солади. Уруш бошланди-ю, ун, ёғ, озик-овқат билан савдо қиладиган янги-янги бойлар туғилипти. Ишқилиб, замон бузилди, яқинда эҳтимол охир замон бўлар... 20

Отин биби замоннинг оғирлигидан, золим подшолардан шикоят қилади.

— Уламо-авлиёларнинг ҳаммаси пулнинг қули бўлиб келган. Мана кўринг, Себзорда катта бир эшон бор,— сўзида давом этади отин биби,— ўзи авлиё одам, кўп муридлари бор, лекин хотин қули. Тўртта хотини бор у зорманданинг, бири биридан кўрклик. Эшон катта эшон ойимни яқинда қўйиб юборди-да, ўн беш яшар популдай бир қизни никоҳлаб олди. Назр қилинипти боёқш. 30

— Э-э,— дейди Узун Сара.— қадимги авлиёлар қолмаган сира, бузилди олам.

Ибодат бувим ҳовлида ғивирлаб, ариқ четларини текислаб, супуриб, чиннидай қилади. У шундай ишларни яхши билади. 40

— Бас-бас! Уламоларга тил тегизманглар, ғийбат-иғвонинг фойдаси йўқ. Уламолар шариятнинг қули. Зо-

лим бойларнинг, қонхўр пошшонинг жазосини берсин худойим. Ишқилиб, оллонинг буюргани бўлади,— дейди бувим қатъий оҳангда.

Қўшнилари бирпас жим бўлишади. Кейин Узун Сара яна аста сўз бошлайди:

— Ҳасратимиздан чанг чиқади. Турмуш кундан-кун қийинлашиб кетяпти. Ғамни ютиб ўтираверамизми, сирасини айтамыз-да.

10 Энди гап уланмайди. Қўшнилари бирин-сирин тарқалишади. Намозгар яқинлашган. Ойим ўчоқ бошига бориб олов ёқади, озгина пиёздоғ қилиб, ёвғон мошхўрдага урина бошлайди.

— Яна мошхўрдами? Чаккага тегди-ку!— дейман онамга зарда билан.

— Қандоқ қилай, бугун палов қилсам бир ҳафта қозон қайнамайди. Даданг ўлгурнинг бепарволигидан куйиб кетаман,— дейди онам астагина.

20 — Қаргама, юрса тирикчиликнинг ғамида юрипти, сенинг, менинг, болаларнинг ташвишида юрипти, ўйнаб юргани йўқ. Қаноат қил, яхши хотин сув келса симиради, тош келса кемиради,— дейди бувим онамга ўқрайиб.

Мен қовоғимни солганимча кўчага чиқиб кетаман. Бир тўда болалар чуввос кўтариб, «кепак-кепак» ўйнамоқда. Мен ҳам ўйинга қўшилиб кетаман.

* * *

30 Халқ ҳаяжонда. Бозорларда, кўча-кўйларда, трамвайларда — ҳамма жойда гап. Подшо ҳазратлари оқоқ қазииш учун мардикорликка Туркистон ўлкасидан, мусулмон йигитларидан олинсин, деб фармон чиқарган. Губернатор жаноб олийлари Туркистон ўлкасининг бутун вилоятларидаги шаҳарларга, қишлоқларга, далаларга, овулларга бу фармонни етказиб хабар қилмоқда.

40 Маҳалланинг ҳокими — элликбоши. «Оқ пошшо ҳазратларининг олий фармони бу, бас, итоат этмоқ фарз. Оқ пошшо ҳазратлари буюрибдими, берамиз мардикор йигитларни. Маҳалланинг энг дев, энг бақувват йигитларини, йигитларнинг сарасини ўзимиз ажратамиз», деб губернаторга ваъда берганмиш ҳамма элликбошилар. Шаҳар фуқароси асабий ва хафа. «Бойларнинг, савдогарларнинг, муштумзўрларнинг арзандалари албатта хатда йўқ», дейди халқ.

Бизнинг Говкуш ҳам тўполон, жанжал. Биз болаларнинг ҳам аввалги шўхлигимиз йўқ.

«Тақсир, бойларнинг, савдогарларнинг ҳам ўғилчаларини битинг рўйхатнинг бошига. Ҳар жойда улар илғор, қани кўрайлик-чи бу гал!» дейди ҳамма бир оғиздан.

Бошида ёзу қиш олифта ўралган салла, эғнида узун жужун камзули, устида ҳамиша кўкрак чўнтакдаги кумуш соатнинг йўғон занжири осиглиқ маҳалламизнинг гердайган элликбошиси тикандай кўзларини ўқрайтириб, қичқиради:

10

— Халойиқ, тарқал, жўна ишингга. Ҳамма иш оллонинг иродаси билан. Бойлар, савдогарлар обрўйимиз, фахримиз, кўр бўлгур гумроҳлар!

— Оллога сиғининг, ибодат қилинг, зероки мушкулларингиз осон бўлғай!— аврайдди тўқлардан бири.

Халқ ғамгин, ғазабкор, юраклари эзилган ҳолда тарқалади. Маҳалланинг бойлари, элликбоши, имом, казозолари аста шивирлашади, маслаҳат қилишади. Уларнинг тили бир, бир ёқадан бош чиқарганлар.

Бир оқшом, ҳар вақтдагидай, тўсатдан дадам даладан келади.

20

— Қозоқлар тинчми ёки у ерда ҳам ғавғоми?— сўрайди онам ва чаққонлик билан дадамга кўрпача соледи, орқасига ёстиқ қўяди.

— Э, нимасини сўрайсан, қиёмат, ур-сур... Дунё бузилди... Қалай, қариндош-уруғлар омонми? Уларнинг аҳволи нечук бўлди экан, деб шошилинич йўлга тушдим. Жуда ваҳима бўлиб кетди далада.

— Қилнинг устида турипти ҳаммаси,— жавоб беради онам хўрсиниб.

30

Дадам тинмай носвой чекади, хомуш ҳолда оғир сукутда ўтиради.

— Худойим сартга, қирғизга, қозоққа — жамийки улусга тинчлик ато қилсин, золимларга инсоф, тавфиқ берсин!— дейди бувим кўзларига ёш олиб.— Расий деган мамлакат жудаям олис эмиш, сарт, қозоқнинг ўспиринлари, авжи қирчиллаган йигитлар... совуқда оч-яланғоч қирилиб кетмасин яна, кулфатга қолдик!

Онам самовар келтиради.

— Ҳеч ташвишланма, қорним тўқ,— носвойни туфлайди дадам.— Чой бўлса бас.

40

Мен қўрқа-писа астагина гапираман:

— Агар Туркистон фуқаролари мардикорликка йиғит бермаса, у юртни қонга ғарқ этаман, депти. Тўп-аслаҳа билан қурулланган аскаримни бир ташлайману кулини кўкка соураман, депти оқ пошшо.

Дадам ҳайрон бўлиб, юзимга бир зум тикилади, кейин аста дейди:

— Уруш қурсин-да. У офат! Лекин Некалай айтганини қилади, қўймайди. Йигитларни оламан дейдимни, албатта олади. Кўпга келган қисмат бу, асло илож 10 йўқ...— Чойни катта-катта ҳўплайди.

— Тур, ўғлим Мусавой, отни охурга бойлагин-да, омбордан икки боғ беда чиқариб сол.

Ўрнимдан сакраб тураман. Отхонага югураман.

* * *

Мақтабимиз Иккинчи Оқмачитга кўчган, бу бизнинг Говкуш маҳаллага яқин, чиройли, янги мачит, қадимги вақф жой.

Домламиз ҳар кун янги-янги ваҳимали хабарлар келтиради.

20 — Болалар, чироқларим?— дейди домлам ғоят хафа ҳолда.— Динимиз муқаддас дин. Ёлғиз оллога ва расул аъзамга сидқидил билан ибодат қилайлик, сиғинайлик. Ёлғиз оллога ишонамиз, ихлос билан динимизни дилда маҳкам тутамиз, юрагимиздаги пок муҳаббат билан бирга асраймиз. Барча мушкулотлар осон бўлсин. Қани, шогирдлар, оллонинг номи билан, гулдурос билан бошлайлик дарсларни!

30 Ҳаммамиз астойдил шавқ билан, диний ҳисларга берилиб, томоқлар қақрагунча, овозлар бўғилгунча ўқиймиз.

Мақтабдан гузар айланиб қайтаётганда, Баландмачитда жанжал, суронга дуч келамиз.

— Нимага жанжал кўтарасан, дейсиз. Кўтарамиз жанжални! Қамбағаллар, косиблар, қашшоқлар, ғариблар — барчамиз «дод» деймиз! Нега тўқларнинг, катта тўраларнинг, бойларнинг олифта бойваччалари қолади-ю, биз кетамиз азобга?! Йўқ, бундай бўлмайди иш, улар ҳам борсин, биз билан бирга борсин, ана шунда чурқ этмай кетаверамиз, кўпга келган тўй деб жўнай- 40 миз. Хўш, нега олаясиз?!— қичқиради ғазабдан тутаққан бир жасур йигит.

— Болам, инсоф қил, чироғим,— эллиқбошига яли-нади бир кекса.— Қамбағалмиз — майли, ночормиз — майли, лекин нега пулдорларнинг ўғилчалари четда қо-ляпти, қани айт?

Бирпас жим ўйланиб туради-да, эллиқбоши кейин асабий ҳолда бўғилиб қичқиради:

— Пасткашлар, ҳаромилар, безбетлар, тарқалинг-лар! Ҳозир палисага хабар қиламан, инларингга даф бўлинглар!

— Осиб юбор-э!— қичқиради биров халқ ичидан.— 10
Зулмдан ўлдик, зарра инсоф борми сизларда?! Қатра виждон борми?!

— Дод! Улдик Некалайдан, золим тўралар дастидан ўлдик!— қичқиради аёллар. Улар турмушдан нолийди-лар, бойлар ва золим амалдорлардан зорланадилар, қарғайдилар.

Эллиқбоши қўрслиқ-қўполлик билан хотинларни жеркиб ташлайди, аммо хотинлар бўш келишмайди:

— Бола бермаймиз!

— Ўзинг бор, гўрсўхта!

— Камбағалларга шу ердаги азобу уқубатлар ҳам етади. Мардикорликка бойваччалар борсин!

— Ҳа, ҳа, тўқлар борсин!— қичқиради аёллар.

Эллиқбоши қизариб, хотинларни сўкади:

— Йўқолинглар, шармандалар, уйда ўтиринглар!

Тошкентнинг тўрт даҳасида, ҳар маҳаллада шундай ғавғо. Шаҳар оловда, халқнинг ғазаби баланд. Урта Осиёнинг бутун шаҳарлари, бутун қишлоқлари зилзила-да. Катталардан эшитар эдим ҳаммасини.

Халқ эллиқбошилар ҳақида турли-турли қўшиқлар 30
ҳам тўқиган. Мана эсимда қолганлари:

Сайдаҳмад томинг баланд,
Томингдан номинг баланд.
Йигитларга қўл қўйган,
Падарингга минг лаънат!

Бахмал пўстин оғир деб
Ўтга солган Сайдаҳмад.
«Йигитни биз берамиз» деб.
Хатга солган Сайдаҳмад.

Ассалому-э алайкум,
Омонмисиз, эллиқбоши?
Мардикорни мен берай, деб,
Қўл қўйдингиз, эллиқбоши.

Бизларни олиб пулларга сотган
Хотин талоқ элликбоши!..

Катта боёнлар, чор ҳукумат вакилларида бошлаб элликбошиларга қадар барчаси ишга тушади.

Олови кўксига тиқилиб турган бир ёнар тоғдай Тошкент чайқалиб кетади, бирдан ғазаби ёрилади.

10 Эрталаб барвақт баққолдан беда олиш учун Баландмачитга тушаман. Гузар асабий, серғалва. Халқ Шайхантовурдан, Себзордан, Кўкчадан Олмазор томон оқмоқда. Хотинлар оқ пошшони қарғаб, дод-фарёд билан йиғлаб эрлар билан бирга бормоқдалар.

Дўконини шошилинич йиғиштираётган баққолдан ялиниб-ёлвориб олган тўрт боғ бедани елкамга ташлаб, уйга югураман.

Отнинг охурига бедани ирғитаман-да, эшикка отиламан. Қир ювиб ўтирган онам орқамдан қичқиради:

— Яна қаерга, дайди, отнинг тагини тозаламайсанми?

Жавоб бермасдан кўчага чопаман.

20 Олмазор кўчасида кетма-кет борган сари қалинлашиб кетаётган тўда-тўда одамлар орасидан гоҳ юғриб, гоҳ тез-тез юриб ўша ердаги оқ уйга — полиция маҳкамасига етаман. Одам қалин. Оломон ғазабда. Маҳкаманинг кенг боғ-ҳовлисининг яшил бўёқ билан сирланган панжараларига ёпишган одамлар ғазабланиб қичқирадилар:

— Лаънати солимлар, бермаймиз болаларимизни! Некалай йўқолсин!

30 — Жувонмарг бўлсин, дод дастидан! — жабр-зулмга қарчи дадил қичқиришади аёллар.

Аёлларнинг йиғи-сиғиси, қарғиш аралаш фарёди, эрларнинг сўкиш-лаънатлашлари еру кўкка сиғмайдиган ваҳимали, суронли, зўр исён.

Маҳкаманинг деразаларидан, эшигидан ранглари ўчган, юзлари ваҳимадан бужмайган тўртта-бешта миршаб кўчинди.

— Гўкол, гумрохлар, лаънатилар! — тупугини сачрашиб кичкиради миршаблар.

40 Уларни ҳеч ким писанд қилмайди. Эрлар, хотинлар ғазаб билан, ҳайқириқ, сурон билан панжарани қарсиллатиб ёриб маҳкаманинг кенг ҳовлисига кирадилар, деразаларга, миршабларга ҳеч нимадан тап тортмасдан тош отадилар. Миршаблар қўрқиб ичкарига яширини-

шади ва панада туриб ўқ узадилар. Оломон бир оз чекинади, аммо бирдан қаҳр-ғазаби ортиб яна ҳаяжонга келади, тағин дув қайтиб, олға сурилади. Халқ тўлқини қайнайди. Бошларидан оёқларига қадар чанг босган эски-туски паранжиларда хотинлар, баъзиларининг чачвонлари орқага ташланган, юзлари очиқ.

— Хоинлар! Муттаҳамлар! Оқ пошшога ўлим! Золимларни янчиб ташлаймиз!— қичқиради омма ғалаёнда.

Золимлиги билан машҳур Мочалов деган полицмейстер эшикни очиб ташқарига чиқади, у ғазабда турган халқ қаршисида оқариб кетади-да, шошилганча ўзини ичкарига олади, эшикни таққа ёпади. 10

Эски шаҳарликларнинг ҳаммаси уни яхши танийди. Қўриниши жойида, погонлари савлатли, устида яхши форма, кенг яғринли, шоп мўйлов, лекин қип-қизил юзидан заҳар томган, ҳамиша қовоғи солиқ, баджаҳл Мочалов кўчада юрганда қарилар, ёшлар, баққоллар, савдогарлар, самоварчилар, ишқилиб дуч келган ҳар кимса қўрқа-писа дарров салом беради. Доимо қўлида учи ингичка махсус қамчи. Мабодо биров ғинг дегудек бўлса, қамчини билан шарт-шурт уриб савайди. Бу ишга у мисли йўқ моҳир. Агар биров билмасданми, кўрмасданми салом бермай ўтиб кетса ҳам «Қизингни...» деб саваб қолади. (Чоризмнинг ашаддий ити эди у.) Мен уни жуда яхши биламан, кўчада учратганимда бир зум тўхтаб қотаман-да, «ассалом» дейман, лекин ичимда-ку, астойдил сўкаман ўзини. 20

Омманинг исёни борган сари тошади, маҳкамани халқ қаттиқ тош бўронга тутиб, ҳамма деразаларни синдиради. Тўсатдан янги шаҳар томондан қилич таққан отлиқ казак солдатлар етиб келади. Мочалов уларни шошилиш равишда чақириб олган. Қиличларини қинидан суғуриб казаклар бирдан халқ устига бостириб келади. Тарс-турс ўқ отиб, оломонни ҳайдайди. Хотинларнинг ёниб қарғашлари, йиғилари, эркакларнинг кинли ҳайқириқлари, сўкишлари янграйди. Йиқилганлар, ярадорлар, ўлганлар кўп. Халқ ноилож, халқ қуролсиз. Баъзи бир ёшларнинг қўлида пичоқлар ялтираб кетади. Оломоннинг зич тўдаси бузилади, мен йиғлаб, маҳкама боғидан чиқаман, халқ билан бирга чекинаман. Полиция қўзғолонни даҳшатли ва шафқатсиз равишда босади. 30 40

Уйда ойимга, бувимга, қўшниларга кўрганларимни батафсил айтаман. Маҳалла аҳли, хотинлар, эрлар фақат шу даҳшатли воқеа устида гап юритишади. Ҳамма изтиробда. Губернатор оқ пошшога телеграмма қоқиб ижозат сўраганмиш, «сартларни қонга гарқ қиламан, шаҳарни ўраб, кул тепага айлантираман», деганмиш, каби хилма-хил мишмишлар...

Девордан Роҳат келиноийи кўринади:

10 — Гаффорингиз кўчадан яна гап топиб келди. Тошкентни замбаракка тутишармиш. Шўримиз қурсин, ни-ма қилдик?— дейди у ранги ўчган ҳолда.

Бувим айвонда кўрпа-ёстиқ қилиб чўзилиб ётибди, у икки-уч ойдан буён бемор — фалаж бўлиб қолган.

— Далага жўнаганимиз маъқул эди-ю,— дейди бувим ойимга қараб,— от-улов қани, у ерда ош-ноннинг иложи йўқ. Қариндошлар хоҳлайдими, хоҳламайдими... Ўзимни ётишим, аҳволим бу, Тошкентни ўт олса ҳам ўтирамиз-да, на чора?..

20 — Йўқ, таваккал!— дейди онам.— Ўлдими, ҳукумат озгина тўполон учун шундай шаҳри азимга ўт қўйдирса.

— Хавф-хатар жуда катта,— дейди бувимнинг ёнида ўтирган Узун Сара,— боёнлар, қорни катталар аравада, отда, извошда секин-секин боғларига, далаларига жўнаб қолишяпти, қийин-қийин камбағалларга қийин. Тошкентни ўт олса ҳам, ер ютса ҳам чўкиб ўтираверамиз.

— Ҳа, бошга келганни кўз кўради. Кўпга келган тўй-да,— дейди қўшни кампир.

30 Узоқ ҳасратлашиб, қўшнилар бирин-сирин уйларига тарқалишади.

Кечқурун мен гузардан айланиб келаман. Гузарда халқ аввалгидан сийрак, баққоллар унда-бунда. Лекин Юсуф гаранг бемалол бедасини сотиб ўтирибди. Қайдандир ҳаллослаганича Турғун етиб келади.

— Кўринмадинг, Мусавой, жуда тўполон бўлди-да.

— Эҳ-э,— дейман жиддий тусда,— авжи тўполонда мен ўшатда эдим, изладим сени, топмадим-ку?

40 — Ҳа, кейинроқ бориб қолдим,— дейди Турғун чаккасини қашиб.— Лекин хотинлар бўш келмади. Иккита аёлга ўқ тегиб, қонга беланиб қолишди. Ҳа, ўзим аниқ кўрдим. Халқ мажақланди, кўплари отларнинг туёқлари остида майиб бўлди. Уққа учганлар озмунчами!

Мен қовоғим солиқ, хафа ҳолда дейман:

— Тошкентга ўт қўйишармиш, ростмикан бу гаплар, Турғун?

— Э, миш-миш гап,— жавоб беради Турғун катталардай.— Бойлар, шаҳардан бошларини олиб қочяпти, пайқадим. Дадам бўлса уйда ўтириб, нукул намоз ўқийди, йиғлаб, алланима дуоларни пичирлайди, худого сиғинади. Баччағар миршаблар аввалгидан баттар қутурапти. Хуллас, зулм ошди, жон халқумга келди, ўртоқ. Тоққами, даштгами кетмаймизми? Нима дейсан? Беғалвагина юрардик-да?

10

— Э, овсар, жонинг ширин-а? Юртга келган жафони бирга тортамыз,— дейман Турғунга.

Шу топда гурс-гурс қадам ташлаб бир тўда пиёда солдатлар аравага ортган замбараклар билан Эски шаҳар томонга ўтиб кетади.

Гузардаги одамларнинг қовоқлари солиқ, жим ўтирадилар. Бизлар ҳам чурқ этмай уйга жўнаймиз.

Кўрганларимни онамга бир-бир айтаман.

— Олло таолонинг ўзи раҳм қилсин, бошимиздан кулфатларни даф қилсин!— дейди онам узун уҳ тортиб.

20

Ғаффор ака овозини баланд қўйиб ҳовлисида гапиради:

— Қўрқманглар, ҳаммаси пўписа. Ҳукумат ўлдими, Тошкентдай шаҳри азимни куйдирадими? Ўзигаям шаҳар керак!

Биз бир оз тишчланамиз. Аста, узоқ гаплашиб ўтирамыз. Кўрпаларни эндигина ёйиб, ётишга тайёрланар эканмыз, дадам кириб келади. Ойим ва мен кўрган, эшитганларимизни айтамыз. Дадам жим, сўзсиз ерга қараб узоқ ўтиради.

30

— Шаҳар жуда хавф-хатарда, сабр қиламыз, таваккал...— дейди секин.

* * *

Эски шаҳардаги машҳур хонақога солдатлар тўпланган. Эртаси соат ўн бир-ўн иккиларда у ерга Турғун иккаламиз қўрқа-писа борамиз. Солдатлар у ёқ-бу ёққа юриб туришибди. Секин қочамиз.

Хотиримда йўқ, солдатлар икки-уч кундан кейин Янги шаҳарга қайтиб кетди чоғи.

Николайнинг айтгани бўлади. Ўрта Осиё халқларининг йигитлари, камбағал меҳнаткашларнинг болалари чертиб сараланди.

40

«Оқ пошшо ҳазрати олийларига ихлос билан хизмат қилинглар, гуноҳларингизни ювасизлар, оқ пошшонинг ҳиммати кенг, сизларни кечирадилар», деб халққа вайсайди мингбоши ва элликбошилар.

Шундай қилиб, золим Николайнинг яна бир зулми халқнинг қалбини қон билан, дард билан тўлатади.

* * *

10 Бизнинг маҳаллада ҳам мотам. Сафарга тайёрланган йигитлар йиғи-сиғи қилиб, қариндошлари билан, бола-чақалари билан хайрлашадилар. Кўчамизда қиёмат, сурон. Мен, Турғун, Аъзам, Аҳмад бир тўда ўртоқларимиз билан Баландмачит гузарига тушамиз. Одамлар отлиқ, арава, трамвайда, аксари пиёда вокзалга қараб кетмоқда. Биз ҳам эргашамиз. Турғун бўлса трамвайга осилиб жўнаб қолади.

— Князнинг боғи олдида сизларни пойлаб тураман,— деб қичқиради бизга у трамвайда кета туриб.

— Хумпар шум-да, а?— кулади Аъзам.

20 — Шарақ этиб шапалоқ ейди кандўхтирдан,— дейди Аҳмад.

Юра-юра чарчаб князнинг боғига етамиз. Узоқдан, боғ олдида у ёқ-бу ёққа юриб бизни кутиб турган Турғунни кўрамиз. Аъзам уни уришади.

— Нима бўпти, маза қилиб келдим, кандўхтир ҳам кўрди, индамади,— дейди Турғун мақтаниб.

— Ёлғон ҳаммаси — дейди Аҳмад.— Агар кандўхтир кўрса, терингни шиларди.

30 Князь боғини тўхтаб-тўхтаб, панжарасидан томоша қиламиз. Дарахтлар юксак, қуюқ кўланкали озода хиёбонлар... Ҳашаматли кўркам сарой... Ҳавасимиз келади. Бир киши сув селиб юрибди. Эшик олдида ярақлаган ажойиб юмшоқ извош. Йилтираган икки асоғ арғумоқ ер тепади. Олифта кийинган извошчи — рус йигит кеккайиб ўтирибди.

Биз секин извошга яқинлашамиз. Эшикда турган қоровул гулдироқ йўғон товуш билан қичқиради:

— Жўналаринг! Нима қилиб юрибсанлар?! Князь чиқиб қолса борми!

40 Биз қочамиз. Шу тариқа унда-бунда тўхтаб, ҳориб, ахир вокзалга етамиз. Вокзалда баққоллар, магазинлар, сув сотадиган дўконлар кўп. Водопроводдан галма-гал тўйиб сув ичамиз, жуда чанқаганмиз.

Вокзалда одам қалин, йиғи-сиғи, тўполон. Биз одамлар орасида юриб, ўзимизнинг Говкуш маҳалла йигитларини узоқ қидирамиз, лекин тополмаймиз. Амакимнинг ўғли, ёш йигитча Мўмин акам ҳам жўнаб кетяпти. Мен йиғлаб, уни излайман, тополмайман.

Паровозлар пишқириб туради, гоҳ-гоҳ бирдан гудок чалиб юборади, чўчиб тушамиз.

Бир четда бир тўда қозилар, уламолар туришибди. Улар орасида биттаси нотиқлик қилмоқда, узоқдан эшитаман:

10

— Подшоҳ ҳазрати олийлари ҳозир зўр муҳорибада, бошларида кўп мушкулотлар бор, садоқат билан ишлагайсиз, йигитлар!

Яна алланималарни гапиради, эшитолмайман.

Тўсатдан поезд кўзғалади. Йиғи-сиғи авжига чиқади. Поезд ғиз этади-ю, кетади-қолади. Мен қичқириб йиғлайман.

— Бас, йиғлама, бир кун аканг келиб қолади,— дейди Аҳмад елкамдан қучиб.

Кўздан йўқолган поезд орқасидан қараб узоқ тура- 20 миз.

— Кетдик, қорин ҳам шундай очдики, пиёзнинг пўсти бўлиб кетди,— дейди Турғун бизни кетишга қистаб.

Халқ яна отда, трамвайда, пиёда жўнайди. Ҳамма мотамда.

Чарчаб келсам, ҳовлида йиғидан кўзлари хун бўлган Тожи бувим Мўмин акамни гапириб, ҳасрат қилиб ўтирибди.

— Кеч қолдинг-э, жуда хавотир олдим, вокзалгаям бордингми? Мўмин акангни кўрдингми?— сўрайди онам 30 мендан.

Бир зум ўйланиб қоламан, кейин юзимга тикилиб турган Тожи бувимга қараб гапираман:

— Кўрдим, Мўмин акамни қидириб кўп йигитлар орасидан топиб хайрлашдим, ҳаммага салом дегин, яқинда келиб қоламиз, хафа бўлишмасин, деди Мўмин акам.

Тожи бувим ҳўнграб йиғлаб юборади.

Бувимнинг ва онамнинг турли-туман саволларига калта-калта жавоб бераман, кўрган воқеаларим таассуротида узоқ сукутда ўтираман, қулоқларимда халқнинг гулдурос овози... 40

Дадам ҳам вокзалга борган экан. Кеч, хафа ҳолда чарчаб, уйга қайтади. Эртаси саҳарлаб тагин далага жўнайди.

* * *

Домлам қуръон ўқийди, беморларга даво, деб лаган-чаларга, коса-пиёлаларга дуолар битади, қори болалар шўхлик қилса шақ-шақ уради, чарчаганда бирпас мудраб ҳам олади. Қоронғи туша бошлаганда, намозшомда бизни озод қилади.

10 Бир вақт мен Сўфи Оллоёрни ўқиётганимда, зимдан қулоқ солиб ўтирган домлам:

— Сувдай силлиқ ўқийсан, бали-балли, ўғилчам!— дейди кулиб.

— Сўфи Оллоёрни уч карра ўқиб туширдим, кўп ғазалларини ёддан ҳам биламан!— жавоб бераман уялиб.

— Ростданми!— сўрайди домлам таажжубланиб.— Пишиқсан-да ўзинг ҳам, боракалло! Эртага Навойни бошлаймиз. Лекин шарт шуки, ёглиқ ош, бир сават нон, кейин сурати каттакон пул, уқдингми?— илжаяди у.

30 Кечқурун онамга ялинаман. «Хўп» дейди онам, лекин бирпас сукутдан сўнг:

— Қимматчилик, болам, домланг қурмагур паловни яхши кўради, биламан, лекин эплаштиролмайман, бир сават кулча билан беш сўм пул бераман, майли...— дейди онам орқамга қоқиб.

Эртаси бир сават нон билан, хотиримда йўқ, беш сўмми пул беради онам (пулнинг қадри кундан-кун кета бошлаган). Жилдимга Навой ғазалиётини солиб, 30 мактабга хушнуд жўнайман.

Домлам қўлимдан китобни олиб олдидаги пастак тахта курси устига қўяди-да:

— Қани, бошлаймиз, бисмилло!— дейди ва салмоқ билан битта-битта ўқий бошлайди.

Мен эргашаман:

Ашрақат мин акси шамсил-қаъси анворул — худо,
Ёр аксин майда кўр деб, жомдин чиқди садо.

Файр нақшидин кўнгул жомида бўлса занги ғам,
Йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.

40 Эй, хуш ул майким, анга зарф ўлса бир сингон сафол,
Жом ўлур гетинамо Жамшид, ани ичган гадо.

Кўнглим ёришиб, равшан бўлиб кетади, рамзлари, ҳикматлари, пишиқ рангдор қофиялари гўё кўнглимга тўлади. Байтлари ишқий, фалсафий, чуқур мазмунли.

— Навоийнинг ғазаллари ишқий, аммо у оллонинг ошиқи, шу сабабданким, байтлари пок муҳаббатни куйлайди. Уқий бер, бориб-бориб тушунасан,— дейди домлам.

Ҳақиқатан, Навоий менда пок севги яратади. Унинг шеърларини завқ билан, чуқур ҳис билан ўқийман. Пок муҳаббатни, чуқур маънони, ёқимли ҳисни илк дафъа 10 Навоийдан ўрганаман.

* * *

Яна баҳор. Дарахтлар секин-секин куртаклана бошлаган. Қосиблар, уларнинг халфа, шогирдлари баҳорни айниқса яхши кўрадилар. Деҳқонлар бўлса тоқатсизлик билан баҳорга интизор.

Баҳор серзавқ, рангдор фасл. Ҳали қарасангиз тоғлардан карвон-карвон булутлар келади-да, ёмғир сел бўлиб қуйилади, ҳали қарасангиз, дарров булутлар тарқалади, осмон ойнадай мусаффо бўлади. Кулган 20 қуёшдан олам ярқираб кетади.

Маҳаллада болалар томма-том юриб, варраклар, катта, баҳайбат қуроқлар учирадилар. Мен ҳам, одатдагидек, ашаддий варракчиман. Мактабдан кела солиб нари-бери қуюқми-сууюқми бор таомдан тамадди қиламан-да, нарвондан томга физиллаб чиқиб, қуроқни учираман. Мабодо қуроғим йиртилса борми, дарҳол ҳужрага тиқилиб, янгисини ясашга киришаман. Савағични баққолдан олиб келаман, ширачни ялиниб-ёлвориб бобомдан оламан. Лекин қуроқни савлатли ва чиройли 30 ясашга уринаман. Агар ҳаво варракбоп бўлиб шамол турса, варракни шошиб-пишиб ширачлайман-да, қуримасданоқ кўтариб томга югураман. Шамол турганда қоронғи кечаларнинг қоқ ярмисида бўлса ҳам чиллақдаги ипнинг ҳаммасини қўйиб, устунга боғлайман ва қуроқнинг вағиллаб учганини завқ билан эшитиб ўтираман.

Агар биронтамизнинг қуроғимиз узилса, болалар чуввос кўтарамиз. Айниқса узилган қуроқ бошқа маҳалладан бўлса мен ва ўртоқларим у тушар-тушмас 40 талашиб-тортишиб талон қилиб олишга шошилаемиз.

Оқмачитдан, Дегрездан қуроқ эгалари томма-том ошиб, югурганча келишади. Ана шунда бўлади жиқ-жиқ муштлаш, уриш, жанг!..

Бир куни, мартнинг бошларидамикан, жума куни шекилли, эрталабдан гузарда ўйнаб юрарканман, катталар орасидан чақмоқдай бир гап қулоғимга чалинади:

— Некалай тахтдан тушди!

— Золимдан қутулдик!

10 — Тожи тахти парчalandи!

— Даф бўлсин Некалай, очликдан, муҳтожликдан ўлдик-ку!

Дув-дув гап.

Генерал-губернатор халққа Петроград воқеаларини билдирмай, биринчи кунги телеграммаларни босиб ўтирганига қарамасдан, халқ бор гапни билиб олибди.

Эртаси чойдан кейин шошиб кўчага югураман. Гузарда ҳар кимнинг сўзига қулоқ соламан. Бирдан Хадрадан зиёлинамо одамлар кўринади. Ораларида битта-
20 яримта косиблар, камбағаллар ҳам бор. Чала-чулпа аллақандай музыка эшитилади, унинг оҳангини ҳам пайқаб бўлмайди. Оркестр яқинда расм бўлган, музикачилар халқдан чиққан ҳаваскорлар.

— Тавба, музыка деган нарса чиқибди-я, эшитдингизми?— сўрайди бир баққол иккинчисидан.

— Ёпирай!— дейди фақат иккинчиси ёқасини ушлаб.

— Битди истибдод! Қонхўр, золим Некалай даф бўлди! Яшасин вақтли ҳукумат!— қичқиради зиёлилар ва янги шаҳар томон ўтиб кетадилар.

30 Бизнинг гузар халқи ҳам дув этиб янги шаҳар томон йўл олади, биз бир тўда болалар уларга эргашамиз.

Янги шаҳарда рус ишчилари, рус зиёлилари кўп. Нотиқ бир рус ишчи ҳарорат билан, завқ билан ниманидир гапирмоқда, Русчадан бирорта сўз билмаганимдан, ҳеч нарса англамайман. Фақат одамларнинг кўзлари ва юзлари ифодасидан бирор нарса англашга тиришаман.

Уйга ҳориб пешинда қайтаман ва кўрган-эшитганларимни бир-бир онамга гапириб бераман.

40 — Хуллас, ифлос, бадбахт, золим Некалай тахтдан ағанади, жаҳаннамга кетди, эшитдимки, вақтли ҳукумат деган нарса мамлакатнинг жиловини қўлига олармиш...

— Эшитдик, эшитдик, қўшнилардан эшитдик, Роҳат ҳам топиб келди бу гапни. Жувонмарг Некалай даф бўлди, ажаб бўлди!— дейди онам бувимга қараб.

* * *

Вақт, замон, воқеалар буюк суръат билан кетмоқда.

Бойлар, ер эгалари, савдогарлар аввалгидан баттар қутурмоқда. Дабдабали, ҳашаматли тўйлар, базмлар, зиёфатлар, айшу ишратлар тинмайди... Лекин халқ юпун-яланғоч, камбағаллар, етим-бечоралар бир бурда нонга зор. Уламолар бўлса вақфдан катта-катта даромад олади. Муваққат ҳукумат, бойлар ва ер эгалари деҳқонларни, ишчиларни алдайди. «Урушдан кейин, буюк ғалабаларга етишгандан кейин ер-сув масаласи ҳал бўлади», деб ёлғон ваъдалар билан буларнинг қўйиларини пуч ёнғоққа тўлдирдилар.

Уламолар ва жадидлар низо чиқариб, жанжал, урсур, тўполок кўтардилар. Арабча, форсча гаплар, ҳайбатли диний иборалар билан жар соладилар. Уламоларнинг мураккаб тилига халқ тушунмайди.

Жадидлар: «Миллатни маърифат йўлига соламиниз, Туркистон ўлкаси муқаддасдир, боёнларимиз йўл бошлайди!» деб айюҳаннос соладилар. Жадидлар билан бойлар «Шўроғи ислом»ни ташкил қилади. Уламолар эса «Уламо жамияти» деган диний жамиятни ташкил қилади.

Эс-эс ёдимда, июнда думага сайлов бўлади. Сайлов қизгин талаш, жанжал билан давом этади. Бутун уламо оёққа туради. Тескаричи руслар, бойлар уларга қўшилиб бирга иш кўради. Халқ тушунмасдан уламолар ташвиқотига учади — авомларга дин бўлса бас. Уламолар ташвиқотга астойдил киришади. Шундай қилиб булар Эски шаҳарда ниятларига эришадилар.

30 июль куни. Баландмачитда тумонат халқ сайловга йиғилган. Сайлов натижасидан мамнун уламолар «Иброз ташаккур» деб, бир ташаккурнома босиб тарқатадилар. Болалар, ўртоқларимдан бири «ўқи» деб менга бир нусха тутқазишади. (Мазмуни диний эканини биламан, лекин тафсили хотирамдан чиқиб кетган. Яқинда онамдан қолган эски китоблар орасидан қидириб топдим, тубанда келтираман):

«Ҳамдлар ўлсин. Диёнатпарвар, ғайрат ва ҳамият

- эгаси бўлган Тошкент мусулмон аҳолиси ушбу 1917 йилда 30 июль гиласни сайловида ўз зиммаларига лозим ва вожиб бўлган миллий вазифаларни ва муҳим бурчларни ўтаб дунёда раҳбар ва охиратда шафоатлари мамул бўлган ва умидланган уламо киромларин изларидан юруб ва деган сўзларига балтуъ ва алруғба амалда бўлунуб ҳусн-эътиқод ва самим қалб ила ҳар бир маҳалла аҳллари ўз участкаларига эрта билан соат 9 дан ҳозир бўлуб қўлларидаги сайлов конвертини азиз
- 10 имонларидек маҳкам сақлаб, неча маккор ва фребгарларни шайтонат васвасасига қулоқ бермасдан камол сабр ва матонат ила тўрт ва беш соат тўхтамакка тўғри келса ҳам калалат ва малолатга йўл бермасдан деҳқонлар саҳродан тушуб қору борларини ва аҳл ва аёлларини ёлғуз худоға тобшуруб мўйсафидлар эса ёшлардек, бетоблар эса тандростлардек бир-бирларига озорсиз жанг ва жадал қилмасдан ушбу издаҳом ва қўрқинч бўлган офир сайловни ниҳоят тинч ва ғоят осойишталик ила ўтқарулари ва келажакда бахтиёр ва масудона яшамоқлари учун ўз манфаат ва фойдалари қаю тарафга давуш бермакда эканин ақл ва виждонлари илан ўзлари билиб ўшал тараф исфискасини ўз ихтиёру рағбатлари ила қабул айлаб, молик бўлган соқаларини ҳеч аҳдидан иқроҳ ва ижборсиз ўз жойига тобшурурлар.

Боракалло, яшасун ҳақиқий мусулмонлар ва самий диндошлар, қутлуғ ўлсун ҳурият кунларингиз ва муборақ ўлсун янги думаларингиз».

- 30 Тили ҳам, мазмун ҳам халққа ёт бўлган бу узундан-узоқ мурожаатнома билан уламолар меҳнаткашларни чалғитиш, курашдан четга тортишни кўзлар эдилар. Улар динни қурол қилиб халқни алдашга, аврашга моҳир эдилар.

Фожиали кунлар. Уламолар ҳамма ёқни эгаллаган, бутун ишни бошга кийган, жадидлар бўлса буржуазия билан бутунлай офиз-бурун ўпишган, улар «Миллат!» деб вайсайдилар, лекин бутун нажотни буржуазиядан кутадилар.

* * *

- 40 Аравада кетмоқдаман. Аравакаш мулойимгина, яхши чол. Бақувват, семиз қорабайир от қўшилган аравага ёзги қизил олма ортилган. Вақт пешин. Қуёш ёл-

қини тошқинда, дим ҳаво нафасни бўғади, аравада лоҳас бораман. Йўлда билқ-билқ тупроқнинг чанги от туёқларидан, арава ортидан булутдай кўтарилади. Осмондан нур сели ёғади. Кўкатлар, ўсимликлар сарғайиб, қовжирай бошлаган. Қаршидаги улуғвор тоғлар, уваларни томоша қилиб, хаёлга ботган ҳолда, аравада лиқиллаб, ланж бораман.

— Ота, иссиқ жуда даҳшатли-ку, бекат олисми?— сўрайман пешона теримни артиб.

Устида кир яктак, бошига кир қалпоғини бостириб кийиб олган, қотмадан келган, сийрак соқолли аравакаш эринчоқлик билан жавоб беради: 10

— Бекат узоқ, ўғлим, пича сабр қил, авжи саратон. Майли исисин, арпа-буғдой, жамики мевалар авжи пичадиган вақт, майли, чироғим исисин. Қуёш зўр ҳикматли нарса. Иссиқнинг фойдаси кўп. Беморлар қумга, тупроққа тушиб, дардига даво топади. Ишқилиб, ҳамма нарсага қуёшнинг нафи тегади, бебаҳо нарса.

— Ота, бекатни сўраяпман, қанча чақирим қолди?— дейман яна тоқатсизланиб. 20

— Олис, олис сабр қил!— дейди чол отни қамчилаб.

Бир оз сукутдан кейин кулимсираб гапиради:

— Ашула айт ёки қуръони каримдан таъсири бир сурани ўқиб юбор. Мен етим қолиб, мактаб юзини кўрмадим, ўғлим,— дейди у ўксинган оҳангда.

Мен уйқудан уйғонгандай бирдан ёришиб кетаман.

— Қуръонни такрор-такрор ўқиб зерикканман. У бошдан-оёқ бутун арабча, тушунмаймиз, ота, маъносини кўпчилик домлаларнинг ўзлари ҳам билишмайди. Кўшиқ айтишни сира билмайман, уқувим йўқ. 30

— Тавба, овозим кепчик дегин, ука!— кулади чол.

Мен чолнинг гапидан таъсирланаман, жиддий тусда дейман:

— Ота, бир воқеани гапириб бераман сизга, ҳақиқатан бошимдан ўтган, чин нарса.

— Қани, гапир,— дейди аравакаш қизиқиб.

— Бир кун дадам хат ёзиб мени Янгибозорга чақирди. Мен жуда суюндим, тезроқ жўнашнинг пайига тушдим. Бозорда дадамнинг ўша томонда турадиган яқин бир ошнасини кўриб қолдим. Бозордан жуда келишган жийрон от олган экан. Шу отда кетишнинг мумкин, деди. Янгибозорда отни ўғлига топширишимни уқтирди. Кечқурун отни бизнинг ҳовлига олиб келадиган бўлди, от 40

- минишни биласанми, деб қайта-қайта сўради. «Э, билганда қандоқ!» дедим керилиб. Дадамнинг ошнаси хахолаб кулди. Кейин Хадрада турадиган янгибозорчи Қосим чўтир деган бир аравакашни қидириб бориб йўлиқдим. У, эрта-индин Янгибозорга жўнайман, деган эди. Яғриндор, мўйловли, бароқ қошли, баджаҳл киши эди. Овқат еб ўтирган экан: «Кел, ўғлим, даданга хат олиб келдингми?» деб сўради шўрва лиқ тўла катта бир косани бошига кўтариб. Бир четда урвақа-чурвақа бир
- 10 тўда болалари талашиб-тортишиб ҳандалак ейишяпти. «Шўрвадан опке, ҳей, қаердасан? Мусавой келди!» деб қичқирди ошхона томонга қараб. «Раҳмат», дедим. Ҳозир овқатланиб келганимни айтдим. Кейин муддаога ўтиб, Янгибозорга қачон кетишини сўрадим, кимдан от топганимни айтдим. Мени бирга ола кетишини илтимос қилдим. «Уша қашқа бурун от бердим-я? Зиқнаям одамгарчилик қилишни билар экан!» деб масхара қилди. Кейин эртаси барвақт тайёр бўлишимни уқтирди, бирга жўнайдиган бўлдик. Жуда суюниб уйга қайтдим, ойим ҳам ҳамроҳ топилганига хурсанд бўлиб, дарров мени сафарга тайёрлаш тараддудига киришди. Қувончимдан теримга сиғмай Турғун деган ўртоғимникига югурдим. Отасининг бир нимадан жаҳли кўзиб, ўртоғимни хўп савалаб, кўчага чиқиб кетган экан. Қовоғи солиқ, кўзлари жиққа ёш. Ҳайрон бўлдим, нима гап ўтганини сўрадим. Ўртоғим бирдан кулиб юборди, ўзи жуда серзавқ дали-ғули, шўх бола. Қўлини силтади: «Э, кўявер, дунёнинг шундай даҳмазалари кўп. Ўзинг ниманинг ташвишида юрибсан, хумпар?» деб сўради мендан.
- 30 Эрталаб саҳарда Янгибозорга жўнашимни, қулинг ўргилсин жийрон от топганимни мақтаниб гапирдим. «Ростданми, йўғ-э!» деди, ишонқирамади ўртоғим. «Худо урсин, ҳали кечқурун кўрасан, уҳ, отки, оламда якка!» дедим ҳовлиқиб. Бирпас ўйланиб қолдим, кейин яна тўқишга тушдим: «Дадамнинг ошнаси, қалин дўсти бозордан олган янги от, қозоқ оти, таърифиди зўр, улоқ чопса биринчи эмиш пойгада, фир этармишу маррага ўзи биринчи бориб турармиш, отни олдига туширмасмиш, барча оломон офарин дермиш». Турғун ҳайрон бўлиб
- 40 қолди. Шу тобда бир тўда ўртоқларим аллақаяқдан келиб қолишди. Янгибозорга кетаётганимни уларга ҳам айтдим. Болалар индашмади. Уйинга киришиб кетдик. Дадамнинг ошнаси отни ҳуфтонда ташлаб кетди. Қо-

ронғи эди, лекин дарров синчиклаб разм солдим — бўйи ўртача, семизлигидан йилтирайди, ювошгина от экан. Югани янги, лекин эгари жўн, кўримсиз эди, ёқмади. Отни ойимга жуда мақтадим, олдига бир қучоқ беда ташладим, бўйинини силадим, ювош экан, деб ўйладим ичимда. Бир нимадан шу тобда ҳуркди шекилли, бирдан орқа оёқларини кўтариб ташлади. Қўрқиб ўзимни четга олдим. Эрталаб ухлаб қолишдан қўрқиб, барвақт ётдим, лекин қани уйқум келса, шодлигимдан сира кўзим юмилмайди. Ойим лампа ёнига ўтириб, жияк тўқишга киришди. Ойимга, саҳарда юлдузлар ботмасдан уйғотинг, деб тайинладим. «Ухла, ухла сафаринг узоқ, тиниқиб ол, ўғлим», деди ойим. Аранг уйқуга кетдим.— Сўзимни бўлиб, бир оз сукут қиламан.

Аравакаш чол носвой чекиб, отни қамчи билан астагина уриб қўяди. От боёқиш тердан сув бўлиб кетган, раҳмим келади.

— Қани, гапир эртагингни,— дейди аравакаш қалпоғини яна ҳам бостириб.

Мен куламан.

— Эрмак-да,— дейди аравакаш ва қамчини билан этигининг чангини қоқиб қўяди.

— Шундай қилиб, базўр уйқуга кетдим. Бир вақт чўчиб уйғондим-да, сапчиб ўрнимдан турдим. Ой хира, осмон ёришганроқ, унда-бунда булутлар юрипти. Ойим бошини кўтарди. «Ҳали вақтлик, ўғлим, ётатур», деди. Индамадим, кийина бошладим. Ойим туриб, чироқ ёқди. Кампир ҳам уйғонган эди, ғивирлаб туриб ўтирди. «Ёлғиз ўғлимга салом айт, йўлда ҳазир бўл, отни эҳтиёт қил», деб тайинлади, дуо қилди. Апир-шапир ювиндим-да, хуржунни орқалаб, қўлимда қамчин, отхонага кирдим. Отни эгарлаб, хуржунни эгар устига ташладим, кейин отни етаклаб, кўчага чиқдим. Ойим: «Вақтлик шекилли, ўғлим, эҳтиёт бўл, омон бўл!» деб ташвиш билан хайрлашди, дуо қилиб қолди. «Ёпирай!» деб бир сакрадим, базўр эгарга чиқиб олдим. «Чух!» деб аста қамчи урган эдим, от жонивор йўрғалаб кетди. Кўчалар зим-зиё, жимжит, ҳеч ким йўқ. Югани маҳкам ушлаб кетяпман. Хадрага етганда, жин кўчага — дадамнинг ошнасининг кўчасига қайрилдим. Икки табақали ўймакор эски эшик олдида тўхтаб, қамчи дастаси билан эшикни шақ-шақ урдим. Жимжит. Бир оз қулоқ солиб кутдим, ҳеч ким чиқавермагандан кейин қаттиқроқ яна

- устма-уст бир неча марта эшикни қоқдим. Ҳеч ким чиқмади, кўча қоронғи, баъзан итларнинг ҳургани эшитиларди, холос. Кечиккан бўлсам, кетиб қолганмикан, деб ўйладим ичимда. Яна бир марта қаттиқроқ қоқиб кўрдим-да, ортиқ кутмадим, сабрим чидамади, унинг кетганлигига ишондим, «чуҳ!» деб отга қаттиқ бир қамчи урдим-да, жўнадим. Йўл-йўлакай ҳеч ким учрамайди, фақат унда-мунда мудраб ўтирган қоровуллар кўринади. Тахтапулда даҳшатли гувиллаб оқаётган Калковуз
- 10 кўпригидан ўтаётганимда жимжит кўчаларни отимнинг дукури тўлдириб юборгандай бўлди. Шунда мен ҳам ҳали тонг отмаганлигини пайқадим, «аттанг, шошибман-да, вақтлик уйғонибман», дедим ўз-ўзимга. Кўнглимга ваҳима тушса ҳам «Таваккал!» деб отни қамчилардим. Юнусободга ўтдим. Дарахтларнинг шовиллаши, қамишларнинг шатир-шутури ваҳимани борган сайин оширади, лекин нуқул отни қамчилайман, тезроқ бирор чойхонага етиб олишни мўлжаллайман. Онда сонда деҳқонларнинг уйлари кўринади, итларнинг во-виллагани эшитилади. Бир вақт қарасам узоқда, йўлнинг четида бир қора кўриняпти, яқинлашишим билан у аста йўлнинг ўртасига тушди. Мен яқинлашганимда: «Тўхта, бола, шаҳардан чиқдингми?— деб сўради мендан хунук бўғиқ овоз билан бошига бостириб телпак кийган, сийрак соқолли пакана киши,— Туш отдан!» деди отнинг жиловига қўл узатиб. «Жон ака, йўлимни тўсманг, Янгибозорга кетяпман, эҳтимол ҳазилдир, лекин отни бермайман», дейман кескин. «Яхшилик билан туш, бўлмаса хафа қиламан!» деб хириллайди пакана.
- 30 «Хўп, хўп, ҳозир тушаман», дейман, лекин юрагим шув этиб кетади, жонҳолатда жиловни иккинчи томонга қараб силтаб юбораман. От ҳуркиб кетади, сакраб депсинади, устма-уст қамчи соламан. От пишқириб, чопиб кетади, эҳтимол от ҳам одамнинг ёмон шарпасини пайқагандир, қаттиқ чопади. Орқамдан «Бадбахт!» деб қичқиргани-ю, думаланиб қувлаганини эшитаман, лекин от бир зумда елдай учиб узоққа олиб кетади. Яна ҳамма ёқ жим-жит. Фақат юрагимнинг гурс-гурс ургани, отимнинг дукурини эшитаман. Тонг энди-энди оқара бош-лади шекилли, битта-яримта одам кўринди. Энди йўлтўсардан қутулганимга ишондим, отни ҳам секинроқ йўрттирдим. Шабада эсиб, осмоннинг чети қизара бошлаганда, мен Фишткўприкка етиб, чойхона олдида тўх-

тадим. Самоварчи ўрнидан туриб, тагидаги ямоқ кўр-
пачани йиғиштираётган экан. «Хўш, саҳарлаб нима қи-
либ юрибсан, тинчликми ўзи», сўради ариқ четига чўқ-
қайиб юз-қўлини юва-юва. «Келмадими?» деб сўрадим
ундан тўрт ёққа аланглаб. «Ким?» деди таажжуб би-
лан самоварчи ариқдан бошини кўтариб. «Дадамнинг
ошнаси-да, биласиз-ку Қосим чўтирни?» дедим. «Ҳа,
биламан, э-э, вақтлик тургансан-да, келиб қолади, хо-
тиржам бўл, ука, отни ҳув отхонага бойла», деб чой-
хонанинг ёнбошидаги эски бир отхонага ишора қилди. 10
«Ўтир, дамингни ол, бирпасда чой қайнатаман», деди
самоварчи. Сув қуйиб, ўтин ёриб, икир-чикир ишларига
киришиб кетади. Отни отхонага бойлаб, олдига беда
ташладим, чойхонага қайтиб, йўлдаги воқеани ичимга
сиғдиролмаганимдан самоварчига айтдим. Ҳовлиқиб,
кўпиртириб гапирдим. «Ростданми? Э, тавба, ҳа, шун-
дай ёмон одамлар бўлади, ҳаромилар!» деб сўқди бо-
шини чайқаб самоварчи. У дадамини яхши танирди.
«Рост, амаки, лекин хўп олишдим, жағига ўхшатиб со-
лардиму, кўрқинқирадим, ёшман-да. Қосим ака ёнимда 20
бўлганда-ку, бемалол олишар эдим-а!» дедим. «Хумпар-
эй, ёшсан-ку!» деб қотиб кулди самоварчи, яккам-дук-
кам тишларини кўрсатиб. Тонг тамом отганда самовар
бурқириб қайнади. Хуржундан бир кулча олиб бурда-
ладимда, иштаҳа билан едим, устидан иссиқ чойни хўп-
лаб-хўплаб ичдим. Офтоб чиқди. Бирин-кетин йўлчилар
кела бошлади. Бир вақт қарасам, «Ассалом!» деб, оти-
ни етаклаб Қосим ака кўриниб қолди. Мен суюнганим-
дан ирғиб ўрнимдан турдим-да, унга қараб югурдим:
«Э, тавба! Шўтдамисан?» дейди Қосим ака ёқасини уш- 30
лаб. «Қизиқ бўлди, бир вақт уйғонсам ҳамма ёқ ёп-
ёруғ, шошилинич билан отни эгарладиму, сизларникига
жўнадим. Хўп эшигингизни қоқдим, ичкаридан бирорта
товуш бўлмагандан кейин, кетиб қолгансиз, деб ўйлаб-
ман. Янглишибман-да, ойдин экан, тонг отди дебман, қоқ
ярим кечада йўлга тушибман. Йўлда бирам даҳшатли
воқеа бўлдик, ҳозир айтиб бераман. Қосим ака, отин-
гизни беринг, бойлаб келай!» дедиму, отни етаклаб кет-
дим. Қосим ака ҳайрон бўлганича қотиб қолди. «Ёпи-
рай, нима воқеа бўлди?» деб сўради у мен отни бойлаб 40
келиб олдига ўтирганимда. «Говкушга бир бош тиқиб
чиқай дедиму, лекин балки Мусавой айнигандир деб

қайрилмасдан йўлга туша қолган эдим», деди. Мен бугун бўлган гапни Қосим акага сўзлаб бердим. Воқеа шу, дедим аравакашга қараб.

— Э, ёлғон гапга ўхшайди-ку,— деди у ишонгиси келмай.

— Йўғ-э, худо ҳаққи, ҳаммаси рост!— дейман гапимни уқтириб.

— Э, тавба!— дейди аравакаш отни секин ҳайдаб,— ёмонлар кўп-да, кўп ёмонлар. Мен ўзим бу йўлларда бирор марта битта ҳам қароқчи кўрмадим, сира кўрмадим. От ўғрилари кўп, деб эшитаман, лекин ўзим йўлиқмадим, толе-да, худога шукур, толе,— дейди аравакаш бошини қимирлатиб.

Олисда кўкимтир, виқорли тоғлар тизмаси кўринади. чўл оловдай ёнади, ўтлар, гуллар ҳаммаси қовжираган. Хуллас, чанг юта-юта ниҳоят бир манзилга етамиз.

Бирдан бу ерда ҳам бир воқеа рўй беради. Катта бир карвон, неча-неча аравалар Янгибозордан буғдой ортиб келган экан, тўсатдан бир от касал бўлиб ўлиб қолибди. Аравакашнинг хўжайини семиз, серсоқол ўрта ёшли киши жаҳлдан бўғилиб қичқиради:

— Айтмадимми, даюс, отни единг! Шошма, жаззангни бераман, ҳароми, итвачча!

Йигирма бир-йигирма икки ёшлардаги ювошгина аравакаш йигит:

— Хўжайин, фақир одамман, ҳеч гуноҳим йўқ,— дейди кўз ёшларини тўкиб.

30 Мен аравакаш боёқишга ачинаман. Шу топда отнинг бошида тўдаланиб турган аравакашлардан кексагина бир киши энгашиб отни кўра бошлайди:

— Бас-бас!— дейди бўйнини тиклаб, ёш аравакашга.— Улди, вассалом. Эҳтимол, нухала бўлгандир, эҳтимол, бошқа бир дарддир, ишқилиб ўлди-да, йиғлаганининг фойдаси йўқ. Лекин, чироғим, бу ювош бола экан,— дейди кекса аравакаш отнинг эгасига қараб,— бу мўмин бола, тегма.

40 — Мўмин эмиш-а, бу баччағар, лавашанг, отнинг тилини билмайди, ҳароми!— қичқиради хўжайин болага дўқ қилиб.

Бирдан у аравакаш йигитчани шақ-шақ ура бошлайди. Мен йигитчага ачинаман, йиғлаб юбораман. Кекса

аравакаш оқариб кетади. Дарров йигитчани четга олади-да, хўжайинига ғазаб билан қичқиради:

— Алам, қилдими, мўлтони, отнинг хуни керак бўлса мен бераман!

Хўжайин индамайди, хўмрайиб жим қолади.

— Бас, бунинг юкини икки қопдан бўлиб араваларга ортинглар-да, фир этиб Тошкентга равона бўлинглар. Ишнинг кўзини билиш керак,— дейди кекса аравакаш.

Икки кун йўл босиб, оқшом пайтида Янгибозорга етамиз.

10

* * *

Яктак устидан узун камзул кийган дадам қувонганича югуриб келиб мени қарши олади.

— Юр, кетдик, носвойчи бор-ку, ўзинг биласан, чақиряпти,— дейди кулиб дадам.

Дадам билан икковимиз гўнг босган, ифлос ва чанг кўчалардан носвойчиникига қараб кетамиз.

Оқшом тушган, осмон юлдузларга тўлиб кетган. Қаршимда ошқом юлдузи порлайди. Мен юлдузни завқ билан томоша қиламан. Уфққа майин атлас уртилган, узоқда улуғвор қад кўтарган Қозигурт хўмрайиб турибди.

20

Дадам икковимиз Қарим носвойчининг ҳовлисига кириб борсак, у ташқаридаги супасида бир неча баззозлар, баққоллар билан ўтирган экан. Носвойчи бизни кўриши билан илжайиб кулиб, ўтирган жойида қўлининг учини узатади.

Биздан сўнг яна учта-тўртта дўкондор кириб келади. Ориқ-тириқ, зиқна, кўпчилиги пасткаш одамлар. Булар билан бултур ёзда келганимда танишганман.

30

— Мусавой, Тошкентда нима гап?— дейди чўтирнамо бир баққол оғзидаги носвойни қўлининг учига олиб иргитаркан.

Мен у ёқ-бу ёқдан гапириб, сўнг оҳиста дейман:

— Тошкент тинчлик. Аммо замон оғир, бечора халқ қийинчилик тортяпти, қоринлари нонга тўймайди. Мас-тиравойлар ғазабда, ишқилиб, юрт бежо. Иш саккиз соат бўлсин, иш ҳақи кўпайтирилсин, деб талаб қилишаётганмиш. Нон, гўшт йўқ...

40

— Эҳа, шунақа дегин, ўғлим,— дейди кекса баққол.— Некалай тахтдан тушиб иш расво бўлди. Аммо халқ, қонхўр золим Некалай тахтдан тушди, лаънати оқ пошшо тамом бўлди, деб ура-ура қилган эди. Бироқ, менинг фикримча, оқ пошшо яхши эди, одил эди, лекин сиёсатли эди. Одамлар қўрқарди. Палисанинг қўлида ҳамиша қамчи ҳозир бўлганидан тартиб-интизом жойида эди. Ҳозир-чи? Тартиб бузилди!

10 — Тўғри, тўғри! Бошбошдоқлик бошланиб кетди,— дейди сепкил башара чўтирнамо баззоз.— Вақтли ҳукумат ишни бўш олиб боряпти. Ақча масаласи хуржун, Керенскийнинг пули арзимайдиган қоғоз, жуда кичкина, мана мунчагина,— дейди у қўли билан кўрсатиб.— Ақча деган басавлат бўлиши керак, ахир.

— Э, бузилди тартиб, тўғри айтасиз. Нарх-наво, ўзингиз биласиз, кун сайин кўтариляпти,— дейди паст бўйликкина, кўзлари қисик олифта киши.— Туркистон ўлкасида ҳуқуқ ишларига одил уламолар бошчилик қилиб, диний ҳуқуқ, шариат масалалари ўшаларга топширилариш. Бу оғир, жиддий масала.

20 — Тўғри, тўғри!— деб маъқуллашади ҳамма дўкондорлар.— Фуқарога аҳли уламо раҳбарлик қилиши керак!..

— Йўқ, ундай эмас, ишчилар, меҳнаткашлар юртини ўзимиз идора этамиз, дейдилар. Золим Некалайдан қутулганимиз ёмонми?! Халқни эзи-ку хўп,— дейман астойдил куюниб.

Дадам бўлса чурқ этмай ўтиради. Кейин ҳеч кимга мурожаат қилмай вазмин гапиради:

30 — Худойи таоло халққа тинчлик берсин, замон қалтис!— Кейин таъкидлайди:— Лекин халқдан чиққан билгичлар ахир тўғри йўлни топади-да!

Бирдан мезбон норин олиб киради. Дўкондорлар «Бисмилло!» деб ўзларини овқатга урадилар. Мен қорним оч бўлса ҳам уялиб, норинга ҳар замонда бир қўл узатаман. Сур ва шўр гўштдан қилинган норинни хўп егач, устидан беш-ўн чойнак чой ичадилар. Фотиҳа ўқилгач, ҳамма ўрнидан қўзғалади.

40 Хира чироқ милтиллаб ёниб турган кимсасиз самоварга қайтиб келамиз.

— О-ҳо, келдингизми, Мусавой!— дейди бирдан қаёқдандир пайдо бўлган тошкентлик самоварчи ва пиёла-чойнақларни йиғиштира бошлайди.

Наматлари эскиб кетган, тор ва пастаккиша бу чойхона якшанба — бозор кунларидан ташқари деярли ёпиқ туради. Дадам шу ерда ётади. Мана, унинг ёнига мен ҳам қўшилдим. Дадам бирдан самоварчига буйруқ беради:

— Мусавойга жой солиб бер, озодароқ ёстиқ қўй.

Самоварчи менга қирқ ямоқ кўрпа билан ёстиқ олиб келади. Чарчаганимдан ёстиққа бош қўйишим билан ухлаб қоламан.

— Мусавой, тур! Бозор бошланди-ку,— мени уйғотади самоварчи эрталаб. 10

Турсам қўй бозори ғала-ғовур, қий-чув. Қўйчи қозоқлар кўчани чангитиб, қўй-эчкиларини ҳайдаб келмоқдалар. Мен янги дўппи, эскигина енгил камзулимни кияман. Лекин одатдагидек яланг оёқман. Бозорни кезаман. Бир вақт қорним очиб самоварга қайтиб келаман.

— Лекин бозор суст,— дейди самоварчи.— Кўрдинги, бу ер чўл-биёбон, офтоб еру кўкни ёндириб юбораман дейди...

— Тошкент бўлмайди, дала яхши,— деб эътироз билдираман мен.— Ҳавоси тоза, баланд-баланд тепалар кўриниб туради. Менга дала ёқади,— дейман кўк чойни хўплаб-хўплаб. 20

* * *

Дадам ҳар куни газмол, бўз, ип-игна тўла хуржунини елкасига ташлаганча азонлаб отда чиқиб кетади. Тентираб юриб оқшомда ҳориб-чарчаб қайтиб келади. Сешанба ва шанба кунлари қозоқлар бозор қилмаганликлари учун дадам бўш бўлади.

Ушандай кунлардан бири. Дадам бу ердаги қозоқлар учун кийим тикадиган битта-ю битта машиначи дўсти билан суҳбатлашиб ўтиради. Мен бир четда одатдагидек энг катта орзум — тойча ҳақида хаёл суриб ўйга толганман. 30

— Сабр қил, сабр керак, тентак,— дейди дадам.

— Олиб берасизми? Ростданми? Қачон олиб берасиз?— деб хархаша қиламан мен.

Хунуккина, қотма, ориқ машиначи менга қараб секин шивирлайди:

— Яхши тойча бор, сулув тойча!..— деб мени қуттиради. 40

Мен бўлсам ишониб, дадамга йиғлайман. Дадам дўстига қараб жаҳли чиқиб, уни койийди:

— Қўйсанг-чи, ёш болани талтайтириб нима қиласан! Ақча керак аввало!

Машиначи кулиб менга гапиради:

— Бир ҳисобда, ҳали от минолмайсан, ориқсан, чўпдайсан, отдан учиб тушасан. Озроқ семир, хумпар. Бўза ичсанг семирасан. Бўза дори бўлади, қозоқлар доимо бўза ичади.

10 Дадам боёқиш ҳам унинг гапига қўшилади:

— Тўғри, ўғлим, мен ҳам ичганман. Ҳақиқатан ҳам фойдаси бор.

Эртасига дадам:

— Юр, ўғлим, отлан!— дейди.— Бўза ичиб келамиз.

Мен севишиб кетаман. Дадам мени отига мингаштириб олади. Баланд-пастликлар, жарликлар оша ўтиб қирга қараб юрамиз. Ҳаво нашъали. Қирда ўт-ўланлар қовжираган бўлса-да, жарликлар ва баъзи жойларда ҳали кўм-кўк. Ям-яшил қамишзор ёнидан ўтамиз. Ум-

20 ровли, келишган семиз от тўда-тўда йилқи уюрлари кўринганда кишнаб қўяди. Далада қўй-қўзи, молларини боқиб юрган эркаклар, аёллар, болалар учраб қолади.

— Ассалом алайкум, ўтоғаси!— деб салом беришади улар дадамни кўриб.

— Ваалайкум ассалом! Ҳорманглар!— дейди астагина кулиб дадам.

Кўп йўл юргач бир ўтовга етиб бориб, отдан тушамиз. Пастда бир ариқ сув оқмоқда. Тепада чумчуқлар гич-гич уя қуришган. Мен айланиб юрибман. Бирдан

30 катта қозонда бўза қайнаб турганини кўриб қоламан. Учоққа ўт қалаб, иссиқдан бўғриққан икки хотин қозонни қовламоқда.

Дадам қичқириб мени ўтовга чақиради. Мен югуриб ичкарига кираман. Утовда ўтирган олти-етти кишига салом бераман.

— Кел, чироғим, ўтир. Бўза ич,— дейди сийрак соқолли савлатли бир чол.

Аста дадамнинг ёнига ўтираман.

30 Шу пайт эшиқдан қошлари ўсган, кўзлари қисик, қора мўйловли, новча бир киши кириб келади. Менга қараб жилмаяди:

— Ҳа, жиян, Бўза ичгани келдингми? Бизда бўза кўп, сероб.

— Амаки, бўза аччиқ бўладими?— деб сўрайман мен жонланиб.

У менга яна жилмаяди:

— Торт, жиян. Қайфи яхши бўлади, чироқ.

Дадам унга қараб кулиб гапиради:

— Косани тўлатиб бер, ичсин.

Ҳалиги йигит менга бир заранг косада лиммо-лим бўза узатади.

— Ич, чироқ, ич,— дейишади ўтовдаги қозоқлар.

— Фойдали, арши аълога чиқасан, ич,— дейди бояги 10 чол мени қистаб.

Қўланса ҳид бурқиб турган бўза лим тўла косани қўлимга олиб бирдан кўтараман, аччиқ экан. Ярмига етганда косани ерга қўяман. Қозоқлар хахолаб кулишади.

— Яхши ичдинг, болакай, яхши, яхши...

— Мазанг йўқ,— дейди дадам.

— Э, ҳиди ёмон, заҳардан ҳам аччиқ экан,— дейман мен оғзимни қўлларим билан артиб.

Менга дарров бўғирсоқ беришади. Бўғирсоқни маза 20 қилиб ейман.

— Қорнинг очган экан, бўзага бўғирсоқдан сол,— дейди дадам кулиб.

Мен бир ҳовуч бўғирсоқни олиб заранг косадаги бўзага соламан, кайфи тарақ бир киши дўмбирани чалиб юборади. Мен диққат билан тинглайман. Куй жуда ёқимли, атроф-теварақдан келган аёллар куй тингламоқдалар. Дўмбирачи қадимги қозоқ ҳаётдан дostonлар куйламоқда. Гоҳо ҳазил, киноя, учуриқ сўзларни қўшиб қўяди. Қозоқлар бўзани ичиб, дўмбирани завқ 30 билан тинглайдилар. Баъзи бир жойларда бўлса, завқ-шавқдан турли хитобларни қичқириб айтадилар. Мен бўзадан бир оз маст бўлиб дардли, ҳазин қўшиқларга қулоқ солмоқдаман.

— Қани ич, ич!— деб қўяди дадам мени қистаб.

Мен иккинчи косани аранг ичаман. Бир оз ўтиргач ўтовдан чиқаман. Қозоқлар мен билан ҳазиллашиб хайрлашадилар:

— Ҳар куни келиб тур, чироқ.

Отга миниб Янгибозорга жўнаймиз.

Дўконлардаги баққоллар жазирама иссиқ ва ғув-ғув пашшадан елпиғич билан жон сақлайдилар. Ўспиринлар ва йигитлар эрмак учун шашка ўйнайдилар.

— Ака, уринг, уринг биратўла иккита шашкасини уриб олинг,— деб қўяман шивирлаб ва туртиб ўйинчилардан бирини.

Баъзилари менга ўқрайиб:

— Жим ўтир-э,— деб қўйишади.

10 Лекин айрим ўспиринлар астойдил хуноб бўлиб, диққатлик билан ҳайдашади:

— Бор, бор, ука, ҳалақит берма! Тошингни тер!

Мен азбаройи зерикканимдан товуқлар билан хўрозларни қийқиртириб қувлаб юраман. Тутиб олсам, янги танишган ўртоқларим билан биргаликда тарафма-тароф бўлиб уриштирамиз, деб хўрозларни қувганим-қувган. Лекин улар тутқич бермайди.

Бир кун азонда дадам:

— Ўғлим, юр, жума борамиз, бугун бозор,— дейди.

20 Мен дарров эски қалпоғимни олиб, кир яктагимни камзулим устидан кийиб оламан. Дадам катта хуржунга икир-чикир молларни жойлаштириб эгар устига ташлайди-да, отга ирғиб минади. Оёқларини узангига тираб:

— Қани, мингаш!— дейди мени шошириб.

Эгарнинг орқасидаги кўрпачага жойлашиб ўтираман. От ўзи билгандек юриб кетади. Қир ва тепаликлардан ошиб тахминан икки соатлардан кейин бозорга етиб борамиз. Бозор биёбонга жойлашган. Узоқ-узоқ чўлу даштлардан келадиган қозоқлар бу ердан кам-кўстларини битириб кетадилар. Каттагина қизғин бозор. Тошкент, Чимкент, Янгибозор ва бошқа жойлардан ўзбеклар отларга ортиб газлама, бўз, туршак, ёнғоқ, жийда, майиз, ҳар хил ип-игна, лампа шиша каби икир-чикир молларни олиб келадилар. Ҳозир бозор айни авжида. Мен отни бир четга боғлаб, олдига беда соламан-да, тепа бўйлаб бозорни айлангани кетаман. Қийимлари башанг, оёқларига пухта этик кийган қозоқ бийлари, бўлислари ва қўйчи бойлар виқор билан от устида юрадилар. Баъзилари унда-бунда тўдалашиб чордона қурганча секин суҳбатлашиб ўтиришади. Аммо уларнинг чўпонлари, айниқса қароллари ночор, оч-яланғоч, ҳоллари жуда ҳам аянчли.

Кеза-кеза от бозорга бораман. Бу ерда савдо сўст. Айланиб кириб, тахминан икки ёшлардаги кўркем жийрон отни кўриб қоламан. Унинг қомати баланд, бўйни адл, қулоқлари тик, кўзлари одамнинг кўзларидек маънодор ва тийрак. Хуллас, унга ҳушим кетиб маҳлиё бўлиб қоламан. Эгаси отни силаб-сийпаб атрофида айланади. Мен аста ёндашиб жийроннинг юзини силайман ҳамда бармоқларим билан ёлини аста-аста тарайман. Сулув от бўйинини яна ҳам чўзиб, ёқимли кишнаб юборади ва олдинги ўнг оёғи билан депсиниб қўяди.

10

— Неча пул, амаки? Жийроннинг нархи қанча?— деб сўрайман.

Оқ наMAT қалпоқ, чакмон кийган, бир кўзи сал гилайроқ, юм-юмалоқ, семиз қозоқ отнинг тизгинини қаролига тутқазиб, менга гоёт бепарволик билан шошмасдан жавоб беради:

— Жиян, бор жўна! Отни қўй, тегма! Отангни чақир тойга ишқивоз бўлсанг.

Мен қизариб-бўзариб унга жон-дилиM билан тушунтира бошлайман.

20

— Қоч, қоч, тихирлик қилма,— дейди у.— Э, олмайсан, аммо от қиммат. Чоп отангни олиб кел, кейин савдосини қиламиз!

Мен тағин ёпишаман.

— Жон ака, нархини айтинг!— деб ялинаман.

Отнинг эгаси нохушлик билан жилмаяди.

Мен яхши биламанки, дадам келмайди. «Йўқол, хархаша қилаверма!» деб жеркиб беради, гапимга қулоқ солмайди. Хафа бўлиб отнинг атрофидан яна бир марта айланаман-да, кейин хомушлик билан узоқлашаман.

30

Дадамнинг олдида аҳён-аҳёнда битта-яримта харидор пайдо бўлади-да, газламаларнинг деярли ҳаммасини, бўз ва читларни эзгилаб, чўзиб, тортиб, офтобга солиб кўради, узоқ савдолашгач олади ёки келишолмай ташлаб кетади.

Охир пешин. Бир лаҳзада ҳамма ёқни чанг-тўзон қоплайди. Кўзни очиб бўлмайди, тупроқ ёгилади. Бирдан қаттиқ бўрон бошланади. Одамлар тупроқ булутинида қўй, эчки, от, туя, эшакларини қидирадилар. Бирдан қаёқдандир келган қуюн ҳаммани эсанкиратиб қўяди. Мен зўрга турибман. Дадам шўрлик хуржунга ёпишиб олган. Хайриятки, молларини хуржунга тиқиб улгурган. Отни базўр қидириб топамиз.

40

— Бўрон бирпасда босилади, Мусавой. Ҳар замонда шундай бўрон бўлиб туради, кейин бирдан тиниб қолади,— дейди дадам менга тушунтириб.

Дадамни ҳам, мени ҳам бошдан-оёқ чанг босган. Кўзим, қулоқ-бурунларим тупроққа тўлган. Қалпогимни бир қўлим билан бостириб кийиб оламан. Ер ва осмонни чанг-тупроқ қуюни чулғаган. Бир боши осмонга етган, этаги ерга сургалган тупроқ қуюнлари бир лаҳзада пайдо бўлади-да, шу онда яна қаёққадир йўқолади.

10 Бундай қуюнлар кетма-кет ўтади. Бир соат чамаси давом этган қаттиқ бўрон қандай дабдурустдан бошланган бўлса, шундай туйқусдан тиниб қолади.

Авжи қизиганда бузилган бозор энди қизимайди. Қозоқлар аста-секин от-туялари, эчки-қўйларини ҳайдаб тарқала бошлайдилар. Савдогарлар, чорбозорчилар отларига миниб Бешиктовга, Қоратошга, Янгибозорга, Чимкентга қараб йўл оладилар. Дадам билан мен Янгибозор эмас, бошқа томонга қараб жўнаймиз. Узоқ юрамиз. Менинг қорним оч, отамнинг қовоғи солиқ.

20 Гоҳ-гоҳ чўнтагидан шишасини олиб нос отади.

Куёш уфқни қип-қизил қондек ловиллатиб, ботиб бормоқда. Майин шабада эсади. Унда-мунда овуллар кўриниб қолади. Келинчаклар ва қизлар сувга, молларни қарши олгани кетмоқдалар. Бошларига катта-катта лачак ўраган келинчаклар сирға, мунчоқлар билан безанганлар. Қизларнинг бошларида лоладай дуррачалар.

Ҳар қаер-ҳар қаерда беданаларнинг сайраши эшитилади. Бедана деганда ўламан, бу ҳам менга теккан касал. Айниқса узоқдан сайрашини яхши кўраман.

30 — Қаранг, бедана, бедана!— дейман парр этиб бедана учган томонни дадамга кўрсатиб.— Бедана сероб экан. Қаранг, ҳув ана, бедана пастга шўнғиди!

Дадам тўнғиллаб қўяди.

Серманзара далаларни томоша қилиб бораман. Суви шишадек кўм-кўк кичкина ариқ қаёққадир шилдираб оқмоқда. Бир чақиримча жойдан қозоқ овули кўринади. Сигир-бузоқлар, айниқса қўй-қўзи, эчки-улоқлар кўп. Тўда-тўда бўлиб юришибди. Хотин-халаж сигирлар ва совлиқларни соғмоқда. Учоқларга қаланган тезак

40 тутуни оқшом осмонига ўрламоқда.

Дадамнинг чеҳраси очилиб жилмаяди. Овулга етгач бир ўтов олдида отдан тушамиз. Хотинлар букилиб са-

лом беришади. Утовдан кексагина бир киши чиқиб келади.

— Ассалом алайкум!— деб биз билан сўрашади.

— Уғлим, ўғлим бу, лекин шўхроқ,— дейди дадам.

Чол қўл олиб кўришгач, ичкарига таклиф қилади:

— Қани ўтовга киринглар, марҳамат!— дейди.

Дадам хуржунини орқалаб ўтовга киради ва уҳ тортиб ўтиради. Мен ҳам дарҳол ўтириб оламан. Утов ўртача, лекин озода. Тахминан олти ва саккиз ёшлардаги икки бола ниманидир ўйнаб ўтирибди. Дарров уришиб қолиб, тўполон кўтаришади-да, қаёққадир чиқиб кетишади. Дадам у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиргач, бирдан чолга қараб буюради:

— Дарвоқе, отга ем беринг, оч қолмасин.

— Хўп, ўтоғаси, ҳозир-ҳозир,— деганча чол ўрнидан туриб чиқиб кетади.

Мен ғалати бўлиб кетаман.

— Уят-ку, дада!— дейман.

Дадам хахолаб кулиб юборади, менга секин уқтиради.

— Буларда ем-хашак мўл бўлади, ўзларининг феъллари кенг бўлади, тентак.

Мен ўйланиб қоламан. Дадам кулиб гапида давом этади.

— Расми, овулга меҳмон келса — танишми, нота-нишми, отдами, пиёдами, совуқдами, иссиқдами, қор бўрондами барибир — қозоқлар уни яхши қабул қилишади. Чўп, беда, тайёр. Бор овқатини олдинга қўяди, камбағалми, бойми — ҳолича. Азалдан бери бу нарса қозоқларга одат бўлиб қолган.

Мен у ёқ-бу ёққа аланглаб сандиқлар, қутилар, шолча, намат, ўтовнинг қанот ва керагаларини кўздан кечириб, отамга гапираман.

— Тузук ўтов экан, ўртаҳол одамларга ўхшайди.

— Эҳтимол, сигир-бузоқлари, қўй-қўзилари кўпроқ кўринади,— дейди дадам.

Чол кириб дастурхон ёзади. Бир косачада сариёғ билан товоқда бўғирсоқ қўяди. Мешни уриб-уриб, каттакон заранг косада дадамга қимиз туттади. Дадам «Бисмилло!» деб қимизни иштаҳа билан кўтаради ва заранг косани бўшатиб чолга қайтаради. Қорним очлигидан мен бўғирсоқни ошалаб ейман. Чол косани менга узатади.

— Ич, йигит, ич,— деб ундайди.

Симириб ичаман, лекин ярмига етганда косани дастурхонга қўяман.

— Вой, жуда аччиқ экан!

— Мазанг йўқ-ку, йигитча!— дейди кулиб чол.

— Тошкентлик-да. Тошкентда қимиз йўқ, ўрганманган, ўтоғаси,— дейди дадам чолга мурожаат қилиб.— Ўрганиб қолар. Лекин ўғлим саводли, хат ёзишни, кигоб ўқишни билади, қуръонни ёддан шариллатиб ўқийди.

10 — Вой-бў, ростданми? Билгичмисан? Илм яхши нарса. Бизларнинг биронтамиз ҳам хат танимаймиз.

Эшикдан женгаша бир лаган бешбармоқ кўтариб киради. Хамиридан гўшти кўп овқатни иштаҳа билан бирпасда еб, фотиҳа ўқиймиз.

Мен аста туриб ташқарига чиқаман. Осмонда ғилдирак бўлиб қолган ой. Онда-сонда хира чироқлар, милтиллаган ўт кўринади. Ғир-ғир шабада турли-туман гиёҳларнинг ҳидларини олиб келади. Аллақаердан ўлан янграйди. Итларнинг тинмай вовиллаши эшитилади.

20 Гоҳо эчкилар ва қўйлар маъраб қолади. Бизнинг отимиз ҳўл бедани касир-кусир чайнамоқда.

Узоқ юраман, ҳислар ва ўйларга ботаман. Юлдузларга қарайман. Ҳисларим ва хаёлларим битмас-туганмас. Утовга кириб ўзимни ўринга таппа ташлайман.

Тонгда уйғонсам дадам йўқ. Мезбон чол намоз ўқиб бўлгач, менга кулиб дейди:

— Даданг сени ташлаб, қочиб кетди!

Мен ғалати бўлиб кетаман, лекин дарров ҳазилни пайқайман-да, кулиб юбораман:

30 — Ёлғон, пайшанба бозорига кетгандир?

— Тур чироғим,— дейди мезбон чол кулиб.— Ҳаво жуда яхши. Ариқдан шарқираб сув оқиб турипти, муздек. Ювиниб ол.

Ўрнимдан туриб ташқарига чиқаман. Қуёш булутларни олтин рангга бўяб тоғ орқасидан кўтарилиб келмоқда. Утовнинг орқасидаги жарликка тушаман. Жилдираб оқаётган сув яхдек. Маза қилиб ювингач, ўтовга қайтиб кираман. Бўғирсоқ ва қатиқ билан нонушта қилгач, хотин-халаж билан бирга ёвшан тергани кетаман.

40 Узоқдан қўй-қўзилар кўринади. Қирлар бўйлаб чопаман. Бир чўпон чолнинг олдида тўхтаман:

— Ассалом, жека!

Бошига кир қалпоқ кийган, эгнида жулдур, қўпол

чакмон, оёғида ямоқ чориқ, кўзлари маънодор, юзи серажин, сийрак соқол ориқ чол менга тикилиб сўрайди:

— Қайдансан?

— Тошкентдан. Элатларга келдик,— дейман тетик ҳолда.

Икковимиз ёнбошлаганча, у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ётамыз.

— Жека, айтинг-чи, бўри борми бу жойларда?— сўрайман қизиқиб.

— Уйбаёв, бор. Келиб туради, чироқ.

Мен жонланаман.

— Жон жека, айтинг, бўри қандай бўлади? Қўйни бирдан бўғиб ўнгариб кетармиш-а?

Чол кулиб сўрайди:

— Кўрмаганмисан? Бўрини ҳеч ҳам кўрмаганмисан?

— Йўқ-йўқ, ҳеч кўрган эмасман. Афт-башараси қанақалигини бувим, ойим, ўртоқларимдан кўп эшитганман. Улар ҳам кўрмаган, бошқалардан эшитган-да.

Чол носвойини туфлаб бир оз ўйланиб тургач, гапириб кетади:

— Аввало қашқирни сартлар бўри дейди. Қашқир ёвуз нарса, қашқир деса чўпонларнинг жони ҳалқумига келади. Бўри зоти қўйга ўч бўлади. Қўй ёвош махлуқ. Бўри аста-секин келади, қўйларни кўздан кечириб, пайт пойлаб ётади-да, кейин лоп этиб бўғади-ю, ўнгариб жўнаб қолади. Чўпонлар сезгир, итлар ҳам зийрак, бўридан айёр. Бир хил итлар борки, бўри билан тик олишади. Бўри тўғрисидаги қизиқ ҳангомалар кўп, ўғлим, эшитаверасан.

Мен анграйиб қоламан.

— Қани, амаки, биттасини гапириб беринг. Бўрилар отга ҳам, эшакка ҳам ўзини отармиш. Шу ростми?

— Тўғри, ўғлим. Оч қолса бўри ниҳоятда ваҳший бўлиб кетади. Отни ҳам, эшакни ҳам ейди.

Мен билафон бу донишманд чолни бирпасда яхши кўриб қоламан. Аммо суҳбатимиз бузилади. Бирдан иккита отлиқ киши пайдо бўлади. Бири ўттиз беш-қирқ ёшларда, кийимлари башанг, ялпоқ юзли, хўроздек қипқизил, кўзлари ёмон. Иккинчиси сийрак мўйлов, қотма, ёш йигит, қамчисини ҳавода ўйнатади. Дарров ўрнимдан туриб салом бераман. Улар менга қарашмайди ҳам, нимадир деб минғирлаб қўяди. Чол аста-секин ўрнимдан туради.

— Хўш, нега молларни ўз ҳолига ташлаб қўйиб, эзмалик қилиб ўтирибсан?— дейди йигит чолга қараб.

— Тақсир, моллар бемалол ўтлаб, тўйиб юришипти, чўпонлар ҳам шу ерда...— дейди чол бир оз довдираб.

— Ҳа, қаерда дайдиб юрибсиз?— деб сўрайди ўзини дарров тутиб олган чол.— Эҳтимол, Турбатда юрган-дирсиз, қиморга тикилган бўлса керак бутун ҳамён, киса бўш, хуржун бўш, энди аламини биздан оляпсизми?

10 — Қари ит, сенинг нима ишинг бор? Менинг молимига сен хўжайинмисан?— Ғазабдан қизарган бойвачча қамчисини ҳавода физиллатиб айлантиради.— Соқолингни оқи бор-да, бўлмаса...

— Отангиз раҳматлик хўп молни топди,— дейди чол бойваччанинг ғазабига ниҳоят бепарволик билан.— Сиз бўлсангиз елга совуряпсиз, охири хайрли бўлсин, чироқ. Отангиз раҳматлик қаролларни алдаб-авраб ишлатишга уста эди. Мен қариб қолдим, иш бошимдан ошиб ётипти. Қампир бўлса хотинларингиз олдида доим хизматда, инсоф қилинг. Отангиз раҳматлик пишиқ

20 эди, аммо унча-мунча ақча бериб турарди, сиз бўлсангиз, ҳемири йўқ, нуқул дўқ қиласиз.

— Бас-бас, эзма чол, сендан бошқа қуриптими, қашшоқ кўп, букилиб, хизматингизга тайёрман деб келаверади!— дейди кеккайиб бойвачча.— Бу сартнинг ўғли нима қилиб юрипти?— сўрайди менга имо қилиб.

— Тошкентлик бола,— дейди иккинчи отдаги ёш йигитча,— булар кичкинтой бўлса ҳам шум, айёр бўлади, қаранг, чурқ этмай гап тинглаб турипти.

30 Мен индамай жаҳлимни босиб турган эдим. Энди ғазабим тошиб кетади:

— Бой ака, оплоқ соқолли чол одамни сўкканингизга ҳайронман. Ота билан бирпас суҳбат қилдим, ақлнинг кони...

— Бўлди, маҳмадона, йўлингдан қолма!— қичқиради менга олифта бойвачча.

Олишиб ўтиришни истамайман, фойдаси йўқлигини биламан, таъбим анча хира бўлиб, аллақандай хаёллар билан аста овулга қайтаман. Овулда йигитлар, ўспиринлар, ўз тенгим болалар кўп. Мен улар билан жуда

40 тез танишиб оламан. Отда, эшакда, хачирда улар билан бирга узоқ-узоқларга — йилқилар, қўйлар бошига бораман. Хотинлар, болалар билан тезак тераман, ўтин йи-

гаман. Булар самимий, пок кўнгилли, меҳмондўст, вафодор одамлар.

Уч кун ўтгандан кейин дадам қайтади.

— Қалай, қимиз ичишни ўргандингми? Бир мазасига тушуниб олсанг, кейин хумор қиладиган бўлади,— дейди дадам елкамни қучиб.

— Яхши юрибман, ўртоқларим кўп,— жавоб бераман.

— Шундай жойларда юрсанг турмушни биласан, овулда яшашнинг ўзгача кайфи бор. 10

Дадам чой ичиб бирпас роҳатлангандан кейин, хуржунидан бир думалоқ чой, бир ҳовуч қандни уй хўжасига бериб хайрлашади, отга мингашиб Янгибозорга жўнаймиз.

Янгибозорда ортиқча ҳаялламай Тошкентга кетаман.

Эртасигаёқ жилдимни бўйнимга осиб мактабга ялқовгина бораман. Мачит ҳовлисидаги захгина бир ерда, сув ёқасида ўтириб дарс ўқиймиз. Тор болохонада қорилар, бири кўзи юмуқ, бири осмонга тикилган, бошларини тебратиб, қуръон ёдлайдилар. Домлам бир лаҳза 20 кўздан нари бўлса, дарров ўтган-кетган воқеалардан, олди-қочди гаплардан бошлаб юборамиз.

Устида ола байроқ тўн, бошида катта салла, оёқларида янги маҳси-кавуш, ғарч-ғурч юриб домлам кириб келади. Тўрдаги эски кўрпачага ўтиргандан кейин менга қарайди:

— Тагин Янгибозорда тентирадингми?

— Ҳа, тақсир, саҳрода юрдим. Турмушнинг машаққатини, аччиқ-чучугини тотдим...

Домламнинг энсаси қотади, индамайди, кейин бир 30 зумгина жим бўлган болаларга буюради:

— Уқинглар дарсни, қани!

Болалар гулдурос билан дўрсни бошлаб юборадилар. Мен Фузулийнинг гўзал шеърларини қайта-қайта берилиб ўқийман.

— Чироғим,— дейди юмшоқ товуш билан домлам,— олдинга ол буларни, пича сабоғини ўргат,— кичкиналардан бир неча шогирдларни кўрсатади.

— Жоним билан, хўп тақсир,— дейман, олдимдаги китобни авайлаб ёпаман. 40

Домламни жуда ҳурмат қилганимдан менга нима иш буюрса астойдил бажаришга тиришаман.

Домлам дарс орасида гоҳо замондан шикоят қилади,

ёмонларнинг, олчоқларнинг кўплигини айтиб: «Худойим осон қилсин мушкулларни!.. Уламоларни иззат қилинг, шариатни, охиратни ўйлап, аҳли уламо — халқнинг ёлғиз раҳбари», дейди.

10 Пешинда озод бўламиз. Тутқундан халос бўлган қушдек бир зумда дув этиб ҳаммамиз тарқаламиз. Аммо катта болалар учун бу фақат «нон хўрак». Улар қайтиб, яна алламаҳалгача хат машқ қиладилар. Яқиндан бери мен ҳам хат ёзишни ўргана бошлаганман. Кейин одатдагидек кўчада, тсmdа, гузарда вақт ўтказаман. Турғун, Аъзам, Ҳожи ҳамиша бирга бўламиз. Лекин бой болалари билан ўйнагани сира ҳушим йўқ.

* * *

Говкуш маҳалла аҳлининг аксарияти косиб. Аҳмад билан Аъзам икковлари косибга шогирд тушганлар. Мен зерикиб, тез-тез уларнинг олдига бориб тураман. Косиб бақалоқ, семиз киши. Қўллари бир зум тинмайди, доим ишда, лекин ўзи шўх, улфат, гап биладиган сўзамол одам.

20 Бир кун устахонанинг остонасига қадам қўйишим билан Аҳмад ўрнидан чаққон туради-да, токчадан бир қалин китобни авайлаб олади.

— Кўр буни!— дейди менга узатиб.

Қизиқиб варақлайман.

— Қаердан олдинг? Янги-я жуда?— дейман китобнинг муқовасини ушлаб.

— Топдим-да,— дейди Аҳмад кулимсираб.— Пул йигиб-йигиб олдим ахир.

30 — Қани, бир ўқиб юборинг, мулла, эшитайлик, яхши китоб, нуқул жанг,— дейди уста кўзойнагини тузатиб.

Бу китоб форсчадан таржима қилинган бўлиб, унда хурофий қиссалар, турли жанглар, шерлардай паҳлавонлар, ўқ-ёй ва қалқонлар, даҳшатли урушлар ҳикоя қилинган. Аҳмад кавушга чўп миҳни қоқа-қоқа жим қулоқ солади, жиддий берилиб тинглайди, гўё хаёлида мағзини хўп чақиб ўтиргандай. Аъзам тиззасидаги маҳсини ҳафсала билан пишиқ тикади, аммо ўзи ҳаяжондан, ўқтин-ўқтин юракдан уҳ тортади, «Аззаматлар-эй!» «Отлари булутдай-а!» деб қўяди.

40 Мен тўхтамай ўқийман. Паҳлавонларнинг даҳшатли тиғи, ўқларнинг учиши, қалқонларнинг ва найзаларнинг

жанги! Ҳақиқий мард паҳлавонларнинг бемисл моҳирлиги, айёрларнинг ҳийла-найранглари...

— У замоннинг одамлари гўё девдай, бошлари қозон, бўйлари осмонга етади, кифтлари икки тоққа кўприк бўларкан. Бора-бора мушукдай бўлиб қолибмиз-да,— дейди Аъзам. У жим ўтиролмайди, ҳаяжони, ҳислари кўкрагига сиғмайди.

— Бас, жим ўтир, жанг авжига чиқди, эшитайлик ахир,— дейди Аҳмад нохуш оҳангда.

Мен берилиб, эҳтирос билан ўқийман. Китобда жанг 10
ва суронлар орасида ёрқин парчалар, ажойиб ҳикоялар бор-ки, хаёлимни аллақайларга олиб қочади, паризодлар, маликалар гўзаллиги кўнглимни сеҳрлайди. Уста «пуф-пуф» деб чармга сув пуркайди-да, яна эзмалик билан жонга тегади.

— Ҳа, Аҳмадвой, паризоднинг ошиғи бўлиб...

— Уста, бир гап айтардим,— кесади устанинг гапини Аҳмад,— лекин отамдай каттасиз, аяйман. Қани, Мусавой, Рустам Достондан, Афросиёбдан ўқи!

— Ҳа, ҳа, чироғим, жонон маҳбубалардан ўқи, эши- 20
тайлик,— хиралик қилади уста.

Устанинг гаплари қулоғимга кирмайди. Берилиб, шавқ билан ўқийман. Жангларда қурбон бўлган баҳодирлар учун юрагим ёнади, гоҳо ёшимни секин артиб қўяман. Мағрур шаҳзодаларнинг дабдабали қасрларига, саройларига кираман, маъшуқа маликаларнинг фироқ алангасини кўраман, айёр жосуслардан, уларнинг бадбашара қиёфаларидан нафрат қиламан. Афросиёб каби қаҳрамонларга муҳаббатим тошиб кетади.

Шу чоқ эшикдан ҳарсиллаганча Турғун келиб ки- 30
ради.

— Нима гап?— сўрайман китобга хатчўп қўйиб ёпарканман.

— Юр, тез бўл! Йиғиштир китобингни, ҳаммаси хурофот-э, маҳаллада жиққамуштлашки, юр тез!

— Маҳалланинг қоровулимисан ё миршабимисан? Галва қилма, тур жўна!— уста жеркиб ўқрайди Турғунга.— Уқи, Мусавой, қани, эшитайлик.

Мен индамайман, китобни тоқчага қўяман-да, Турғун билан кўчага чиқаман. 40

— Шайхантовурда мажлис бўлармиш, юр, ўша ерга борамиз,— дейман Турғунга қараб.

— Э-э, аломат бир жанжал бўляпти, томоша қилмаймизми? Расул ўрис мардикорлари билан муштлашяпти. Мардикорлар, ҳақимни берасан, дейди, Расул ўрис, бекор айтибсан, дейди.

— Бас! Сенинг излаганинг жанжал.— Шайхантовурга бошлайман Турғунни.

Шайхантовурда — ҳовузлар бўйида қатор-қатор савоварлар, мадрасалар, мачитлар бор. Толлар, қайрағочлар остида, одатдагидек ариқчаларда сувлар шарқираб

10 оқиб турибди.

Мачит ҳовлисининг саҳнига халқ тўпланган. Турғун икковимиз кишиларнинг гапларига, ивир-шивирларига қулоқ солиб, бир оз анграйиб юргандан кейин бир қайрағочга суяниб чўкамиз. Айвонда эскигина мовут ёпилган бир стол атрофида ўн-ўн беш кишидан иборат ҳайъат ўтирибди. Буларнинг ҳаммаси зиёлилар, кўпчилиги жадидлар. Халқ орасида ёшлар кўп, узун жужун камзул устидан беқасам тўн кийган, баъзиларида оқ каноп камзул, разм солсам, олифталар ҳам оз эмас. Унда-бунда

20 катта саллали, узун тринка камзул устидан банорас ёки ола байроқ тўн кийганлар, лекин аксарият кир, йиртиқ яктак кийган, яланг оёқларида кавуш сургаган фақир одамлар. Жадидлар Муваққат ҳукумат ишга тушган пайтларданоқ тантана-дабдаба билан «Шўройи ислом» ташкил этганлар. Самарқанд, Қўқон, Андижон каби шаҳарларнинг барчасида бу ташкилот тузилган.

Турғун икковимиз нутқ сўзлаётган кишига анграйиб қулоқ соламиз.

— Заволли Туркистон ўлкаси фаже, пек қоронғу
30 зулматда ётдик. Аммо Туркистон диёри, олтин тупроғимиз, буюк дарёларимиз узра бутун оламга ўрناق бўлган шавкатли давр тарихимиз қайтиб келар эҳтимол. Лекин, афандилар, зиёлилар ва халойиқ, чоризм истибдодидан халос бўлдик. Аввало сиз билингизки, муқаддас динимиз, пок, муқаддас шариатимиз, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ва сўнгра шонли байроқларимиз, миллий руҳ билан сугорилган урф-одатларимиз бор. Муваққат ҳукуматимиз оз-моз эркинлик берди. Афандилар, ҳуқуқимизни, муқаддас ишимизни, шавкатимизни, тақдиримизни унутмайлик, Муваққат ҳукумат олдида арз ва илтимосимизни баён этайлик. Эҳтимол мушкулларимиз осон бўлар. Лекин, афандилар, Туркистон ўлкасига аввалги шон-шавкатлар қайтажак, асосан

бойлар, зангинлар ва улуғ ер эгалари бирлашиб, аҳил ва ҳамжиҳат бўлиб, тadbир-чоралар билан ҳаракат айлаб, шавкатимизни, бахтимизни ва миллий эҳтиёжимизни шояд барпо этсак. Балки орзуларимизга муяссар бўлурмиз. Вазифаларимиз оғир ва мушкулдир. Ислом буйруғи билан бу вазифаларни чиндан берилиб, иншоолло, адо этгумиздир. Афандилар, вазифа шулдирки, динимизни муқаддас қилиб, илм ва фан, ҳандаса, фалакиёт, риёзат ва ҳоказо билан мактабларни, мадрасаларни секин-аста борган сари ўстириб, юксалтиргумиздир. Омин, худо ва пайғамбар мушкулларимизни осон қилғайлар!

Нотиқ узоқ ваъзхонлик қилади, унинг устида каноп камзул, бошида кир духоба дўппи, ингичка мўйловли, кўзлари қаттиқ, пешонаси ётиқ киши. Ниҳоят у чарчаб, стулга ўтиради.

Мен ҳайрон бўлиб, жим тингладим. Лекин Турғун хафа бўлади.

— Юр, кетамиз, бозорларни айланиб келамиз. Болалар ошиқ ўйнашяпти! Чолнинг майнасини кўрамиз, юр!— кистайди у мени туртиб.

— Жим тур, бирпас қулоқ солайлик, ваъзхонликни кўр, ана, янгиси чиқди минбарга,— дейман кўлларим билан янги нотиқни кўрсатиб.

Нотиқ носвойни туфлаб «уҳ» деб йўталиб олади: у ориқ, силнамо. Лекин кўзлари қувгина, эғнида эски камзул устидан айнаган кенг яланг қават чопон.

У тупук сочганича, Туркистон ўлкасининг халқлари ҳақида кўп диний иборалар келтириб узоқ сўзлайди. Гапнинг охирида яна бир карра Муваққат ҳукуматни мақтайди, адолатли ҳукумат, мусулмонларга албатта тўла ҳуқуқ ва озодлик беражак, дейди, оғзига бир кафт носвойни солиб ўрнига ўтиради.

Турғун жаҳл билан елкамни туртади:

— Юр, энди кетамиз, ваъзхонлик чаккамга тегди!

Мен чурқ этмай тинглаб, нотиқларнинг ҳар бир айтган сўзларининг мағзини чақишга тиришаман.

— Шошма, ўртоқ, қизиқ гаплар бўляпти.

— Гап, гап! Бунинг нима қизиғи бор!— шартта ўридан туради-да, қаёққадир кетади Турғун.

Ҳар бир сўзга чиққан нотиқ аввало ислом динини мақтайди, кейин Туркистон ўлкаси озодлиги, тараққиёти ҳақида гапирди.

Кимдир биров халқ срасидан қичқиради:

— Олло ҳаққи, бу қандай гап! Нотиқлар фақат на-
сиҳатга уста. Халқ нонга зор, насиҳатга эмас! Уламо
ҳазратлар, бойлар, зиёлилар нега бу ҳақда чурқ эт-
майди?!

Мен дарҳол у одамни излайман, у пастда —мачитга
яқин жойда, қуюқ дарахтлар тагида турар эди. Дарров
танийман, у менга таниш косиб. Уттиз-ўттиз беш ёшлар-
даги бу ориқ киши Баландмачитдаги тор, кичкина дў-
конхонасида ёнида шогирди билан саҳардан то кечга
10 қадар маҳси тикади. Овози ёқимли, мен унинг ҳазин
куйларини тинглашни, суҳбатини севар эдим.

Яқин бориб салом бераман, у менга қараб кулимси-
райди:

— Э, сен ҳам шу ердამисан?

— Қачондан бери тинглаб ўтирибман, бу гапларнинг
мағзини чақиш мушкул. Аммо, уста, сиз бойларни хўп
бопладингиз!— дейман овозимни пасайтириб.

— Кет, йўқол! Халққа фитна солма!— қичқиради бир
неча киши устага қараб.

20 Албатта булар бойлар, жадидлар. Халқда шивир-
шивир, ҳаяжон.

Бошида чиройли ўралган оппоқ салла, узун янги жу-
жун камзул устидан беқасам тўн кийган, паст бўйли,
қора калта соқолли киши ўрнидан туради. Шўройи ис-
ломчиларнинг раҳбарларидан бўлган бу кишининг лақа-
би — Қори. У сўзларни бир-бир чертиб, паст овоз билан
салмоқли сўзлайди, катта-кичик жим бўлиб тинглайди.

— Афандилар, ҳазрат уламо жаноблари! Туркистон
ўлкаси асрий зулматлардан қутулиб, энди оёққа турмоқ-
30 да. Уфқимиз энди секин-секин ёришмоқда. Лекин ҳануз
ўт ва ёнғиндамиз. Ҳаёт оғир, вазифаларимиз масъулият-
лидир. Петроградда тадбирли ва кўп ҳушёр одамлар ҳу-
кумат бошига ўтирди, машҳур Керенский жаноблари иш
бошига қўйилди. У зўр бериб, ҳарбга ва ҳарбу ашёга
тадбирлар кўрмоқда ва сиёсий, ижтимоий масалалар
билан шуғулланмоқда. Ҳар қалай мушкул воқеалар, ан-
ча мураккаб масалалар бор. Туркистон ўлкасида яша-
ган мусулмонлар, турк авлоди буюк тарихий шавкат,
тарихий воқеалар, дабдабага эга эди бир вақтлар. Урта
40 Осиё яна уйғонди, кўзини очди. Фарғона мусулмонлари,
Тошкент аҳолиси зўр ғайрат билан дини ислом байро-
ғи остига тўпландилар. Қўқон бойлари, жадидлар, ай-
ниқса уламо ҳазратлари шавқ ва зўр ижтиҳод билан

бугун улуғ миллатимиз олдида турган муқаддас вази-
фаларимизни адо этишга бел боғладилар. Лекин, афсус,
уламо жамиятида бир неча зотлар зиёли аҳлига бўлма-
ган фисқ-фасод билан ноўрин бўҳтонлар, гиналар тақиб,
ҳануз зиён етказмоқдалар. Уламо ҳазратлари ва ислом-
нинг барча ходимлари, зиёлилар бирлашиб, аҳил бўлиб,
тадбир ва чоралар изласалар, асли мақсадга етган
бўлур эдик. Зиёлилар, ёшлар ғайрат ва имон билан
ишламоқлари зарур, халқни, косиблар ва ишчиларни 10
қоронғу зулматдан қутқариш уларнинг асли вазифаси-
дир. Бирмунча камбағаллар ва ишчиларни рус ишчилари
турли ташвиқотлар юритиб, алдайдилар. Уламо ҳазрат-
лари, жадидлар, зиёлилар, турли тадбирлар билан му-
сулмон аҳлини тарбиялаб, дини исломни ўргатиш улар-
нинг вазифасидир. Шундай, афандилар, зиёлилар ва
бойлар халқни ўргатиши, онгини ошириши лозим. Қим-
матчилик ҳаддан ортиқ ошиб бормоқда, бечора гариб-
лар мушкул аҳволдадир. Лекин, оллога ишонамизки,
мушкулларимиз осон бўлиб, яқин кунларда халқимиз 20
арпа-буғдойга ёлчиб қолажак. Вазифа ва бурчларимиз
зўр, масалалар муҳим. Зеро уламо ҳазратларининг етак-
чилигида барчамиз бирга аста-секин ишлаб, шояд мақ-
садимизга етурмиз. Мактаблар масаласи ғоят мушкул
масала. Эски мактабларимиз ғоят фаже воқеадир. Ула-
мо ҳазратларнинг бу яна энг зарур вазифасидир. Тош-
кент аҳолиси янги мактаб, эски мактабнинг маъносини
тушунмайди, лекин замон ўзгариб, фан-илм соҳасида кўп
янгиликлар, тилсимотлар мавжуд бўлмоқда. Аввало
мактаб масаласи бойларнинг ишидир. Лекин бойлари- 30
миз ғоят бепарводирлар, кўзлари ўз ҳамёнларидан бош-
қа нарсани кўрмайди. Бу уларнинг омиликларидан,
фикрлари торлигидан келиб чиқади. Лекин вақт етди,
илм-фан аввало бойларнинг иши. Уламоларимиз, зиёли-
ларимиз мактаб-мадрасаларни муносиб тадбирлар би-
лан йўлга солмоқлари лозимдир. Олло таоло ёрдами
ила бу вазифаларни чин кўнгил билан, тоза юрак билан
ишласак мақсадга етурмиз. Омин, мушкулларимиз осон
бўлғай!

Унда-бунда сустгина чапак чалинади. Қори одатда-
гидек илжайиб ўрнига ўтиради.

Кеч бўлиб қолган. Тургун айланиб юриб яна ёнимга
келади. Иккаламиз Оқмачит томонга югурамиз. Мен уй-
га кираман, онам шўрлик шўрва қилган экан, жаҳлим

чиқиб: «Ёғи йўқ, гўшти йўқ, бу қандай шўрва? Шуям шўрвами!» деб косани итариб қўяман-да, яримта нонни олиб, яна кўчага чопаман.

— Отанг далада, қандоқ қилай, ер ютмагур, менга осон тутма!..— дейди онам ва орқамдан яна нималар-дир деб қолади.

* * *

Маҳаллада бир оз айлангандан кейин зерикиб уста-хонага кираман. Уста қаригина, бурни чўтироқ, аммо
10 жуда сўзамол маҳмадона киши. Битта-ю битта халфаси бор, у индамас, ювош, мўмин. Гоҳ-гоҳ уста ҳар хил олди-қочдилардан гапиради, чок тикаётган халфаси аҳён-да «ҳим-ҳим» дейди, холос. Уста бўлса тоқати тугаб, хуноб бўлади:

— Мум тишлаб ўтирасанми! Гапир! Аммо ишни уз-ма. Мана ол, фарқ қиламиз. Тешабойнинг оғзи доим гапда, вағиллагани вағиллаган. Лекин барака топгур-нинг иши унумли, пухта. Турмуш сердиққат, кулишиб, ҳазиллашиб турмасанг бўлмайди. Одамнинг тили ўткир
20 бўлса, шартта-шартта гапирса, сўзида маъно бўлса, ибратли сўзларни айтса. Лекин сен-чи, индамас, бўзрайиб ўтирасан. Уттизга кирибсан, лекин «ҳе»ни билмайсан...

Халфа фарғоналик йигит. Унинг ўртоғи бор, пахта завод ишчиси. Гоҳо халфанинг олдига келиб, ҳолидан хабар олиб, жиндай гаплашиб кетади. У ўттиз икки-ларда бўлиб, новча, яғриндор, кўзлари ўткир, манглайи кенг, юзи қорамтир. Мен кириб борганимда у устага эҳтирос билан гапирмоқда эди:

— Шундай, уста, гап кўп. Айниқса рус ишчилари
30 ғазабда. Улар заводчи ва фабрикантларни ғоят ёмон кўради. Лекин рус ишчилари ҳам камбағал, хуллас, биздай ҳаммаси. Фабрикант, заводчи бойлар, савдогарлар, айниқса пахтачи бойларнинг ҳамёнларига пул ёғади, айш-ишратлари авжида. Рус ишчилар: «Оқ пошшо тахтдан тушди, лекин буржуйлар, ер эгалари ҳали ҳам тепамизда. Энди гап буржуйларда, булар ҳам гумдон бўлади», дейишади, уқтиради йигит.

Уста қовоғини узоқ солиб ўтиради.

— Уғлим, тушундим. Ишчилар, деҳқонлар, камба-
40 ғаллар, муҳтожлар оламда жуда кўп. Ҳеч мисли йўқ. Лекин бойлар, савдогарлар, судхўрлар, ер эгалари, қў-

йинг-чи, ҳоказолар ҳаммаси текинхўр. Аммо, тўғри, зулм ҳаддан ошди. Қани, кошки эди билимдон, ақлли-хушли, одил, доно бош бўлса. Қани, йўқ-да ахир. Шояд одил, инсофли, тadbирли одамлар чиқиб қолса, пўчоқни пўчоққа, мағизни мағизга ажратар.

Оғир ўй сураётган ишчи чўнтагидан арзон папирос олиб тутатади-да, хомуш ҳолда чекиб ўтиради. Халфа маҳсини қолипдан тортиб бирдан ингичка товуш билан минғиллайди:

— Ургулай, пайғамбаримиз саҳобаларидан Абуба- 10 кир, Умар, Усмон, Али чорёр одил ва чин шариат йўлидаги зотлар эди. Кошкийди пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом бирдан бош кўтариб чиқсалар, мушкулларимиз осон бўларди. Афсус, афсус, бас, қиёматгача энди зулматда, қоронғида ўтамиз!

Уста ва ишчи бир оз вақт ҳайрон бўлиб анграйиб қоладилар, кейин ишчи бирдан кулиб юборди ва халфага қараб дейди:

— Тавба, индамас эдинг, Маҳмуд... Пайғамбар ва саҳобаларни эслашнинг фойдаси йўқ. Ҳозирги дарди- 20 мизни ўйла. Оч-яланғоч Туркистон ҳақида ўйла. Бойларимиз очкўз, зиқна бойваччалар бўлса айш-ишратда. Мана бу гапларнинг мағзини чақ.

Халфа ўзининг хунуккина товуши билан яна эътироз бошлайди:

— Э, ҳаммаси худодан, ҳамма гап оллонинг ихтиёрида.

— Ишонаман оллога. Лекин замонни кўр. Боёнлар ва ер эгалари ифлос, қабиҳ одамлар. Халқ оч-яланғоч,— дейди ишчи. 30

Уста чармни сув пуркаб эзади ва гапириб кетади:

— Савдо аҳли билан буржуйлар қирилиб кетсин!— дейди хуноб бўлиб.— Доно, ақлли, обрўли раҳбар даркор бизга. Аммо йўқ-да шундай раҳбар.

— Э, лекин бор, мастеровойлар ишнинг кўзини билладиганлар, илмли, ўқиган одамлар бор руслардан. Ҳаммаси русларда. Илмнинг кони уларда. Ташкилотлари, уюшмалари бор, биладан, ҳаммаси ошкора. Му- 40 сулмонлар бўлса, ҳаммаси ғирт оми. Бизда усталар жамияти бор. Булар рус ишчиларининг ёрдамида иш бошлаб юборди.

Уста ҳайрон қолиб, дейди:

— Уқиган яхши гап-да, ўқимишли одамнинг ақли тўлиқ бўлади, ҳар нарсани биласан, дунёнинг бордикелдисидан хабардор бўлиб турасан. Афсуски, ҳаммамиз фирт омимиз. Лекин, Содиқ, сен русчани балодай эплаштириб сўзлайсан. Анави куни бир мастиравой келди-ку, чуғуллашиб гаплашиб кетдинг, ёпирай, деб қотиб қолдим. Содиқ, албатта уларнинг сафига, уюшмасига кир.

Содиқ ака мўйловини бураб, мамнун ҳолда дейди:

- Русчани унча-мунча гапираману, аммо саводим
- 10 йўқ. Мактабда домлам айтган эди-я, ўқи, ўқи, савод лозим, деб. Рўзгор, тирикчилик мушкул бўлди, пайшанба бўлганда албатта нон, ёғли-ёғли патир, сомса, қатлама олиб бориш керак. Домлам яхши кўрарди олишни. Турмуш балоси, йўқчилик, оғир замонлар бўлди, ўқий олмадим. Айланиб юриб Тошкентга келиб қолдим. Мана энди заводда ишлаб юрибман. Ишчиларга ёпишиб бораёй дейману, андак мулоҳаза қиламан. Лекин кўрамиз-да, кўрамиз. Петроградда ишчиларнинг ташкилотлари кўп, пишиқ эмиш. Ишчилар аҳил, жасур. Ташкилотлари «совет» деб аталади. Ҳаммаси иноқ, дейишади. Тошкентда ҳам шундай ташкилот бор. Петроград ишчилари Муваққат ҳукуматни қўймайди, тўполон кўтариб йиқитади, деган гаплар қулоғимга чалинди. Тошкент ишчилари зўр бериб тайёрлик кўряпти чамамда.

- Бирдан Расул ўрис келиб қолади. У олтмишларга борган, кўзларини шилпиқ босган, маҳалла аҳли ундан ҳали ҳам безор, ҳаммиша ширакайф, темир-терсак, лашлушлар, эски-тускилар билан савдо қилади. Бола-чақаси йўқ, яқинда попукдай қизга уйланиб олган. Маҳалла
- 30 аҳли, кофир, дейдиган, мачит юзини кўрмаган бу одам бир куни тўсатдан мачитга кириб, домлага арз қилди, тавба қилди: «Кўркам минора солиб бераман, тақсир, фотиҳа беринг, бошлайман ишни», деди. Говкушда дув-дув гап бўлди, минорани бошлаб юборди. У, доим қўлида олиб юрадиган ҳассасини ерга қадаб пойгакроқда тўхтади:

- Хўш, устайбой, анави йигит билан сиз нимани вағиллаб ўтирибсиз? Мастеравойлар ҳақида бу кўп алжирайди...— Русчасига сўкиб кетади бирдан.— Пахта
- 40 заводда ишлайсанми?— қарайди Содиққа жаҳли чиқиб.— Албатта бойга чақаман сени!— дейди ҳассасини ерга бир-икки уриб.— Ишчилар хўжайинга содиқ кишилар бўлиши керак. Ораларида сенга ўхшаш битта-

яримта бузуқилари бор. Лекин ҳазир бўл, қадамингни тўғри бос, бўлмаса чирпирак қилиб қаматиб юбораман!..

Уста, Содиқ ва Маҳмуд ҳаммалари ҳайрон бўлиб қотиб қоладилар.

— Нима ишинг бор? Ўтган-кетгандан гапириб ўтирибмиз,— дейди уста жаҳли чиқиб.— Пулдорларни пича чайнадик.

Расул ўрис айёр кўзларини ола-кула қилади:

— Мастеравойларни ёқлаб, кўп оғиз-бурун ўпишиб 10 ўтирибсанлар, биламан!— Устага қараб ҳассасини пеш қилганча давом этади:— фалокат босгур уста, фитнанинг кони сен ўзинг! Лекин ҳазир бўл, тавба қилмасанг бошингни оламан!

— Мачитга бор, усталар пулга қараб ўтирипти. Лекин минора осмонга етсин, сени арши аълога олиб чиқади, қари хўроз!— қичқиради бўғилиб уста.

— Ҳа, ишчилар айтишадик, фабрикачи, заводчи бойлар билан золим амалдорларнинг озгина танобини тортиб қўйиш керак!..— дейди Содиқ.— Гаплашсак арзийдиган гап. 20

Бирдан халфа ҳиринглаб кулиб юборади ва Расул ўрисга қарайди.

— Чопинг, ҳовлига боринг, таҳорат қилиб, тасбеҳ ўғиринг. Мачит, намозни канда қилманг, домлага ваъда қилгансиз, йўқса, жойингиз жаҳаннамда бўлади.

Уста ва Содиқ пиқиллаб кулиб юборишади.

— Ҳазиллашдик, Расулжон,— дейди уста Расул ўрисга жиддий тус олган бўлиб.— Турмуш оғир, қимматчилик, ҳаммаси ўзингизга маълум. Тўқларнинг иши йўқ, 30 дардимиз кўп.

Расул ўрис устани сўка-сўка папирос чекади.

— Ҳазир бўл, уста, жаҳаннамга кетасан!— дейди қўлини пахса қилиб, кейин чиқиб кетади.

— Воқеанавислар кўп, лекин Расул ўрис вағиллаб-вағиллаб, сўкди-сўкди кетди, аммо воқеанавислардан эҳтиёт бўлиш керак, улар хавфли,— дейди уста Содиққа шивирлаб.

Мен ҳам бирдан уларга жиддий ҳолда шивирлайман.

— Тоғам бозордан чиқиб, халфаларга гапирди, бозорда воқеанавислар жуда кўп эмиш, тоғам самоварда улфатлари билан ўтирган экан, битта олифтанамо киши самоварга кириб келипти, ундан-бундан гапириб, авраб, 40

ҳукуматдан зорланипти. Кейин фаҳмлашиб қолишипти, у воқеанавис экан. Кейин ҳаммалари ура қочишипти. Кейин-чи, Тожи бувим бор-ку, биласиз-а, уста? Қариндошлариникига борган экан, поччам мискар эди, мўминқобил киши эди. Тожи бувим айтиб келди, воқеанавис кетига тушиб, ундан-бундан мискарни гапга солипти, бирдан қарабсизки: «Мискар» юринг, палисага борамиз», деб шўрликни олдига солиб олиб кетипти.

— Офарин, сенда ҳам гап кўп экан, чакки эмассан!—
10 дея кулади уста.

Содиқ билан Маҳмуд қотиб куладилар.

— Ия, эҳтиёт зарур, кулманглар, ҳаммаси чин.

Узоқ суҳбатдан сўнг намозгарда Содиқ ака ўрнидан туриб хўшлашиб чиқиб кетади. Уста билан халфа овқатлангани ҳовлига жўнайдилар. Мен кўчада болалар билан эртақ, чўпчак, турли ашулалар айтишиб хуфтонга қадар ўтираман.

* * *

Чоршанба куни эрталаб Турғун икковимиз маслаҳат-
20 лашиб, мен онаси олдига кираман.

— Уртоғим бозорга борсин мен билан, хола! Рухсат беринг, бозор-ўчар қиламиз. Турғун эпчил, бирпасда харидор топади, жиякларни дарров сотиб қайтамиз,— деб ялинаман.

— Дойим мени алдаб-сулдаб бошлаб кетасан. Бугун болаларга қарасин, кирларим бор эди, сув ташисин, ўтин ёрсин,— дейди онаси тўнғиллаб.

— Ҳаш-паш дегунча етиб келамиз,— дейман Турғунга кўзимни қисиб.

30 Мен ойим тиккан жиякларни кўтариб Эскижўвадаги бозор расталарида кезиб юрибман. Айёр ва шум Турғун ҳам ёнимда.

Бозорда одам қалин. Айниқса, паранжили кампирлар, ёш хотин-қизлар кўп. Ҳаммаси жияк, дўппи, пахта калава, ип-ипаклар сотади. Аммо жияк савдоси касод. Дўппифурушлар хотинларни авраб дўппиларни сув текинга оладилар. Мен пишиқман, айниқса айёр Турғун жуда билади бозор савдосини. Хуллас икковимиз ҳам пишиқмиз. Ямоқчи хониш қилиб, маҳси ямамоқда. Ана,
40 жулдур кийимли чўтир Турна маҳсум лунжини шиширганча, бармоқлари билан ноғора қилиб, чертмоқда.

Унинг ҳам дарди пул. Гадойлар, фолбинлар, тиланчилар беҳисоб. Бир тўп қаландарлар қўлларида занг, устларида жанда, белларида катта қовоқ кашкул, бошларида кулоҳ, «Хақ дўст, ё олло!» деб бақириб-чақириб юрадилар. Турғун шайтон қаландарларнинг жаҳлини чиқаришни яхши кўради.

— Дангасалар, текин томоқ бангилар!— деб қочади.

Эскижўвада ҳангома кўп. Бир томонда синиқ чинилар ямоқчиси — чегачилар, ғув-ғув авжда. Бир чегачининг олдида тўхтаб томоша қиламиз:

— Вой-вой, бирпасда пиёлани улади-я!— дейман.— Зап ҳунар-да, бўпти, чегачи бўламан!— дейди Турғун ўйлаб.— Қара, бирпасда пиёлани қотириб ташлади, пулни сипиради-ку. Лекин жойида, чегачи хор бўлмайди, кунини кўради.

— Кўза кунда синмайди, кунда синади, деганлар. Майли, бўпти, чегачи бўл!

Турғун менга хўмрайиб қарайди.

Айланиб-айланиб, дурбини бор таниш чолнинг олдига борамиз. Мўмин, мулойим бу индамас киши дурбинида Арабистон чўллари, Нил дарёси, эҳромлар, Бағдод кўринишлари, Истамбул кўчалари, Аё Сўфи, султон Абдулҳамид жомиси расмларини кўрсатади. Томоша бир тийин туради. Икковимиз аста кекса олдига ўтирамиз.

— Ота, жон ота, мумкинми бир кўрсак? Лекин насия, бугун пулимиз йўқ, эртага албатта бир тийин топиб келаман, хўп денг!..— дейди Турғун ялиниб.

Мўйлови узун, кўзлари қуюқ қошларига бекинган серсавлат чол кўк чойни қулт-қулт ичиб тўнғиллайди:

— Тур, тур, жўна, тегма дурбинга!.. Муллажирнинг йўқми, бас. Арабистону Истамбул шарифни орзу қилма!

— Пашшаларга ем бўлиб ўтираверинг!— дейди кинояли товуш билан Турғун, ўрнидан сапчиб туриб.

— Пешин бўлиб қолди, юр ўртоқ, жиякни тезроқ сотиш керак,— дейман мен ва жиякни икки бўлиб, бир қисмини Турғунга тутқизаман:— лекин ўртоқ, бўш келма, харидор билан тортиш, хўпми?

— Биладан ўзим, ўргатма,— дейди Турғун силтаб.

Эскижўвадан яна дўппи, жияк бозорига қараб кетамиз. «Жияк! Яхши жияк! Асл ипак!» деб югуради у. Хотинлар Турғунга қараб: «Шайтон-да, шайтон, ҳали у ерда, ҳали бу ерда оёғимизнинг тагида ўралиб юргани юрган!» дейишади энсалари қотиб. Турғун ёниб, терлаб-

пишиб, жиякни кишиларнинг бурнига тиқиб мақтайди. Кўп сарсон бўлиб, ниҳоят жиякни пуллаймиз, лекин арзон кетади. Мен пулни қайта-қайта санаб белбоғимга пухталаб тугаман. Бозор ичида айланиб, туялар, отлар, хачирлар, эшакларнинг думидан тортиб узоқ юрамиз. Кейин яна Эскижўвага жўнаймиз. Мени Турғун «Беглар беги» мадрасасига бошлайди.

— Қара, мадрасага казо-казо одамлар йиғилипти.

10 Биргалашиб мадрасага кирамиз. Тумонат одам. Икковимиз одамлар орасидан суқилиб борамиз. Воизларнинг ваъзи авжида, ҳаммаси катта-катта уламолар. Салла ўраганлар, муллаваччалар, қорни катта бойлар... Турғун мени туртади:

— Кетдик, ваъз-ваъз, тайини йўқ, нуқул насиҳат. Сўзлари нуқул арабча, форсча, фалакнинг гардишига ўхшаган ранг-ранг гаплар... Қамбағаллар оч-яланғоч, булар бўлса нуқул динни гапиради. Нон берсин!

Мен қотиб куламан:

— Рост, ўртоқ, сенинг билганинг рост!

20

* * *

30 Ҳар куни мактабга бораман. Мачит орқасидаги тор ҳовлида, толлар орасида оққан муздай сув бўйида ўтира-рамиз. Ҳаммамиз чуввос билан, ўқиш билан машғул-миз. Домлам бир четда пўстак устига тўрт қат тахлаб солинган эскигина кўрпача устида қўшни бой ота билан гаплашиб ўтирибди. Бой гавдаси семизгина, устида ярқираган янги яланг тўн, бошида катта салла, қулоғига бир атиргул қистирган, чап қўли билан қалин соқолининг учини ўйнаб-ўйнаб ўнг қўлидаги йирик қаҳрабо тасбеҳни бармоқлари орасида тинмай айлантиради. Уларга яқин ўтирганим учун суҳбатларини эшитаман. Домлам пиёлага қуюқ фамил чойдан озгина қуяди-да, эҳтиром билан бойга узатади.

— Аҳвол ғоят мушкул, чалкаш воқеалар бисёр, тақсир,— дейди бой.— Уламолар ғоят мушкilot билан ваъз-насиҳат қилиб, оммани тизгинга солмоқда, йўқ эса халқ жуда бебош бўлиб кетмоқда. Айниқса, қимматчилик, дон-дун танқис, нарх-наво ошиб, фуқаронинг ҳасратидан чанг чиқади. Замон бузилдими билмадим, ёмон-лар, фисқ-фасодчилар кўп, касаба деган ташкилотлар-ми, падарига лаънат, эшитганман, аммо ўзим тушун-майман. Усталар ҳам русларга эргашиб, халойиқ ичида

ғалва кўтариб юришган эмиш. Баъзи ҳаромзода жадидлар «мактаб ислоҳоти» деган номаъқул масалалар кўтариб, шариатни оёқ ости қилмоқда. Мактаб масаласи пайғамбаримиз давридан қолган мерос, арабча қуръон ўқиш фарз-суннат. Замон ғоят қалтис, тақсир. Худога муножот қилайликки, мушуқларини ўзи осон қилсин.

Домлам чой қуйиб «ҳа-ҳа, ҳимм» деганча, шогирдларга имлаб ўқишга даъват этади. Болалар чуввос билан ўқиб, авжга чиқадилар.

— Бай-бай-бай, ҳарорат баланд-э, тақсир,— дейди 10 бой дастрўмоли билан елпиниб ва терини артиб.— Русия, айниқса Петербург, эшитишимга қараганда, бесаранжом эмиш. Подшо ҳазратлари тахтдан тушди-ю, бузғунчилик пайдо бўлди. Лекин халқ ғоят суюнди, уни қонхўр ва золим, дерди. Тўғри, Некалайнинг қўли қаттиқ, забардаст эди. Бу оми халққа шундай бўлмаса бўлмайди ахир, тақсир. Аммо замон тинчиб қолар. Муваққат ҳукумат секин-секин интизом ўрнатар. Ташкилотларни бир-бир қуритар. Эшитдим, ҳаммасини аста-аста йўқ қилармиш. Зодагонлар билан ҳукумат раҳбарлари Петербургда янги подшо кўтарар эҳтимол. Бир одил подшо топилар. Аммо у Туркистон ўлкасида яшаган халқларга бирмунча ҳуқуқ бериш тадбирларини кўрса керак. Уламо ҳазратлари ва боён аҳли зўр ғайрат билан ишлаб, халқни тўғри йўлга солиб, айниқса, ҳукуматга итоат этириш чораларини кўрмоқлари лозим. Лекин замон тошқин сувдай бежо. Иншоолло, тинчиб қолар.

Домлам ва бой икковлари гангир-гунгир суҳбат қилиб, ҳангомалашиб ўтирадилар. Туш бўлгач, бой ўрнидан қўзғалиб «ух», дея керишади-да, тиззаларини ишқалаб, терини қайта-қайта артиб, домлам билан хайрлашади ва салмоқланиб секин-секин юриб чиқиб кетади. 30

Бизлар оч, ҳориб чарчаганмиз, томоқларимиз бўғилган. «Шин-шин, бўлди пешин! Зот-зот, бўлди озод!» деймиз. Домлам «Бас!» дейди. Болалар чуввос билан, қироат билан бир шингил қуръон ўқийдилар-да, дув туриб, бир зумда шовқин билан тарқаладилар.

Домлам менга ва ўнтача болага жавоб бермай олиб қолади.

— Дарров яхши кийимлар кийиб, салла ўраб келинглари,— дейди секин.— Оқмачитда бемор бор экан, ҳали одам келиб тайинлаб кетди, зиёфат қуюқ, тездан югуринглари. 40

Ҳаммамиз дув кўтарилиб, уй-уйнимизга чопамиз.

Одатда мактабдан қайтгач копток ўйнаймиз ёки офтобда томма-том тўполон қилиб юрамиз. Аҳён-аҳёнда хўроз уриштиришни ҳавас қилиб қоламан. Атайлаб Янгибозордан бир хўроз олиб келганман. У жуда рангдор, патлари ялт-юлт қилади, қип-қизил тожлари келишган, серсавлат. Бир-бир, *аста* босиб, мағрур юради. Бу хўрозга харидорлар кўп. Болалар «қани уриштирамиз» деб хўрозларини кўтариб келишади.

- 10 Аввало рақибимнинг хўрозига назар соламан. Кейин хўрозимни даврага қўйиб юбораман. Болалар жим бўлиб, ҳавас билан тикилиб қолишади. Мен титраб оппоқ оқариб, қараб тураман. Хўрозлар астойдил ташлашиб, юлқишишади. Болалар ҳам жим, тиқ этган товуш йўқ. Рақиб хўроз жуда зўр. Менинг хўрозим яхши уришади, қолишмайди. Уларнинг патлари юлиниб, ҳамма ёқлари қонга беланади, роса чарчаб ҳолдан тояди. «Бас, бас, ҳолдан кетди, бир оз дам олсин!» деб хўрозларни ажратиб оламиз. Мен хўрозимни қучоқлаб, «жонивор» деб
- 20 патларини силайман, тожларини ўпаман. Болалар бирисини мақтаб, бирисини камситиб ўтирадилар. Турғун аста қулоғимга шивирлайди:

— Ҳей, эҳтиёт бўл. Аҳмаднинг хўрози турқи совуқ, зўрга ўхшайди чамамда. Хўрозингни уринтириб қўйма.

— Толе-да, толе, майли, аммо чамамда меники полвон, биламан ўзим.

Бирпас тиндириб, хўрозларни яна ўртага ташлаймиз.

- Жанг аввалгидан ҳам қизийди. Иккала хўроз зарб билан тегишади. Бир-бири атрофидан гир-гир айланиб,
- 30 яна бир-бирининг патларини юлишга киришади. Гоҳо пайт пойлаб, бир-бирига шартта човут солади. Бирдан Аҳмаднинг хўрози баланд келгандай бўлади, менинг хўрозим бир-икки қаттиқ ҳамла қилади, лекин Аҳмаднинг хўрози чарчади шекилли, тўсатдан, ўзини даврадан тортиб, бир четга қочади. Болалар чуввос кўтаришади. Мен хўрозимнинг ёнига бориб, эркалаб, қўлимга оламан. Маҳалла болалари дув этиб, кетимдан эргашиб, хўрозни силаб-сийпаб, ўпиб, қучоқлаб, мен билан бирга юрадилар. Мен хўрозни мағрур ҳолда кўтариб, уйга кираман.
- 40 Уни ташлаб, кўчага чиқаман. Аммо Аҳмад шўрлик қовоғини солиб, йиғламсираб ўз хўрозини олиб ҳовлисига кетган бўлади.

Ҳафсалам пир бўлгач, хўрозга харидор кўп бўлгани
учун бир кун сотиб юбораман.
Ёз бирпасда ўтиб кетади.

* * *

Сентябрь ойлари... Бир кун Турғун икковимиз кўмир
бозорга борамиз. Бозорда араваларда, туяларда боғ-боғ
беда, қоп-қоп таппи, ғарам-ғарам пичан, саржин-саржин
ўтин... Одамлар орасидан туртина-туртина бедана бозор-
га ўтамиз. Бу ерда беданабозлик авжида. Бу бозорда
сўкиш, уриш, жанжал кўп бўлиб туради. Тўда-тўда бе- 10
данабозлар энг учларида бедана, ҳар қаер-ҳар қаерда
давра бўлиб, завқ билан, эҳтирос билан берилиб бедана
уриштириш билан машғуллар. Тузоқчилар олиб келган
халта-халта беданаларни йигитлар ва чоллар бирпасда
талаб, қўйниларига солиб оладилар. Биз ёш болалар
ялиниб-ёлвориб ҳам қуруқ қоламиз.

Турғун менга қараб:

— Оласанми, олмайсанми? Оладиган бўлсанг яхши-
сини, зўравонини ол! Бир кўтарамиз, кейин бозорга со-
ламиз!— дейди.

20

Мен ҳайрон бўламан:

— Бир неча марта қўлга тушганман. Бултур, узоғ йи-
ли бозорга келиб бедана олдим: чоллар, ўспирилар, ях-
ши, зўр, мана кўр, арзон-а, арзон, вагиллаб турипти,
ўзинг қара, дейишади. Олдим, ўлгудай уриниб, неча кун
ҳавас билан кўтардим, лекин қочоқ чиқди. Деҳқондан
олиш керак,— дейман.

Турғун ағрайиб қолади:

— Алдайди-да, алдайди булар. Ҳаммаси тирриқ. Тўғ-
ри айтасан, деҳқондан олиш керак, янги, зўр бедана 30
бўлиши керак.

Айланиб юрарканмиз бир деҳқон келаётганини кўриб
қоламиз. Югура бориб, зўр бериб ялинамиз.

— Жон ака, ўргилай ака, уришқоғи бўлсин, битта ях-
шисидан беринг!

— Мана ол-э!— дейди деҳқон бир халтадан бедана
чиқазиб.— Пулини чўз дарров!— дейди у яктагининг
чангини қоқиб.

Белбоғимдан икки танга чиқариб бераман:

— Зўрми, амаки, ростини айтинг?— дейман бедана- 40
нинг тумшугига қараб.

Турғун беданани қўлимдан олади.

— Чакки эмас! Кўтариш керак-да, муллака, ростми,— дейди у деҳқонга.

— Кўтарсанг зўр бўлади. Бас, жўна!— дейди деҳқон.

Ховлига чопамиз. Бедана гоҳ Турғунга, гоҳ менга ўтади.

10 Уйга келгач, эшакқурти излашга киришамиз. Сентябрь ойи бўлгани учун эшакқуртлар ин-инига кириб кетганми, ҳеч топилмайди. Зах жойлардан, гўнг орасидан, кесаклар, ғиштлар тагидан қидирамиз. Кўп уриниб, беш-ўнта қурт топамиз ва бедананинг тумшугини йириб оғзига тиқиштирамиз. Сув пуркаб, енгимнинг ичига олиб, устидан қўлимга катта белбоғни ўрайман.

— Чигиртка топамиз, жуда маст қилармиш беданани, — дейди Турғун ва чигиртка излаб қаёққадир югуради.

Мен косиблар олдига кириб, қўлимда бедана, мағрур ўтираман. Улар ҳайрон бўлишади.

— Қани, э-ҳа, кўрайлик, зўрми?— дейди халфалардан бири.

30 — Бир яхшилаб терласин, янги, ҳали асов,— дейман.

Улар кўрсатмаганимга қўярда-қўймай беданани қўлма-қўл ўтказишади.

— Семиз экан, ярамайди, уришмайди, йигитча, овора бўлма. Зўр бедана дарров билинади,— дейди уста.

Мен беданани олиб яна белбоғ билан ўрайман.

— Овчидан олдим. Беданам оғир, туриши чакки эмас,— дейман жиддий тусда.

Шогирдлар қалин китобни қўлимга тутқазишади:

— Қани, жиндай ўқи!

30 Бедана бир қўлимда, иккинчи қўлимда «Жангнома».

Овозимни баланд кўтариб, оҳанг билан ўқий бошлайман.

Эрталаб мактабга кетарканман, Турғунга беданани бериб, тайинлайман:

— Мана, кўтар, лекин эшакқурти топиб бер, давоси шу.

Беданани уч-тўрт кун уриниб кўтараман, донни ўлгудай ошалайди, лекин «чурқ-чурқ» этади халос, бошқа гапи йўқ. Айниқса Турғун хуноб бўлади. Қаердандир 40 эски тўрқовоқ топиб, ямаб, ширачлаб беданани ичига соламиз. Эски пачсқ сувдонга сув тўлатамиз, дон соламиз, тўрқовоқни шифтга осамиз.

Икковимиз дилгир бўлиб, фалакнинг гардишидан бир-биримизга шикоят қилиб, хафа бўлиб юрамиз.

Бир кун зериккан вақтимда мен Турғунга маслаҳат соламан.

— Бозорга борсак, мева фарқ пишган ҳозир... Арзон олма, олхўри топиб, деҳқонлардан олсак, ўтириб сотсак, нима дейсан-а?

Турғун ҳовлиқиб, ҳаяжон билан ўрнидан туриб кетади:

— Қойил, мана бу гапингга қойилман. Бозорда турли-туман мева мўл. Олхўри айниқса чаққон, ўзиям арзон-да ахир. Аммо пул йўқ-да? Ўзинг топасан пулни, ўртоқ, дастмоя керак!— дейди ўйланиб.

— Бедана қимматга тушди, бу бир. Ойимдан, дадамдан ялиниб битта-битта йиққан пулим олти танга холос. Нарх-наво ошган, олти танга озлик қилади. Отангга ялин, Турғунбой, сен ҳам олти танга қўш. Унда ҳам озлик қилади-ю, лекин ҳар кун бозорга бориб айлантирсак туғиб беради. Ҳаракатда баракат, дейишади бо-бойлар.

Секин-секин Турғунларнинг уйига кирамиз. Турғуннинг силнамо букчайган отаси айвонда, орқасида ёстиқ, деворга суянганча офтобда ўтирибди.

— Дада, лекин эшитинг аввало гапимни...— дейди Турғун дадаси олдига яқин чўққайиб, ялинган оҳангда.

— Бозорда мева кўп, ҳаддан ташқари кўп.

— Тўғри, мева кўп, лекин танга йўқ, бечорамиз,— дейди дадаси кулимсираб.— Қовун деганда айниқса оғзимизнинг суви келади, гўдаклар. Пўчоғига зормиз.

Турғун тажанг бўлади:

— Э, тушунмайсиз, сабр қилиб эшитинг ахир, жон дада, эшитинг гапни. Мусавой икковимиз тушамиз бозорга. Мусада олти танга бор, нақд пул, мен қўшаман олти танга, олхўри оламиз, арзон, боғдордан нархни пишитиб оламиз. Баландмачитга олиб келиб, чаканалаб сотамиз. Ҳар куни эрталаб бозордан арзонга олхўри олиб келиб фойдасига сотамиз. Тушундингизми? Қараб-сизки, беш-ўн кунда мўмай пул бўлади. Иннайкейин пулга ёлчиб қоламиз. Гўшт-мой чайнаймиз. Лекин Мусавой бало, бу ақлни у топди. Қани, йўқ деманг, олти танга беринг ҳозир, бозорга чопамиз!

Энди мен отани усталик билан аврай бошлайман.
Чол ўйланиб, кейин дейди:

— Тўғри, ўйлаганларинг жойида, лекин, Мусавой ўғлим, ўзинг биласан, Турғун ёлгонни кўп гапиради. Пул бераману, бозорга борса манти, гўшт куйди, ҳар хил таомларни еб юрмасин тагин.

Турғуннинг жони чиқиб кетади. Мен уни босаман:

10 — Турғунбой, даданг ҳазиллашяптилар... Турғунбой пул деса ўзини арши аълодан ташлайди,— дейман отасига,— пулнинг қадрини билади, беринг, кўрасиз, ҳар кун фарчча мой, гўшту ҳалвою, пашмак чайнайсиз.

Чол боёқиш, ёстиқдан ўзини узиб, қўйнидан халтасини олади-да, танга-чақа аралаш олти тангани қайта-қайта санаб Турғунга узатади.

— Агарда сарф қилиб қўйсанг, жағингни омбир билан суғуриб ташлайман!

20 Мева бозорда савдо суст. Тиланчилар ва девоналар, бошқа деярли ҳеч ким кўринмайди. Вақт пешиндан оққан. Биз тентираб юриб, унда-бунда тўхтаб олхўри қидирамиз. Бозорда хилма-хил олхўри кўп, аммо жуда қиммат. Биз эса арзонини излаймиз. Ниҳоят топамиз, аммо думбул, майда, олхўрига ўхшаган туси йўқ. Яғир, ифлос, кўзлари шилпиқ йигитдан сўрайман:

— Нархи қандай бўлди? Арзонроқ берсангиз оламиз, ака.

Шилпиқ чийиллаб гапиради:

— Нархи арзон, қанд чайнайсан, қанд, жиян!— дейди.

Тўсатдан бир чол бизга ёпишади:

30 — Бери келларинг, олхўрими ўша ҳам? Пуф сассиқ, одам ейдими шуни?— шивирлайди секин.— Мана бу шафтолижонни томоша қилларинг! Мана, лиқ этиб ўзи томоқдан ўтиб кетади-я. Нархи ҳам арзон!..

Биз шафтолини кўздан кечирамиз.

— Э-э, бўлмайди, ҳаммаси чириган, қорайиб кетган-ку!

— Йў-йў-йўқ, олларинг ўғилларим, арзонга бераман.

Нарироқ туриб маслаҳатлашамиз.

40 — Майли, беринг, неча пул нархи?— сўрайди Турғун.

— Қадоғи бир танга, сув текин-а, чироқларим, жуда арзон.

Чол белбоғидан силлиқ носқовоқ олиб кафтига тўкади-да, оғзига қоқади.

— Арзон-а?—деб шивирлашамиз.

Савдо зўр бўлади. Талашиб, тортишиб қадоғини бир мири кам бир тангадан, жами ўн икки тангага шафтоли оламиз. Эзилган, чирик, қорайганлар аралаш тортиб, уйдан олиб келган катта саватга соламиз, шафтоли саватнинг тагида қолади. Физиллаб бозордан чиқиб Баландмачитга борамиз. Нафс ўлгур ёмон. Қорайганларидан иккитасини қўлимга оламан ва биттасини Турғунга уза- 10
таман. Шу тариқа ўнчасини еб қўямиз.

— Ёмонсан-да, ютмасам ўртоқликдан чиқаман-да,— дейди Турғун койиган бўлиб.

Баландмачитда самовар, баққолчиликлар кўп. Каттакон ҳовуз бўйида саватни олдимишга қўйиб ўтирамиз.

— Тош-тарози йўқ-ку, Турғун?— дейман бирдан эсимга тушиб.— Энди нима қилдик, а?

— Харидор келса анови баққолдан чопиб тортиб келаман,— дейди Турғун.

— Баққоллар бизни кўриб, энсаси қотиб қолди-ку? 20

— Э, амакимнинг ҳужрасида бир тарози кўрган эдим,— дейди ўйлаб-ўйлаб Турғун.— Бўпти, ҳозир физиллаб олиб келаман! Ҳозир!— деб чопиб кетади.

Олдимдан катта-кичик одамлар ўтиб туради, лекин шафтолига кимса ёсқмайди, ҳеч кимнинг иши йўқ. Битта-яримта харидорлар баққоллардан чиройли, яхши пишган шафтолилари оладилар. Мана, Турғуннинг қораси кўринади. Ёнимга етганда кўраманки, тарози паллалари қозондай, иплари ҳам бири калта, бири узун, бири ип, бири занжир. Тоши бўлса — бир қадоқлиги рас- 30
мий қадоқ тош, ярим қадоқлиги — бир парча фишт.

— Сотдингми?— сўрайди Турғун.— Қанча пулга?

— Йўқ, харидор йўқ,— дейман у ёқ-бу ёққа қараб, ич-этимни еб.

— Йўғ-э, худо хоҳласа сотамиз!— дейди кафталарини бир-бирига ишқалаб Турғун. Унинг вақти хуш, ғайрати тошган.

— Қани, шафтоли қанд, олиб қолинглар! Наввот шафтоли, асл шафтоли! Асл-да, асл!— қичқиради Турғун тик туриб баланд овоз билан.

— Йўқол, ҳаромилар! Шафтолинг қурсин, чирик-ку! 40
Ҳаммасини тўк ариққа!— дейишади баққоллар.

Мен уялиб ерга қарайман, аммо Турғун писанд қилмай шафтолини мақтайди.

Мана бирдан Турғуннинг укалари — етти-саккиз яшар бола ва олти ёшларда қизалоқ ғизиллаб келиб қолишади.

— Шафтолими? Қани, кўрай,— дейди ўғил укаси сават олдига чўққайиб.

— Йўқол! Йўқол, кетларинг!— дейди Турғун дўқ қилиб.

10 Мен икковига биттадан эзилган шафтолидан берман. Севинишиб, оғизлари қулоғида, югуриб кетишади. Битта-яримта бола-бақра, кампирлар олдимизда бир лаҳза тўхтаб сўраб ўтадилар. Туриб-туриб: «Чириган экан!» деб кетиб қоладилар. Хуноб бўлиб ўтирганимизда бир бола тўхтаб, шафтолиларни қўлларида айлантириб кўради.

— Торт ярим қадоқ, нархи неча пул?— деб сўрайди у.

Икковимиз биргалашиб мақтаймиз.

20 — Асл шафтоли! Арзон ўзиям! Танлаб берамиз! Бир танга қадоғи!

Турғун завқ билан тарозини ростлаб, шафтолини тортади.

— Мана, оғайни, огири сизники!— дейди Турғун.

Хуфтондан кейин кўчада қатнов тамом тингандан сўнг оч, ҳорғин, сават ва тарозини кўтариб маҳаллага қайтамиз. Шафтоли шўрликнинг икки-уч қадоғи базўр сотилган. Турғун хафа, жаҳли чиққан, асабий.

— Нима дейман ахир отамга?

30 Хўп ўйлаймиз иккаламиз. Кассирликни мен қилганман. Пулни қайта-қайта санаб:

— Уч танга, тўққиз пул бўпти,— дейман.— Лекин эртага албатта сотиб қўямиз, ўлдими ахир! Лекин эҳтиёт қил камимасин! Ол мана уч тангани!— дейман пулни узатиб.— Даданга бер. Вақтлик туриб гузарга чиқамиз. Ишқилиб, пуллаймиз-да, ўртоқ. Хафа бўлма, вақтихушлик билан кир, чол фаҳмлаб қолмасин ишнинг пачава-лигини. Аммо шафтолини одам кўрмас жойга қўй,— деб қайта-қайта тайинлайман.

40 Чарчаб ҳовлига кираман. Бувим, айниқса ойим жаҳли чиққан.

— Дайди ўлмагур, қаёқда қолдинг?— сўрайди бувим.

— Йўқолиб кетдинг, хавотир олиб ўлдик-ку?— дейди онам юзимга синчиклаб тикилиб.

Қовоғимни солиб дейман.

— Юрган эдим... Хавотири нимаси? Қорним очди...

Ариқда наридан-бери қўлимни чаяман-да, айвон лабига ўтираман.

Кампир шанғиллай бошлайди:

— Шаҳодат, бирор ҳунарга бер буни, тездан бер буни, тездан бер! Ургансин бир ишни, тирикчиликнинг қадрига етсин! Қачонгача дайдиб юради?

10

Онам косада мошкичири олиб киради ва бувимга қараб дейди:

— Қўйинг, ўқисин, мулла бўлсин!

Икки «пишиқ»нинг барбод бўлган шафтолифурушлигини билиб қолишларидан қўрқиб, юрагим пўкиллайди.

* * *

«Зарқум» деган китоб бор. Бир кун бозорга бориб, саҳофликдан олганман. «Бозордан «Зарқум» китоб олдим» десам, онам севишиб: «Эшитганман, жуда ажойиб китоб. Жиякнинг пулига олгандирсан-а? Ҳа майли, яхши қилибсан, бир вақт ўқиганман», деган.

20

Айвонда китобни варақлаб, чироқ олдида ўтираман. Китоб ғоят диний, хурофий — Ҳазрат Али жанг қилиб, кофирларни қириб мусулмонларни уларнинг жабр-зулмидан қутқарди, деб ҳикоя қиларди бу китоб.

Бувим ўрнидан бошини кўтариб ўтиради.

— Қани ўқи, дин, шариат, пайғамбаримиз ҳақидаги ҳикоятларни топиб ўқи! Бир кун бозордан алмойи-алжойи нарсаларни олиб келган эдинг, билмадим, «Мушук ва сичқон»миди, эсимда йўқ. Эсиз-эсиз пул. Отанг келсин Янгибозордан, сани хўп чақаман, қараб тур. Қани ўқи!— дейди жаҳл билан.

30

— Бас-э, кўп уришманг, кампир, «Мушук ва сичқон» ҳикояси бирам ажойибки, тўқ одамлар билан фақир одамларни мушук билан сичқонлар орқали ҳикоя қиладди у китобда. Мақсади жуда ибратомиз. Мушук ифлос, норахўр, тўқ, очкўз одамларни фош қилади, сичқонлар бўлса фақир, муштипар, мискин, ғариб, мўминқобил кишиларни тасвир этади. Уқдингизми, кампир? Лекин ибратомиз китоб.

40

Бувим энсаси қотиб кетади.

— Сен шум бола, ўзингга етган маҳмадонасан,— дейди юзини тескари ўгириб.

Қошиқ-товоқларни йиғиштириб, онам ҳам айвонга келиб ўтиради.

— Ўқи жиндай, ҳазрат Али воқеаларидан эшитайлик,— дейди тиззасига ишпечини олиб.

10 Мен китобни аста варақлашда давом этаман ва ҳикояларни завқ, эҳтирос билан ўқийман. Онам боёқиш ишпечи тиззасида, аммо жим, хаёл сурган ҳолда, кўз ёшларини арта-арта тинглайди. Бирдан ҳовлига бир тўда болалар кириб келишади.

— Самовар тўла одам. Тез юр, қизиқчи келипти, жуда машҳур қизиқчи,— дейди Турғун.

20 Болалар бирин-кетин чувиллаб қисташади мени. Ирғиб ўрнимдан тураман-да, китобни токчага отаман; болалар билан Оқмачитга югураман. Самоварга етиб борамиз ва ҳовузнинг бир четида ўтирамыз. Самоварнинг саҳни кенг. Бир ёнида кичик мактаб, бир томонида катта чуқур ҳовуз, атрофида азим толлар, қайрағочлар, баланд, адл тераклар. Қадим замонлардан бери бу вақф жой. Тўрида катта бир қабр-соғана бор эди шекилли. Бурчакда қадимдан машҳур девона ўтиради. Баъзан хониш қилиб қўяди. Бир вақт бувим ҳикоя қилишича отамнинг бобоси айтган экан. Катта бобом вақтида бу девона йигитча бўлган, унинг устахонасида маҳси тиккан. Ўзи хуш овоз, доим қўшиқ айтаркан, чиройли, ақлли, келишган йигит экан. У бир қизни яхши кўраркан, қизнинг ота-онаси дастидан золим фалак йигит ва қизни бир-биридан жудо қилган, кейин ишқ дардида йигит савдойи девона бўлиб, эси ҳушидан ажраб, тентираб қолган. Энди у қариган, силжимамай бир бурчакда ўтиради.

30 Самовар ғич одам. Супалар, сўрилардаги наматлар, шолчаларда халқ зич ўтирибди. Унда-бунда катта осма чироқлар чарақлайди. Узун ятак, янги беқасам тўнми, унутдим, олача тўнми кийган Жўра қизиқ қарга шоҳи қийиқча елкасида, дўппи яримта, ҳовлига тушади. Халқ кулиб жим бўлади, биз болалар ҳам тераклар остида жим ўтирибмиз. Жўра қизиқ қизиқчилигини бошлаб, ҳар хил олди-қочди воқеаларни валдирашга тушади. Халқ кулиб-кулиб қўяди. Аммо, аввал эшитганман қизиқчиларни, улар халқни ҳаяжонга соладиган,

ғоят кулгили, ибратли, турмуш, тирикчилик ҳақидаги ажойиб гапларни айтишарди. Лекин Жўра қизиқнинг қизиқчиликлари ундай нозик эмас, қўпол, уятли сўзлар ёғиб туради.

Хуллас у менга ёқмайди. Бирдан индамасдан ўрнимдан тураман.

— Утирсанг-чи, аскияни қийиб юборади,— дейди кўйлагимни тортиб Турғун.

— Ҳаммаси олди-қочди, куфур тўла, ҳаё йўқ,— дейман ва уйга жўнайман.

10

* * *

Мактабдан қайтганимдан кейин ҳамиша гузарга шошаман. Мискарлар, тунукасолар, косиблар олдида ўтиришни, олди-қочди гапларни, бурунги замонда ўтган воқеаларни эшитишни яхши кўраман. Мискарлар, чегачилар, тунукасолар кўп антиқа гапларни, ҳар қайсилари ўзларининг пирларини, рисоаларини яхши билдилар, шулар ҳақида кўп гапирадилар. «Темирни топган уста Довуд пайғамбар бўладилар, кўп ҳикматларни, ажойиб тилсимларни билганлар», «Мискарчилик Одам 20 Атодан бошланган», дейишади.

— Мискарлар рисоласида айтилганки, мискарлик Одам Атодан қолган ҳунар, Одам Атога биҳишдан Жабраил алайҳиссалом олло таолонинг буйруғи билан келтирган эканлар. Мискарлик ниҳоят аъло ҳунар, ҳунарларнинг гавҳари,— дейди узун соқолларини тутамлаб мискар чол.

У мискарликни мақташни жуда яхши кўради. Кулганда қисик кўзлари юмилиб кетади ва оғзида қолган олдинги иккитагина тиши сўзлаганида лиқиллаб туради. Бу мулойим фақир мискар ҳануз кўз олдимда. 30

— Ҳунарларнинг энг муқаддаси баққолчилик,— дейди Қарим баққол.— Одамларнинг ҳожатини чиқариб ўтиради баққол, кўп савоб иш баққолчилик. Айниқса тузфурушликнинг садағаси кетса бўлади. Таомларни лазиз қиладиган энг зарур нарса туз-да, ахир. Минг ёғ солнинг, гўшт солинг, туз бўлмаса таомингиз бир чақага арзимади-да.

Мен мискарларнинг, баққолларнинг гапларини диққат билан тинглайман. Зерикканимдан сўнг косиблар олдинга ўтаман. 40

— Э, оғайни, келинг-келинг, бир китоб топиб қўйдим, қани бир ўқиб беринг, ажойиб, табаррук ҳикоялар, бир ўқиб беринг, чироғим Мусавой,— дейди ўрта ёшлардаги, қора соқолли, рангпар косиб.

Мен китобни олиб, секин варақлайман, ҳафсаласизгина бир-икки ривоятни ўқийман.

Зерикиб иккинчи дўконга ўтаман. Баландмачитга қарши кичкина тор дўкон бу. Қосибнинг, исми хотиримда йўқ, бурни тушган, ҳамиша қалин қоғоз боғлаб юради. 10 Лекин ўзи ўлгудай олифта, ўттизга борганми, бормаганми, билмайман. Бошида ҳамиша янги чамандагул дўппи, биллагига хилма-хил мунчоқ тақилган. Айниқса шу мунчоқларига қарасам кулгим қистайди. Уста маҳси тикади. Унинг ўн олти-ўн етти ёшлардаги шогирди бор. Шунинг учун тез-тез, деярли ҳар кун бу дўконга кириб, жиндай ўтираман. Аброр камгап, индамас, жиддий йигитча.

— Уста, яхшимисиз, ишлар қалай?— дейман эшикка яқин жойга чўккалаб.

20 — Чакки эмас, иним, йиғиб қўйган гапларим кўп,— дейди пучуқ уста кулиб.

Лекин Аброр чурқ этмайди, ипни қулочкашлаб тортиб, чокни пишиқ тикади. Пастгина курсида дераза олдида ўтиради у. Усти боши юпун, мўйлови эндигина кўрина бошлаган, юзи жиддий, қошлари ўсиқ, кўзлари маъноли бу ёқимли йигит Дегрез маҳаллалик, фақиргина оиладан.

Уста олдидаги кунда устида чармни қирқа-қирқатинмай ундан-мундан эзмалик қилаётганида Аброр бирдан унинг гапини бўлади:

— Хўш, Мусавой, ўқишинг яхшими?

— Э, нима бўларди, эски мактаб-да, чаккамга тегди!— жавоб бераман унга.

Аброр индамайди, яна узоқ сукутда ишни тикаверади. Уста тагин гапини давом эттиради, турмушнинг оғирлигидан, саъйи — ҳаракатдан гапиради:

— Э, ўқиш тўқларнинг иши, мактабни уларга чиқарган худойим, камбағалга чикора! Мусавой укам, ҳунардан унар, дейдилар. Маҳси тик, кавуш тик, сартарошлик қил, ишқилиб, ҳар бир йигит қандай бўлмасин бир 40 ҳунарни ўрганиши керак. Мискар бўл, баққол бўл, мана бизга ўхшаш косиб бўл, тирикчилик қил. Бир йигитга қирқ ҳунар оз, деганлар бобойлар, ҳунар ўрган!

— Тўғри айтасиз, ҳунар хазина,— дейди Аброр ишдан бошини кўтармай,— лекин, уста, хазинанинг энг улуғи — мактаб! — Кўзларини ўйнатиб бир қараб қўяди бизга.

Унинг бу гапи менга жуда ёқиб кетади.

— Индамас бало-ку!— дейди кулимсираб уста бошини лиқиллатиб Аброрга имо қилиб.

— Анов кун кечқурун маҳалламиздаги олифталар, томоша кўрасан, юр, деб мениям сургашди,— дейди Аброр устанинг гапига парво қилмасдан.— Городнинг узун катта кўчаларидан юра-юра бир катта боққа чиқдик, 10 «тиятир» деган катта бир бинога кирдик. Ҳа, «тиятир бу», деб ўртоқларим тушунтиришди менга. Йиғилганларнинг аксарияти олифта-олифта ёшлар эди. Бир вақт қарасам, тўр томонга тутиб қўйилган парда очилди, қаршида бир супа аён бўлди, уни «саҳна» дейишаркан. «Бахтсиз куёв» деган томоша кўрсатишди. Абдулла Қодирий деган бир кимса ёзган экан. Шундай фожиали воқеаларни кўрсатишдики, қотиб қолдим. Дунёни унутиб юбордим, гўё шу даҳшатли воқеаларнинг ичида ўзим ҳам юргандай бўлдим, кўзларимдан тирқираб ёш чиқиб 20 кетди.

Мен ҳайрон бўлиб, анграйганимча қизиқиб тинглайман.

— Артистларнинг ҳаммаси ҳаваскор, ёш эркаклар, лекин бир-иккитаси хотинча кийиниб олган,— кулиб юборади Аброр,— овозларидан биласан эркак эканини.

— Э, ҳаммаси олди-қочди гаплар-да,— дейди уста чармга сув пуркаб.— Турмушда ҳар бир фожиали, даҳшатли воқеалар бўладики, кўп кўрганмиз. Қани жиян, битта сув олиб кел-чи,— узатади менга сопол косани. 30

Дик этиб тураман-да, ҳовузга чопаман. Ҳовуз яқин, гузарнинг ўзида. Қосага лиммо-лим сув тўлатиб дўконга қайтаман.

Шу пайт устанинг ошнаси, трамвай ишчиси мен билан олдинма-кетин дўконга кириб келади. Уст-боши юпунгина, ўттиз-ўттиз беш ёшларда у. Овозини ҳамниша барала кўтариб гапиради. Ҳозир ҳам эшикдан кириб сўрашиши биланоқ устага ниманидир бақриб гапира бошлайди. 40

Аброр жимгина чок тикмоқда. Унинг аллақандай хал оғушида ўтирганини юзларининг, кўзларининг ифодасидан биламан.

— Ишим Пиёнбозорда,— дейди устанинг ошнаси.— Трамвайнинг изини ҳали қарасангиз у ёққа, ҳали қарасангиз бу ёққа очиб тураман.

— Трамвай йўлининг калиди менда, денг?— кулади уста.

— Ҳа, топдингиз уста, сал хаёл учса борми, трамвай бу изга эмас, у изга уради кетади, ана шунда кўрасиз қиёматни! Илоҳим, кўрсатмагай у кунни,— дейди у, кўзларида бир зум ваҳима кўриниб кетади.— Лекин ниҳоят эҳтиётлик зарур. Ҳунарим чакки эмас, аммо мояна қурғур озроқ-да. Майли, амал-тақал қилиб жўжаларимнинг ризқини топиб турибман. Трамвай ҳайдовчилар, паттачилар мандан тузукроқ олади чақани. Лекин трамвайдан келадиган фойданинг ўндан тўққизи хўжайинларнинг ҳамёнига тушади!.. Тушундингизми, жўра? Ишнинг бутун чатоғи шунда!..— Бир лаҳза жим бўлиб ўйланадиганда, яна гапга тушади у:— Некалай зolim даф бўлди, кўяхши иш бўлди, биздақаларга кун туғди, озодликка чиқиб қолдик. Лекин ҳалиям бойлар жиловни ўз қўлида ушлаб турипти. Майли, уриниб кўрсин, аммо давр ўзимизники, уста, ахир ҳамма ёқни қўлимизга оламиз. Ишчиларнинг ташкилоти бор, кир сен ҳам, деб ҳар кун жўраларим қисташади, мен шўрлик рус тилини билмасам, оми бўлсам, китоб ўқий олмасам, газит ўқий олмасам, бир ишнинг бошида бўлолмасам, қўлимдан нима келди?— Оғзига бир кафт носвой ташлайди у.

Шунда бирдан Аброр ишдан бошини кўтаради:

— Иўқ, ака, дарров кириб олинг ташкилотга, рус ишчилари бирпасда бутун йўл-йўриқни ўргатиб қўяди, алифбони ўргансангиз бас, ўқиш қийин эмас,— куюниб гапирди у.

— Э тавба, шундайми-я?.. Қирсаммикин?— дейди носвойни туфлаб ишчи.— Бола-чақалар билан маслаҳат қилай-чи. Рус оғайниларим, сен ҳам кир, деб қисташяпти, ўйлаб кўрай-чи.

— Дини ислом керак!— дейди жим ишлаб ўтирган уста.— Уламо ҳазратлари билади оқу қорани, ана улар билан маслаҳат қилинг.

Аброрнинг жаҳли чиқиб кетади устанинг гапларидан, 40 бўғилади:

— Уламолар бу дунёни ўзлари олиб, у дунёни бизга берган!— Заҳарханда қилади.— Амаки, яхшиси иш-

чи ўртоқларингиз қай йўлдан борса, сиз ҳам шу йўлга кириш, ўшалар билан бирга бўлинг!

Гангур-гунгур, ҳазил-жиддий ҳар хил гаплар узоқ давом этади. Тирикчиликдан, кундалик воқеалардан, урушдан... Хуллас, гап кўп.

Мен ширач қораман, ипни мумлайман, ўзимча гапнинг мағзини чақиб ўтираман.

Намозгардан кейин уйга югураман.

Юрагида туйғулари, ҳислари кўп эди Аброрнинг, кўпинча чуқур хаёл оғушида, гўё ўзи билан сўзсиз гаплашаётгандай, жим ишларди у! 10

* * *

Одатдагидек Баландмачитга тушаман. Гузарда тирикчилик, қимматчилик, айниқса, арпа-буғдойнинг нарх-навоси ҳақидаги гаплар, қайғу-ҳасрат авжида...

Эллик ёшларга етган, гапга уста бир сартарошнинг дўконига бораман.

— Нима қилиб зерикиб ўтирибсиз, савдо касодми?— сўрайман мен ёнига ўтириб.

Сартарош «ҳо-о-ой», деб узоқ керишади ва «вой-вой» 20 белим-эй» дейди. Бир оз сукутдан кейин гапирди:

— Оғайни, тирикчилик оғир, уйда ҳеч вақо йўқ, арпа нонга муҳтожмиз. Бой акамлар доим айш-ишратда, қўш-қўш хотин. Пул десанг варақ-варақ, тилла десанг хумлари тўла. Фалакнинг гардиши шундай, оғайни чашиш! Оламнинг иши шундай пачава!

Мен ҳайрон ва хомуш унга тикилиб ўтираман. Кейин сартарош жиддий сўзлай бошлайди:

— Э, манга қара, домланг тушгур ғоят мутаассиб, 30 гўрсўхта киши. Ўқитишлари қуръону ҳафтияк холос.

— Тўғри гапингиз, жуда эскича ҳаммаси, топдингиз.

— Ўқи, лекин ўқи, тентак, русча ўқи, рус тилини ўрган, фойдаси бор. Русия ғоят зўр, катта мамлакат.

Ишчилар, мастиравойлар,— овозини жуда пасайтиради,—ер, завод-фабрика, ҳаммаси халқники, дейишаётганмиш, тушундингми, а?— Яна ҳам пасайтиради овозини.— Лекин, Мусавой, ғалва кўп. Ер эгалари, завод-фабрика хўжайинлари, Туркистон боёнлари, Муваққат ҳукуматни пеш қилиб, халқни алдаяпти. Газетхонлардан эшитдимки, Петроградда ҳукумат арбоблари, бойлар, 40 урушни енггунимизгача давом эттирамиз, дейишаётган-

миш. Ҳароми золимлар! Шундай, ука, замон қалтис, сер-ташвиш.

Сартарош кичкина қовоқ чилимни олиб, қутичадан чимдиб озгина тамаки ташлайди ва гугурт чақиб қулдиратиб узоқ-узоқ тортади, бўғилиб йўталади, эчки соқолини тутунлар тараб ўтади, кир дастрўмол билан кўз ёшларини артади.

10 — Оғайни чалиш, ўтган-кетгандан гапир,— тўсатдан кулиб қўяди сартарош.— Ёғлиққина, қулинг ўргилсин мошкичири егим келяпти. Лекин гўшти бўлмаса ҳам майли, юзига аччиқ пиёз сепилган бўлса!.. Ҳай-ҳай-ҳай, мошкичирижон...

Сартарошнинг юзи яна бирдан жиддийлашади.

— Эрта-индин қиш тушади, бечора халқнинг усти юпун, суфраси қоқ, ҳоли нима бўлади, укажон? Уламо аҳлининг ғариб, фақир бечоралар билан ҳеч иши йўқ, шунга доғман. Дину шарият бўлса бас, намоз-ниёз, тоат-ибодат қилинглар, олло мушкулларингни осон қилади, дейдилар, холос.

20 Сартарош куюниб ўзининг, халқнинг кулфатидан узоқ шикоят қилади. Мен ҳам унча-мунча сўз қотиб қўяман. Кейин майда-чуйда гапларга ўтамиз.

— Амаки, менга кастум-шим жуда ёқади, баъзи йигитларда кўриб ҳавас қиламан.

Сартарош кулиб юборади:

— Облоҳу акбар, фасон катта-ку, вой-вой! Билмадим, энди охиратни ўйла, қўзим, яхши ўйла. Катта бўл, молтопар бўл, замонага қараб кияверасан. Аммо кастум узунроқ бўлиши керак.

30 — Узун кийиш яхшими? Йўғ-э, ярашмайди, узун камзул қолиб кетади, амаки.

— Расми узун кийиш қадимдан қолган, савлатли, мусулмонлигинг билиниб туради. Лекин яқиндан бошлаб бойваччалар олифтагарчиликка зеб берадиган бўлишди, кастум десангиз қўш-қўш!— Аксириб, йўталиб қўяди сартарош.— Лекин мусулмонмисан, бас, оёғингни қараб босишинг керак.

Дўконга соқол олдиргани бир киши келиб қолади. Сартарош ўрнидан чаққон туради:

40 — Э, оғайни, бормисан! Қалай, немислар зўрми ёки руслар зўрми? Рабочийларнинг ҳоли қандай, гапир?— дейди уни ўриндиққа ўтқазиб, елкасига сочиқ ташлайди ва сочини сув билан ишқалаб ивита бошлайди.

— Э, дўстим,— дейди мўйлови узун, кўзлари қувгина, ўттиз ёшлардаги яғриндор киши.— Николай йиқилди, олам гулистон бўлди, озгина қолди азобу уқубатнинг барҳам ейишига. Нуқул хандақ — окоп қазидик. Роса жонга тегди. Ишқилиб, омон-эсон қайтдик. Лекин ҳақиқатда руслар бўш келмайди, урушда ҳаммаси жасур. Петроградда бўлдим, рабочийлар жуда серғайрат, қўрқмас, уларнинг зўр ташкилотлари бор.

Сартарош унинг сочини ишқалаганча гапига қулоқ солади:

10

— Уруш қурсин, жонга тегди-я, э-э-э!— дейди сартарош қўллари ишқалашдан тинмай.— Нарху навони кўрмайсанми?

— Рост, рост, ҳаддан ташқари ошиб кетяпти,— дейди сартарошнинг таниши.— Лекин фронтга бориб, рабочийлар билан сўзлашиб, турмушнинг қадрини билиб келдик. Пулдорларга, буржуйларга, бойларга, ер эгаларига, энди ўлим чуқурини қазиймиз ўзимиз!

Сартарош ҳайрон бўлиб, бир оз оғзини очиб қолади ва дейди:

20

— Балли, иним, балли! Лекин ҳақиқат бир кун офтобдай ярқ этиб чиқади. Аммо, иним, ислом динидамиз, Муҳаммад умматимиз, уқдингми, иним Миркарим?

Миркарим кулиб, дейди:

— Лекин дин бошқа, буржуйлар бошқа, ака!

Сартарош завқ билан кулади:

— Халқимиз уйқуда,— дейди Миркарим ўйланиб.— Дунёни, ҳаётни яхши билиш керак.

Сартарош Россия деҳқонлари ҳаётидан, қишлоқлардаги ҳол-аҳволдан сўраб, секин «Бисмилло!» деганча устарани Миркаримнинг бошидан чаққон югурта кетади.

30

Тўсатдан Турғуннинг терлаб-пишиб тўрт парча тахтадан қоқиб-суқиб ишланган омонатгина аравада чангдай майда хока кўмирни қаёқдандир сургаб келатганини кўриб қоламан. Югуриб олдига бораман.

— Оғайни, нима гап?

Турғун тўхтаб терини энги билан артади:

— Э-э, тирикчилик, городдан келяпман. Э-э... Отамнинг ошнаси берди бу кўмирни, аммо текинга тушди ҳисоб. Саҳарда кетганимча энди келяпман, жуда қорин очди, ҳали туз тотганим йўқ. Мен Турғун боёқишга ачинаман:

40

— Кўмир искалат узоқми, а?— деб сўрайман.

— Э, вокзалнинг олдида, ўлдим, чарчадим, афтимнинг куясини кўр!

— Бас-бас, менга бер аравангни,— дейман ва оғир юкли зилдай аравани аранг силжитиб, филдиратиб кетаман.

Икковимиз Говкушга равона бўламиз.

* * *

10 Туш. Иссиқлаганимдан кўйлагимни ечиб ташлаганман, қўлимда тол шохидан ишланган, овози қулоқни йиртадиган ўткир ҳуштак. Уни бор ҳунаримни ишлатиб ҳавас билан ясаганман. Юра-юра зерикиб, Оқмачитга — бобомникига бораман. Дўконда бобомнинг ўрни бўш, халфалар иссиқдан кўйлакчан бўлиб, маҳси тикиб ўтиришибди. Шогирдлардан сўрайман.

— Бувам қани?

— Буванг касал, билмадим, ичи оғриптими,— жавоб беради бириси.

20 Югуриб ичкарига кираман. Бобом ҳовлида — олма тагида ёйилган наMAT устида ётибди. Шошилиб ҳуштакни липамга қистираман.

— Бува, нима бўлди сизга?— сўрайман ёнига чўккалаб.

Бобом кўзини очади, меҳрибон товуш билан дейди:

— Тобим қочди, болам, билмадим, ҳароратим банд...

30 Яна кўзларини юмиб олади. Мен қайғуриб бобомга телмураман. У сап-сариг, кўзларига қадар сарғайган. Бувим айвонда нон ясаб ўтирибди. Унинг қовоғи осилган. Мен аста бувимнинг олдига бораман-да, жиддий ҳолда шивирлайман:

— Бувамнинг мазаси йўқ, тоғамга айтинг, табиб олиб келсин.

Бувим кулчани ясай туриб хафа ҳолда дейди:

— Оллонинг иши, тақдир... тузалиб қолар буванг, гавдаси пишиқ одам. Раҳим келсин, табибга юборамиз. Ўз билгимча туркона дори бердим, шифо бўлсин.

40 Бобомнинг олдига қайтиб келаман, ҳарорати тағин ҳам ошгандай, пўрсиллаб ётади. Жим телмириб ёнида ўтираман. Бобом кўзлари юмуқ, гоҳо беҳушдай алланималарни шивирлаб қўяди.

Говкушга, онамнинг олдига югураман.

— Тез чиқинг, бувам бетоб, жуда қаттиқ касал, кўрпада ётипти.

Онам довдираб қолади.

— Ўтган кун чиққанымда дўконда туппа-тузук ишлаб ўтирган эди,— дея шошилиб нимчани бошига иладида, нарвондан чиқиб томма-том ошиб кетади.

Айвонда хомуш ўтираман, хаёлим бобомда. Бобом ҳали бақувват, ғайратли, балки тўқсонга, юзга кирар, деб ўзимни овутмоқчи бўламан. Кенжатоимиз Шафоат қизлар билан ҳовлида ўйнаб юрибди. Катта бувим ҳовли ўртасига қатор қўйилган учта сандал курсида кўрпада шал бўлиб ётибди. У саксонга кирган. Бувим ялиниб-ёлвориб қизларга пиёласини узатади: 10

— Оппоқ қизим, яхши қизим, ариқдан муздай сув олиб бер.

Қизлар ҳаммаси дув этиб бувимнинг олдига келишади. «Менга беринг, менга беринг!» деб пиёлани талашадилар. Зерикканимдан, эҳтимол, кўнгил ғашлигиданми, уйдан сиёҳ, қалам ва қалин қоғоз топиб олиб чиқаман. Мен ҳар вақт таниш сартарошнинг дўконидаги деворга қоқилган «Абубакир, Али, Усмон, Умар» деб хушхат билан ёзилган, ранг-баранг нақшланган лавҳани томоша қилардим. Қамиш қаламни сиёҳга ботириб диққат билан қоғозга мукка тушганим ҳолда урина-урини ўшанақа лавҳа ёзишга киришаман. 20

Оқшом тушади. Онам тағин томма-том қайтиб келади, шошиб ўчоққа олов ёқа бошлайди. Мен бўлсам ҳануз саҳобаларнинг исмларини хушхат қилиб аста чизмоқдаман. Онам ошхонадан туриб қичқиради:

— Чироқни ёқ, ер ютмагур, бас қил хатингни!...

— Ҳозир. Сабр қилинг! Жуда яхши чиқяпти... Мана, мана битди! — дейман, қоғоздан бошимни кўтармай. 30

* * *

Кўчада болалар билан нимадир ўйнаб юрсам, бирдан онам Оқмачитдан йиғлаб келади.

— Бечора отам дунёдан ўтди.

Мен бир зум қотиб, бўзрайиб қоламан.

— Ростданми?! — қалтираб сўрайман.

— Бирпасда хазон бўлди, бувангдан айрилиб қолдик! — ҳўнг-ҳўнг йиғлайди онам.— Тезроқ кийимларингни кийиб чиқ! 40

Мен ҳам ҳўнграб йиғлаб юбораман. Йиғлаб юриб тез кийина бошлайман, тўн устидан белбоғ боғлаб, оёқ яланг, онамнинг олдига тушиб Оқмачитга югураман.

Эшикка етганимизда кўзлари қизарган халфа, шогирдлар билан бошларини қуйи солиб мачитдан тобут олиб келаётган бир неча одамни кўрамиз.

10 Мен эшикдан «дод» деб кириб бораман. Бувим йиғлаб тинган, кўзлари ёш, сипомамо ўтирибди. Тоғам, қариндошлар, қўни-қўшнилар йиғлаган. Хафа. Бобом уйда кўрпа устида, кўзлари юмуқ, ухлагандай ётибди. Уч кунгина хаста ётди бобом.

— Қаерда эдинг, мана, буванг оламдан ўтди! Раҳматликнинг жудаям эркатойи эдинг. Мана ётипти, нуроний пок буванг!.. — дейди тоғам йиғлаб.

Менинг шундай ўпкам тўлиб кетадики, ўзимни бобомнинг устига ташлаб, ўкраб-ўкраб йиғлайман.

20 Пешинга яқин бобомни олиб йўлга равона бўламиз. Онам бўзлаб йиғлайди, эшиккача йиғлаб чиқади. Тоғам, қариндошларимиз ҳаммамиз йиғлаб борамиз. Халқ қалин, бобомни кўлма-қўл олиб кетмоқда. Мен бошимни ердан кўтармай қаттиқ хафа кетмоқдаман, йиғидан томоқларим бўғилган, кўзларим шишган. Бобомни ғоят яхши кўрардим. Шу тобда ҳар нарса бир-бир хаёлимдан ўтди. Бобомга тааллуқли хотираларим... Бобомнинг сўзлари ҳозиргина айтилгандай қулоғимда янграйди, унинг ўлганига ҳеч ишонгим келмайди, ҳаяжонда кетмоқдаман.

30 Қанча-қанча хотираларим бор: чоршанба бозорлари, маҳси бозор, шовқин-сурон ичидан самоварга чиқиб, яхши иссиқ нон, озгина мураббо билан иккимиз гангир-гунгир чой ичиб ўтирардик. Масалан, Янгибозорга бориб келганимда, бобомнинг дўконида ўтириб унга гапирардим, чўл-биёбонлар, дашт-сахролар ҳақида билмадим, ўпқонлар, баланд тоғлар, хуллас ҳаммаси ҳақида ошириб-тошириб гапирардим. Овчилик, тўрлар ҳақида завқ билан гапириб, ажойиб воқеаларни сўзлаб берардим. Айниқса бедана ови ҳақида мароқ билан тошиб гапирардим. Бобом ишдан бошини кўтармай чармни кўва билан тақ-тақ уриб:

40 — Ҳа-ҳа, вой-вой, тавба, гапир, ўғлим, юрдингми қозоқ чўлларида? Қани гапир. Овуллар, қозоқ ҳаёти, улоқлардан гапир, — дерди кулимсираб.

Тўқсон-юзга киради, деб орзу қилган бобом олтмиш икки ёшида вафот этди-я! Ўзи семиз, гавдаси пишиқ одам эди.

Мозорга борамиз, мен гўрга йиқилгудай яқин тураман. Бобом кафанга ўралган ҳолда бир зумда кўз ўнгимдан йўқ бўлади. Лаҳзада тупроқ уюлиб, гўр пайдо бўлади-қолади.

«Мункар-Накир даҳшатли қоронғи гўр ичига киргандир», деб ўйлайман, титраб кетаман. «Бобом доим оллога сиғинарди, пок эди, албатта Мункар-Накир яхши сўроқ қилар», дейман ичимда. 10

Қабристондан намозгарга яқин қайтамиз. Йиғлаб уйга кирарканман, бувим мени қучоқлаб қарши олади.

— Йиғлама, болам, таборакни ўқи,— дейди елкамга қоқиб.

Ўтириб таборакни ўқийман. Ёш кўнглим биринчи марта ҳасратга тўлиб кетади. Кейин жим ўтириб узоқ хаёлга бериламан, бобом бутун хотирамда, фикримда...

* * *

Жума куни. Мева тўкин. Айниқса серсув ва хилма-хил узум кўп. Қоражанжал, бедона, соҳиби, дили кафтар, буваки — хуллас, буларнинг нави беҳисоб. Кўзим ўйнайди, аммо муллажиринг йўқ. Пиёда Оқтепага — амакимнинг боғига жўнайман. Кўча чанг, билқ-билқ тупроқ. Яланг оёқ тупроқ кечаман. Чаққон ва чайирман, бир лаҳзада физиллаб, Оқтепага етиб оламан. Тожи буви гумбаздай бўлиб, томда майизларни йиғиб юрибди. Дарров нарвондан тушади ва қучоқлаб, ўпиб кўришади.

— Иш кўп, ўтин кесдик, ўрикларни бутадик. Яқинда узумдан шинни пиширамиз, боқишгани келасанми? — дейди кулиб. Шафтоли ва узумларга кўзим югуради. Тожи буви бўлса мени олдига ўтқазиб, бувим, ойим, аммам ва бошқаларни сўраб зериктиради. Анча эзмаликдан кейин ниҳоят пичоқ олиб, пақир кўтариб ишкомга кириб кетади. Ўтирсам битта қўшни бола келиб қолади.

— Мана захча, олинг, яхши қуш, хўп сайрайди,— дейди менга қўлидаги қушни кўрсатиб.

Мен қувониб кетаман.

Қани кўрай,— дейман қушни қўлимга олиб.

— Бунга озгина гўштни оқ ем қилиб бериб турасиз, 40 яхши ейди.

Вақтим чоғ бўлганидан болани кучоқлаб оламан, кейин қушнинг устига эҳтиёт билан тоғора тўнкариб қўяман.

Тожи бувим челак тагида узум олиб келади. Нонга узум қўшиб иштаҳа билан хўп ейман. Қорин тўйгандан сўнг, гашт қилиб, кўчага чиқиб кетаман. Узоқ юраман тентираб. Ҳар ер-ҳар ерда бойларнинг пахта далалари. Авжи пахтанинг очилган вақти. Қароллар ва чоракорлар ҳаммаси пахта термоқда.

- 10 Юра-юра самоварга чиқиб қоламан. Самоварда одам қалин. Бир бой каравотда керилиб, мағрур ўтирибди. Қошлари бароқ, гавдаси думалоқ, бақбақаси бўйнига сиғмайди.

— Кўр бўлгур, боқдим, ош бердим, кийим бердим, ҳароми!— деб кимнидир сўкмоқда.

Мен у ёқ-бу ёққа қарайман ва четда якка ўтирган қаролни кўраман. Гавдаси пишиқ, аммо жуда ориқ, ўттиздан ошгану, юзида ажин, усти боши кир, ямоқ.

- 20 — Оллодан кўрқ, лаънати, мўмин-қобил одам эдинг, бирдан айнадинг. Бузуқи хоинларга эргашдингми?

Қаролнинг ранги қув ўчиб ғазабдан оқариб кетган. Кўзларида кин ва ғазаб ёнади. Менда ҳам бойга нисбатан ичимда нафрат тўлқинланиб кетади.

— Бас, ювинди ичиб азобу уқубатда, машаққатда юрдим. Саккиз йил бўлади даргоҳингизга келганимга, бой ака, ҳар кун иш, дойим иш, от-арава, экин-тикин, пахта тер, беда ўр, ҳаммаси елкамда. Инсофи йўқ! — дейди одамларга қараб қарол.

- 30 — Уч-тўрт кундан бери қаёқларда дайдиб юрибсан? Хўш, гапир? Лекин эшитганман. Русиядан қайтган ҳаромиларга қўшилиб, ўрис мастиравойларга учрашиб, мажлисбозлик, ваъзхонлик қилиб юргансан, аблаҳ, ҳаммасини эшитдим. Диндан чиқдингми? — Бой одамларга қарайди:

— Астаъфирулло, бу кофирларни дин, ислом уради, элга-юртга оллонинг ғазабини келтиради бу лаънатилар.

Қарол ўрнидан ирғиб туради-да, жулдуз камзули этакларини қоқиб тахтага ўтиради ва чой чақиради.

- 40 — Бой ака, сўкдингиз ҳам, калтакладингиз ҳам индамим, чурқ этганим йўқ. Майли, аммо қилган жабру зулмингизнинг жазосини тортасиз бир куни. Албатта,

ҳақлик, адолат бир кун юзага чиқади. Лекин, бой ака, бўлди, ҳақимни беринг!

Бой унга қулоқ солмаган бўлиб ёнидаги бир-икки улфатлари билан гаплашиб ўтиради. Бир оздан кейин қаролига гапиреди:

— Кечдим гуноҳингни, чироғим, ишга жўна,— кулим-сирайди бой.— Хоинлар билан юрма, бас, жўна далага, пахтанинг авжи вақти. Қиш келиб қолади. Озгина пўпика пайғамбарнинг иши! Тўғри йўлга солмоқчиман, қизталоқ. Одам ишлатиш оғир иш-да, — дейди улфатларига 10 қараб,— бадбахтлар ҳаммаси ўз бошимча, қийиқ.

Самоварда ўтирган тўқлардан бири бошини лиқиллатади:

— Тўғри, бой ака, замон бузиляпти.

Самовардаги камбағаллар, қароллар тўда бўлиб, чой ичиб шивирлашиб ўтирадилар.

— Бўлдик, кучимизни хўп тўкдик, бас! Энди далангизда ўзингиз ишланг! Сиз ҳам бир терлаб кўринг, шунда биласиз,— дейди бойнинг қароли.

Бой жаҳлидан оқариб кетади:

— Зоти паст, аблаҳ, кўр бўлгур, шарақ-шарақ пул бердим, ҳароми! Бунинг қаранглар сўзини! 20

Қароллардан бири бойга қараб, мулойим гапиреди:

— Бой ака, инсоф қилинг, бу боёқиш саккиз йилдан бери совуқда, қорда, ёмғирда, жазирама саратонда ҳалол меҳнат қилиб келди. Тинмай машаққат чекди. Эҳтимол унча-мунча пул олгандир, аммо сизда ҳақи кўп, қани бир ҳисобини қилинг-чи!

Бой истеҳзо билан кулади:

— Эҳа, қозилар кўп экан, тушундим. Кўрамиз, ҳақи 30 қолмаган менда, бир чўт қоқсак маълум бўлади-қўяди.

Мен бу ҳодисадан ҳайрон қолиб, бир четда қулоқ солиб ўтираман. Жанжал тобора қизишади, жанжал авжига етганда самоварчи қаршимда тўхтаб, ўдағайлайди:

— Ҳей, бола, жўнаб қол! Уралашма!

Аста туриб кетаман жанжал авжига етганда.

Тожи бувим сузиб келган мошхўрдани яхши иштаҳа билан ураман. Кейин бояги тоғорани қидираман.

— Тоғара қани, қани захча? — сўрайман шошиб Тожи бувимдан. 40

— Аҳ,— дейди ғалвирда майизни тозалаб ўтирган Тожи буви,— билмадим, хабарим йўқ, болалар олиб кетишгандир-да.

Хафа бўлиб кетаман, дарров қўшни боланинг боғига югураман.

— Билмадим, хабарим йўқ, қўлингизга бердим-ку, тухмат қилманг-э!..— дейди бола ранжиб.— Болалар юрган эди Тожи бувимнинг боғида. Ушалар олиб қочишгандир...

Бўшашиб қайтиб чиқаман. Тожи бувимга қарашиб майиз-туршакларини халталарга йиғаман.

10 Кеч бўлади. Тожи бувим рўмолчада бир-икки бош узум беради. Хайр-маъзур қилиб шаҳарга илдам йўл оламан.

* * *

Гузарда туялар, отлар, извошлар серқатнов, янги шаҳардан келаётган автомобиль эски шаҳар томон ғизиллаганча ўтиб кетади. Анграйиб орқасидан қараб қоламан. Яқиндан бери ҳар замонда шу автомобиль ўтиб туради. Баққоллардан бирига қараб дейман:

— Кўрдингизми, ажойиб, ҳикматли нарса.

Баққоллар кулишади.

20 — Бу автомобилни Петрограддан жаноби Керенский юборипти,— дейди улардан бири.

— Ичида ўтирган ҳаммаси хотин-ку. Биттаси эркак холос.

— Генералнинг хотинлари ҳаммаси,— дейди баққол кулиб.

— Йўғ-э, билмас экансиз, руслар атиги битта хотин олади, эшитганман.

Баққоллардан бири нос чекиб, йўталади, кўксов эди у, лабларини ямлаб дейди:

30 — Тўғри, русларда шундай закон бор, яъни қонун, қонун бор, биласанми?— дейди у баққолга қараб.— Туғса туғмаса бари бир, хотин битта бўлади.

— Э-э, қўйинг-э,— дейди иккинчи баққол,— айш-ишрат дунёнинг лаззати, ахир. Ургулай ўзимизнинг ислом шариатидан! Тўрт хотиннинг ўртасида давр сурсанг. Муҳаммад пайғамбаримиз ўзлари ҳам олганлар. Яна битта уйланай, армонда кетмай дейману, кампир кўнмайди, ука.

Икки баққол ва мен узоқ тортишамиз...

40 Йўлкада икки ёшгина ўспирин, олифтанамо бирисининг қўлида китоб, нима ҳақдадир баҳслашиб бормоқда-

лар. Китобга тикилиб разм солсам.— Таваллонинг китоби экан.

— Э, мулла ака, қатдан олдингиз бу китобни?— сўрайман эргашиб.

Йигитчалар кулишади, новчароғи тўхтайтиди:

— Ҳа, бола, мактабда ўқийсанми? Машҳур шоири ажиб Тавалло жанобларининг ёзган китоби бу. Аммо турмушнинг фаже воқеаларидан ибратли лавҳалардир. Жаҳолату зулматни, жаҳаннамдай ҳаётимизни ёзган бу шоир, — деб ҳамроҳининг орқасидан ошиқади.

Югуриб ҳовлига келаман. Онам жияк тикиб ўтирибди.

— Бировдан эшитдим. Тавалло жуда яхши, ибратли байтлар ёзармиш.

— Э, қоч нарига, ҳар кун бир машмаша топасан. Турмушнинг машаққатини билмайсан! Қоқ бўлиб ўтирибмиз.

Иса акам тоғам ёнига киришиб маҳси тика бошлаган эди. Ундан, ялиниб-ёлвориб, ахир эллик тийинми, олтимиш тийинми оламан-да, Хадрага югураман.

Хадрадаги трамвай тўхтайдиган жойда кичкина китоб дўкончаси бор. Дўкончада китоблар кўп. Улар орасида Авлонийнинг шеърлари, «Ойна» журнали, биринчи, иккинчи, учинчи синф дарсликлари, Мунаввар қорининг намоз, рўза ва ахлоқ ҳақидаги насиҳатлари, самарқандлик машҳур домла Васлий жанобларининг шеърлари, Ҳамзанинг миллий ашулалари, куйлари, машҳур, шоир Сирожиддин маҳдум Сидқий-Хандақлийнинг «Тоза ҳуррият» китоблари турибди. Қани пул бўлса-ю, ҳаммасини олсам.

— Амаки, менга «Равнақил ислом»ни беринг, ана турипти, Тавалло мажмуаси! — дейман китобфурушга.

Совуққина, бадбашара, аммо олифтанамо сотувчи полкадан китобни олиб олдимга ташлайди. Китобнинг нархини қарайману, бор пулимни сотувчига тутқазиб, уйга югураман.

Айвонда мук тушиб, Таваллонинг шеърларини ўқишга киришаман. Ҳажвий шеърларида эски одамларнинг тўй-ҳашамларини хўп танқид қилган. Кўпгина шеърларида ҳаёт лавҳалари, манзаралари яхши тасвир этилган. Менга жуда қаттиқ таъсир этади. Тўю базмлар, бойларнинг фисқу фужури, халқнинг саводсизлиги, маданиятсизлик, қолоқлик тўғрисидаги ҳар хил ўткир иборалар менга ғоят таъсир қилади. Айниқса мактаб масаласи,

театр ҳақида, ёшларнинг биринчи марта томоша қўйганлари ҳақида ёзганлари ғоят таъсирли. Уқийман, диққат билан берилиб узоқ ўқийман. Баъзи шеърлари эса юзакироқ кўринади. Аммо ҳажвлари ўткир, сўзлари юракдан айтилган, самимий*.

Эшикдан Турғун кириб келади:

— Хўш, нима қилиб ўтирибсан? Яна шеърми? Э-э! Бас-э, жинни, юр, гузарга тушамиз.

Мен куламан.

10 — Э, қўй-э, эртага тушамиз. Таваллони эшитганми-сан? Хурофоту жаҳолат, эски одатлар, бидъат ишлар, ҳаммасини қотириб ёзипти.

Турғуннинг жаҳли чиқади:

— Ўртоқ, юр, чопиб ўзишамиз. Бу нарса полвоннинг ишидай зўр иш.

— Хўп, ўртоқ, эртага. Ўтир, шу китобдан ўқиб берай, хўпми? Шеърнинг яхшисидан ўқийми? — дейман китобни варақлаб.— Қани, ўтир.

20 Қовоғи солиқ ҳолда Турғун айвоннинг четига омонат ўтиради. Мен ҳаяжон ва мароқ, кўтаринки руҳ билан бир шеърни ўқий бошлайман:

Ёшлар бугун билингиз, ҳиммат, ғайрат қилингиз,
Мактаб сари юрингиз, ўтмасин ой, йилингиз.
Кўчада юриб бекорга, бедона, каклик боқарга,
Чиқишиб самоварга ўтмасин ой, йилингиз.
Белбоқни катта бойлаб, орасига пулни жойлаб,
Қабоқни эшигини пойлаб, ўтмасин ой, йилингиз.
Элни кўриб уялмай, бир зарра ибрат олмай,
30 Трамвайдан тушолмай ўтмасин ой, йилингиз...
Кўзларни эмди ёшланг, пива, ароқни ташланг,
Ёшларни йўлга бошланг, ўтмасин ой, йилингиз,
Бизларни Оврупада юргизмаюр пиёда.
Кўкрак очиқ ёқада, ўтмасин ой, йилингиз.
Оламда бизму танҳо, кўз борму ёки аъмо,
Будир сиза Тавалло, ўтмасин ой, йилингиз.

— Қани айт, маъқулми? — сўрайман шеърни тугатиб. — Тавалло менимча зўр шоир! — дейман жиддий ҳолда.

40 Турғун диққат билан тинглаб, мағзини чақиб ўтирган бўлса керак, таъсирланиб гапиради:

* Замоनावий воқеаларга яхши тушунмай, ичкиликка берилиб, паствашиб кетган бу шоирнинг бойларга мослаб ёзган шеърлари ҳам кўп эди.

— Трамвай тўғрисидагини бошлаб айтипти, жуда дўндирипти! Трамвайда ҳар хил фисқу фасод гаплар сероб. Тавалло жаноблари ҳам эшитганларини ёзган-да. Қизиқ воқеалар ачиб ётипти. Эсиз-эсиз, ўқимадим-да, мулла бўлсам ҳаммасини қойил қилиб ёзардим-а! Қани, яхши-сидан ўқи!— дейди Турғун жойлашиб, чордана қуриб.

Мен китобни варақлаб айрим жойларини аввало ичимда ўқийман, кўздан кечираман. Шеърлар рангдор, жонли, тили ўзига хос, равон. Мен «Ибрат боғинда» шеърини ўқий бошлайман.

10

Ез фасли оқ баданлар, оқ кийимлар кийсалар,
Пахталикни ташламай, елкага чиққан ёғимиз.
Уч қабат камзилни устидан яна бир каттакон
Боғлабон маҳкам қилиб саккиз қулоч белбоғимиз.
Кўтариб иштонни тиздан юқори, кўкрак очиқ.
Кўрсатиб кўкракда жун неча семиз қурсоғимиз...

Турғун завқ билан қотиб-қотиб кулади. Ибратомуз кулгили гапларни такрорлаб-такрорлаб қўяди. Шеърлар унга ёд бўлиб қолади.

Бирдан чуввос кўтариб ҳовлига болалар кириб келишади.

— Ана, қаранглар онабошининг аҳволини, у ҳам китобни тушунадиган бўпти, маза қилиб эшитиб ўтирипти!— дейди Аҳмад кесатиб.

Турғун болаларга имо қилиб, менга:

— Уртоқ, бас қил, китобни йиғиштир, эртага ўқиймиз, хўпми?— дейди-да, ўрнидан чаққон туради.

* * *

Дадам саҳрода, тўрт-беш ойда бир келади, уч-тўрт кун тургандан кейин, яна даштга қараб жўнайди. Шунинг учун ҳам хотинлар уйимизга ҳамиша бири кирган, бири чиққан.

Кампир отин биби жуда маҳмадона, сўзга чечан, билагон хотин. Унинг эри Хумсонда баққолчилик қилади. Отин биби гапни жуда дўндиради:

— Қариндошларимга борган эдим, гап-сўз кўп,— дейди у жияк тўқиб ўтирган ойимга.

— Эшитамиз, қани гапирсинлар,— дейди ойим ишдан кўзини узмай.

— Истамбулнинг халифаси, машҳур подшоҳи, аъзам ҳазратларни тантана билан минг-минг лашкар тортиб, оту

247

туяларга лак-лак тўпу тўпхона, қурол-яроғ ортиб, тантана-дабдаба билан Туркистонга келаётганмишлар. Султон ҳазратларининг куёвлари машҳур Анвар пошшонинг аскарлари Истамбул атрофида, оти нима ҳам эди, ҳа, англису фаранглар билан жанг қилиб, қонли урушлардан кейин, душманларининг ҳаммасини бутун қуролу аслаҳалари билан денгизга ағдарипти. Лекин Туркияда қуроласлаҳа ниҳоят кўпмиш. Халифа ҳазратлари, Анвар пошшо Арабистону Мисрда ҳам фарангу англис аскарлари

10 билан қаттиқ жанг қилишганмиш. Анвар пошшо жаҳонда мисли йўқ жасур, паҳлавон эмиш. Ҳе гап кўп... Халифа ҳазратлари аскарлари билан юртимизга келаётган бўлсалар, иншоолло, шоядки яқин орада Тошкентда кўрсак!.. Аммо намоз, рўза, тоат-ибодат билан машғул бўлиб турайлик.

Қўшнилар бирин-кетин кириб, анча хотин-халаж йиғилади. Гап-сўз авжида. Роҳат келин ойи бижиллаб, эшитганларига қўшиб-чатиб, мардикорлик, усталар ташкилотлари ҳақида узоқ гапирди, Гаффор аканинг ула-

20 молардан қўрқшини айтади.

Узун Сара сўзамол кампир, пир хизматида турадиган зикрчи хотинларнинг билармони, онабошиси.

— Пирим айтдиларки, замон оғир таҳликада, эҳтимол Дажжол чиқар, тоат-ибодатда бўлинглар, назирниёз қилингллар, дедилар. Отин буви, султон-халифаю Анвар пошшо билан лашкарларини мақтаб, қаёқдаги гапларни гапирасиз-а. Халифа ҳазратлари ўз тахтларида ўтирганмишлар, у киши бу ёққа келмайдилар. Эшитганман, халифам канизлари — ҳуриликлар билан овора эмишлар!..

30 Отин бибининг жаҳли чиқади, қизариб-бўзариб яна гапира кетади. Гўё иккисини қўйиб юборсангизу, хўроздай патира-путур тепишиб, бир-бирининг патини юлса. Мен хотинларнинг гапига кула-кула қулоқ солиб ўтираман.

— Гап-гап, қиладиган ишингллар йўқми, қуриб қолганми иш? Жувозкашлардай яккаш ғир-ғир гап айлантирасизлар!.. — дейман тегажаклик қилиб.

Отин биби ва қўшнилари мени ҳайдайдилар:

40 — Айланай, тур, кўчага чиқ, хотинларнинг ичида ўтирма!

— Агар мен сен бўлсам кўчадан бери келмасдим, — дейди истеҳзо билан Роҳат келин ойи.

Мен бир-икки гижирлашиб кўчага жўнаб қоламан. Қаршимдан Турғун чиқиб келади.

— Кўринмайсан? Юр гузарга!— дейман.

Турғун оҳиста шивирлайди:

— Фолбинга борган эдим... Машҳур, жуда топгич хотин. Ойим инжиқнамо касал, биласан-ку. Фолбин буюрган эди, гўшт олиб келянман.

— Эй ўртоқ, ҳамма касалнинг давоси овқат. Ойинг яхши овқат еса тузалиб, отдай бўлиб кетади.

— Э-э, нонга зормиз, яхши овқат қаёқда? Ойим ну- 10 кул, фолбин, дейди.

Турғун ва мен икки қадоқ гўшт кўтариб, уларнинг ҳовлисига келамиз.

— Яхши гўшт,— дейди Турғун,— кўр, тушимда кўраман ҳар кун бундай гўштни,— кулади у.— Лекин фолбин норин қилдириб, олиб кетади уйига. Иннайкейин, яна товуқ сўйдик, бозордан отам олиб келди, семиз товуқ. Озгинасини ойимга беради-да, қолган ҳаммасини фолбин ўзи олади. Тоғамнинг уйига фолбин келганда ҳам қўй сўйишган эди, ҳаммасини олиб кетган. Лекин у фолбин 20 зўр, жуда машҳур эди, эшитдим, яқинда ўлипти. Бу фолбин ҳам чакки эмас, кўрамиз, уйда ўтирипти,— дейди менга шивирлаб Турғун.

Мен оёқ учида юриб айвонга чиқаман ва секин деразадан қарайман. Бемор тўшакда ётибди. Кўрпаси устида бир даста тол хипчин. Беморнинг боши боғланган. Фолбин қаршида кўрпачада чилдирмани гумбирлатиб, сирли бир мақомда чалмоқда. У имлаб, атрофига аланглаб, сирли нидолар билан париларни чақирмоқда. Фолбин ингичка, узун, қоп-қора ҳабашдай, кўзлари ғилайнамо, 30 сирли қиёфадаги юзи қат-қат тириш, устидаги кийими қора, пешонабоғи ҳам тўқ жигар ранг. Мен унинг ҳайбатидан чўчиб кетаман.

Турғун секин олдимга келади.

— Қалай фолбин? Баччағар ўлгундай совуқ, бадбашара. Ойим ялинди, уйини қидира-қидира узоқ катта жарнинг ёқасидан топдим. Ҳовли худди тўқайга ўхшайди, қоп-қоронғи. Ҳаммаси чакалзор. Ҳар бири эшакдай келадиган учта ит занжирда. Бадбуруш зўр итлар. Қўрқиб кетдим. Супада бўлса уч оғайни, ҳаммаси наша- 40 вон, қиморбоз, такасалтанг. Оғизларидан чилим узилмайди. Фолбиннинг ўзи йўқ экан. «Ҳозир келади, чилим

тут, бирпас кут» дейишди. Қарта ўйин бор-ку, биласанми? Ҳаммаси қарта ўйнаб ўтирипти. Бу ҳам қиморнинг каттаси-да. Кута-кута фолбин ҳам тугун-тугун нарсаларни ортиб-тортиб қаёқдандир келди. Ялиниб-ёлвордим кампирга. Кампир супада ўтириб, аввал: «Жувонмарг бўлгурлар, қиморларинг қуриб кетсин, йиғиштир!» деб ўғилларини уришди. Кейин менга қараб: «Анавиниси ўттиз иккида, анави шайтон йигирма саккизда, манави кўҳликкинам йигирма бешга тўлди, лекин ҳаммаси иш ёқмас, текинхўр. Сулув-сулув қизлар кўп, ҳаммаси жон дейди-ю, лекин бу лаънатилар бўйдоқликни яхши кўради», дейди эзмаланиб кампир. «Кампир-эй, вақт-соатида бўлади ҳар иш, майли мен эҳтимол тоқ ўтарман, хоҳласа кенжатоини уйлантиравер, попукдайини топ» дейди биттаси. Кейин иккинчиси: «Ая, кичкинани уйлантир, бу олифтанамо баччағаринг шўх!» дейди. Ёнбошлаб ётган кичкинаси бўғилиб гап бошлайди. «Э, ая, кичкинаман-ку, чақалоқман-ку! Лекин, она, яхши қиз ёқадаги қундуз, деган мақол бор. Шундақасини топсангиз, майли, йўқ, демайман. Аммо, аяжон, сизни бошимда кўтариб юраман, лекин шарт шуки, ҳар куни муллажирингни чўнтакка тўкиб турасиз», деб тиржаяди эркатойи. Фолбин носни бурнига тикиб «апшу-апшу», деб аксиради, кейин тўнғиллаб: «Мен кетдим, самоварни қўйиб, иссиққина сергўшт паловхон тўра бор манов тоғорада, енглар!» дейди. Шундан сўнг йўлга тушдик. Шунақа гаплар, ўртоқ. Турмушнинг ғалваси ҳаммаси. Ана фолбин ўрнидан турди, вайсаб кетди-я,вой аблаҳ-эй, чир-чир айланишини қара, ажинага ўхшайди! Мен

30 қотиб куламан:

— Рост! У худди парилар билан жинларни чақираётганга ўхшайди, вайсаяпти. Аммо тўғри айтасан, жуда баҳайбат, бадбашара кампир экан. Ҳаммаси бўлмаган гап, хурофот менимча.

— Қара, фолбин ойимнинг кифтига миниб олди, «кўч-кўч», деб имляпти.

Мен фолбиннинг товушидан ваҳимама келиб иморатлари паст, тўкилиб тургандай омонат кулбадан қочиб кўчага югураман.

40

* * *

Дастёрчиликдан бўшагач, гузардаги темирчининг пастгина дўконхонасида ўтирибман. Темирчи ориққина

юзини ажин босган, соқоллари сийрак, тердан, оловдан қорайган манглайи кенг киши. Ёрдамчиси полвон, гавдаси пишиқ йигит. Қишу ёз эгнида эскигина йиртиқ кир чопон.

Уста темирни чўғга солиб болғалайди, чўзади, ясилайди, яна оловга солади. Йигит эса тинмай дам босади. Уста кетмон, теша, тақа, арава, мих, ишқилиб, ҳар хил икир-чикирни болайди.

Уста зерикиб, ўтган-кетган, олди-қочди гаплар, турмушнинг қийинчиликлари, ташвишларидан гапиради. 10

— Чироғим, темирни Довуд пайғамбар топган, симобдай эритган. Ҳа, оловнинг тиши йўқ, ҳўл-қуруқ билан иши йўқ. Довуд пайғамбар иннайсигин омовга тиш, кетмон ясаган, ҳамма умматларга берган. У киши катта уста бўлган, кўп ҳикматларнинг эгаси бўлган.— Бирпас сукут қилади.— Фалакнинг иши доим ғалвасозлик. Лекин мақол борки, буюрган ошга тиш тегар, ёз тегмаса қиш тегар. Замон ўзгариб туради. Камбағаллар, очлар, қашшоқлар, бир кун келарки, албатта ёруғликка чиқар. Судхўрлар, қорни катта боёнлар қилмишларининг жазосини тортар. Дунёда адолат бўлса шундай бўлар, ҳақиқат, одиллик, жиян, зўр нарса. Масалан, рус мастиравойлар бош кўтариб чиқиб, ҳукумат бизники, дейишяпти. Албатта ёруғликка чиқамиз, жиян. 20

Мен устанинг гапларига чурқ этмай қулоқ солиб ўтираман. Тўсатдан устанинг дурадгор оғайниси келиб қолади. У новча, соқоли мошкичири, қошлари ўсиқ, кўзлари қувгина киши.

— Э-э, қалай ишлар, кўринмайсиз? — дейди уста темирни болғалашдан пича тиниб. 30

У носни туфлаб, кейин устага дейди:

— Гап кўп. Усталар жамияти ҳар кун йиғилиш ўтказади. Лекин уламо ҳазратлари: «Қофир, чурчит, аблаҳлар жамиятини қуришти керак, бўлмаса, уларни оломонга соламиз!» деб дўқ қилади. Баъзи уламолар насихат қилиб, охиратнинг азоби ёмон, деб қўрқитади.

— Уламо ҳазратлари ўз нафсини билади-ю, аммо халқ ғамини емайди,— дейди уста ғзаби қўзиб.— Замонлар ўзгариб, усталар жамияти ташкил этилди. Менимча яхши бўлди. Мастиравойлар иш билади, бизни 40 ўргатади.

Қаёққадир чиқиб кетган ёрдамчининг ўрнига дам

босиб, устанинг гапларига қулоқ соламан. Уста кетмонни қаттиқ болғалайди, овози Баландмачитга эшитилади.

— Қани гапиринг, мастиравойлардан сўзланг. Завод-фабрикаларни, еру сувларни халқнинг ўзига топширсин, деб рус мастиравойлар мажлис қилганмиш, тўғрими шу гап?— сўрайди темирчи.

Дурадгор устага яқинроқ ўтириб дейди:

10 — Городдан келаётиб хиёбонда — биласан-ку, маш-хур боғ — ўшанинг олдида бирпас тўхтадим. Тумонаг одам. Аскарлар ҳам бисёр. Мастиравойлар минбарга чиқиб ваъз айтишяпти. Вақтли ҳукумат йўқолсин, бойларни қўллаб-қувватляяпти, завод, фабрика, ер-сув ҳам-маси бизники, дейишяпти. Халойиқ «маладес», «ура» деб маъқулляяпти. Русча бўлгани учун кўп гапларига тушунмадим, буни ҳам ён-веримдагилардан сўраб олдим. Нотиқлар кетма-кет минбарга чиқиб туришипти.

20 — Мастиравойлар билади, дўстим,— дейди уста жиддий ҳолда, — гаплари тўғри. Бойлар, савдогарлар фабрика, заводларни бизга берсин дейишадими — яхши гап, тўғри бу.

Дурадгор супага ўтиб ўтиради. Қўлидаги тўрвада озгина мош. У тўрвани авайлаб тиззасига қўяди.

— Э, гап кўп, оғайни, тақир-туқурингизни бирпас қўйиб туринг.

Уста кулади:

— Қани, тўхтатайлик ишни, гапиринг.

30 — Оғайни, руслар оламнинг сирини билади. Уруш майдонида ҳам, Петроградда ҳам ғалаён. Ишчилар милтиқ, яроғ билан қуролланганмиш. Гап кўп, руслар билади аҳволни. Мана, Тошкентда ҳам аҳвол жиддий. Городда ишчилар ниҳоят кўп йиғилган, ораларида мусулмон ишчилари ҳам анчагина. Уламолар халқни тизгинлаб, русларга сотилма, кофир бўласан, тошбўрон қиламиз, деб дўқ қилади. Халқни пуч гаплар билан алдаб: «Мухторият қиламиз», дейди қўқонлик бойлар, зиёлилар, жадидлар.

Темирчи сўрайди:

— Зиёлилар дегани кимлар?

40 — Зиёлилар деганими?.. Хўш... Билмадим, ўзим ҳам яхши тушунмайман. Эшитишимга қараганда, зиёлилар ўқиган, билимдон, доно кишилармиш.

— Э, билгич эмас, калтадум денг, олифта денг?— кулиб қўяди темирчи мўйловини бураб.

— Зиёлилар, билмадим, калтадумми, ammo билгич, ўқиган одамлар-да,— дейди такрорлаб дурадгор.

— Уламолар фуқарони ўзларича тарбия қилиб мақсадларига етишмоқчи. Буниси бизга равшан...

Мен темирчининг дўконидан чиқиб Говкушга жўнайман. Тўғри Турғуннинг олдига бораман.

— Қани, городга чиқамиз.

Турғунга эшитганларимни қисқа гапириб бераман.

Онаси хўмраяди.

— Утинни ёр, бас, ер ютгур!— деб айвондан бақиради.

— Ҳозир келаман, ойижон, озгина ишим бор эди,— дейди Турғун ва мен билан кўчага чопади.

Кўчада болаларнинг тўп ўйини қизиган пайт.

— Қани, оғайнилар, городга!— дейди Турғун.

Болалар ўйинни ташлаб бизга қўшиладилар. Баланд-мачитга келгач, маслаҳатлашамиз. Трамвайга пулсиз тушиб бўлмайди, паттачи кўрса хўп уради. Тинчгина аравага осилиш мумкин. Кейин эҳтиёт билан извошга осилса бўлади. Болалардан олти кишини танлаймиз, бошқаларининг — маҳаллага, уй-уйларига кетишлари кераклигини уқдирамиз. Биринчи учраган аравага Аъзам икковимиз осиламиз. Мен ваҳимадаман. Турғун бўлса извошга осилган. Турғуннинг қулоғига бирдан чарсиллаб қамчи тегади шекилли, ўзини таппа ерга ташлайди. Мен: «Арава тинч, бу ёққа кел, яхши кетяпмиз!» деб секин имлайман. Аравакаш индамайди. Ammo Турғун яна бир бошқа извошга осилиб олади. Аравакаш бизни сезиб қолиб. хипчин билан ўқталганча шовқин солади:

— Шумтакалар, йўқол ҳамманг!

30

Аъзам икковимиз ўзимизни ерга ташлаб, ҳайтовур, қутулиб қоламиз.

— Қалай, Турғунбой, хипчин қалай? — сўрайди Аъзам.

Турғуннинг қовоғи солинади:

— Сал тегди-да. Ҳа, сенга хипчин тегмаганмиди?!

— Бас, энди оёқни ишга солайлик,— дейди Аъзам.

Бир-биримиз билан ўзиша-ўзиша югуриб, Шайхантовурга етамиз. Ҳаммамиздан шаррос тер қуйилмоқда. Бир дўконнинг олдида лаҳзагина чўкиб нафасимизни ростлаймиз. Турғун бир аравакашга ялиниб, аравасига чиқиб олади. Аъзам ва мен пиёда кетамиз. Аравакаш бизни юпатган бўлади:

40

— Чироқларим, юк кўп, бўлмаса сизларни ҳам ара-
вамга чиқариб олардим.

Ўрдага етиб борамиз. Тор кўприк четида бизни кутиб
турган Турғун папирос чекиб йўталади.

— Ма, чек,— дейди менга Турғун.— «Роза» деган па-
пирос. Бир рус чол чала чекиб ташлаган экан, дарров
илиб олдим.

Аъзам папиросни Турғуннинг қўлидан юлиб олади-да,
анҳорга улоқтиради.

10 Бу ерда баққоллар, қассоблар кўп. Пастда самовар.
Ошхонадан кабоб ва гўшт куйди ҳиди анқийди...

— Бу ёғи город, чегарага етдик,— дейман мен кўп-
рик четига ўтириб.

Турғун сомсапазнинг дўкони томонга қарайди.

— Сомса яхши-да! Бай-бай! — дейди ҳаваси келиб.—
Лекин катта бўлганимда, қараб турларинг, албатта ош-
хона очаман. Ана шунда кўрибсизларки, муллажиринг
шарақ-шарақ. Аъзам ўчоққа ўт қалаб туради. Муса ов-
қат ташийди, мен хўжайин бўлиб тўрда ўтираман. Ме-
20 нинг ишим фақат пул санаш бўлади. Қотириб таш-
лайман!..

Аъзамнинг жаҳли чиқиб Турғуннинг юзига тарсаки
тортиб юборади.

Турғун аламига чидаёлмай ўрнидан ирғиб туради.
Мен ўртага тушиб, ажратиб қўяман.

— Маҳаллада гаплашамиз, ҳали маҳаллада гаплаша-
миз! — дейди Турғун Аъзамга дўқ қилиб.

Бирдан қаёқдандир отлиқ аскарлар пайдо бўлади.
Қовоқлари солинган солдатлар милтиқ кўтариб кетмоқ-
30 далар.

Трамвай йўлидан пиёда Александров боғига борамиз.

— Рус болалар тутмасмикан? — дейди Аъзам бирдан.

Турғун жавоб беради:

— Рус болалари яхши, рабочийларнинг болалари
бизга тегмайди. Мен бир кун городдан қопда сўк орқа-
лаб келаётган эдим, ҳар қадамда тўхтаيمان. Жиққа тер-
га ботдим. Бирдан иккита рус бола учраб қолди, раҳми
келди шекилли, қопни кўрсатиб, менга бер, бола, деди.
Ҳайрон бўлиб тўхтадим. Ичимда берайми, бермайми, деб
40 ўйладим. Оддий кийинган, рус боласи, шапкаси кир,
кийим-боши ўрта, ўн беш яшар, баланд, бақувват бола
эди. Иккинчиси кичкина эди. Қопни бердим, орқалаб

олди-да, физиллаб кетди. У бир нималар дейди, лекин тилига тушунмайман. Ёлғиз билганим: испасиба. Отам ўргатган, испасиба десанг олам гулистон, деб. Шундай қилиб, ҳалигилар қопни галма-гал кўтариб чопишди. Қорёғдига келдик. Рус болалар, мана старий город, деб қопимни беришди, қайта-қайта испасиба, деб қопни ор-қаладим. Ўлгундай дуо қилдим.

— Яна қандай русча сўзларни биласан?— сўрайман Турғундан.

— «Харашо», «тавариш» деган сўзларни биламан,— 10 жавоб беради кулиб Турғун.

Тушдан оққанда ҳориб-чарчаб Пиёнбозорга етиб бо-рамиз.

Турғун бало, бирпасда хабар топиб келади:

— Александров боғида митинг охирлаб қолганга ўх-шайди. Миш-миш гап... Рабочийлар, буржуйларни эза-миз дейди.

— Буржуй деганинг нима? — сўрайди Аъзам.

Турғун жиддий равишда тушунтиради:

— Буржуй деган нарса, хўш, олиб сотар, савдогар 20 дегани бўлса керак-да.

...Александров боғига югурамиз. Митингда кўпчи-лиги руслар, мусулмонлар ҳам бор. Минбарга оддийги-на кийинган, катта соқолли, қорагина бир хушбичим киши чиқади. У зулм, ваҳшат, ҳақсизлик тўғрисида шундай таъсирли гапирадики, оғзим очилиб қолади. Нотиқ меҳнаткашларнинг оғир аҳволи, текинхўр бой-ларнинг айш-ишратда яшаётганликлари тўғрисида ибратли мисоллар билан гапиради.

— Ўлкамиз албатта ҳуррият, адолатга эришади, 30 халқнинг орзуси руёбга чиқади. Биз ҳақ-ҳуқуқимизни қўлимизга оламиз!— дейди нотиқ гапининг охирида.

Унинг сўзини маъқуллаган садолар янграйди.

Яқинимизда турган фақиргина бир йигит бизга ту-шунтиради:

— Петроградда ишчилар қўлларига қурол-аслаҳа олишипти. Вақтли ҳукумат бетинч эмиш. Тошкентда аҳвол шунақа. Генерал Коровиченко бойлару савдогар-лар билан биргалашиб фитна бошлади. Уни Керенский юборган, меҳнаткашларнинг ашаддий душмани, «Тош-кентни қонга ботираман!» деган шу-да! — аста ши- 40 вирлайди йигит.— Мана, митингда мастиравойлар, те-

мир йўл ишчилари, ҳаммаси гапирди. Ишчилар, фабрика-заводларни буржуйлар қўлидан тортиб олиш керак, ер-сув деҳқонники, дейишяпти... Шу гаплар амалга ошса биз ҳам ёруғликка чиқиб қолардик...

Биз унинг гапига ҳайрат билан қулоқ солиб турганимизда ғишт терувчи таниш бир уста кўриниб қолади.

— Ҳе, нима қилиб юрибсизлар? — сўрайди у. — Уйга кетинглар, адашиб қолманглар тагин.

10 — Э, митингга келган эдик... Тамом бўлиб қолди, аттанг,— дейман мен.

— Қизиқ гаплар бўлдимиз? Гапириб беринг, амаки,— деб устага ялинади Турғун.

— Аҳволи замон жуда чатоқ, укаларим. Мастиравойлар, йўқолсин бойлар, дейди. Вақтли ҳукумат бойларни яхши кўради, чунки Вақтли ҳукумат ҳам, бойлар ҳам — ҳаммаси бир гўр.

20 — Мана қараб туринг, ҳозир Тошкент шўросида большевиклар катта кучга эга бўляпти, ака, эшитганман,— дейди ғиштчи устага қараб йигит.— Ишчилар, бутун камбағал меҳнаткашлар большевиклар атрофига йиғилишди,— шивирлайди йигит.— Ташвиқот жуда зўр, яширин ҳолда қуролланишиб, қаттиқ иш олиб боришяпти. Уларнинг орасида мусулмон ишчилар, батраклар, усталар ҳам анча бор. Эшитганмисиз Шер Холмухамедов, Султон Қосимхўжаев, Абдушукур Абдурашидов деганларни? Булар ҳаммаси большевиклар билан бирга.

30 — Большевиклар халқнинг ғамхўрлари, булар: «Бутун ҳукумат шўрога!» деяпти. Булар бойларнинг чангалидаги бутун фабрика-заводлар мусодара қилинсин, ҳаммаси меҳнаткаш халққа берилсин, деяпти. Ҳа, гап кўп, укалар.

40 — Митингда рус ишчилари, ер-сув муштумзўрлардан тортиб олиниб камбағал-батракларга берилсин, деб талаб қилишди. Сўзга чиққан нотиқлар, бойлар қўлидаги арпа, буғдой, қўйингчи, бутун дон-дун, ғалла йиғиб олинсин, халққа, меҳнаткашларга берилсин, дейишди. Жуда қизиқ, ажойиб гаплар бўлди. Ҳаммасини хом калламга сиғдиrolмадим, эсимдан чиқди,— дейди ишчи йигит пешонасига уриб.— Хуллас, бутун мамлакату ҳукумат ишчилар, камбағал деҳқонлар, умуман, халқнинг ўз қўлига ўтсин, дейишди.

— Балли-е рус ишчиларига, бизларнинг кўзимизни очишди! — дейди уста...

— Ҳа, уста ака, ишчилар ҳам, аскарлар ҳам, ҳамма-си «Вақтли ҳукумат йўқолсин. Бутун ҳокимият шўроларга!» деб қатъий талаб қилишди. Меҳнаткаш, жафокаш йўқсиллар ҳақиқий озодликка чиқсин дейишди.

Мен унинг гапларини диққатимни бериб жимгина тинглайман. Еш бўлсам-да, бундай гапларни ҳар куни, ҳар жойда эшита-эшита тушунадиган бўлиб қолганман.

Қоронғи тушиб қолгани учун йигитга миннатдорчилик билдириб, уйга қайтамиз. Маҳаллага базўр етиб келамиз.

10

Онам боёқиш мендан хавотир олиб, диққати ошганча ташвишланиб ўтирган экан.

— Ойи, жуда гап кўп!..— дейман ариқ сувида шапиршапир ювиниб.— Городга бордик... Овқатингиз борми?

Онам уришиб койийди:

— Ёмон саёқ бўлиб кетяпсан!

— Ойи, овқат! — дейман супа лабига чўккалаб.

Онам мошкичири олиб келади.

— Буржуйларнинг тагига сув кетяпти!— дейман овқатни тиқила-тиқила чайнаб.

20

— Буржуй деганинг ким? — сўрайди онам ёнимга ўтириб.

Бир оз ўйлаб жавоб бераман:

— Руслар бойларни буржуй дейди!..

* * *

Онамга носвой олиб келиш учун бозорга кетмоқда-даман. Дўппифурушларнинг кичик-кичик дўкончалари олдидан ўтиб бораётиб бир уйда сувоқчилар, мардикорлар, усталар тиқилиб ўтирганларини кўраман-да, қизиқиб, мен ҳам бошимни суқиб мўралайман. Деярли барчаларининг устида йиртиқ-ямоқ кийим, кўплари яланг оёқ, эски чориқ кийганлар. Уйнинг тўрида қўлдан сўқма тахта стол олдида беш-олти кишидан иборат ҳайъат ўтирибди.

30

Нотиқ қаттиқ ҳаяжонда терлаб-пишиб гапирмоқда.

— Кимди бу? — сўрайман эшикка яқинроқ турган бир ўспириндан.

— Очил ака-ку, усталарнинг бошлиғи!— жавоб беради йигитча шивирлаб.

Очил ака йирик гавдали, савлатли, оқ соқолли, кўзлари маъноли, қошлари қуюқ киши. Оппоқ кўйлак усти-

40

дан енгил яктак кийган, бошида мош ранг духоба дўппи. Сўзларни чертиб, ҳар хил мисоллар, мақоллар билан салмоқлаб гапирмоқда:

- Биродарлар, ўртоқлар, гап шундай, замон бизники. Усталар жамияти, сувоқчилар, мардикорлар, бутун меҳнаткашлар бирлашиб, рус оғайнилар мастеровойлар билан бирлашиб, ҳуқуқимизга, тилак-орзуларимизга етишайлик. Петроград ишчилари завод-фабрикалар, ер-сув, жамики ҳаммаси бойлардан тортиб олинсин, ҳаммаси меҳнаткаш халқники, деяпти. Тошкентдаги рус ишчилари уюшиб зўр ташкилотга айланиб қолди, улар шўро маҳкамаси тузиб, қаттиқ ишляпти. Мусулмон бойлари бир ёқдан, уламо ҳазратлари бир ёқдан дину исломни пеш қилиб халқни алдаяпти. Ўртоқлар, рус ишчилари билан бирлашиб, ҳаммамиз аҳил бўлиб, бир ёқадан бош чиқариб, Вақтли ҳукуматни ҳайдасак, бойлар, савдогарлар зулмидан қутуламиз, озодликка, бахтсаодатга эришамиз. Бу курашда меҳнаткаш халққа йўл-йўриқ кўрсатиб, раҳбарлик қилиш бизнинг бурчимиздир.
- 20 — Тўғри! Тўғри — деб қичқиради кўплар.

Очил ака яна гапда давом этади. Ишчиларнинг оғир ҳаёти, уламо ва бойларнинг ҳийла-найранглари ҳақида тагин узоқ гапиради.

Мен ихлос билан тинглайман. Тушунмаган сўзларни ёнимдагилардан сўраб оламан.

У пешонасининг терини артиб ўтиргач, яна уч-тўрт киши сўзга чиқиб, турмушнинг машаққатидан, замона аҳволидан, меҳнаткашларнинг олдида турган вазифалардан гапирадилар.

- 30 — Уламолар, бою камбағал бирлашиб, дину ислом байроғи остида тўпланмоғимиз зарур, дейдилар. Туркистон ўлкасида мухторият қурамиз, дермишлар. Бизларни қуруқ гаплар билан алдаб, яна бўйнимизга занжир солмоқчилар. Ўртоқлар, ҳушёр бўлинглар, ҳозир бутун меҳнаткаш, бутун ишчилар ва камбағал деҳқонлар рус ишчилар билан якдил, яктан бўлиб иш кўрайлик,— дейди ўрта ёшларда, калта соқолли бир киши.

- 40 Кейин жадиднамо, олифта кийинган, бошида янги духоба дўппи, жужун камзулли, тилла кўзойнакли бир киши сўзга чиқади. У сўзни тарихдан бошлаб, Темур дабдабасидан, «олтин тупроқли Туркистон ўлкаси» деган иборалар билан эзмаланиб асабий сўзлайди:

— Афандилар, ҳаммамизнинг динимиз бир, олломиз бир, пайғамбаримиз, саҳобаларимиз бир, турк авлодимиз, тарихимиз чўқ порлоқ, ўтишимиз, шон-шавкати-миз улугдир. Уламолар ва боёнларимиз миллатимизнинг ҳомийларидир. Албатта, зиқна бойларимиз ҳам йўқ эмас, худодан тилаймизки, ўзи уларга инсоф бергай. Ҳаммамиз ҳамжиҳатлик билан бирлашсак, иншолло, бахтимиз туғулар. Бошбошдоқлик ярамайди, Муваққат ҳукуматга бўйсунимиз, унга содиқ хизмат қилмоғимиз лозимдир. Афандилар, раҳбарларимиз уламо ва...

10

Халқ орасида шовқин кўтарилади:

— Бас, бас!

— Етар, бас қил гапингни, бойларнинг думи!

— Сен ҳам савдо аҳлидансан, жўна, туёғингни шикиллат!

Нотиқ бир неча дафъа гапини давом эттиришга тиришади, аммо халқ тингламайди, ғала-ғовур, норозилик борган сари зўраяди, нотиқ оқариб, титраб кетади. Бир ишчи ўрнидан ирғиб туради-да, ҳарорат билан сўзлай бошлайди. Бир зумда халойиқ тинчийди ва берилиб тинглайди. 20

Иссиқдан терлаб кетганимдан одамлар орасидан базўр сирғилиб чиқиб ташқарига отиламан. Поякиликдан носвойни оламан-да, таниш ипакфуруш яҳудийдан онам буюрган ипакларни харид қилгани жўнайман.

* * *

Куз. Япроқлар аста тўкилмоқда. Тунлари изғиринли совуқ. Бир-икки ёғин ҳам бўлиб ўтган. Бугун ҳаво яхши, осмон зангори.

Дадам Янгибозордан келган. У уйга ҳар кун ўтин, кўмир, ёғ, мош, хуллас, рўзғорга керакли икир-чикирни ташийди. Нарх-наво ошган, баҳорда ёмғир бўлмаганидан арпа-бўғдой битмаган. Дадам бозордан жўхори олиб келади. Фақир одамлар, косиблар, мардикорларнинг аҳволлари хароб. 30

Эрталаб мен, чойдан кейин отни миниб жарга жўнайман. Жарда толлар, қайрағочлар тўла. Жимжит. Отни суғориб турсам, тўсатдан даҳшатли милтиқ садолари янграйди. Бу нима бўлди? Янги шаҳардамикан? Садолар яқиндан янграйди. 40

Жардан чиққанимда милтиқ овозлари кучаяди. От чоптириб бир зумда гузарга етиб келаман. Баққоллар, самоварда ўтирган одамлар ҳайрон бўлиб, бир-бирларига қарайдилар: «Нима ғавғо?»

Уйда дарров отхонага отни боғлаб чиқаман.

— Нима бало, милтиқ отиляптими?— дейди онам кир ювиб ўтирган жойида.

— Гузардагилар, қўзғолонга ўхшайди, дейишяпти!..

10 Онам ҳайрон бўлганча анграйиб қолади. Мен яна гузар томон югураман. Гузардаги халойиқ ҳамон саросимада. Ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Баққоллар, қассоблар бирин-кетин дўконларини йиғмоқдалар. Лекин самоварда одам тўла. Отишма овозлари борган сари кучайиб авжига чиқмоқда. Извошчилар бирин-кетин Эски шаҳар томон кетмоқдалар. Қатор-қатор бўш трамвайлар Янги шаҳар томон ўтмоқда.

— Қўзғолон! Катта қўзғолон!— дейдилар извошда келаётганлар олдиларидан тўсиб сўраган одамларга.

* * *

20 Мен у ёқ-бу ёқдан сўз ўғирлаб, тентираб юраман. Тушда уйга равона бўламан. Янги шаҳарда отишма ҳануз тинмаган, аксинча, борган сари кучаймоқда.

— Ойи-чи, ойи,— дейман айвонга ўтириб.— Қўзғолон бўляпти. Мана, городда тарақ-тарақ отишма. Вақтли ҳукумат билан бойлар бир томонда, иккинчи томондан — ишчилар, камбағаллар.

30 — Эшитдим, отин бувим чиқиб айтдилар. Шайхантовурга қариндошлариникига борган экан, эшитиб келипти. Русияда бир шаҳар бор-ку, оти нима ҳам эди, ўша ишчиларга ўтипти. Иш бошида ишчилар эмиш.

— Петроград у шаҳарнинг оти! — дейман ҳовлиқиб.— Инқилоб ўша ердан чиқипти! Билмадим, инқилоб, инқилоб дейишади, уста акам: «Хуррият офтоби шу, ука!» дейди.

Кечқурун Турғун келади:

— Мусавой, юр тез!

— Нима бўлди, оғайни, кўринмайсан? — дейман ташвишланиб.— Авжи қўзғолон ҳозир, милтиқ овозларини эшитяпсанми? Қаёқларда тентираб юрибсан?

40 — Оғайни, гап кўп. Сен ўзинг уйга тиқилиб ўтирибсан,— дейди лабини ялаб Турғун.

— Қани, айт!— қистайман қизиқиб.

— Икки кун бурун дадам билан далада турадиган аммамнинг боғига борган эдик. Жуда узоқ, тахминан йигирма-ўттиз чақирим келади. Бориб, чой-пой ичгандан кейин хазон теришга тушдик, биласан-ку, бузоғимга овқат керак. Тоғамга ялиниб-ёлворганимда, ма, ола қол, деб берган эди шу бузоқни, хазон сероб далада, қоп-қоп ётипти. Дадам икковимиз катта узун супурги билан хазонни йиғдик. Ҳаво яхши, далада деҳқонлар йиғим-терим билан овора. Бир ариқ сув шарқираб оқиб турипти, ичи тўла балиқ, ўзим кўрдим. Лекин аттанг қармоқ бўлмади-да, хўп тутардим. 10

— Вой, тентаг-эй, бўлди, мунча эзмалик қиласан!— дейман мен тоқатсизланиб.

— Уртоғ-эй, сабр қил, эшит ахир, гапни бўлдинг-ку. Шундай қилиб, уч кун хазон йиғдик, иннайкейин, дадамнинг ўртоғи, ўзи эски таниш, қўлтиққа сиғмайдиган жуда катта тарвуз берди. Бир таниш деҳқон қирғовул берди. Поччам бир яхши пичоқ бердики, жуда ҳам ўткир, уйга бекитиб қўйдим... Утмас бўлиб қолмасин, деб... 20

— Эзмалигинг ёмон-да, гапни чўзаверасан,— дейман мен.

— Э-э, гапнинг қизигига энди етганда яна чўп солдинг-а, тентак. Майли, эшит, шундай қилиб, дадам, қоронғи тушиб қолди, бу кеча ётайлик, эртага кетамиз, деди. Аммам боёқиш, ёғлиқ қайла қилди. Иштаҳа билан едим. Кечаси поччам билан дадам ҳасратлашиб, ўтган турмуш воқеалари, қаттиқчилик, қашшоқчиликдан бошлаб, ҳозирги Вақтли ҳукумат, боёнлар, камбағал-бечоралар устида кўп суҳбат қилишди. Чол мусулмон батрақлар, рус ишчилари ҳақида кўп нарса биларкан. Эрталаб қуюқ қаймоқ билан чой ичдик. Чойни ичиб, ота-бола хазонларни бостирманинг бир бурчагига жойладик. Дадам боёқиш қанор қопга хазонни тиқиб-тиқиб оғзини чандиб бўғди, қопни орқалаб, арқонни кўкрагидан айлантириб боғлади. Аммам анча жийда, каттаконгина қовоқ, сузма берди менга. Поччам ва аммам билан хайрлашиб, бир ҳафтадан кейин хазонга келамиз, деб чошгоҳда йўлга тушдик. Кўп юридик, айниқса, дадам шўрлик толиб қолди, қанорга хазонни жуда кўп тиққан экан ўзи ҳам. Орачора дам ола-ола авжи пешинда базўр городга етиб келдик. Ҳеч ким йўқ, кўчалар жим-жит. Аммо аҳён-аҳёнда 40

узоқда тарс-тарс овоз эшитилиб турипти. Солдатлар буқина-буқина аллақаяққа чопиб кетишяпти. Йўлда битта-аримта ўткинчи учраб қолади. Қўрқа-писа келяпмиз. Рус хотинлар эшикларини ёпиб, дераза пардаларини тушириб қўйишган. Рус бобойлар эшикка чиқиб: «Ҳой, кет-кет, тез жўна, уйингга, эсинг жойидами ўзи, пастқам йўлдан юр, ўқ ёғилиб турипти», дейишади бизга. Дадам ҳайрон бўлиб, қотиб қолди. Мен дадилман: «Юринг, қўзғолон бошланди, айтдим-ку, ишчилар анойи эмас, ахир ўз ҳуқуқларини топиб олади. Эшитганман, буржуйларнинг онасини кўрсатади», деб тушунтирдим. Э-э, паст-баланд, айланма-айланма йўллардан юра-юра хўп кездик. Бирдан ишчилар кўринди, ҳаммасининг қўлида милтиқ, дарахтлар орасида ер бағирлаб ётиб поқ-поқ отишади. Ораларида солдатлар ҳам кўп. «Ҳой, биродар, нима қилиб юрибсизлар, бир ўқ тегса қулайсан, жўна!» деб қичқирди бир мусулмон. Астагина пана жойга бурилдик. Ҳар жой-ҳар жойда — ишчилар орасида милтиқ кўтарган мусулмонлар ҳам кўринади. Улар отамга ҳазил қилиб: «Хазонингиз нимаси бу қиёматда?» дейишади. «Жўнанг тезроқ!» дейди биттаси жаҳл билан. Хўп тентираб юрдик, қарасак, дарахтнинг тагида ярадор одам ётибди. Дадамга қараб имлайди. «Сув, сув!» деди инграб. Дарров қўлимдаги ҳамма нарсаларни ерга қўйиб, дўппимда икки марта сув олиб келиб, ичирдим. «Испасиба, испасиба, маладес! Иди, иди!» деди қайта-қайта. Шу тобда дарахтлар орасидан буқиниб, ер бағирлаб ярадор ишчининг олдига бир жувон келди-да, шошилиб ярасини боғлай бошлади. «Сестра, испасиба, сестра» деган ярадорнинг товуши ҳали қулоғимда турибди, Мусавой. Кўчама-кўча юриб, князнинг боғи орқасидаги кўчалардан ўтиб, Ўрдага чиқдик. Ишқилиб, уйга намозгарда етиб келдик. Лекин, ўртоқ, даҳшатли, қонли уруш. Вақтли ҳукумат ағдарилди деявер шу бугун! Бугун-эрта йиқилади.

Мен ҳам кўрган-билганларимни гапириб бераман.

— Албатта Вақтли ҳукумат йиқилади. Инқилоб, инқилоб, зўр инқилоб!

— Нима бу инқилоб деганинг?— сўрайди Турғун.

40 Турғунга тушунтирган бўламан ўзимча:

— Инқилоб — озодлик, ҳуррият, меҳнаткашлар замони!

Турғун икковимиз янгиликларни билиш учун ҳар кун гузарга чопамиз. Тўрт кунча жанг бўлади. Муваққат

ҳукумат, казаклар, бойлар кўп олишиб кўради, аммо ишчилар, солдатлар, мусулмон меҳнаткашлари астойдил курашиб, қон тўкиб, ҳокимиятни қўлга оладилар. Ниёзбекдан, Қўйлиқдан, Бешёғочдан, Оқ уй яқинидаги Ўрдагача душманни қуршаб, изма-из сиқиб келадилар. Реакционерлар генерал Коровиченко бошлиқ Тупроққўрғон ичига қамалиб олиб, қаршилиқ кўрсатишга уринадилар. Лекин ишчилар ва солдатлар қўрғонни ўраб, аксилнқилобчиларни таслим бўлишга мажбур қиладилар.

Эрталаб мен гузарга чиқаман. Ҳар жойда, самоварда, гузарда, кўчаларнинг тўқнашган жойларидаги майдонларда тўп-тўп халойиқ севинч, ҳаяжон билан гапирмоқда:

— Инқилоб...

— Инқилоб, дўстлар!

— Тошкент ижроқўми, ҳокимият ишчи-деҳқонлар қўлига ўтди, депти.

— Туркистон ўлкаси ёруғликка чиқди!..

— Ҳуқуқимизни қўлга олдик.

— Инқилоб қуёши Петроградда туғилди!

Бу хушxabарларни ишчилар, батрақлар, камбағал меҳнаткашлар хурсандчилик билан олқишлаб қарши оладилар.

Тошкент Ижроия Комитети аҳолига эълон қилади. Совет ҳокимияти, яъни ишчи-деҳқон ҳукумати барпо бўлганини билдиради. Халқ, айниқса ишчилар, камбағал меҳнаткашлар бу хушxabарни хурсандлик билан олқишлаб қарши оладилар.

Бойлар, савдо аҳли, пулдорлар хафа, дили ғаш бўлиб, малаги қўлтиғидан тушиб, ин-инларига кириб кетадилар. Дарҳол бойлар, савдо аҳлининг завод-фабрикаларини, дўконлари ва магазинларини, қават-қават дангиллама ҳовли-жойларини, қулоч-қулоч боғ-роғларини мусодара қилиш бошланади.

Ҳамманинг оғзида: «Ленин, Ленин!» Кўчада, маҳаллада, самоварларда, косибларнинг устахоналарида, ҳамманинг оғзида: «Ленин!» Ленин қуёшдек порлаб ҳаётга киради, камбағал қашшоқларнинг қалбларида абадий жой олади.

Гузарда болалар билан у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирсам, бирдан ўзбек чол киши бир даста қоғоз олиб келиб, деворларга ёпиштира бошлайди ва одамларга улашади. Чолга ялиниб, Лениннинг суратидан бирини оламан ва

кўксимга босганча уйга югураман. Айвонда жияк тўқиб ўтирган онамга: «Ленин, Ленин!» деб суратни тутаман. Онам жиякни бир четга қўйиб, суратни қўлига олади ва узоқ тикилиб қолади:

— Ақлли, пешонаси катта, кўзларида маъно кўп. Уйга, тўрга ёпиштириб қўй.

Мен севиниб, ҳаяжон билан Лениннинг суратини деворга осаман.

«Коммунист» ва «большевик» сўзлари халқ орасида тез машҳур бўлади. Меҳнат аҳли секин-секин Коммунистлар партиясига кира бошлайди. Аммо уламолар ёлфон-яхшиқ гаплар тўқиб, большевикларни динсиз, даҳрий, деб ташвиқот қилиб қаршилик кўрсатадилар.

* * *

Гузардаги темирчи ва косибларнинг олдидан силжи-майман. Ҳаммалари шод, ҳаммалари ҳаяжонда, қўллари ишга бормайди, хуллас ҳар жойда шодиёна, байрам.

Косиб Фулом ака олдига айниқса кўп дўстлари йиғи-лишади.

20 — Уф! — дейди ҳорғин ҳолда пастак курсига ўтириб, пахта завод ишчиси, устанинг яқин дўсти.

— Хўш, хўб жанг қилдинг, қани гапир,— дейди уста Фулом.

Устанинг пахта заводда ишлайдиган дўсти папиросини қаттиқ-қаттиқ тортиб, бир-икки йўталади.

— Тўрт кун қаттиқ жанг қилдик, вой-бў, жудаям даҳшатли бўлди, хуллас енгдик-да! — дейди мағрур ҳолда.— Рус ишчилари асл одамлар, қаттиқ чидам билан туриб беришди, оқибатда енгиб чиқдик. Мусулмонлар

30 ҳам бўш келмади, биргалашиб ёвни қулатдик.

Уста Фулом ванг бўлиб қолади, олдидаги резгиларни йиғиштиради:

— Қани гапир, иним, ажойиб воқеалар-а, эштайлик,— дейди ишчига қараб.

Ишчи бир оз оғир сукутда ўй суради-да, кейин сўзлай бошлайди:

— Городда катта байрам, халқ ҳаммаси кўчада, ишчилар, аскарлар кўп. Нима қилиб, инингизга тикилиб ўтирибсиз, уста? Чиқинг городга, қаранг, уста,— дейди шу тобда ишчи сўзини бўлиб ва кўчага ишора қилади.

Бир тўда отличлар Янги шаҳардан Эски шаҳар томон келмоқдалар. Ораларида машҳур большевик Низо-

миддин Хўжаев ҳам кетмоқда. Ҳаммаларида милтиқ, Низомиддинда тўппонча.

— Ана, қаҳрамонлар! Хурсандликларини қаранг!

Уста кўчага тикилиб қолади, отлиқлар ўтиб кетгандан кейин ўртоғига дейди:

— Низом ҳақиқий жангчи-да, кўрдингми отда ўтиришини! Шаҳарда Низом деса бас, катта-кичик ҳамма яхши кўради уни.— Бир оз сукутдан сўнг дейди:— Ўзиям жуда саводли бола, русчани қийиб гапиради, ўқиган-да!

Ишчи кулимсирайди.

— Ҳа, Низом русчани қойил қилади, жуда билади,— дейди, кейин тағин жанг ҳақида гапира бошлайди.— Жанг ғоят даҳшатли бўлди. Оч ҳам қолдик, ташна ҳам бўлдик, уруш ҳазил эмас, ака. Физ этиб бир ўқ учиб келса борми, тамом. Мана ўртоқларимиздан, билмадим, чамамда саксон-тўқсон қаҳрамонни дафн қилдик. Катталар ҳозир бўлди, ҳаммаси коммунистлар. Тупроққўрғон тўплари отилди, ҳаммамиз тиз чўкиб видолашдик. «Сиз қурбон бўлдингиз» деган марсияни қайта-қайта айтдик. Мен йиғлаб юбордим, кўз ёшларимни тутолмадим, кўп яхши йигитлар эди...

— Ҳа майли, иним, қурбон бўлмаса ғалаба бўладими! Қутлуғ тўкилган қонлар. Ҳаммасини дилимизда сақлаймиз...— дейди ерга қараб ўтирган уста Ғулом.

— Хайр, уста ака, ҳовлига бориб кампирни кўрай, хавотир олиб ўтиргандир шўрлик,— дейди ўрнидан туриб ишчи йигит.

— Россия ҳам, Туркистон ҳам бойларнинг зулмидан қутулди-да, бундан катта бахт борми! — кулиб хайрлашади-да, тез чиқиб кетади.

— Яхши йигит-а, ботирга ўхшайди, гапларини кўринг, уста! — дейман Ғулом акага қараб.

— Шундай ботирлар бўлмаса, ҳаёт жаҳаннам-ку, чироғим! — дейди уста елкамга қоқиб.

Мен ҳам секин ўрнимдан тураман-да, Турғунни ахтариб кетаман.

Турғун икковимиз ҳар куни гузардамиз. «Инқилоб» сўзи ҳамманинг оғзиди. Бойлар, ер эгалари, савдогарлар, пулдорлар — барчаси ваҳимада, қўлтиқларидан малаги тушган, ин-инига кириб кетган. Кўчаларда меҳнат аҳли, ёшлар, ўспиринлар хурсанд, ҳар жойда қўшиқ, кулги...

10

20

30

40

Гузарда, бозорларда, Шайхантовурда ўртоқларим билан юраман, Петроград воқеаларини, ишчилар ва матросларнинг Қишки саройга ҳужумларини, Нева дарёсида туриб «Аврора» кемасидан матрослар Қишки саройни ўққа тутганларини, ишчилар, аскарлар дарвозаларни бузиб ҳаяжон билан «Ура, ура!» деган хитоблар билан қичқириб, саройга бостириб кирганларини, Вақтли ҳукуматнинг қамоққа олинганини, Керенскийнинг қочганини мароқ билан эшитаман.

10 Лениннинг ажойиб ҳаёти, Финляндияда яширин юрганлари, Петроградга пинҳон келгани, ишчилар, аскарлар уни олқишлар билан қарши олганларини, ҳаммасини халқдан эшитаман, мароқ билан тинглайман. Ҳамманинг оғзида «Ленин! Ленин!» Менинг ёш қалбимга Ленин чуқур ўрнашади.

Уйда онамга севинч билан гапираман:

— Ойи, олам нурга ботди, озодлик, инқилоб офтоби чиқди!..— Кулиб юбораман: Боёнлар ин-инига уриб кетди!

20 — Жазоси, азобини тортсин! — дейди онам жиддий.

* * *

Ҳар куни мактабдан қайтаётганимда Хадрадаги янги мактабдан хушчақчақ шовқин-сурон билан чиқиб кетаётган болаларни учратаман. Уларга ҳавасим келади, улар билан бирга ўқишни орзу қиламан.

Бир куни маҳалламиздаги қўшнимиз Акбар ака йўлиқиб қолади. У ёшлигидан Янги шаҳарга қатнаб, рус мактабини битирганлардан. Ҳамиша дарвозасининг олдида русча, ўзбекча китобларни шивирлаб мутолаа қилувчи эди. Мен унинг ёнида ўтириб тинглардим.

30 — Хўш, нима қилиб лақиллаб юрибсан?— дейди Акбар ака дўриллаган овоз билан ҳар бир сўзини салмоқлаб.— Хадрада янги мактаб очилган, қалай, ўқийсанми?

Юрагим дукиллаб кетади:

— Қани энди! Олиб борсангиз, ўқийман, орзум шу! — дейман шошилиб.

Акбар ака кулади.

40 — Яхши, ўқи-ўқи, одам бўл. Эртага эрталаб Хадрада кутаман.

Ғизиллаб уйга югураман.

— Мен албатта янги мактабга кираман, бўлди, эски мактабни йиғиштирдим! — дейман қатъий равишда онамга.

Онам қўлидаги жиякни бир четга қўяди, жиддий оҳангда дейди:

— Олам ўзгарди, янги дунёга янги мактаб ярашади, ўқи, мулла бўл, ўғлим. Лекин дадангнинг иши йўқ, у кишига қаерда ўқисанг ҳам майли. Даданг ҳам янгиликка тушуниб қолди.

Мен севинчимдан теримга сиғмай эрталаб Хадрага югураман. Дарвозахонадаги зинапоядан ғизиллаганча мактаб саҳнига чиқаман. Ҳовлида катта-кичик болалар аралаш ўйнаб юрибди. Олифтанома, гердайган бойваччалар ҳам кўриниб қолади. Аммо кўпчилиги асл меҳнаткаш халқ болалари.

Бир эшикдан қўлида жигар ранг, зангори рангдаги юмалоқ нарсани кўтарган ҳолда Акбар ака чиқиб қолди.

— Келдингми? Қани юр,— дейди имлаб.— Ер куррасини кўрганмисан? Мана бу глобус, ер куррасининг нухаси бўлади.

Акбар ака мени мактаб идорасига бошлаб олиб киради. У ерда бир неча кекса, салобатли рус муаллимлар, соддагина кийинган ўзбек ва татар муаллимлар ўтиришибди.

Акбар ака глобусни бир четга қўйиб, менга қарайди:

— Қани, ўтир.

Мен ийманиб аста ўтираман. У олдимга бир варақ қоғоз ва қалам қўяди. Ниманидир айтиб туради, мен бирпасда хушхат билан ёзаман. Шу тобда эшикдан келиб кирган пакана киши менинг хатимга қарайди.

— Хушхат экансан. Ҳисобни биласанми?— сўрайди у мендан.

— Рақамларни биламану, амални билмайман,— жавоб бераман қизариб.

— Эски мактаб динни, шариятни ўргатади, холос,— дейди кулиб Акбар ака.— Иккинчига ўт, ҳисобни билмайсан.— У пакана кишига қарайди:— Шундай қилсин-а?

Қаюм ака шкафдан иккита дафтар ва қалам олиб узатади менга. Мен идорадан чиқиб, иккинчи синфни топаман. Синфда катта-катта болалар, жуда кичкиналар ҳам бор.

Биринчи дарсга ўрта ёшлардаги рус — расм муаллими киради.

Ўринларимиздан дув туриб салом берамиз, кейин жим ўтирамыз. Муаллим шляпасини столга қўяди.

— Бошлаймиз расмни, болалар?— дейди ўзбекчасига.

Мен дафтарни очиб, хурсанд ҳолда муаллимнинг буйруғини кутаман.

...Янги мактаб илм хазинаси, маърифат ўчоғи. Янги мактабда фанлар ҳам, муаллимлар ҳам кўп. Она тили, ҳисоб, табиёт, жўғрофия дарсларини ўқиймиз.

10 Бўйим ҳам анча чўзилиб қолган. Шўхлигим тиниб, ўйинқароқлигим анча камайган, томма-том юришларим барҳам бўлган. «Иштирокиюн» газетасини, инқилобий шеърларни ўқишни яхши кўраман. Уларни декламация қиламан.

Янги мактаб, янги ҳаёт адабиётга ишқимни кучайтиради. Ҳавасим, иштиёқим шеърда. Севикли шоирларимнинг инқилобий шеърларини қўлимдан қўймайман. Дафтар-дафтар шеърлар тўплайман. Ҳавасим кучли, ўйларим, хаёлларим дунё-дунё!...

20 Давр қайноқ, жанговар давр. Ватанимиз кураш оловида. Буюк Октябрь социалистик революциясини амалга оширган ишчи-деҳқонлар Ленин бошлиқ Коммунистик партия етакчилигида зўр ҳамлалар билан порлоқ истиқболга қадам отади.

Халқнинг бахт қуёши ярқираб кетади.

АЛИШЕРНИНГ ЁШЛИГИ

ҚИССА

Тарих сўқмоқлари изимдан чўтир,
Ҳар бир ҳок шивирлар: «Бир лаҳза ўтир!»
Қушлар тили пийри — юракда тилак,
Излаймен жавоҳир қўлимда элак.

Ойбек.

Шифтига қуёш қўндирилгандай чарақлаган кенг чор-хари меҳмонхонада янги явмуд гилам устида тигиз дав-ра қурган қўноқлар, яқин дўстлар ажойиб суханварлик ва самимий суҳбат қилурлар. Катта кашмирий шол дастурхон узра писта-бодом, мағиз, асал, хилма-хил 10 ҳолвалар тўкилган. Меҳмонлар ошаб ичиш ила турли қизиқ воқеалардан гаплашурлар, мажлисда хушсуҳбат бир дам узилмас эди. Фиёсиддин Қичкина камтар, мулойим феълли, кўзлари ақлли, калта соқоли ўзига ярашган, жуссаси кичик киши. Кўпчилик уни Фиёсиддин Қичкина дер, аммо яқин дўстлари кўпинча Кичик баҳодир дер эдилар.

Хуросон ўлкасида молия ишларида муҳим мансабни эгаллаган, Сабзавор ҳокими ҳам бўлган Фиёсиддин Қичкина юксак мавқели беклардан эди. Ўлканинг турли 20 вилоятларида юра-юра, ниҳоят осмони гўзал мовий нурга чўмган, ўзининг сеvimли шаҳри Ҳиротдаги ҳовлисида истиқомат қилур эди. Ҳовли ҳам Ҳиротнинг шимолий шарқида, сердарахт, хуш бир манзилга қурилган эди.

Шарақлаб қайнаб турган, қорнида қуёш жилваси ўйнаган катта мис қумғонни кўтариб кирган мулозим чойнакка хушбўй чойни дамлагач, тавозе ила хўжасига узатди-да, енгил юриб чиқиб кетди. Фиёсиддин Қичкина пиёз пўсти каби шаффоф нафис Хитой пиёлаларига чой 30 сузиб дўстларига бир-бир узатар эди.

Мажлис аҳлидан бири, етмишлардан ошиб, саксонларга борган қария, барлослардан эди. Қош-қовоғи осилган бу киши даставвал одати бўйича бир йўталиб олгач, сўзларини қўрғошин салмоқлиги ила доналаб гапира бошлади. Ешлигида Темурнинг жасур жангчиларидан, сеvimли мард йигитларидан бўлган қари бар-

лоснинг юзидаги қайғу кўлкасини шу тобда дўстлари очиб кўрар, чуқур ҳис қилур эдилар.

— Туркистоннинг, Хуросон мамлакатининг аҳволига бир назар ташлангиз... Билмадим, оқибати не бўлур! Ҳазрат Темур яратган давлат чил-чил емирилди. Темурдан сўнг ҳийла вақт шаҳзодаларнинг боши жангдан чиқмади, ҳар бири ҳамиша муттасил ўз нафсини ўйлайди, Сулаймон тахтини ёлғиз ўзига раво кўради. Ҳа, шундай, шаҳзодаларнинг она сути ҳануз оғзида бўлган энг кичиги ҳам, отнинг олдинги оёғи ўзим бўламан, дейди. 10 Муддаолари шу барчасининг. Ҳеч бир ақли комил соҳибнинг иши эмас бу. Давлатнинг илдизи бир бўлмаса, халқ жабр денгизига ботиб кетгуси. Қаршимиздаги фоже аҳвол шулдир, дўстларим. Бу янглиғ андишалар каминанинг кўнглига кундан-кун андуҳ тўлдириб борур. Ҳоқон Темурнинг тантанасини кўрган биз каби қарияларнинг бундай фалокатга зарра қадар бардош бермоғи мутлақо қийиндир. Бунингдек даҳшатли фалокатни даф этмоқ тадбирини ахтариш — барчамизнинг бур- 20 чимиз.

Қуюқ туман каби ўртага чўккан сукунат бир неча дақиқа давом этди. Кекса Барлоснинг айтганларидан таъсирланиб, чуқур хаёлда ўтирган маъмурлардан бири совиб қолаёзган чойни тез-тез ҳўплади-да, пиёлани дастурхонга қўйди. Белида ханжар, бошида сувсар телпак, гавдаси миқти маъмур сийрак соқолини бир силаб олгач, қуюқ қошларини кўтариб, теран жойлашган кичик кўзларини кекса барлосга тикди:

— Айтганларингиз маъқул, тақсир, улуғ ҳоқонимиз 30 Темур оламда ёлғиз эдилар, жаҳонни хўп қамраган эдилар. Ҳазрат Шоҳруҳ Хуросонда жанг бўрони, қон дарёси оқизиб ҳам бир нав тартиб жорий этолмадилар. Темур давлатининг этаклари қайта-қайта кесилди-да, қўлда қолгани қолди. Энди ҳазрат Шоҳруҳ кексайдилар, яна шаҳзодалар аро тағин низолар, жанг-қирғинлар алангаланиб кетмагай... деб гумон қилурмиз. Лекин тақсир амин бўлсинларким, тахтда ўлтирмиш султон Улуғбек улуғ бобосининг муборак ўринларига муносиб ҳоқондирлар, илм-маърифат машъалини баланд кўтармишлар. Ортиқча шубҳалар ила беҳуда изтироб чекмагайсизлар. 40

Гап Улуғбек устига кўчганидан севиниб кетган Мирсаид сабрсизлик билан сўз кутарди. Маъмур гапига

пуқта қўйиши билан Мирсаид дарҳол сўзини илиб олди. Ажойиб рангдор услуб эгаси, туркий шеърлар ила машхур Кобулий тахаллусли, эллик ёшлардаги бу шоир, Алишернинг тоғаси эди. Оппоқ чақнаган тақясини бошида бир айлантириб олгач, кулимсираб деди:

— Жаноблар, Улуғбек ҳазратлари жаҳонда илмнинг энг улкан кони, дея минг дафъа фахрлансак ҳамки оздир. Расадхонаси бу оламда якка, мисли йўқ. Мен Самарқанд сафаримда расадхонани кўргач, ақл-ҳушимни йўқотдим. «Ё оллоҳ!— дедим унинг бўсағасига оёқ босар эканман.— Илмнинг каъбаси шудирми?» Бу фикр хаёлимни чақмоқдай кесиб ўтди. Сўнгра танграмга беҳад шукурлар изҳор этдим. Барча шоирларнинг муттасил ишқи тушган сеҳрли осмонни, юлдузлар дунёсини сайр этишга, ажойиб сирларини англашга муяссар бўлиш у буюк зотнинг ақли, закоси, кароматининг таърифига фақир каминангиз асл туркий тилимизда бир мадҳия ёзишдан ўзимни тўхтата олмадим.

Гиёсиддин Кичкина жилмайди.

— Муҳаммад Тарағай Улуғбек ҳазратлари подшоҳи азимдирки, у буюк зотнинг илмдаги ижодининг тарихда асло мисли йўқ. Ҳатто арабларда, юнонларда бўлмагандир. Афсуски, воҳ минг дафъа афсуски, хурофот булогидан сув ичмиш, кўзларига ғафлат боғичи тушмиш бир гуруҳ хоинлар борки...— Астағфирилло парвардигорим ўзи асрасин ҳазратни...— Гиёсиддин Кичкина ваҳимали фикр ҳаяжонидан энтиккандек бир он сукут этди.— Шуаро, фузало, уламо орасида бир гуруҳ ашаддий ғофиллар Самарқандда андек туғён кўтариб фалонфустон дея, фисқу-фасод йиғиб, зимдан шоҳ обрўйига футур етказмоқдалар. Улар хато қилурлар, ниҳоят қалтис йўл тутмишлар. Ақл соҳиблари бунга нечун тоб берсинлар! Султон Улуғбек ўзларининг расадхоналарида юксак бир гумбаз, дахи фалак томон чилпоя бино қилмбдиларки, шу гумбаздан юлдузларнинг сайрени кузатар эканлар ва уларнинг босган йўлини, вақтини қонун-қоидаларини дастурга солибдурлар, бир ажойиб жадвал битиб, само асрориши ифшо қилибдурлар. Буларнинг барчаси ҳазратнинг ақллари, фикрлари камолотининг далолатидир.

— Ҳазрат Улуғбек фалакиёт илмини кўп саъй-ижтиҳод билан тадқиқот қилибдурлар,— деди ориқроқдан

келган, кийимлари оддийгина, эллик ёшлар чамасидаги кимёгар домла Мурод.— Ҳазрат ҳақиқий олимдирларки, бу илмда инкишоф нуқтасига етибдурлар, риёзиётда камолот кашф этмиш бир инсондирлар. Давлат арбоби сифатида ҳам юксакдирлар, давлат ишини хўб аъло билурлар. Лекин мушкулотлар ғоят беҳад. Давлат бошида турмоқ осон эмас.

— Илм гавҳарини топмишлар Муҳаммад Тарағай Улуғбек,— деди эғнида кенг содда жома, катта кўк сал-
10 лали бир киши, мулоим паст товуш билан.— Фалакиёт оламини забт этибдурлар. Ҳазрат Улуғбек илм дунёсида мангулик кашф этган мушарраф олимдурлар. Кўнгиллари барча илмларнинг тажассуми бўлмиш бу зот тарихимиз китобида абадий ёрқин юлдуздирлар,— деди у мажлис аҳлига юмшоқ хитоб назари ила.

Шу аснода барчанинг бирдан эшикка йўналган кўз-
ларида оний табассум жилваланди. Шўх Алишер тўни-
нинг этакларини ҳилпиратиб югуриб кирди. У бир лаҳ-
загина остонада тўхтади-да, қизариб: «Ассалому алай-
20 кум!», деди назокат билан қўлларини кўксига қўйган ҳолда ва меҳмонларга қоп-қора илиқ кўзлари-ла жавдираб, бир қараб чиқди, отасини кўрган ҳамона яна ҳам севиниб кетди, чопиб борди-да, ёнбошига биқинганича эркаланди.

Ғиёсиддин Кичкина бир кесим писта ҳолва билан ўғилчасини меҳмон қилди.

Тўрт ёшлар чамасидаги Алишер келишган, хипча гавдали, туйғун кўзларида теран ақл кўринар эди. Унинг бошида тақя, устида адрас тўн, оёқларида хиёл
30 этик, ҳолвани ея туриб, мажлисни одоб ила кузатар эди.

— Отни яхши кўрармисен, Алишербек?— дея сўради кулимсираб сипоҳлардан бири.

— Кўп яхши кўрурмен, лекин...— деди отасига телмира туриб Алишер,— от чоптиришдан фикр юритиш яхшироқдир, чамамда.

Ҳамма ҳайратда қотиб қолган эди.

— Офарин,— деди кекса барлос ҳам.— Уқитинг ўғ-
лонни, мулла қилинг, илмнинг чўқисига арзийди ўғ-
40 лингиз.

Ғиёсиддин Кичкинанинг юзи қувончдан ёруғланиб кетган эди, кўзларида табассум-ла жавоб берди у:

— Ниятимиз худди шундай, ўқитмоқни орзу қилур-
миз. Зийрак бола, пича шўхлиги бор.

— Боланинг шўхи яхши, зероки фикри ҳам югурик
бўлур; фикрнинг чақмоғи — илмнинг чақмоғи — деди
домла Мурод.

Савдо аҳлидан бақалоққина бир киши домла Мурод-
га эътироз билан ғулдуради:

— Аҳли савдо сафига кирмоқ — улуғ иш, савдонинг
хислати кўп; зероки, ҳар нарсанинг давоси — олтин,
дейдилар. Ўқитинг ўғилни бек, аммо зар қадрини ҳам 10
ўргатинг.

Сипоҳилардан бири гуруллаб деди:

— Э-э, баҳодирликка не етсун, жангчи баҳодир бўл-
гай, ўғлон! Кучи бўлган эр йигит ҳар нарсага етгусидир.
Эгар-жабдуқ, ўқ-ёй билимидан сабоқ беринг, жаноб бек!

— Қани жиян, бир ғазал ўқиб юбор, биласан-ку,—
деди тоғаси шоир Мирсаид Алишерни елкасидан қучиб.

Алишер отасига ялт этиб қараган эди.

— Уқи, ўғлим, ўқи, ихлос билан ўқи!— деди Ғиёсид-
дин унинг елкасига қоқиб.

Алишер оёқларини йиғиб, дарров чўкка тушди ва соф
тиниқ товуш била мулойим оҳангда шеър ўқиб кетди:

Кўкарди чаман, гулузорим қани?
Зиҳи сарви бўйлуқ нигорим қани?
Топибдур бу кун васли гул андалиб,
Дариғо, менинг навбахорим қани?

Мажлис аҳли мароқ билан жим қулоқ солурди. Қи-
зариб кетган Алишер бир онгина сукут қилгач, деди:

— Мавлоно Лутфий ҳазратлари айтмишлар бу шеър-
ни, мен жуда ёқтираман, ота, сиз не дейсиз?— дея сўра-
ди ихлос билан отасига термилиб.

Отаси севинганидан ихтиёрсиз равишда қаҳ-қаҳлаб
кулиб юборди.

— Жуда яхши, ўғлим, менга ҳам ифрот маъқул.
Мавлоно Лутфий ниҳоят ҳассос, нозик тафаккурли, ҳар
нечук мадҳга ярашуқ бир шоирдурлар.

Мажлис аҳли завқ, мароқ тўлқинида, ажойиб ҳай-
ратда эди.

— Ё раббим!— деди кекса барлос ёқасини ушлаб.—
Кўнгулларимизни нурга тўлдирган бу жужуқдан қан-
дай бургут етишур? Парвардигорим ҳаминша паноҳ бўл-
гай сенга, омин!— дея қўларини юзига суркади у.

Меҳмонлар бошларини қимирлатиб, тасдиқ қилдилар

ва барлосга эргашиб, Алишерни ихлос билан дуо қилдилар.

Гиёсиддин Қичкинанинг юзлари *нурланиб* кетган эди, қўллари кўксида қуллуқ қилар экан, Али аввалгидан зиёд қизарган, ерга қараганча жим қолган эди.

Мирсаид Алишернинг елкасига меҳр билан қоқди:

— Баракалло, офарин, жиян, пешанангда ҳамиша қуёш балқисин,— деди ва мамнуният билан меҳмонларга боқди:— Форсий шеърлардан ҳам кўпини биледи, 10 тангрига минг қатла шукурки, ақл ҳам, ҳофиза ҳам жойида. Шеърят ва илм бобида камол касб этур, деган умидимиз бор,— деди қатъият ила Мирсаид.— Туркийда бисёрмаънилар бор. Мен соф туркий ёзурмен. Аксарият шоирлар ғазалларини форсий ёзурлар. Форсий бой, гўзал тил, лекин ўз туркий тилимизда ҳам халқ юрагини топиб, нафис шеърят яратмоқ мумкин. Мавлоно Лутфийнинг туркий шеърлари кўпдирки, бу шеърлар дилларга нур сочур.

Шу топда навкарлар катта-катта қашқар лаганларда 20 кийик гўштидан қовурма келтирдилар. Таомнинг хушбўйи уйни тўлдириб юборди. Меҳмонлар бир қўзғалиб жойлашиб ўтирдилар.

— Марҳамат, таомдан тановул қилгайлар!— деди Гиёсиддин Қичкина тавозе ила меҳмонларни дастурхонга таклиф қилиб.

Таом устида ҳам суҳбат узилмади. Подшо Шохруҳ ҳақида гап борди. Унинг ғоят динга берилганлиги, лекин бир нав одиллиги ҳақида сўзлар эдилар.

Алишер тоғаси тутқизган бир мойли қобирғани аста 30 шимигани ҳолда, катталарнинг суҳбатига қулоқ солиб ўлтиргач, отасига ниманидир шивирлади-да, юмшоқ, энгил қадамлар ила пилдираб кўчага отилди.

* * *

Темур вафотидан сўнг шаҳзодалар орасида кўтарилган зўр низо ёнғинида Шохруҳ ғолиб чиқди. Темур давлатининг гавҳари аталган Самарқандни ўғли Улуғбекка топшириб ўзи Ҳиротга кўчди ва унда гўзал бир маскан яратди. Оз муддатда Ҳирот кўркама, обод бир шаҳар бўлди.

40 — Туркистон днёрининг йирик юлдузи Улуғбек Мирзога Самарқандни раво кўрдик, Ҳирот эса давлатнинг

қуёши бўлиб ярқирасин: бу шаҳри азимни ҳам бир ўғ-
лонимизга топширурмиз,— деб ғурур-ла мақтаниб қўяр-
ди баъзан Шоҳруҳ.

Шоҳруҳ гоҳ-гоҳ бош кўтарган шаҳзодалар ила ва
баъзан чигиртка каби бостириб келган мўгуллар, Олтин
Ўрда ила жанг қила-қила ҳокимиятни узоқ йиллар ўз
қўлида сақлаб келди. Энди у кексайган, букчайган, аммо
ҳануз жангда ўзи от сураб, қилич тортар эди.

Шоҳни улуғлар, жангда пишган барлослар, беклар
қуршаган. Уқтин-ўқтин андак яхгулоб тортиб қўяр- 10
дилар.

— Қавм бузилди тағин, давлатда тартиб, низом йў-
қолдими — дарҳол жазо қиличини ишга солмоқ зару-
рияти туғилади,— дея нохуш товушда сўзларди шоҳ.

— Андак сабр лозимдур. Улуғ шоҳим, форсийлар
ғалаён бошламоқ хавфи ҳам бордур,— дея юмшоқ оҳанг-
да жавоб қилди вазир.

Бир оз сукутдан сўнг узун сўлиш олди шоҳ, узоқ
чўзилган мажлисдан ҳориганлигини сезган ҳар кимса
бирор сўз қотишдан ҳайиқарди.

— Сиёсат олами шундай... Жабҳаларга қурол-асла- 20
ҳа тайёр қилинсин!— деди охири қатъий.

Барча ўрнидан туриб қўл қовуштирар экан, подшо
секин эшик томон юрди. Букчайган қаддида зар тўн,
этаклари ерга сургалур, оқ шоҳи саллада йирик гавҳар
гож ярқирар эди, қўлларида эса асл тошлардан терил-
ган тасбеҳ...

Дарҳол эшикни таъзим ила очиб юборган ва қўлини
кўксига қўйиб эгилган эшик оға олдидан ўтиб Шоҳруҳ,
иккинчи хонага кирар экан, таъзимда букилган беклар, 30
шаҳзодалар, бекзодалар ёнида яна тўхтади:

— Э-ҳа, сиз ҳам шу ердасиз? Қачон келдингиз?—
деди у таъзимда букилган Абдуллатифга тикилиб.

— Муборак ҳузурингизга келдим, бобо ҳазрат. Са-
марқанд тузук лекин ғавғоси кўл,— деди секин шаҳзо-
да, кўзларини ердан узмасдан.

Атрофдагилар фикрларини ҳатто кўзларининг имоси
билан ҳам бир-бирларига англантишдан ожиз, жим қол-
ган эдилар, шоҳ оғир сукунатни бузиб, сўради:

— Қалай, ўғлимиз шоҳ Улуғбек сиҳатмилар? Келур- 40
миканлар деб кўз тутмишдим... Соғиндим...

— Алҳамдулиллоҳ падари бузрук саломатлар.— Бир он
сукутдан сўнг, наст овоз билан,— машғулотлари ёлғиз

Юлдузлардур,— деди ва зарбоф тўнининг этаklarини тузатиб, ёқут қадалган нимранг шоҳи салласини силаб қўйди шаҳзода.

Унинг юзидаги истеҳзоли ифодани барча пайқаган эди.

10 — Бафуржа сўзлашурмиз,— деди нохуш товуш ила набирасининг ўринсиз гапларидан ранжиган шоҳ ва тўрга ўтиб, тахтга ўлтирди ва имо билан рухсат бергач, шаҳзодалар, беклар, шайхулислом, уламо, шайх ва бар-
лослар, ҳар қайси ўз мавқеига мувофиқ тартибда жойлашдилар.

Чуқур таъзим ила эшик оғо шоҳ олдида букилди:

— Аъло ҳазрат, ижозат берсалар, чин элчилари, Арабистондан келмиш юксак даражали вакиллар, турк пошшолари, Олтин Ўрда беклари мунтазирдур.

Шоҳруҳ имо қилган он эшик оғо орқаси ила юриб, эшикни очди.

20 Сарой анъанасига хос тартиб ила ҳар бир мамлакат вакили қабул этилиб, савдо ва тижорат ишларини янада кенгайтириш ҳақидаги баёнотлар эшитилиб, хитойлик элчилардан чинни табақлар, даста-даста шоҳи-товарлар, араб вакилларида муқаддас хурмо, мушарраф зам-зам сувлар каби ҳадялар қабул этилгач, Шоҳруҳ қоидага мувофиқ, қисқа суҳбатдан сўнг, ўрнидан турди:

— Қуллуқ, бугун оқшом азиз меҳмонлар ва барча жаноблар,— дея хонадагиларга мурожаат қилди у,— марҳамат, ҳузуримизга, зиёфатга ташриф буюрсинлар.

30 — Азиз меҳмонлар, оқшом қўноққа келсинлар! Аъло ҳазратимизнинг ниятлари чексиздур,— дея қичқирарди овозини қўйиб эшик оғо.

Шоҳруҳ бир онда оёққа қалққан ва таъзимда букилган ҳозирунлар олдидан вазмин юриб, кичик хонага кириб кетди.

* * *

Уймакор дарвозадан кирганда қуюқ дарахтлар, чинор, олма, шафтолилар орасида икки бино кўринарди. Подшога яқин хеш-ақраб аёллар, меҳмонлар яшар эди бу уйларда.

40 Пишиқ гиштдан қурилган бир уйнинг шифти гумбазли кенг хонасида, тўрда қат-қат ипак кўрпача устида қари малика Гавҳаршод бегим ўлтирарди. Кенг, узун

кўк товар кўйлак устидан майин зарбоф камзул, оқ нафис шоҳи рўмол устида гуж-гуж ёқут, гавҳарлар қўндирилган тож. Шода-шода дур-гавҳар, қашқар ҳалқалар, билагузуклар, узуклар, сурма, упа-элик — барчаси жобажо, гул мойи бурқирайди...

Маликанинг атрофида бегимлар, бекалар ўзларига хос назокат билан ўлтирар, хизматчилар таъзим ва одоб ила, товушсиз қадам ташлаб ўз ишларини бажарур эдилар.

Маликанинг ёнида чўккалаган Абдуллатиф Самарқанддаги турли-туман олди-қочди ғийбатларни, отаси Улуғбек саройидан йиғиб келтирган бор-йўқ сўзларни бибисига тўкиб соларди. 10

Абдуллатиф сўзни узмаган ҳолда писта мағзу хурмо чайнашдан ҳам тинмас, болишга мағрур ястанган биби-си онда-сонда писта ҳолвани курсиллатиб чайнаб қўяр эди.

— Ҳазрати падаримиз Самарқандда илмнинг банди бўлди-қолди, шоҳ ойим, билмадим — оқибати не бўлур! Уламо ва улуғ шайхлар ғзаби кундан-кун ошиб борур, «Қани дин?», «Қани шариат?», дейдилар. Ҳазратнинг мадрасаси илмнинг кони, ўзлари тунлари бедор, фақат юлдуз санаб тонг оттирурлар... 20

Гавҳаршод узоқ сукутда хомуш ўлтиргач, вазмин гапирди:

— Улуғбек ҳазрат — болам, жигаримдир. Лекин муқаддас динимизни нега ўйламайди? Мен бундан хунобман. Ҳиротга келганларида сўзлашмишдим, койимишдим, қулоққа олмабдилар, афсус... Кўкрагингизнинг тўрида фақат оллога эътиқод бўлсин, демиш эдим. Улуғбек шунда: «Юлдузлар олами кенг ва сири кўп, ислом дини ҳам илмни қадрлайди», демишдилар. 30

— Тушунмайсиз, улуғ ойим, падар бузургнинг ноўрин ишлари кўпдир, уламолар — азиз одамлар, улар ҳар бир ишимизга раҳномаки, бунда сир кўп. Қиблагоҳ бунга сира тушунгилари келмайдур.

Гавҳаршод индамади, қовоғи солиқ ҳолда, нохуш кайфиятда узоқ жим ўлтиргач, болишдан оғир гавдасини кўтариб жойлашиб олди-да, Бухородан, Самарқанддан, Андижондан, Балхдан аёл қариндошларининг келганини сўзлади, бугун уларга аталган зиёфат бўлажагини айтди. 40

Шаҳзода Абдуллатиф ўрнидан туриб, бичимсиз гавдасини эгиб таъзим қилгач, талпанглаганча чиқиб кетди.

Малика бош канизга имо қилгач, канизлар югуриб қолдилар. Катта очилган эшикдан бирин-кетин бекалар, бегимлар таъзим ила келиб кира бошладилар. Қайта-қайта салом ва эҳтиром ила кўришдилар. Гавҳаршод бегим оёқда туриб, барчаси билан бир-бир омонлашгач, барчаларига жой кўрсатиб, ўзи ҳам жойинга қайта ўлтирди.

10 Бир дамгина қисқа суҳбат ва меҳмонлардан ҳол-аҳвол сўраб, ҳар бирига айрим илтифот кўрсатгач, меҳмонлар ҳовлига чиқиб кетдилар, сўнг, канизлар маликани қайта кийинтирдилар. У канизлар билан қуршалган ҳолда шоҳона юриш билан вазмин босиб ҳовлига тушди.

Малика Гавҳаршод саройига келмиш меҳмон бекалар орасида Алишернинг онаси Гулбегим бека ҳам бор эди. Хушбичим, келишган қоматли, юзлари оппоқ Гулбегимнинг ингичка қошлари ва жилвали меҳр чақнаган қора кўзлари гўзалликнинг энг зўр омили эди. Катта

20 завқ ва дид билан кийинган, йигирма беш ёшлардаги бу жувон йиғинларда кўзга дарров ташланар, чеҳраси иссиқ, ёқимли аёл эди.

Малика меҳмонлар билан биргаликда гулзор атрофида, ариқларни тўлдириб юза, сокин оққан сув бўйида, қуюқ дарахтлар орасида, хиёбонларда бир оз сайр этгач, барча меҳмонларни катта меҳмонхонага, дастурхонга таклиф қилди.

30 Алишер онасига секин шивирлаб, боғни томоша қилиб юришга ижозат сўрар экан, «эҳтиёт бўл, кўчага чиқа кўрмагин!» дея тайинлади Гулбегим.

* * *

Алишер бу катта боғ ҳовлининг ҳар бир бурчагини томоша қилиб узоқ юрди. Дарахтларнинг новдаларига осилган рангдор қафаслардаги тўти, булбул, майналарни мароқ ила томоша қилди. Уларнинг қафас ичра тинимсиз сакрашларини, сайрашларини узоқ кузатди. Қушларга қараб юрадиган махсус хизматкорга эргашиб, унга битмас-туганмас саволлар берди.

40 Бир пайт қаршисида етти ёшлардаги шаҳзода Ҳусайн пайдо бўлди. Унинг бошида кичкина ипак салла, устида янги бахмал тўн, оёқларида зарҳал этик, камарига ол-

тин сопли кичик ханжар суқилган. Ҳусайн осмонга сапчишга тайёр, оловдай шижоатли бола эди.

— Қуллар, канизлар оёғига ўралиб не қилиб юрурсен?— деб сўради қаҳ-қаҳлаб Ҳусайн.

— Қушларни сайр этурмен, бири-биридан кўркам...— деб жавоб берди Алишер.

— Воҳ қушлар тоифаси беҳиссбдур, лекин кабутарлардан ўзгаси билан ишим йўқ, дўстим. Юр кўчага, зерикдим.

Шаҳзода Ҳусайн ва Алишер кўчага отилдилар.

10

Катта майдонда йигитлар ўқ узиш машқи ила машғул эдилар. Беклар, миршаблар кўп эди.

Болалар қизиқиб томоша қилдилар. Бир томонда икки фил катта-катта хариларни кўтариб лопиллаб, қайдандир ташиб келарди. Филлар устида ўлтирган бўз ятакли икки ориқ чол ўзаро тинмай гаплашиб, баъзан кулиб кўяр эди.

Совут кийган, от минган йигитлар бир қўлларида ёй, бир қўллари билан ўқ узардилар. Улар бир маррага етганда дарҳол қилич-қалқон тутиб қиличбозликка киришар, сурон-шовқин кўтарар, чуввос-ҳайқириқ билан майдон ўртасида йиғилиб қолар эдилар. Майдон четида бир тўда беклар «Яхши-яхши!», «Балли!», «Дуруст!», «Офарин!», деб уларни рағбатлантириб турардилар.

— Жасур йигитлар-а!— деди Ҳусайн катталардек салмоқланиб.— Худо хоҳласа, мен қиличбоз бўлурмен, кўзимга кўринган ёвнинг калласини сапчадек учурурмен.

Алишер кўлди:

— Тушундим, қиличбозликнинг сизга зарурияти каттадур.

— Ҳа, дўстим,— деди Ҳусайн мағрурона,— ақлинг жойида!

Алишер индамади, у майдонда чопиб юрган отларнинг қайси бири сулув, қайси бири чопқирроқ, деган ҳаёл билан банд эди:

— Қара, кабутарлар рақсини кўр!— Алишернинг енгини тортди осмонга қараб Ҳусайн.

Осмонда рақс этиб юрган тўда кабутарларни бир нафас кузатдилар.

40

— Кабутарлар фаришталарга ўхшайди-я!— деди ўйланиб Алишер.— Мен хўб севадурмен кабутарларни, томошадан чарчашни билмайдурмен, ишқим баланд...

Болалар ташқари ҳовлига кирганларида, одам озлигини, соядек жим турган битта-яримта сипоҳийни кўриб, Ҳусайн шивирлади:

— Ҳазрат уйқуга кетубдурлар. Улуғ бобомиз Темурдан битта-ю битта шу киши қолмиш, бечора кексайди...— дея истеҳзо билан кулиб қўйди.

Шу топда Ҳусайн олдида беўхшов ўралган катта саллалани, кўзлари ҳийлакор, ўттизлардан ошган бир йигит, кўллари кўксига таъзим ила тўхтади:

10 — Шаҳзода, кеч бўлди, рухсат берсалар, кетайлик.

Шаҳзоданинг қизариб кетганидан жаҳли чиққанини Алишер пайқаган эди.

— Бек жаноб, ҳали барвақт, сабр этинг,— деди Ҳусайн тоқатсизланган ҳолда.

Бек от тайёрлигини, Ҳусайннинг онаси кеч қолмаслигини уқтирганлигини айтгач, Ҳусайн бир зум сукут қилди, сўнг Алишерга қаради:

— Хайр, Алишербек!— деди катталардек жиддият билан.

20 — Шаҳзода, хайр, яхши борсинлар,— деди Алишер ҳам ҳаяжонда.

Учи туташиб кетган чинорлар хиёбонида икки отлиқ кўздан ғойиб бўлгач, Алишер аста юриб ичкарига кирди. Базм авжида эди.

Меҳмонлар олдида ёйилган дастурхонларда қалаштирилиб ташланган таомлар, мевалар ранго-ранг, кўллари кўксига қўйиб учиб юрган канизаклар табақларда янги-янги таомлар тортиб, гулоблар таширдилар.

Алишернинг онаси шивирлади:

30 — Ўтира қол, шовқин қилма.— Уғлининг олдида у-бу таомлардан суриб қўйди.

Мусиқа тинмасди, бир тўда чолғучилар хонанинг бир четида ўтириб, тапбур, дугор, рубобларни ниҳоят моҳирлик билан чертар эдилар.

Алишер гўё сеҳрлангандек, ўзини шу ажойиб оҳанглар қанотида ҳис этиб, ширин кечинмалар оғушида жим ўлтирарди.

Мана, мусиқа мавжларига қўйилиб қўшиқ янгради:

40 Эй бегим, ушбу юз шамс бирла қамармудир?
Эй бегим, ушбу сўз дугул, бол бирла шакармудир!
Кўз учидин қиё-қиё ишва билан боқишларинг
Жон томурин қияр учун тигму, ё назармудир?

Бир неча хушовоз хотинлар моҳирлик ила жўр бўлиб куйлар эдилар. Куйлар ранг-баранг, бир-биридан гўзал, бир-биридан ортиқроқ дилни банд этувчи ишқий куйлар, қўшиқлар эди. Ўзлари ҳам қошларига ўсма қўйган, кўзларига сурма тортган, дуррачалари бошларига ярашган гўзал қиз-жувонлар эди.

Ўртага раққосалар, париваш қизлар тушди. Нафис, майин, мовий кийимлардаги ёш раққосаларнинг латофати гўзалликнинг мужассами эди.

Малика Гавҳаршод бегим мағрур ўлтирар, баъзан 10 рақс кўнглига ёқиб кетгудек бўлса, ўктамлик билан жилмайиб қўяр, ёнидаги қутичадан пул олиб, раққосанинг оёғи остига отар эди.

Кўнгли ширин мавжларга тўлиб, хаёлчан ўлтирган Алишер онасининг тиззасини секин туртди:

— Мусиқа сеҳрли-я, ўйинларни қаранг, менга ёқадур...

Гулбегим кулимсираган ҳолда мамнун шивирлади:

— Тингла!

Базм оқшомга қадар давом этди. Кейин малика бошлиқ, 20 меҳмонлар ҳовлига чиқиб, базмни тагин қизитдилар.

— Юр ўғлим, кетайлик,— деди Гулбегим паст товуш билан ва Алишернинг қўлидан ушлади.

Улар қасрдан чиққанда Фиёсиддин Қичкина боғда бир бек билан оёқ устида туриб суҳбат қураар эди. Алишер севиниб, отаси олдига югурди.

— Бор, чироғим, уйга боринглар, қоронғу тушди. Кўчада сизларни бобой кутиб турибди,— деди Алишернинг елкасини қучиб Фиёсиддин Қичкина. 30

Алишер чўзилиб отасининг бўйнидан қучоқлаб ўпдида, четда турган онаси олдига югурди, бирга кўчага чиқиб кетдилар.

— Уғил чакки эмас, тийрак, бегона кўздан асрасин!— деди зимдан болани таъқиб қилиб турган бек.

Фиёсиддин Қичкина камтарона оҳангда:

— Илоҳим, мулла бўлсин, зеҳни яхши,— деди. Сўнг ўзи ҳам ичида: «Ҳа, тангрим ёмон кўздан асрасин!», деб қўйди.

* * *

40

Алишер ўз тенги икки қўшни бола билан ҳовлида соққа ўйнардди. Болаларнинг устида малла ёқа бўз

283

кўйлак, бошларида кир оқ тақя, оёқлари яланг. Алишер ҳам хийли уринган, эскиган этикларини ечиб девор тагига ташлаган эди. Соққаларни узоққа улоқтириб кейин халлослаб югурдилар. Алишер ҳаракатчан, югурик, соққа ортидан чопганида ўртоқларидан қолишмайди.

Уйиндан зериккач соққаларни йиғиштириб, девор соясида бир лаҳза чўққайиб ўтирдилар. Шу топда дарахтлар орасидан отилиб чиққан кийик Алишерни 10 хидлади, эркаланиб суркалди. Алишер кийикнинг бўйнидан қучиб, бошини силаб улгурмаган эдики, жонивор бир зумда йўқ бўлди.

— Сени танир экан, қурмагур, хўб ўргатибсан ўзингга,— деди болалардан бири.

— Рост, қойилман!— дея маъқуллади завқ билан иккинчи бола.— Ҳозир олдинда турган кийик отилган ўқдек учди-кетди, зап зийрак, чопқир бўлади-да.

Алишер кулимсираб, кийикнинг хулқи, қилиқлари ҳақида жиддий сўзлай бошлади:

20 — Тоғам, эрмак бўлсин, деб даштдан олиб келган эдилар. У киши уста мерганлар. Ҳайвонларнинг, айниқса кийикларнинг хулқ-атвори, қилиқлари ҳақида мароқ билан ҳикоя бошласалар, кулли жаҳонни унутиб юборай дейман.

Тўсатдан яна пайдо бўлган кийик ҳаллослаганча Алишернинг пинжига бош суқди. Севиниб кетган Алишер:

— Му-му, бирпасгина жим тур,— деди кийикни эркалаб.

30 Нарироқдаги оппоқ товуқларга кўзи тушган кийик «Булар ким бўлди?» дегандек, қоп-қора кўзларини янада каттароқ очди, бир зум таажжубда тикилиб боқди-да, кейин бир сакраб ҳовлининг қайси томонидадир гоёиб бўлди.

— Пок, озода, ажойиб сулув жонивор,— деди завқ билан томоша қилган бола.

— Катта бўлганимда овчи бўлғумдир, тоғларда мерганлик қилишнинг кайфи зўр,— деди кийик кетган томонга тикилганича иккинчи бола.

40 — Бизнинг ватанимиз Ҳирот ўлкаси жаннат макон десак лоф бўлмас, дўстларим,— деди Алишер чўп билан ерга нелардир чизган ҳолда, бошини кўтармасдан.— Менингча, бўри, йўлбарс янглиқ ваҳший ҳайвон-

ларни ов қилмоқ маъқул. Қийикдай беозор махлуқ, фаҳмимча дунёда камдур, дейман.

— Қиёфасининг сулувлигини қаранглар! Гўшти ҳам лаззатлидир-а?— деди қорача бола, соққаларини санай туриб.

Ширин хаёллар занжирини узгуси келмагандек, сукутда ўлтирган Алишер ўртоғининг айтганини эшитмади шекилли:

— Ов қилмоқ, мерганлик — эрмак нарса, лекин энг зўр зарурият мактабдир. Турмушнинг кўп сирларини 10 мактаб ўргатади.

Суҳбатнинг бундай кескин ўзгарганидан шошиб, бир он жим қолган болаларнинг каттароғи:

— Ким ўргатди сенга бу гапларни?— деб сўради Алишерга тик қараб.

— Биладан-да, отам ҳамиша «Олим одам хор бўлмайди», дейдилар. Отамнинг олдига олим одамлар кўп келади, турли гап-сўз, ажойиб ғазалларни бир четда ўлтириб тинглайман, ўзим ҳам хийлагина ғазалларни 20 ёд билурмен.

Новча бола ачиниб гапирди:

— Дадам фақир бир бўзчи, «Мактабга элтинг мени» десам, «Мактаб сенга чикора?» деб юборди. Уйлаб қарасам, дадамнинг айтганида маъно кўп. Уйимизда сичқонларнинг ҳам ини қуп-қуруқ, биздақаларга мактаб чикора?

— Менинг отам ҳаммол,— дея сўзга аралашди иккинчи бола,— саҳардан то оқшомга қадар бозорда «ҳақ», деб иш пойлайди. Қоп-қанорда бугдойми, арпам, баломи — орқалаб олиб, бир чақанинг дардида 30 дунёнинг у четидан-бу четига неча дафъа қатнайди. Мактаб сўзини оғзимга олгудек бўлсам, отамнинг жони ҳалқумига келади.

Бир нафас сукутдан сўнг у хомуш давом этди:

«Ўғлим, ҳаддингдан ошма, қашшоқларнинг энг каттаси ўзиммен, арпа нонга зормиз-ку. Мактаб — тўқларнинг иши, бизнинг толе ўлгур чапдан келган, ҳа, ҳаёт шундай тузилган. Мактаб хазина эканлиги ҳақиқат, аммо унинг эшигини тўқлар оча билади. Кўрпангга қараб оёқ узат!»,— дейди отам. 40

Алишер яқинда мактабга боражагини, отаси кўпдан ваъда қилиб юрганини айтмоқчи бўлган эди, лекин айтмади, ер чизганича жим ўлтирарди.

Шу чоғ болалар олдида таниш кампир пайдо бўлди:
— Тез бўл, тойчоқ, бир жойга борамиз, вой ўлай,
этигинг қани-а?— У болаларга қаради.— Бас, ўйин та-
мом, уйлариингга жўнанглар!

Кампир новча, бағри кенг, семиз, жаҳлдор, ўжар кўз-
лари ҳийлакор хотин эди. Эри йигитлик давридан буён
Гиёсиддин хизматида, мулойим, кам гап сўфинамо чол.
Ёлғиз ўғли Шоҳруҳ хизматида юриб ўзаро низоларда
ҳалок бўлган.

10 — Эртага нонуштадан сўнг келгайсизлар, чиллай ўй-
наймиз, хўбми?— дея этикларини қўлтиқлаб олди Али.

Болалар кўчага югуришди:

— Алишер, оппоқ болам, уст-бошингни қара-я, юз-
қўллариингни юв,— ариқ томон имо қилди кампир.

Алишер ариқ бўйига чўққайиб, чаққонлик билан
ювинди, кейин бемалол ўтириб олди-да, оёқларини сув-
га солиб шапиллатди, айвон қозигидан сулги олиб ар-
тинди.

Кампир унинг этикларини артиб кийдирмоқчи бўл-
ганида:

— Ўзим кияман, биби, ўзим,— деб айвон четига ўл-
тирди. Хонадан чиқиб келган онасига боқиб кулим-
сиради:

— Ҳар куни меҳмонга юрар эканмиз-да?

Гулбегим оқ шоҳи кўйлак устидан адрас мурсак кий-
ган, оёғида гулдор махси. Гиёсиддин махсус танлаб кел-
тирган қошиқдеккина қора кафш, бошида кўркам боғ-
ланган шўх пушти дурра.

Уйда соддагина либосларда юрадиган онасининг яса-
30 ниб олганидан таажжубланган ўғлига:

— Феруза бегимларникига борурмиз, жоним, Самар-
қанддан Хонзода султон бегим келибдурлар, самарқанд-
лик улуг зодагонларни кўрасан,— деди Гулбегим.—
Этиклари эскиб қолибди, тозалаброқ артинг,— дея бу-
юрди кампирга ва хонадан тоза кўйлак, лозим, янги
беқасам тўн, янги тақя олиб чиқди, ўғлини кийинтириб
бўлгач, бошига товланиб турган оқ банорас тўнни ёпи-
наркан, Алишер кўчага томон югурди.

Гулбегим кампирга қаради:

10 — Бек аҳтимол маҳкамададурлар, келиб қолсалар
яхшилаб ёғли шўрва тайёрлаб қўйинг,— дея камтаргина
юриб кўчага чиқиб кетди. Йўллар қинғир-қийшиқ, ўй-
дим-чуқур эди. Она-бола Чорсудан ўтгач, шаҳарнинг

энг обод қисми — давлатхонанинг кенг кўчасига бурилдилар. Узоқда, кўчада сарбозлар орасида бир фил кўринди. Йигитлар, айниқса, болалар чуввос кўтариб, филни қуршаб борадилар. Алишер севиниб югурмоқчи эди, онаси қўлидан қаттиқ ушлаб олди:

— Филни кўрмабмидинг, Алишер, етолмайсан, олис! Бойқаролар кўшикида тенгқурларинг кўп, жоним, тўйиб-тўйиб ўйнарсен.

— Фил — ёввойи жонивор, шундайми, ойи!— қадами-ни сушлаштирди Алишер.— Бўйи баланд, сағриси кенг, 10 тоғдай кўринадур. Жониворлар аро энг йириги шу бўлса керак?

Гулбегим кулди.

— Уйлаганинг тўғри, халқ ичида ҳам «филдай катта» деган сўз бор.

— Улуғворликда ҳам йўлбарсдан-да, шердан-да зўр. Шер билан йўлбарс ваҳший, фил эса мўмин, савлатли, тагин меҳнаткаш. Бир марта подшонинг филлари тоғдек-тоғдек хариларни кўтарганини кўрганмен. Лекин жонивор сувни шундай севадики, овқатни шу қадар кўп 20 ейдики ваҳминг келади!

— Гавдасига муносиб ейди-да, шунга яраша меҳнат қилади. Ҳиндистонда кўп бўлар эмиш, болалар ҳам от-эшак мингандек фил миниб юришармиш.

— Ойижон, катта бўлганимда дадамлар фил сотиб олиб берсинлар, хўпми, ясатиб миниб юрурмен.

— Худо хоҳласа!

— Ҳиротда атиги уч-тўртта фил бор шекилли, чамамда, барчаси шаҳзодаларга қарашли,— дея катталардек жиддий сўзларди Алишер. 30

— Тангрим толеингни баланд қилғай, ўғлим, тезроқ юр, яқин қолди.

Қадамини тезлатиб олдинда пилдираб кетаётган ўғлига меҳрли товуш билан яна деди:

— Эҳтиёт бўл, қоқилиб-суқилиб юрма. Катталарга салом бер, одоб билан муомалада бўл, Алишер.

Катта майдоннинг қоқ ўртасида ўзича ўқ-ёй машқида бўлган Ҳусайнни кўрди-да, Алишер югура кетди.

— Шаҳзодам, ассалом!— деб кичик қўлларини қовуштирди. 40

Ҳусайн табассум ва имо билан жавоб қилди.

— Зерикиб турган эдим, domuлам ҳар куни қуръон тутқизади, ёлғиз қуръон билан иш битармиди?— катта-

лардек салмоқланиб сўзлади Ҳусайн.— Баҳона топдим-да, секин ўзимни майдонга урдим. Мен машқ қиламан, сен майдоннинг у чеккасига бор, ўқларни йиғиб келтириб тур, хўпми?— таъкидлади у.

— Майли, отинг,— жиддий жавоб қилди Алишер ва майдон четига югурди.

10 Шоҳи яктак, қизил духоба шим, янги этик ва кичик шоҳи саллада шаҳзода Ҳусайн, гўё ўзини жанг майдонида ҳис қилгандек, жиддийга ила ёй тортар ва ҳар бир узилган ҳам физ учган ўқни ғурур билан кузатар эди. Алишер ҳам, қўллари ҳавода, ўқни қоқиб олгиси келгандек сакрар, баъзан ўқларни узоқ қидириб кетар эди.

— Топдингми?— дея сўрайди узоқдан Ҳусайн.

— Топдим, олиб берайми?— дея қичқиради Алишер.

20 — Йўқ, йўқ, сабр қил.— Садоқдан яна ўқ олиб, нишонга тортиб юборади. Юраги дукиллаган Алишер ҳаяжонда кузатади, ўқ Алишердан ошиб нарироққа тушади. Алишер ўланлар орасидан титкилаб топади ва тез юриб келаётган Ҳусайнга қарши бориб, бир даста ўқни унга топширади.— Ўқнинг учиши қалай, Алишер?— деб сўради жиддий сҳанг билан Ҳусайн ўқларни садоққа жойларкан.

— Шаҳзодам, ўқ учиришингизга ғоят қойилдурмен,— дея жавоб қилди Алишер ҳам катталардек.

Боғда, қуюқ кўланкали хиёбонда икки бола оҳишта суҳбат қилиб борарди. Ҳусайн шаҳзодалар, мирзолар ҳақида ўзича муҳокама юритиб, уларнинг барчаси қув, алдамчи, айёр деб атарди. Бирдан у садоқдан ўқ суғуриб, дарахт учига отиб юборди.

30 — Аҳ, увол-ку!— дея қалт тўхтади Алишер дарахтдан пар этиб учган қарқуноқни кўриб.

Ўқ гўё қарқуноқнинг қаноти остидан ўтгандек бўлди.

— Аттанг, тегмади,— дея афсусланди Ҳусайн.

— Лекин мергансиз, мирзо, оз қолди таппа тушишига, қарқуноқнинг бахти бор экан!

40 — Гап қарқуноқнинг бахтида эмас, отишни билмаслик — бахтсизлик. Отишни беғалат билмоқ лозим. Дону мерганлардан сабоқ олмоқ заруриятини сезурмен,— дея нохуш товуш билан сўзлади Ҳусайн.— Қани, Алишер-бек, ҳовлига борайлик. Самарқанддан саёҳат учун катта аммамиз Хонзода султон бегим келибдилар, ҳануз кўрншганимча йўқ.

Икки бола ҳовлига кирганда ҳовли ва хоналар хотинларга тўлган эди. Ҳусайн мирзонинг отаси Ғиёсиддин Мансур, қариндош беклар, аксарият шаҳзодалар шу ерда эди.

Ҳусайн катта уй томон югурди ва остонада туриб, чуқур таъзим билан салом бергач, яқин бориб кўришди.

Аммаси ўрнидан туриб Ҳусайнни қучоқлади, қайта-қайта пешанасидан ўпди. У йирик гавдали, серсавлат, узун шоҳи бахмал кийимда, тақводор кампир эди. Ҳусайнга синчиклаб қаради. 10

— Тузук, бўйчангина бўлибди, қалқон, сопқон ҳам ярашибди,— деб кулди.

— Ҳарб ва жанг мардларнинг иши, аммажон, марҳум бобом соҳибқирон жаҳонда мисли йўқ баҳодир бўлганлар, барчамизга ўрнак.

Катта-кичик ҳайрат билан сукутда турарди.

— Боракалло, баҳодир бўл, ўғлим, зора бобонг Амур Темурдек улуғ бўлсанг!— дея қайта-қайта Ҳусайннинг елкасига қоқиб қўйди. Ҳусайн қуллуқ қилиб, қуйига ўтиб ўтирди. 20

Кампир буйругига маҳтал турган канизларнинг бирига недир шивирлаб имлаган эди, у катта бир бўҳчани ҳозир қилди.

— Ирмлик бўлади, чироғим, бери кел!— чақирди Ҳусайнни ва бўҳчадан қин ила ханжар ва нимпушти шоҳи салла олди, уялибгина қаршида чўкка тушган Ҳусайннинг елкасига саллани ташлади,— бу ўзингдек ўткир ханжар!— Қинидан суғурди-да, ярақлаган ханжарни ҳавода бир айлантирди.— Ўткирлигини кўрдингми, болам?— ханжарни қайта қинга жойлаб Ҳусайннинг камарига боғлади. 30

Ҳусайн қайта-қайта қуллуқ қилиб, кейин орқаси билан юриб саллани онасига топширди-да, жойига ўлтирди.

Шу чоғ эшик олдида қўллари кўксига тик турган Алишерга кампирнинг кўзи тушди.

— Қим экан бу ўғлон? Кўзларимга иссиққина кўринадиди?— сўради ёнида ўлтирган Ҳусайн Мирзонинг отасидан. 40

— Ғиёсиддин бек хизматингизда кўп мақбул ва допишманд кишидир, жужуқ унинг ўғли Алишер,— дея жавоб қилди, Ғиёсиддин Мансур.

Алишер қизарибгина саломга букилди ва оҳиста чиқиб кетди.

— Тузук, одоблигина экан,— деди кампир бошини қимирлатиб.

* * *

Алишер устунлари нақшдор, кенг чорхари уйга кириб, онаси олдида тиз чўкди. Улуғ бекалардан кексагина бир хотин:

10 — Ўзим қоқиндиқ ўғлондан, қорнинг очгандир, айланай, кўнглинг не истар? Хоҳла кабоб, хоҳла манти, мана, ол! Норин лаззатли кўринади,— дея таомларни Алишернинг олдига суриб қўйди.

— Манти ейсанми?— деб сўради онаси шивирлаб.

— Майли, иккита манти есам,— тагин ҳам секинроқ жавоб берди Алишер.

Онаси табақчада тўртта мантини Алишернинг олдига қўйди.

Машҳур барлоснинг хотини, гумбаздек семиз, қорни мешдай бир хотин:

20 — Э-э, жуда ҳам чимхўр экан ўғлингиз. Гулбегим бека, бола деган ошни ошалаб-ошалаб ейди-да, шу ҳам ейишми?— деди пихиллаб.

Алишер онасининг қулоғига:

— Овқатни кўп еганидан, қорнини қаранг, бизнинг катта қозонимиздек келади,— деди.

— Бас-басс... секин,— чимчилади онаси.

Алишер оҳиста қиқирлаб кулди, мантилардан иккитасини еб, ҳовлига югурди.

30 Қафасларда тўти, қумри, булбуллар чуғурлаб, ўзларини ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа уриб, қафас чўпларига тумшуқларини қайраб қўядилар.

Алишер тўти олдида тўхтади:

— Қани, сўзланг, тўтижон!— Айтиб улгурганича бўлмайдудуқланиб устма-уст:

— Ассалом, ассалом!— деди тўти.

Алишер севиниб кетди.

— Вой, мулла тўтим, ҳорманг,— деди уни эркалаб.

Серсавлат тўти қафасда бир айланди:

40 — Ҳорманг, ҳорманг,— такрор-такрор жавоб қилди тўти.

Шу пайт кимхоб ва барқутга беланган Абдуллатиф ва икки қадам орқада бир неча беклар Алишер ёнидан

ўтиб, шаҳзодалар ўлтирган меҳмонхонага кириб кетдилар.

«Абдуллатиф Мирзо келдилар!» деб шивирлашди хизматда учиб юрган хотинлар бир-бирларига.

Алишер дераза олдида, сиртда чўкка тушди ва уй ичини кузата бошлади.

Уйдагилар оёққа қалқиб меҳмонларни қаршилар экан:

— Бардаммисиз улуг хоним, ранг-рўйингиз ойжамолдек,— совуққина илжайди Абдуллатиф. 10

— Ҳазрат ҳоқон қиблагоҳингиз согиндик, дедилар, Ҳирот мамлакатиини тарк этиб, Самарқандга қадам ранжида қилсин, дедилар,— Хонзода султон бегим беклар ва амирларга қараб қўйди,— подшоҳи давлатпаноҳ шундай буюрдилар.

Абдуллатиф илжайди:

— Падари бузруквор саломатмилар?

Гиёсиддин Мансур ва бошқалар зимдан бир-бирларига маъноли қараб қўйдилар, кимдир алланимани шивирлади ҳам. 20

Абдуллатиф Хонзода бегим ёнига ўтиргач, бошқалар ҳам ўтирдилар. Аммо ўртага оғир сукунат чўккан эди. Абдуллатиф онда-сонда аммасига бир-икки сўз қотиб қўярди. Лекин Хонзода бегим ранжиган, нозик иборалар билан шаҳзодага англатишга уринар эди:

— Самарқанд хушҳаво, иқлими ёқимли, Амир Темур саройлари, қасрлар, султон Улуғбек қурдирган жомелар, мадрасалар — барчаси шинам. Барчаси иморати хайр, шаҳзодам! Сарой олимлар, ҳукмдорларга тўла. Аъло ҳазрат Самарқандда, Бухорода янги мадрасалар қурдилар. Ҳамиша яқболлари баланд бўлсин, илоҳим умрларига барака бериб, паноҳида сақласин! 30

— Мадрасалар, жомелар дини ислом учундир. Аммо янги мадрасанинг пештоқига не хат битилмиш! Хотинларни эрларига тенг қилмоқчилар шоҳ. Даҳрийликка, бузғунчи илмларга йўл қўйиб ўлтирибдилар,— асабий, қалтираб сўзларди Абдуллатиф.— Олло таоллонинг қаҳрига учрамагайлар, деб қўрқадурумен.

Ўлтирганлар маъноли қараб олдилар, аммо кимса чурқ этолмади. Бўздек оқарган Хонзода бегим Мансур Мирзога боқди, у бошини ердан кўтармай жим ўлтирдиди. 40

Алишер ҳайрон, у гоҳ кампирнинг ранги ўчганини,

гоҳ Абдуллатифнинг башарасини, гоҳ мажлисдагиларнинг кайфиятини кузатар эди: «Бу шаҳзода бадқиёфа бўлганидан дили ёмонми, ёхуд баддиллигидан қиёфаси хунукми?»

— Подшоҳи оламнинг ислом дини учун жонлари қурбондир,— дея сукутни бузди кампир.— Ислом динига эътиқодлари маҳкам, шу билан бирга илм-урфоннинг ҳам ҳомийсидурлар.

Абдуллатиф жаҳдан бўзариб кетди:

- 10 — Биз ҳам шеъриятни, тарихни, фалакиётни севадурмиз, аммо биринчи ўринда диний илмларни қўймоқ лозим. Аъло ҳазрат кўп азиз вақтларини юлдузларни санашга беҳуда сарф қилмоқдалар. Бу даҳрий илм, тилсимнамо касбдурким, ул зот муқаррар галат йўлга қадам қўймишлар. Бир ҳайбатли бино қурмишларки, бу бино тилсимотнинг мужассамидир, аъло ҳазрат фалакиётни, юлдузларни томоша қилмоқ билан банддурлар. Али Қушчи сингари даҳрийларга қуршалиб қолганлар ва у бинога қамал бўлиб, аллақандай жадвал зиж ила
- 20 муттасил машғулдирлар. Уламою шайхлар, дарвешлар эса хоки тупроқ бўлмишлар. Улар подшоҳга қарши исён кўтармоқ ниятлари бордирки, каминанинг қон ютиб, дилгир юришимнинг сабаби бундадир.

Аммаси кўмак сўрагандек мажлис аҳлига бир қараб олди.

— Улуғбек ҳазратлари тадбирли, одил, халққа меҳрибон, оллога эътиқоди зўр, улуғ зотдирлар. Савдо-тижорат масаласида билгич муҳокамадор. Ҳаёт осойишта, шайхлар, уламолар тинч, деб ўйлайман.

- 30 — Ҳа, ҳаммаси шовдираган, пуч хаёл,— деди жеркиб Абдуллатиф.

— Султон Улуғбек Муҳаммад Тарағай Самарқанддан тортиб то Қипчоқ далаларига қадар қулоч ёйган кенг заминни илкда тутибдир, лекин андак нўноқлиги бор: ислом давлати динда ниҳоят мустаҳкам бўлмоғи шарт эди, султон илмга берилиб, юлдузлар аро айланиб ҳақиқий диний илмларни чийзи тарк қилган, чамамда. Ислом руҳини тушқуликка дучор қилмоқ, албатта зўр гуноҳдир. Шаҳзода Абдуллатифнинг ташвишлари ўринсиз эмас,— бошини ердан кўтармай салмоқланиб сўзлади Мансур Мирзо.

40

Алишер ҳайрон боқиб турарди. Ғиёсиддин Кичкинанинг ҳовлисида ҳамиша йнгиладиган ёру дўстлари шеър,

муסיқа, илм-маърифат мавзуида мароқли суҳбат олиб борганларида, Улуғбекнинг маърифатпараст олим, одил ҳоқон эканлиги хусусида кўп гап бўларди ва унга ҳурмат, зўр эътиқод бола қалбида чуқур жойлашган эди. Шунинг учун Абдуллатифнинг отасига қарши сўзлари Алишерни, бир томондан ҳайратда қолдирса, иккинчи томондан, мажлисда султон ва олим исмига айтилган кўп сўзлар бола қалбида ташвиш туғдирарди. Унда Абдуллатифга нафрат, Хонзода бегимга ҳурмат орта борарди.

Эл ичра обрўли, эътиборли, доно, тажрибали ҳисобланган Рустамбек барлос «Уҳу, ҳим», йўталиб олгач, гапга аралашди. 10

— Султон Улуғбек ҳақида гап бўлар экан, каминага ижозат беринглар, ул зотнинг болагидан ёдимда қолмиш бир ажойиб воқеани ҳикоят қилай. Билурсизки, соҳибқирон боғлар, қасрлар яратмишди. Хотинлари Туман оғога деб — Боғи биҳиштни, Тўкалхонимга — Боғи дилкушони, набираларига — «Боғи шамол»ни барпо қилдилар. Боғи зоғон, Боғи ҳамиша баҳор... Эҳ-ҳе... Иштиёқу ҳаваслари баланд эди ҳоқонимнинг...— Барлос бир оз сукутда бошини чайқаб турди.— Бир баҳор фасли Боғи биҳишда шоҳона чодирлар тикилди, шаҳзодалар, келинларнинг ҳар бирига хос чодир... Э-э, у чоғлар ўтди-кетди мисоли бир эртас, қайтмас бир туш, дейман ўйласам. Камина у зотнинг паноҳида бир чопқир йигит эдим, ҳамиша ҳоқонимга посбонлик қилурдим, Ҳазрат боғ оралаб, андак сайр этарди, шаҳзода неваралар, бамисоли кийик, осмонга ирғиб ўқ узар, барчалари ўйинга машғул эдилар. Ҳазрат «Бери кел!», дедилар мени имлаб, учиб қаршиларига ҳозир бўлдим. «Кўр», дедилар шивирлаб. Қарасам, Улуғбек мирзо чамамда, етти-саккиз ёшда бўлсалар керак, хиёбоннинг бир ёқасида танҳо мукка тушганча, чўп билан тупроққа алланечук шакллар чизурдилар, чуқур тафаккурда. Боғи биҳишда ўзларини ёлғиз ҳис қилур эдилар. «Ҳазратим, бу шаҳзоданинг билгич ва донишмандликларидан даракдур», дедим. Ҳоқон мамнуниятда кулимсирадилар. «Муҳаммад Тарағай Улуғбек исмини кўп ихлос билан қўймишдим... Бўлимли, ўбдон ўйли бола, шояд бузrug саркарда бўлғай», дедилар. Шунда мен подшоҳи оламга қўл қовуштирдим. «Шаҳзодаларим барчаси Олий ҳазратим каби чексиз салтанатга муносиб жаҳонгир ва 30

камолотга эришган эсалар, дин ва шариатни ҳам мукаммал билурлар ва риюя қилурлар, ул зотга эътиқодим зўрдур.

Мажлис аҳлидан кимдир бу кескин суҳбатга чек қўймоқчи бўлди шекилли, мунозарани бас қилиб, ўйин-кулги, қизиқ хангомаларга ўтишни таклиф этди. Тағин кимдир: «Кўрурмиз, бу машмашаларнинг оқибати не бўлуркан...», деди шивирлаб.

Абдуллатиф чурқ этмай ерга қараган ҳолда ўлтирар, отаси ҳақида ўзининг сўз очганлиги, аммасининг султони ҳимоя қилганлиги, кекса барлоснинг мадҳ ва мақтовлари, ниҳоят Мансур Мирзонинг айтганларини теран таҳлил қилур эди. Ичида отасининг фазилатларини рад этолмаса-да, иниси Абдулазизнинг борган сари олға сурилиши, Улуғбекнинг унга муҳаббати ортиқлигига шубҳа туғдира бошлагани сабабидан шаҳзоданинг отасига муносабати кескинлашиб, дилида исён кучая борарди.

— Аммажон, ҳурматим комилдур сизга,— дея қўллари кўксида, айёрона оҳангда товушини пасайтириб кампир томон энгашиди Абдуллатиф.— Падари муборак ҳақиқатан олим, одил, шижоаткор, баҳодирдурлар, бунга асло шубҳам йўқ, садоқатим баланд, инонингиз, айбим бўлса, кечиргайсиз, амма, султоним, Ҳиротда ҳар тоифа катта-кичик амалдорлар борки, эҳтимол қиблагоҳимга пинҳон мактуб йўлласалар...

— Йўқ, йўқ, шаҳзодам, асло ташвиш қилмагайсиз, аммангиз тасаддуқ, сизни саломат кўрганимдан хушнуддурмен,— дея жавоб қилди Хонзода мулойимлик билан.

— Беҳад ташаккур, улуғ султоним,— дея давом этди Абдуллатиф.— Олий ҳазратга каминанинг бунда буюк мударрислар, мўътабар уламолар суҳбатларидан баҳраманд бўлиб, илмда камолот касб этмоғимни сўзлагайсиз ва падари бузрукворга самимий дуо, чуқур эҳтиромимни айтиб, яқин фурсатда муборак ҳузурларига етиш орзусида бўлганимни билдиргайсиз.

— Ҳазрати олийга айтганларингизни бажону дил етказурмен,— деди аммаси сурмали кўзларини сузиб.

Али онаси билан уйга қайтганда отаси аср намозидан эндигина келиб турган экан.

— Уғлим, қани гапир!— деди табассум билан айвонга ёнбошлаган Ғиёсиддин ўғлини бағрига олиб.

Кичкина Алишер катталардек жиддият ила кўрган ва эшитганларини батафсил сўзлаб беришга уришди.

— Самарқанддан Хонзодабегим келибдилар, катта йиғин, зиёфат бўлди. Шаҳзодалар, беклар, улуғ зотлар кўп эди. Кейин шаҳзода Абдуллатиф ғоят тантана ила келиб, Хонзодабегим билан кўришди. Андек муноқаша бўлди. Дада-чи, у отасини ёмон кўраркан, ҳеч ақлим бовар қилмайди, нега шундай экан? Султон Улуғбекни шаҳзода ёмонлади. Хонзода бибимнинг жаҳли чиқди, анов кун бизникига келган барлос султонни мақтаган эди, Ҳусайн Мирзонинг дадаси ғазабланди.

Ғиёсиддин Кичкина ўғлининг сўзларини бўлмаслик учун жим қулоқ солар, унинг ўткир, равшан фикр юриштишини севинч ила кузатур эди.

— Кейин созандалар, раққосалар ғаройиб базм бошлаб, ҳушимни олдилар — ғазалларга жўр рақсларни ёқтирамен.

— Қилу қолига қадар қолдирмай ҳикоя қилдинг, бас энди, Али, тур, кийимларингни еч!— деб буюрди хондан уй кийимларини кийиб чиққан Гулбегим эри қаршига ўлтирар экан.

— Абдуллатиф шаҳзода келибдими зиёфатга? Алининг айтганларидан андек сўз жанги бўлганини фаҳмладим, ўзи нима гап?

— Гаплари совуққина-да шаҳзода Абдуллатифнинг, Хонзода хилий ранжидилар,— деди Гулбегим ва бўлган гапларни, барлоснинг сўзларини айтди.— Шундай кекса, мўътабар одамни Мансур Мирзо силтаб ташласа, ўлай дебман, барчамиз шошиб қолдик. Қўйингчи, шаҳзодалар барчалари тахт деганда отадан ҳам, боладан ҳам кечадилар, аралашманг, ўзингизни четда тутинг, жанобим.

— Ҳақиқатни айтасен, бегим,— деди оғир ўйланиб Ғиёсиддин.— Лекин мамлакат, давлат, улусларимиз фажеъ аҳволда. Шаҳзодалар гоҳ очиқ, гоҳ пинҳон бир-бирларига, отага, бобога чоҳ қазурлар, тахт учун жонларини тикиб, имонларини ютурлар. Жароҳатлар кўп, юрт фалокат йўлидадир, бу ҳақиқат.

— Аста гапиринг,— деди ташвишли оҳангда Гулбегим.

— Туркистон ўлкаси,— деб давом этди ўз фикрларига қаттиқ бандлигидан хотинининг сўзларини эшитмаган Ғиёсиддин,— жаннат каби бир макондур. Боғлари, ме-

валарининг таърифидан ҳар кимса ожиз. Ҳар бир жанг жаннатни дўзахга айлантирувчи фалокат-ку.

Ота ва она гангур-гунгур узоқ гаплашиб ўлтирдилар, Али эса отасининг бағрида чурқ этмасдан тингларди.

Қуюқ оқшом тушганда мис шамдонга қўндирилган шамларни ёқиб, ўчоқ бошидан энага келди:

— Юр, ўзим яхшилаб кўрпагини солиб қўйдим, чарчагансан, ухла тойчоғим!

— Шамни энди ёқдингиз, ҳали вақтли, бибижон,— дея эътироз билдирди Али.

— Ҳориб келдинг дейман-да, ихтиёр ўзингда, болагинам.

— Биби, бобом уйдадилар?— деб сўради Али.

— Аллақачондан бери уйдадилар!

Ирғиб ўрнидан турган Али чолнинг олдига югурар экан, орқасидан онаси қичқириб қолди:

— Алламаҳалгача ўлтирмагин, Алижон!

Уғлининг «Хўб, хўб!», деган овози ҳовлининг узоқ бир бурчидан эшитилди.

— Оқшомингиз хайрли, отахон,— деди Али уйга 20 кирган ҳамон.

Болишга ёнбошлаган чол тасбеҳ ўгириб ўлтирар эди. Алини кўриб севинганидан мулоғим юзига табассум ёйилди:

— Кел, кел, тойчоғим, қаерда қолдинг?— дея ёнига ўтқазиб пешанасидан ўпди.

Озода супурилган хонанинг тоқчаларида эгар-жабдуқ, арра-эгов каби абзал-асбоблар ётар, чолнинг олдида зиғир ёғли қора чироқ милтиллаб турар эди. Четдаги қозикда эса катта бесўнақай қинли қилич ва ўқ-ёй 30 осифли. Алишер бу хонага қачон кирмасин кўзи энг аввал шу аслаҳаларга тушар ва ҳар вақт бу ҳақда гаплашувни севар эди.

— Бобожон, даладан келдингизми? Отдами?— дея сўради Али чолнинг пинжига тиқилиб.

— Ҳа, отда, болам, отда келдим, лекин жонивор мен минсам, секин шошмасдан юради, қиблагоҳингиз минсалар йўрғалаб кетади, зап қаттиқ чопади.

Али ҳазиллашди:

— Билади-да, эгарда бобоми, йигитми. От жонивор 40 ақлли, зийрак бўлади, сизни уринтирмаслик учун оҳишта юради,— деб чолнинг соқолини силади Али.

10

Чол қиқ-қиқ кулди. Бир онда унинг кўз ўнгидан хотиралар карвон-карвон бўлиб ўтди. Ёшлигидан отни яхши кўрганлиги, йигит чоғларидаги қиличбозлиги, чаван-дозлигини эслади.

— Йигит темирдек қаттиқ, гулдек нозик бўлади. Ёшлигим сўлди, чақмоқдек бир чақнадию ўтди-кетди, тоғ сувидек шарқираб оқиб кетди... Ҳа, шундай экан, тойчоғим,— дея қайта-қайта бош чайқади чол.— Мана, қараб-санки, қаддимиз букилиб чўкди... От бошқача юрар экан, 10 ўқ узсак, ўзгача учар экан, Алишерим, бу гапларга тушундингми? Уқиб ол, чироғим!

Чолнинг сўзларини тинглаб хаёлчан ўлтирган Али уни юпатди:

— Ҳали ҳам бақувватсиз, бобожон, ҳа озгина букилиб юрасиз, лекин соқолингиз жуда келишган-да, савлатли, оппоқ, нуроний, менга жуда ёқади, яхши кўраман,— дея чолнинг соқолини жажжи бармоқлари билан силаб қўйди.

— Шошма, тойчоғим,— деди чол тўсатдан бир нарса-ни эслагандек,— сойда бир ғаров кўриб сенга олиб келдим.— У мункиллаб ўрнидан турди-да, бурчакдаги хуржунни титкилаб, ярим газча келадиган ғаровни олди.— Мана, асл-да, жуда асл, сенга атаб қирқдим, чироғим.

Чолнинг орқасидан хуржун тепасига етиб келган Али дарҳол ғаровни синчиклаб кўра бошлади.

— Қаттиқлиги худди самбитга ўхшайди-я, бобо.

— Эртага булбулдек сайрайдиган най ясаб бераман сенга.

30 — Жуда чиройли қилиб ясапг, бобожон,— деди севинчидан юраги хаприққан Али.— Пуфласа ўзи сайрайдиган бўлсин, хўпми?— дея қайта-қайта таъкидлади у.

Қамишни авайлаб токчага қўйгач, чол жойинга ўлтирди.

— Аммо тойчоғим, най ясаш нозик, машаққатли иш. Фаҳм-фаросатга қарайди, ҳа, чироғим. Кўп одамлар бунинг сирига тушунмайди, дид керак,— дея бурушук бармоқлари билан кўкрагига бир-икки уриб қўйди.— Кўнгил — оҳангнинг булоғи!

40 Ҳайратда ва чуқур хаёлда ўлтирган Алишер жиддий тусда сўради:

— Бобо, ўзингиз най чалишни билурмисиз?

Чол ўксинган бўлди:

— Ёшлик қурсин, кўнгил ҳар нарсага чопар экан. Пича билур эдим, бари эсдан кўтарилибди.

Али таскин оҳангида шундай деди:

— Биласиз, биласиз, бобо. Одам билган ҳушарни нечун унутсин?!

— Йўқ, тойчоқ, пайни сайратишни батамом унутганмен, аммо най ясаш ҳануз ёдимда,— деди чол жиддий вазиятда.

Али хурсанд ва вақтихуш эди, най хусусида суриштиравериб, чолни хўб чарчатгач, тўсатдан сўзини бошқа 10 ёққа бурди:

— Қани, бобо унутай дебман, энди эртакни бошланг, сизнинг ажойиб эртакларингизни эшитгали чиққан эдим.

Чол кенг қулочини ёйиб, керишиб олгач, Алининг бошини силади.

— Чироққинам-эй, ҳар кун эртак, ҳар кун чўпчак, ҳадеб қаердан топамен эртакни? Мен эртакнинг конимидим!

— Чўпчакнинг битмас-туганмас булоғи — ўзингиз!— дея қатъий жавоб берди Али.

Чол боланинг гапидан хурсанд бўлгандек, тантанали оҳангда сўз бошлади:

— Онам раҳматли чўпчакка уста эди. Қизлар ва хотинлар билан чарх йигирар экан, чўпчаклари қуйилиб келарди, битмас-туганмас бир калава эди. Чамамда ўзи тўқиб айтаверарди, дейман-да, жаннати хотин эди боёқиш. Болалигимда онамнинг эртакларини ипга маржон тергандек, кўнглимга териб ўлтирар эдим, эндиликда ёдимда қолмабди, эсласам барини туманга чулғангандек фаҳмлаймен.

— Ростданми, онангиз ўзлари эртак тўқирмидилар-а?— дея сўради ҳайрон бўлиб Али.

— Онам зийрак, ҳар ишга ақли тез аёл эди,— деб жавоб берди ўйланиб чол.— Билган эртакларига ўзи қўшиб-чатиб янгиларини кетма-кет тўқиб, бирини-бирига улаштириб айтаверарди. Достонларни айтмайсанми, чироғим, бир бошласа тонг оқарардию унинг достони тугамасди. Ўйлаб турсам, болам, бекамга ўхшашлиги бор эди онамнинг. Зийрак, ақлли, озода, ҳар ишда билармон, чевар аёл эди. О, ўтди-кетди довронлар, фалак 40 чархи ҳамон ўзгача, замон дарёдек оқар экан.

Чолнинг пинжигга тиқилган Алишернинг фикри, ҳаёли шу гапларда, жим қулоқ солур эди.

— Энди отангиз хусусида сўзлангиз,— деди ялинган оҳангда Алишер, — у киши не ишда, касби нечук эди? Жанг қилганмилар, овни севармидилар?

— Бўлди, ўғлим, бас,— дея чол ўрнидан туриб хуфтон намозини ўқигали жойнамоз ёйди.

— Унга илаша ўрнидан турган Алишер:

— Намозни ўқигач, ҳикоя қилурсиз, кутиб ўлтирурмен,— деди.

10 — Чарчадим, чирогим, уйга бор, эртаги кунга чўп-чакларни ўйлаб қўюрмен.

Алишер ўйлади: ҳа, бобо кундан-кун кексайиб бормоқда, айниқса даладан ҳориб келган.

— Бобожон, яхши ухланг, намоздан кейин ҳаялламай ухланг, хўбми? Найни яхшилаб ясаб, бежаб қўюрсиз.

Чолнинг юзига табассум ёйилиб кетди, «хўб-хўб», дегандек бош қимирлатиб қўйди.

Ёдига келган бир ғазални оҳиста шивирлаб, Алишер ўз хонасига чиқиб кетди.

20

* * *

Одати бўйича азонда уйғонган чол, аввало, отларга беда солди, тагларини тозаллади, кейин най ясашга киришди. Ғаров намроқ эди. Чол унинг энг яхши жойини мўлжаллаб, ўткир пичоғи билан бир ярим қаричча кесиб олди. Қунт билан ичини тозаллади, қирқилган томонини қиртишлаб силлиқлади. Қамишни дам-бадам кўзларига яқин тутиб айлантитар, синчиклаб қарар эди.

Кундагидан барвақтроқ уйғонган Алишер ювиниб, кийиниб бўлган ҳамон чолнинг олдига югурди.

30 — Ассалому алайкум, бобо, найни бошлабсиз-ку!— дея унинг қаршисига чўккалади, севинчидан кўзлари чақнаб.

— Ваалайкум ассалом, Шерим, нечун барвақт турибсиз?— деди табассум билан чол.— Ўхшайдими найга? Най ишини унутибмен, чамамда.

— Сиз билган ҳунарингизни унутмайсиз, шоширмаймен, оламда ягона қилиб ясанг.

Чол найни такрор-такрор силлиқлади, пуфлаб-пуфлаб созлади:

40 — Уста кўрган шогирд бир мақомда йўрғалар, уста кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар, тойчоғим, биз-

300

лар уста кўрмаганмиз-да, майли, таваккал. Ҳозирча яхши, чиройли бўлади, чамамда...

Чолнинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб ўлтирган Алишернинг назарида дарров най тайёр бўла қолса! Бироқ чол шошилмас, мисли заргардек ишлар эди.

— Чамамда най тайёр бўлди,— деди тусмол билан Алишер.

— Зерикдингми, чироғим? Бир оз ўйнаб кела қол. Бу иш мушкул бир санъат. Соз, пардоз... Эҳ-э, ҳали пардаларни қанча созлашим даркор бўлади, тойчоғим. 10

— Пешинга етиб битирасизми, бобо?— деб сўради Алишер жиддий тусда.

— Менингча уч кун деганда тайёр бўлур, Шерим,— деди най пардаларини эҳтиёт билан теша бошлаган чол.— Най ишини фаришталар келтирганмиш, эзгу, табаррук иш бу. Ҳофизлар ошиқлик билан найни мадҳия қилиб чунон куйлайдиларки, эшитсанг сел бўлурсен. Ошиқона байтлар, ғазаллар, ҳикматли гаплар кўп, Алижон, мана бунинг маъносини чақ!

Чол оҳиста мунгли оҳанг ила куйлагандай ўқиб кетди: 20

Бишнав аз най, чун ҳикоят мекунад.
Аз жудонхо шикоят мекунад.

Туркийда: тинглагил найни, ҳикоятлар қилур, жудоликлардан шикоятлар қилур, дегани чироғим.

Чуқур сукутда тинглаган Алишернинг юрагига ширин бир ҳиссиёт қуйилиб келди.

— Ғазал кўнглумга чўғдай ёпишур, бобо, қай шоир айтган бу байтни?

— Бузруг шоир мавлоно Жалолиддин Румий айтганлар, чироғим. 30

— Мавлоно Румий ғазалларини кўп эшитурмен, завққа тўлиб тошган, шўх, ҳаётийдур барчаси,— дея бир зум ўйланиб қолди Алишер.— Бобо, танграм қаерда ўзи, қани? Кўп ўйлаймен, лекин англашга сира иқтидорим етмайдур.

Чол най пардаларини тарашларкан:

— Уғлон, ёшсен, фурсати келгач ўз фаҳминг билан билиб олурсен,— дея маъноли жилмайди чол.

— Ҳамиша камсаводмен, дейсизу бироқ ҳеч кимса сиздек кўп ғазал билмайдур, ғазаллардан ўқинг япа,— 40
дея ялннди Алишер.

— Чирогим, бир ўйнаб кел, хархаша қилаверсанг, найни бузиб қўюрмен. Бу ҳунар диққатталабдур.

Бир шокосада ширчай келтириб, кампир чол олдига бўз дастурхон ёзаркан Алишерга деди:

— Чопинг, Алишербегим, айвонда қаймоқли ширчай сузиб қўйдим, ичинг.

— Ҳозир келурмен, бобожон, ғазалларни ёдингизга йиғиб тургайсиз,— дея чиқиб кетди Алишер.

Нон бурдаларкан, кампир чолни койирди:

10 — Бола-да, ниманинг маъносини биларди, юмалоқ-ясси қилиб беринг-қўйинг-да, ўзингиз ҳам хўб эзмасиз, бир қарич ғаровни саҳардан бери қиртишлайсиз. Мана бўлди, деб тутқазиб юборавермайсизми?!

— Завқу шавқнинг сири кўп,— деди чол койиган оҳангда,— барча чолғуларнинг улуғи ҳам, аълоси ҳам найдур, бир ҳафтадан ортиқ уринсам-да, камлик қилур. Уғилчамга жобажо қилиб берсам, деган ниятим бор. Кўп синадим, улғайса билгич, донишманд бўлур. Ҳалитдан тили тангани тешади, кўзларидан кўкрагининг 20 ўтини кўрурмен. Ғазалларни завқ билан тинглайдур, чолғуларга ҳаваси баланд.

— Ҳа, қўчқор бўлур қўзининг пешанаси дўнг бўлур, зора бир ишнинг бошидан чиқса,— сўнг чолни койиди.— Қаранг-а, ўлтирган жойингиз нуқул хас-чўп...

— Бас, супуриб қўя қол, озода бўлади.

Кампир лабини бурди-да, супурги олиб келгани ҳовлига чиқиб кетди.

* * *

30 Алишер қўлига най теккан ҳамон уни аввал онасига, отасига кўрсатди.

— Чол хўб хафсала қилибди,— деб қўлида айлантирди найни Ғиёсиддин.

— Бобом найнинг пири,— деб мақтанди Алишер,— ўзини ҳам олти кун ишлади-да.

— Қани, чалинг, эшитайлик,— дея кулди ойиси.

Алишер қизариб кетди.

— Найни устаси чалади, дада, бир устоз топсангиз, ўрганардим.

40 — Хўб, ўғлим, балки бир найчи топилур, суришти-рурмиз, эҳтиёт қил,— деб отаси найни Алишерга тутқазди.

Кўчада ўртоқлари Алишерни қуршаб олган эдилар. Етти ёшлардаги дуркунгина бир бола:

— Бизнинг найчи устод қариндошимиз бор, хўб десаңг, ҳозир олиб борурмен. Йўқ демас, ўрганурсен,— деди ва муллаёқа бўз кўйлак устидан боғланган қийиқни катталардек қунт билан қайта боғлаб олди.

— Уйи яқинми?— дея сўраркан Алишер, ойим койимасмикан деб ўйлар эди ичида.

— Узоқроқ-ку, аммо ҳечқиси йўқ, бир зумда етамиз. Икковлашиб пастқам, ўнқир-чўнқир йўллардан 10 боришарди. Вақт қиём, ҳаво дим.

— Гузар оша борсак ҳам бўлур эди, йўл бир оз айланишроқ-да, бу йўл лекин тик кесиб чиқади, ҳозир етамиз,— дея далда берарди Алишерга ўртоғи.

— Майли, хушманзара йўл экан, дарахтларнинг бошини қара, нақ осмонга етаман дейди,— дея жавоб берди Алишер, терларини қўли билан сидириб қўяркан.— Устод уйда бўлсинда, шунинг хавотирндамен.

— Йўғ-э, қачон борсам ҳаминша уйда кўрурдим, кексайиб қолганлар...

20

Болалар баландликдан тик жарга тушдилар ва лопиллама икки хода ташланган бир ариқ олдида тўхтадилар.

— Яқин қолди, лаҳзада етиб олурмиз,— деди ўртоғи сувга тикилиб турган Алишерга қараб.

— Чуқурмикан?— деб сўради Алишер.

— Чамамда чуқур, тиниқлигини қара,— дея ўртоғи ҳовучларини тўлатиб бир-икки ичиб олгач, атрофга соча бошлади.— Қани, ўтайлик.

Алишер чўчиди-ю, аммо бунини ўртоғига билдирмас- 30 ликка тиришди:

— Майли, таваккал, ўтамиз.

Бола найни Алишернинг қўлидан олди:

— Қўрқма, дадил бўл, секин бос,— деди хода устида икки қадам ташлагач, Алишерга қўл узатаркан.

— Йўқ, йўқ, ўзим ўтамен,— деди Алишер.

— Эҳтиёт бўл, сув тез,— дея липиллаганча ўтиб олди бола.

Алишер қўрққанидан оқариброқ кетган эди-ю, лекин ўзини қўлга олиб ходага секин оёқ босди ва қандай ўтиб 40 кетганини сезмай ҳам қолди.

— Бўшаңг болалар сувдан кўрқади, тетик, дадил

болалар, ҳайт, дейдию сакрайди. Анча юракли экансен, Али.

Қинғир-қийшиқ тор кўча бошидаги эшикка кирдилар.

Ҳовлининг бир четида пастаккина уй, ўртадаги катта тутнинг қуюқ кўланкасидаги супада лўла болишга ён-бошлаган қария хомуш ўлтирарди.

— Ассалому алайкум, устоз, саломатмисиз?— дея кўришди болалар, қўллари кўксида, таъзим билан.

10 — Келинглар, йигитлар, боракаллоҳ! Бу кимнинг ўғлони, яхшигина бола кўринадур?— дея Алишерга тикилди у.

— Устоз, бу йигитча менинг ўртоғим, исми Алишер, эҳтимол танирсиз, Фиёсиддинбек жанобларининг фарзандлари.

— Э-э, балли-балли, Фиёсиддин Қичкинанинг ўғиллари дегин? Вой-бўй, одобли, яхши йигитча экан-ку. Қани ўлтиринглар,— деб супадан жой кўрсатди.— Ия, бу найни нечун кўтариб юрибсизлар? Яхши-ку жуда!

20 Алишер икки қўллаб найни узатаркан, ўртоғи уни макташга киришди.

Устоз хўб синчиклаб найни қўлларида айлантирди, силлиқлигини, қандай созланганлигини, гўзаллигини, енгиллигини — ҳаммасини хаёлдан кечирди.

— Қим ясаган бўлса-да, хўб билгич экан!— деди у ниҳоят.

Бола тағин тушунтира бошлади. Алишерни севинтириш учун чол найни неча кун ясаганини гапириб:

30 — Мана энди сизнинг ҳузурингизга келдик, най чалишни Алишербекка ўргатурсиз, рад қилмағайсиз,— деди ўртоғи катталардек жиддият ила.

Одоб сақлаб сукутда ўлтирган Алишер уялибгина мулойим оҳангда деди:

— Эҳтимол, устознинг ишлари кўпдур, лекин найга ҳавасим тушиб қолди.

— Йўқ, йўқ, бемалол, жоним билан ўргатамен. Най ўзимизнинг қадимдан қолган чолғу, мунгли, маъюс қалбларнинг фироқу аламларини куйлайдур, тўй-базмларда унинг гўзал садоси кўнгулларга завқ тўлдурадур, 40 ажойиб сеҳркор чолғудир пай. Алишербекнинг ишқи тушибдими — ўргатурмиз, ўғлоним хоҳласа, балки машҳур мусиқий аҳлидан бўлур.

Алишер билан дўсти кулиб юбордилар.

— Санъат руҳнинг жони ва гавҳари, десам лоф бўлмас, лекин камина фақир у фуқаролар жумласидандурки, мана шу кулбаи вайрона бизнинг маконимиз,— деб бошини тебратди қария.— Зангинлар бўлса муттасил айшу ишратда. Водариғ, фалак!

Алишер қизарибгина, чуқур андиша билан пастак уйга, ҳовлининг тупроғи тўкилиб турган пахса деворларига оҳиста қараб қўйди.

— Устоз, Алишернинг ихлоси баланд, меҳнатингиз зое кетмас деб ўйлаймен, сизнинг яхшилигингизни ҳам асло унутмайду,— катталардек сўзларни бир-бир чертиб гапирурди ўртоғи. 10

— Ҳа, гапга чечансан-да, болам,— дея қўлига найни олди, устод.— Мана, бу муқаддима, эшитинглар!

Болалар най сеҳридан маст, ўзларини бутунлай унутган ҳолда чуқур сукутда тинглар эдилар. Чол ҳам бутун борлиғи шу куйга сингиб кетгандек, берилиб чаларди; куй секин-секин пасайди, аллақайга ҳавога учиб кетгандек узоқда тинди.

— Устод, раҳмат!— деди ҳаяжонда бола. 20

— Нафасингиз бениҳоя экан,— деди ийманибгина Алишер ҳам.

— Бали, ўғлон! Дилдаги оҳанг нафас ила найга ўтур.

— Бармоқлар-чи?

— Бармоқларми?— кулимсираб жавоб берди Алишерга чол.— Бармоқлар куйни пардаларга солиб тураду.

Найни қандай тутиш, нечук нафас бериш ва пардалар сири ҳақида бир оз тушунтиргач, устод деди: 30

— Бутун сир машқда, чироғим, бир чалиб кўр,— найни узатди.

Алишер найни олиб, бир оз хаёлда сукут қилгач, лабига тутди, чалишга уринди.

— Тузук-ку,— деди бола устодга қараб.

Алишер терлаб кетган эди, найни қўйди.

— Чакки эмас, ўғлим, ҳали ёшсен,— деди устод ва тағин ўзи найда осон бир куйни чалиб, бармоқларни қандай юргизиш, пардаларга нафасни нечук уришни такрор-такрор уқтирди. 40

— Бугунча бас, уч кун муддат сенга, ўғлим, яхши-лаб машқ қилгач, тағин келурсен.

Икки бола ҳам хурсанд эди, одоб ва таъзим ила хайрлашгач, хуш-хандон чиқиб кетдилар.

Алишер уйда онасига, бибисига, айниқса чолга устод найчи олдига борганини, биринчи дарсни қайта-қайта мукаммал сўзлаб, «Мана эшитинг!», дея, чала бўлса-да, билганича чалишга уринарди.

* * *

10 Ҳирот ҳаяжонда. Икки кун муқаддам Бағдоддан паҳлавонлар келган, Ҳирот паҳлавонлари юраклари тақапука ҳолда тайёрлик кўрмоқдалар, халқ эса сабрсизлик билан биринчи курашни кутмоқда.

Жума намози ўқилгач, халқ машҳур катта майдон — Майдони силоҳ шури томон оқа бошлади.

20 Гиёсиддин Кичкина кўркам жийрон отда, орқасига Алишерни мингаштириб келди; майдон орқасида, узоқда турган бир тўда от ёнига отни боғлаб, қамчинни эгарга қистиргач, ўғлини етаклаб майдонга кирди, одамлар орасидан ўтиб, миршаблар кўрсатган йўл билан беклар, барлослар тўдасига етиб, жойлашди.

Майдон шовқин-сурон тўлқинида чайқаларди. Шаҳзода Аловуддавла, вазирлар келгач ғалағовур тина бошлади.

Шоҳруҳ вилоятларнинг бирида яна бош кўтарган шаҳзода билан жанг олиб борар эди.

Вазирлар ва бир неча шаҳзодалар билан бирга Аловуддавла гиламлар ила безалган равоққа жойлашиб ўлтиргач, қаршида тиз чўккан барлосга, курашчилар бошлиғига:

30 — Қани, паҳлавонлар куштигирлик маҳоратларини кўрсатсунлар,— деб буюрди.

Қўлларини қовуштирган ҳолда таъзимда букилган барлос ўзини икки қадам орқага ташлаб, кимгадир имлаган эди, бирдан карнай-сурнай, ногоралар садоси майдонни титратди.

Бағдоддан келган паҳлавонлар ва Ҳирот куштигирлари шаҳзода олдида қадларини қайта-қайта букиб таъзим қилгач, орқага чекиндилар. Сўнгра икки паҳлавон таъзим ила ўртага чиқди: бири — бағдодлик, бири ҳиротлик эди.

40 Халойиқ ҳаяжонда. Барча ҳар икки паҳлавонни қизиқиб кузатарди. Бағдодлик паҳлавон новча, яғриндор,

пишиқ, келишган гавдали йигит. Ҳиротлик паҳлавон унча савлатли эмас, бўйи пастроқ, аммо машҳур, донгдор, курашларда йиқилмаган куштигир эди.

— Бағдодлик паҳлавон шижоатли кўринадур, бизни ки бас келурмикан, деб қўрқармен,— дея шивирлади ҳаяжонланиб Алишер дадасига.

Ғиёсиддин кулди ва секин жавоб қилди:

— Гавдасига қарама, ўғлим, куч бўйда эмас, пайда ётади. Қолаверса машқда. Кўрамиз-да.

Алишер кураш бошланганиданоқ, юзлари оппоқ оқарган, кўзларини узмай паҳлавонларнинг ҳар бир ҳаракатини кузатар эди. Майдонда яна бир жуфт паҳлавон кураш бошлади. Араб ингичка, қотма, ўрта бўйли, чийроқ эди. Ҳиротлик паҳлавон яғриндор, бақалоқ, унинг қувлигини ва эпчиллигини барча билурди: «Нима қиларди бу полвонча, доим чатоқ тушади», «Ғирром, нуқул оёқдан чалади, кўрганмиз», деб шивирлар эдилар томошабинлар. Ҳиротлик полвон курашнинг бошиданоқ кескин ҳаракатлар ила кетма-кет ҳамлалар ила ҳужум қилганидан арабга бўш келмайдиган кўринурди. Ўзини оғир тутиб, бу ҳужумларга қаршилиқ кўрсатиб турган араб тўсатдан бир ҳамла ила ҳиротликни кўтариб олди-да, ҳавода бир айлантириб чиқди, улоқтириб ташлашга энди ростланган эди ҳамки, бирдан ҳиротлик ўзини ўнглаб оёқларини ерга қаттиқ тираб олди. Томошабинлар нафасларини ютганича қотиб қолдилар.

— Омад!— деди кимдир шивирлаб.

— Чирпирак бўлишга сал қолди-я,— деди Алишерга яқин ўтирганлардан кимдир.

— Ҳали кўрурсиз, «Пакана деманг бизни, кўтариб урурмиз сизни», қараб туринг, меҳмонга кўрсатиб қўяди,— деди паҳлавоннинг ихлосмандларидан биров. Жимгина пусиб, янги ҳужумни кутиб турган ҳиротлик паҳлавон бирдан меҳмоннинг оёғидан чалиб юборган эди, гуп этиб йиқилиб тушди.

— Ғирром, ғирром!— дея қичқирди ғазабда халсийиқ.

Жаҳлидан титраб ўрнидан турган бағдодлик ўз тилида нимадир деди, лекин ҳиротлик бўлса гердайдиган ҳолда: «Халойиқ кўрди-ку, ҳалол кўтариб урдим», дерди.

Икки паҳлавон яна олиша кетди.

— Ҳиротлик паҳлавон айёроқ экан, дада, меҳмон — ҳалол,— деб шивирлади Алишер.

— Пақананинг ғирромлиги барчага аён, ўғлим,— дея жавоб берди отаси.

Бир неча зўр паҳлавонлар курашни кузатиб, атрофда вазмин одимлаганча юрар эдилар.

— Тезлатсинлар, кураш сусайди-ку,— деди аёнлардан бири корфармонга.

— Қани, паҳлавонлар, илдам-илдам, ҳазрат буюрди-лар!— деди майдонда юрганлардан бири.

10 Бир-бирини синаб, бир-бирини пойлаб юрган паҳлавонлар тўсатдан қаттиқ олишиб кетдилар. Халойиқ жим. Иккови ҳам ҳақиқий зўр паҳлавон экан. Бағдодлик ҳужумга ўтган, лекин ҳиротлик ҳам бўш келмас, ҳар иккови бир-бирига қаттиқ ҳамла қилар эди.

Араб бутун кучини йиғиб, ҳиротликни ердан узиб олди, ҳиротлик эса унинг устига мингандек кифтига ёпишиб қолган, араб ҳам қимирлаёлмас эди.

— Бир-бирига сира бўш келмайди-я!— дерди эҳтирос билан Алишер.

20 Ғиёсиддин ўғлининг елкасига қоқиб қўйди.

Кураш қаттиқ бўлди. Майдонда гоҳ шовқин тинар, гоҳ ғулғула фалакка етгандек туюлар эди.

Иккинчи жуфтдаги пакана полвон зимдан қандайдир усулларни ишлатар, лекин қотма меҳмон зўр эди. У бир ғазобию кучини бир йиғди-да, ҳиротликни икки-уч дафъа ҳавода гир айлантириб, гурсиллатиб урди. Халқ орасида таҳсинни ифодалаган ғовур кўтарилди, барча мамнун эди. Пакана ўрнидан турди, ердан бошини кўтармасдан, уст-бошини қоқди, изза ҳолда ўзини четга олишни мўлжалларкан, меҳмон кулиб унинг елкасини қоқди. Сўнг равоқ томон бориб қуллуқ қилди. Шаҳзоданинг буйруғи билан унинг елкасига ипак тўн ёпилганда ва ўн тапга олтин солинган ҳамён берилганда, халойиқ мамнуният билдириб, уни узоқ олқишлади.

Мана учинчи жуфт паҳлавонлар кураши авжида. Иккови ҳам зўр, бир-бирини гуп-гуп ерга урар, аммо елкасини ерга тегизолмас, дарҳол бир-бирига ёпишиб, тагин майдонда чир айланиб олиша бошлар эдилар.

30 Мана равоқ олдига яқин келганда ҳиротлик паҳлавон арабни қаттиқ бир ҳамла билан қучоғига олиб, бир айлантирди ва унга дам бермай дарҳол чаққонлик билан ерга ётқизди. Рақиб ғазаб билан тўлғаниб ўзини ердан узишга уринди, аммо елкаларидан қаттиқ босиб турган ҳиротликнинг кучига бас келолмаслигини англа-

ганлиги учун кучдан тарангланиб турган пайлари бў-
шашган ҳолда шилқ этиб тушди. Ажойиб кураш эди
бу. Ҳиротлик паҳлавон пешана терини сидириб ташла-
ди-да, меҳмонни турғизди, елкасидан қучоқлаган ҳол-
да ўзи билан бирга равоқ томон бошлади, қуллуқ қил-
дилар.

Ҳиротлик паҳлавонга қирмизи зарбоф тўн ёпилгач,
шаҳзода унга юзланди:

— Баракаллоҳ, хўп хурсанд қилдинг!

Халойиқ олқиши тинмайди, паҳлавонга чақа-танга 10
беришарди, ҳаяжонда чопонларини ечиб ёпган йигитлар
ҳам бор эди. Ғиёсиддин Қичкина бир тилло тангани
Алишерга тутқизди, Алишер севинч ва иштиёқ ила одам-
лар орасидан айлана йўл топиб, паҳлавон олдида тўх-
тади ва таъзимда букилиб, икки қўллаб тангани узатар-
кан деди:

— Зафарингизни қутлаймиз!

Атрофдагилар боланинг одоб ва заковатидан ҳайрат-
да эдилар.

— Офарин, ажойиб ўғлон экан!— деди кимдир. 20

Паҳлавон Алишерни елкасидан қучди.

Шу пайт бағдодликлардан тўртинчиси ўртага тушди.
Бирдан халқнинг нафаси кесилди, майдонга сукунат
чўқди. Баланд бўйли, баҳайбат гавдали бағдодлик паҳ-
лавон майдон ўртасида бир тунж ҳайкал каби турарди.
Вазирлар, бекар шивирлашаркан, шаҳзода секин деди:

— Тавба, бундайини асло кўрмагандурмен!

— Ҳайбати мисоли дев, мудҳиш!— деди бош вазир.

Шу он майдонга унинг рақиб чикди. Бу паҳлавон-
нинг шуҳратини эшитмаган киши йўқ, у самарқандлик, 30
бутун Туркистон ўлкасида тенги йўқ, ҳануз елкаси ерга
тегмаган бир паҳлавон эди. Ҳирот аҳолиси енгил тортди,
«Бор экан-ку!», деди кўплар.

Алишер ҳам беҳад севинган эди, у отасининг пинжи-
га кириброқ ўлтирди.

«Ҳиротдан Ҳиндикушгача чўзилган буюк ўлкамизнинг
ўзига хос шавкати, дабдабаси, анъанаси бор», деб ўй-
ларди Алишер ўзича.

Майдондаги паҳлавонлар салмоқли ҳаракатлари би-
лан бир-бирларини синашга киришган эдилар. Улар-
нинг кучлари тенглигини томошабинлар пайқаган. 40
«Арабнинг пайи пишиқ, олишиши чаққон», дерди баъзи-
лар, «йўғ-э, бизнинг паҳлавон чакки эмас, кўринг, бе-

лида гап кўп, билагги зарбдор», дейишарди бошқа бировлар. Алишер бу сўзларнинг ҳаммасини уқиб ўлтирарди.

Паҳлавонлар энди астойдил олиша бошладилар. Қизгин, зўр кураш бўладиган кўринарди.

— Бизнинг мамлакат паҳлавонлари аксарият қувватда беназир ва қоматдор бўладилар,— дея гурур-ла шивирлади ёнидаги вазирга шаҳзода.— Самарқандлик паҳлавонимизга разм солинг, хушқомат, ҳамладор...

10 — Улкамизда зўр паҳлавонлар бор, ҳазратим,— дея таъзим ила шаҳзодага мурожаат этди саркардалардан бири,— улар кураш ҳадисини яхши билурлар. Афсуски Улуғбек Мирзонинг диллари ёлғиз илмга боғланиб қолмиш, сипоҳи паҳлавонлар билан ишлари йўқ.— Бир он сукут этгач, товушсиз шивирлади:— Самарқанд водийсини бир кун тангрим шаҳзодамга ато қилгай.

Аловуддавла ичдан севинган эса-да, силтаб жавоб қилди:

20 — Ҳазрат Улуғбек подшоҳи оламдирки, эллар, қавмлар, барчаси унинг муборак илқида бўлмоғи лозимдур.— Бир зум сукут этгач, давом этди.— Ҳазрат тилсимот оламига фарқ бўлмишки, албатта, бу ислом динига хилоф. Астағфирулло, гуноҳи азим!

— Шаҳзодам, амири бузруг Темурнинг эвараси, гавҳари чароғонидурсиз,— деди шаҳзоданинг яқин сипоҳларидан бири,— Жаннатмонанд Самарқанд сизнинг насибангиздир.

Шаҳзоданинг юзи ёришиб кетди-ю, аммо сукут сақлади.

30 Кураш даҳшатли борарди. Оломон зўр ҳаяжонда, Алишер завқ ила берилиб кузатар, гоҳо отасининг қўлини сиқиб, нимадир деб қўяр эди.

— Меҳмон ҳам, бизнинг паҳлавон ҳам мисоли дев, дада, кураш мундоқ мудҳиш бўлурми...

— Кичикликда кўп кўрганмиз, ўғлим,— дея уқтирди отаси,— ҳар бир паҳлавонлар бор эдики... Баъзилари оламдан ўтди, баъзилари мункиллаб юрибди. Ҳа, булар ҳам чакки эмас.

40 — Фаҳмимча, паҳлавонларнинг энг зўри шулардир,— деди Алишер.

Шу пайт халойиқ денгизида ногоҳ бир тўлқин пайдо бўлди: «Шаҳзода кетдилар, шаҳзода кетдилар», деган гап бир лаҳзада оғиздан-оғизга тарқалди. Янги хабар-

ни барча эшитган эди. Чопар келиб шаҳзодага хабар етказган эди: қишлоқларда аҳли кишту кор қўзғолон кўтармиш, фалон эмиш, фистон эмиш...

Ғиёсиддин дарҳол бориб бир неча беклар, барлослар билан гаплашди-да, Алишернинг олдига қайтди.

— Юр, ўғлим, кетдик.

Ғиёсиддин Кичкина Алишер билан тартибсиз ҳаракатдаги оломон орасидан туртина-туртина базўр олдига етиб боргач, шошилиб уни қозиқдан ечди ва ўғлини кўтариб эгар ортига ўтқизди, ўзи енгил ирғиб отга минган ҳамон, йўрға от йўлга тушди. Ғиёсиддин уйга етгач, Алишерни туширди-да, ошиғич ҳолда саройга жўнади. 10

Алишер эшиқдан кирган ҳамон онасига кураш таасуротларини гапирмоққа шошур эди.

— Афсус, қизгин кечаётган кураш зумда бузилди-да, қишлоқлар нотинч эмиш. Ҳа, шаҳзода дарҳол ўрдага жўнаб қолди...

Суҳбат устига келиб қолган чол бепарволик ила қўл силтади:

— Майли, азалдан шундай, деҳқон қўзғолон кўтаради, подшо эзиб ташлайди. 20

* * *

Алишер янги тахтачани қўлтиғига маҳкам қистирган, шод ва мағрур, уч қадамча илгарилаган ҳолда отасининг олдида борур эди. Онаси ихлос билан чўмилтириб, покиза кийинтирган. Оппоқ салла, муллаёқа кўйлак устидан енгил адас тўн кийган, оёқларида этик. Ғиёсиддин бек ҳам соддагина, камтар кийинган. Устида узун яктак, катта салла, оёғида маҳси-кафш, катта дастурлонга тугилган бир талай нон ва қатламани кўтариб борар эди. У ҳам шод, руҳи кўтаринки. Боласининг салоҳиятига шубҳаси йўқ, имони комил. 30

Улар гузардан ўтиб, ўннга бурилганларида қуюқ дарахтлар орасидан мактаб кўринди. Алишернинг ҳаяжони тобора ошарди.

— Домулла мўътабар одам,— деди Ғиёсиддин ўғлининг елкасини қучиб.— Ҳурмат ила салом бериб, қўлини ўп!

— Жоним билан айтганингизни бажо келтирурмен,— деб жавоб берди Алишер. 40

Гиёсиддинбек ўглини етаклаб мактаб хонасига кирар экан, ўқиш шовқини шартта тўхтади, болалар дув этиб ўринларидан турдилар ва «Ассалому алайкум!», дея таъзим қилгач, қайта ўринларига чўкдилар. Гиёсиддин Алишернинг қўлидан ушлаган ҳолда домулла олдига бориб, эҳтиром ила салом бериб кўришди.

— Ассалому алайкум, тақсирим!— дея Алишер эгилди-да, қизариб домулланинг қўлини ўпди.

10 — Боракаллоҳ, ўқишга келдингизми? Балли, ўғлон,— дея туриб янги шогирднинг отасига жой кўрсатди домулла.

Серсоқол, гавдали кекса домулла бошида катта салла, улуғвор, савлат тўкиб ўлтирар эди.

— Тақсир, паноҳингизга келдик,— дея жавоб қилди Алишер, ҳаяжондан титраб.

— Балли. Тахта келтирдингизми, бўтам? Кўп яхши. Алифбонинг аввал ҳарфи оллоҳ таолонинг муборак исмидан бошланур. Буни асло унутмагайсиз,— деди-да, домулла Гиёсиддинга қаради.— Алишербек туйғун ва закки кўринадур.

Гиёсиддин қуллуқ қилди:

— Ташаккур. Ихтиёрингизга топширдим, тақсир!— У тугунни домулла олдига сурди ва киссасидан бир тилло чиқариб таъзим ила домуллага тутди.— Тақсир, эти сизники, суяги бизники. Энди каминага жавоб берсинлар,— дея қўлларини кўксига қўйди.

— Алишер мулло бўлғай!— дея жиддий ва улуғвор оҳангда домулла дуо қилиб, қўлларини юзига сурди.

30 Гиёсиддин ҳам унга эргашиб ихлос ила дуо қилди-да, хайрлашди.

— Бери кел, чироғим!— дея чақирди домулла болалардан бирини.

Ирғиб ўрнидан туриб домулла олдида ҳозир бўлган болага кулча ва қатламалар тугилган дастурхонни узатди:

— Отин ойингга элтиб бер ва тез қайт, уқдингми?

— Хўб, тақсир!— дея дастурхонни кўтариб югурди бола.

40 Шогирдлар сабоқларини сустроқ ўқир эдилар. Домулла узун жингил таёқни қўлига олиб, ҳавода бир айлантирди:

— Қани, илдам ўқинглар!

Ўқиш шовқини дарҳол авжга минди. Болаларнинг тиниқ, жарангдор товушлари хонани тўлдирди.

Домулла арча ҳиди бурқираган янги тахтага савағич қаламда хушхат ила йирик қилиб ёза бошлади.

— Ҳали, айтганим, бу оллоҳнинг оти, уқдингми?

— Алиф!— деб ўқиди Алишер ихлос билан.

— Бе!— деди домумла қамиш қаламни тортиб.

— Бе-э!...— деди Алишер қондаси билан, чўзиқ оҳангда.

Домулла қирт-қирт қилиб қалам тортиб ёза бошладди. У ўқтин-ўқтин тўхтаб, узун соқолларини бир силаб қўяр ва тағин ёзишда давом этур эди. 10

Шогирдлар ўқиш орасида бир-бирларини туртиб, зимдан хилма-хил ўйинлар, шўх ҳунарларини ҳам давом эттирур эдилар. Домумла тахтани узатур экан, Алишер суюниб икки қўллаб олди. Тахта юзи ҳарфларга тўлган эди.

— Алифбе... Ўқи, бўтам,— дея кичкиналар қаторидан жой кўрсатди домумла,— ўтиб ўлтур, эртага янги сабоқ берурмен. 20

Алишер қувонч билан домумлага қуллуқ қилиб, кўрсатилган жойга ўлтиргач, тиниқ, баланд овозда «алиф, бе»ни қайта-қайта такрорлашга киришди.

Пешин вақти бўлганда кичкиналар озод қилиниб, катталарга танаффус берилди. Шогирдлар шовқин-сурон ила кўчага отилдилар.

Алифбени такрорлашдан томоқлари қирилган Али бир тўда болалар билан бирга ўз маҳалласига жўнади.

— Ойи, қорним оч, таом беринг!— дея онасининг қўлига тахтани тутқазди дарвозадан югуриб кирган Алишер ва дарҳол қўлларини ювишга киришди. 30

— Саҳардан то шомга қадар кўча-кўчада кезар эдинг, мана энди яхши бўлди, Алигинам, пешиндан сўнги ўйин ҳам етади.

Опоқ сочиқ ила юз-қўлларини нари-бери артар экан Алишер:

— Майли, мактаб улуғ даргоҳ, онажон, кўп ҳикматларга ошна бўлурмен,— деди катталардек.

Онаси Алишернинг олдига овқат қўйиб, мамнун ҳолда қаршисига ўлтирди ва биринчи сабоқ ҳақида, домумла 40

Куз фасли. Қуёш олачалпоқ булутлар орасида муҳташам кезади. Сувлар, гўё оғир уйқуга чўмгандек, ҳолсиз сузилиб оқади. Нақ алангадек олтинланган дарахтлар қимир этмайди. Қоп-қанор, ўтин-чўп ортилган арава, от, эшак, хачирларда боғдорлар шаҳар томон секин борадилар. Куз қишнинг хабарчиси, деб барча кишилар қиш ташвишини ўйлайдилар.

Қичкина Алишернинг ҳам ўзига яраша ташвиши бор.

10 Ҳар кун эрталаб онаси бир шокоса қаймоққа юмшоқ нон бурдалаб, олдига қўяр, Алишер нари-бери ошалаб, тахтани жилдга суқади-да, мактабга югуради. Домулла ҳали бўйра пули, ҳали кўмир пули сўрар.

Шогирдлар домуллани ҳурмат қилар, ҳам қўрқар, ҳайиқар эдилар. Барваста қоматли, ҳамиша салласи катта, ўсиқ қошлари остида маънодор кўзлар... Бугун қиёфатида улуғворлик акс этади. Ўзбек тилидан ташқари, у форс ва араб тилини мукамал билар, шогирдларга бу тиллардан сабоқ берар эди. Саводи чиққан шогирдлар форс шоирларининг шеърларини равон, оҳангдор ўқирдиларки, Алишер уларни ҳавас билан тинглар эди.

Алишер тахтани сувдек билар, ҳар куни уйда сабоғини бир неча дафъа такрорлар, отаси ҳам ўқитиб тинглар, текширар эди. Аммо домулласи тушкур уни тахтадан юқорига тезроқ ўтказа қолмасди. Ниҳоят бир кун у Алишерни ёнига чақирди:

— Боракаллоҳ, бўтам, зеҳнинг баланд, эрта ҳафтияк келтир!— Домулланинг серажин юзига табассум

30 ёйилди.— Расми, муллабаччалар ҳафтиякка қўшиб қуймоқ келтирурлар, уқдингми?

— Албатта келтиргумдур,— дея жавоб берди Алишер мамнун ҳолда.

Пешин чоғи озод бўлган болалар ҳар вақтдагидек шовқин тўлқинида кўчага отилишар эканлар бир тўда шогирдлар Алишерни чақирдилар:

— Юр, биз билан Чорсуга, бугун маҳбусларга жазо берилур.

40 Алишер бир зумгина иккиланди-да, сўнг ўртоқларига қўшилиб Чорсу томон шошилди.

Чорсуда халойиқ қалин. Камбағал деҳқонлар, чорикорлар тўда-тўда, барчасининг юзларида қайғу, кўзларида ғазаб чақнар, тўдалашиб ивир-шивир сўзлашур эдилар. Соқчилар дўқ ва зуғум ила бировни туртиб, бировни сўкиб, қўлларида дарра, майдонда юрурдилар. Шогирдлар оломон орасидан базўр майдон ичига ўтиб олдилар.

— Вой-бў, қатор-қатор дорлар қурилибди-ку!— деди даҳшатли ҳаяжонда бир бола. 10

— Жаллодлар кўринмайди?

— Деҳқонларни қамоқхонадан жаллодлар келтирур,— дея жавоб қилди болалардан кимдир.

Алишернинг қовоғи солиқ, ҳаяжонда дорларга бир-бир қарарди. Ҳислари паришон, дорларни кўрган ҳамон ичидан титроқ босмишди. У отасидан, бобосидан, ақраболардан, ўртоқларидан дор, дарра, турли жазолар ҳақида эшитган, аммо ўзи дорни биринчи дафъа кўриши эди.

Шу тобда елкасини кимдир туртганидан қаттиқ сесканиб кетди. Букчайган, ҳаммаҳалла кекса бўзчи унга энгашиб шивирларди. 20

— Оёқ остида не қилиб юурсен, жўна уйингга. Буни дор дейдилар!— дея майдон ўртасига имо қилди у.— Ҳафта сайин бўлиб туратурган савдо бу.

— Ёлғиз эмасмен, бобо, ўртоқларим бор, ташвиш қилмагайсиз,— деб жавоб берди Алишер ва катталардан эшитган, дилига қуйиб олган иборалар ила жиддий тусда сўради:— Жаҳаннам даҳшатига ўхшайдур, не воқеа? Қишлоқлардан келтирилиб ҳибс этилган деҳқонлар эмиш. 30

— Э-э, жужуқ, гап кўп, жойи эмас,— дея шивирлаб жавоб берди бўзчи.— Золимлар бесаноқ бу жаҳонда. Камбағаллар, чорикорлар бекларга қарши қўзғолон кўтарганмишлар. Бу ғарибларнинг емиши арпа нон бўлса, шунга ҳам қурсоғи тўймаса, не деган нарса!.. Бекларнинг ҳар бирида минг-минг таноб ер, тиллоси сандуғига сиғмайду. Эй фалак!

Шу пайт майдон ўртасига «Пўшт, пўшт!» хитоблари ила жаллодлар ва сипоҳийлар етти маҳбусни олиб келдилар. Уларнинг уст-боши жулдур, ранглари бўздек оқарган, кишанбанд оёқлари эса қўрғошиндан қуйилгандек оғир, базўр сургаб босишур эди. 40

Маҳбуслар орасида ҳиротлик бир ёш йигит ва нозик қоматли, қуюқ сочлари узун, бошига қалин рўмол ёпинган бир қиз ҳам бор эди. Халойиқ бир тўлқинланиб жим бўлди, лекин бу даҳшатли сукунатни маҳбусларнинг бола-чақалари, ота-оналари, хеш-ақрабларининг йиғиси, аламли фарёди, фиғони бузиб турарди. Кўплари товушсиз йиғлар, кўзлари шишган, юзларидан томчи-томчи ёш думаланур эди. Меҳнат аҳли ва ғарибларнинг кўнгиллари вайрон, барчаси қайғу, ғазаб тўлқинида. Лекин тамом лоқайд бепарво томошабинлар ҳам оз эмас. Айрим саркардалар, тўралар, савдогарлар ҳатто хушнуд гердайган.

— Жазоси дор буларнинг! Аблахлар қўзғолон кўтарибди-я, подшо ҳазратлари ўзлари бориб янчиб ташладилар,— деди бир ясовул.

Устида ярқироқ шоҳи тўн, оёғида ғирчиллама маҳси-кафш, бошига янги тақя қўндирган, хўроздек қип-қизил бир йигит ёнидаги бировни туртди:

— Қиз билан йигитни қаранг!

20 — Ҳа-я, булар ошиқ-маъшуқ эмишлар,— деб кулди униси.

— Қизиқ воқеа,— деб сўзга аралашди яна бир йигит.— Иккиси ҳаммаҳалла, йигит мадрасада ўқурди, ниҳоятда саводли, нутқи ўткур, қиз эса офатижон. Танбур, дуторни сайратишда маҳорати беназир. Отаси ила биргаликда атлас тўқийдики, дунё кўрмаган бу каби чеварни. Саводи ҳам яхши, пича таъби назми ҳам бор эмиш.

— Париваш рақсни ҳам билармикан?— деб сўради 30 қулоқ солиб турган маъмурлардан бири ва акса уриб юборди.— И-я, шамоллабман, шекилли...

— Рақсда ҳам монанди йўқ эмиш. Ҳа, воқеага келайлик,— деб давом этди ҳалиги йигит.— Давлатмандлардан бир кимса қизга хуштор бўлиб, совчи юборган. Ота-она маслаҳатлашганлар. «Бадавлат одам, бироқ бир тўйда кўзим тушган эди қирқларга етган, чўпдек ориқ, кўзлари мунчоқдай, хунук киши. Қайдам, тилаб олган ёлғизгина фарзандимиз увол кетмасмикан?» дебди онаси. Кейин ота-она рози бўлиб, «Қизим, давлатга, олтин-40 кумушга кўмиласан», деб қизни кўп аврашибдию, қиз: «Ўзимнинг суйганим бор», деб асло кўнмабди. У зангин бекнинг подшоҳимизга хешлик бир жойи бор шекилли, хуллас, қизни бузук, ёмон йўлга кирган, деб, уёга кўп

оғир туҳмат қўйиб, чақибди. Подшоҳ ғазабланибдурлар ва қизу йигитни дорга осмоққа амр этибдурлар.

— Йўқ, йўқ, ғалат ўйлабдурсиз, қиз ба йигитнинг хатти-ҳаракати қўзғолонга муносабатлидур,— деди тағин бир киши.— Зангин бек қизга талабгор бўлган, қизнинг изига тушган, аммо етиша олмаганидан, ўч олиш ниятида подшоҳга арз қилиб, уларнинг қўзғолончиларга дўстлик, ҳамфикрлик сирини очган. Ҳақиқат бундоқдур, биродар.

Халойиқ орасида шовқин кўтарилди. Аълам ҳазрагларининг ноиб подшоҳ буйруғини, маҳбусларнинг ўлимга ҳукм этилганлиги ҳақидаги фармонни келтирган эди. 10

Ноиб — зарбоф тўн, шоҳи салла, калта қалин қора соқолли, яғриндор киши — фармондаги ҳар бир сўзни доналаб, салмоқ билан ўқий бошлади. Барча сукутда, бирор киши чурқ этмас, баъзиларининг кўзлари жиққа ёш, баъзилар ўпкалари тўлиб аламдан хўрсиниб қўйишар эди.

Бўзарган, йиғидан тўлиққан Алишер дорга тикилар, қайта-қайта маҳбусларга кўз югуртирар эди. Мадраса аҳлидан бўлса керак, бир йигит унинг елкасидан қучди. 20

— Укам, ўзингни бос, ҳали мундоқ қабоҳатларни кўп кўрурсен, золимлар бисёру бисёр, подшоҳлик — қонхўрлик, дейдилар.

Пешаи подшаҳон нест ба жуз жабру ситам,
Адлу инсоф ҳама зеру забар мебинам.

Тушундингми бунинг маъносини? Форсийни билур-мисен? Туркийда:

«Подшоҳлар қилмиши жабру ситамдин ўзгамас,
Адлу инсофнинг аларда йўқлигин кўрмакдамен»,— 30

дегани. Мана, жужуқ, мавлоно Ҳофизнинг ҳам бундоқ қабоҳатлардин қалби яра эркан.

Алишер кўз ёшларини артиб, ўпкасини босишга тиришарди.

— Оз-моз англайдурмен, жаноб, аммо сиз айтган байтнинг маъноси мен англаганимдан-да чуқурроқ бўлса керак, деб ўйлайдурмен.

— Боракалло, тийрак ва зийрак кўринасан,— деди ҳамсуҳбати тиқилинчда ҳали у оёғини, ҳали бу оёғини ўнглаб.— Фалакнинг гардиши қурсин! Бу ғариб деҳқонларнинг ҳеч айблари йўқ, ҳа, сира айби йўқ, бутун бало 40

бекларда. Чорикорлар кесакни кемирур десам — ёлғони йўқ. Қўзғолон кўтармай не қилсун? Йигит ва қизнинг воқеаси гоят фаже. Булар — оламда мисли йўқ, пок, асл гулдек нафис зотлар. Булар Ҳиротда бошларига тушган офатдан қочиб, қишлоқда юрганлар. Камбағалларга ёрдам бериб, йигит ариза, шикоятномалар ёзган. Мана кўрибсизки, энди икковлари ҳам дор остида. Подшоҳ ҳазратлари фармонга имзо чекканлар, аълам ҳазратлари эса бу ғарибларни ажал қўлига топширишга фатво берганлар. Шўрликлар, бегуноҳликларини кимга айтсинлар?! Бор — етти пуштини қўллар, йўқ, — ўзини ҳам қўллай олмас, деганлар. Ё раббим, ҳақиқат гавҳардирки, бир куни ошкор бўлур!.. Алишер ҳайратда, эшитганларини ўзича англашга уринурди, мадрасага талабаси сукут қилгач, у секин гапирди:

— Тақсир, тўғри айтурсиз, тушундим. Одамларга разм солсам кўпчилик уларни қизғанадур, йиғлайдур. Улим даҳшати ёмон-да, қаранг, маҳкум этилганларнинг ранглари ўчган, гўё сояга ўхшайдурлар. Қизу йигитнинг алам-ҳасрати ичларида. Гоҳо улар ўзаро шивирлашиб кўюрлар. Кўрурсизми? Аларнинг ҳолига аҳли шаҳар йиғлашур!..— Алишернинг кўз ёшлари тагин қуйила бошлаган эди.

Майдонда ногаҳон мудҳиш сукут чўкди. Жаллодлар деҳқонларнинг бошларига ажал қопчиқларини бир-бир кийдириб, дор бошига келтирдилар ва олдинмакетин уларни дорга тортиб юбордилар. Тикандек қаттиқ кўзли, юзлари тошдек ёвуз жаллодлар, гўё бажармиш қабоҳатликларидан мамнун бўлган каби мағрурона жим қотдилар, деҳқонлар эса ўлим панжасида бўғила-бўғила типирчилаб, қаттиқ азоб чекиб, аста-секин жим бўлдилар. Жаллодлар йигит ва қизнинг қўлларини янада қаттиқроқ боғладилар. «Алвидо азизим!», деди йигит гурур ила. «Сен ила бирга кетмоқдамен, буни бахт билурмен. Гулдек софмиз!..», дея жавоб берди шивирлаб қиз. Аламдан қорайиб кетган йигит даҳшатли ҳаяжонданми, ёки ўлим олди талвасасиданми куч билан кулди. «Жоним, азизим, зулм дунёсидан қутулурмиз, гарчи...» Аммо йигитнинг сўзлари узилди...

40 Бу пайт майдондаги сукунатдан ортиқроқ даҳшат йўқ эди. Алишер бўздек оқарган, қаттиқ титроқда, ўқдек отилиб оломон орасидан чиқиб кетди. Орқасига қарашга юраги дов бермас, тўхтамай чопар эди.

Ҳаво салқинроқ, ора-сира ёмғир томчилаб турибди. Тахтаси қўлтиғида, Алишер эшикдан кириб келди.

— Қаерларда юрибсан,— дея сўради ошхонадан чиқиб келаётган онаси ташвишланиб.

— Ойи, ойи!— тутулинқираб, ўпкасини босолмай, кўзлари ола-кула ҳолда деди Алишер,— Чорсуга бормишдим, майдонда халойиқ ғуж. Деҳқонларни осишди... Ўзим кўрдим...

Онасининг ғазаби тошиб, алам билан сўзлай кетди: 10

— Айтмишдим-ку, зинҳор-зинҳор ундай жойларга борма, деб Алижон! Тўғри юр, пок бўл, жоним, кўнглингга бир жароҳат тушмаслигини, бир зарра чанг кўнмаслигини танграмдан тилаймен.

Она ўғлини қучоқлаб юзларини меҳр билан силади.

— Юрагим қинидан чиқиб кетай деди, қочиб кетдим. Ойижон, афв этинг, энди асло бормайдурмен у майдонга.

— Хафа бўлма, ювингил-да, таомга ўлтир.

Алишер тахтани токчага қўяркан, ошхонага кетаётган онасига деди: 20

— Таом емаймен. Кўнглим беҳузур...

Куз... Тўкилган япроқлардан ерларда гилам. Тиниқ осмонда қуёш ярқираб турса-да, кузнинг ўткир изғирини юз ва қўлларни ялаб, ачитади.

Кенг хонақоҳда қат-қат бўйралар устига қалин янги наMAT, тўрда эса хийлагина тutilган эрон гилами тўшалган. Даричаларга ёпиштирилган мойли қоғозлар оша кирган қуёш нури хонада ҳокимлик қилолмас, уй 30 нимқоронғи эди. Бу шаҳзодалар ва бекзодаларга хос мактаб. Алишер шулар қаторида даричага яқин тиз чўккан, мактабдошларининг домулла беҳабар шўхликларига, ивир-шивирларига қулоқ солмас, дарсининг зеру-забари уни бутунлай банд қилган эди. Ёнида ўлтирган шаҳзода Ҳусайн гоҳо туртиб қўяр, шунда Алишер бир чўчиб тушар ва яна мутолаага киришиб кетар эди.

Шогирдларнинг ўзаро шивирлашлари домуллага етмас, онда-сонда шовқин кўтарилгундек бўлса, домла гуноҳкорга бир таёқ туширар ва шўхлик шу он тинар 40 эди. Лекин дарс шовқини ҳам етиб ортарди. Биров

қуръонни, биров ҳафтиякни, биров алифбени, биров арабий диний китобларни қироат ила, биров форсий ғазаларни оҳанг билан ўқирди.

Бошига қозондек салла қўндирган, қат-қат тўнларга ўралиб олган домулла вазминлик ва салобат ила ўлтирганча шогирдлардан бирига сабоқ берарди. Баъзан бек ё шаҳзодалардан бирортаси ҳурмат юзасидан кириб келар ва таъзим ила сўрашиб, пича суҳбатлашиб чиқиб кетар эди.

10 Шогирд шаҳзодалар руҳларига бешикдаёқ сингган гурурларини мактабда ҳам тарк эта олмас, сабоқларининг нуқтасига етар-етмас дарҳол шивир-шивирга ўтишар эди. Буларнинг гапи — ўқ узиш, от чопиш, қилич солиш, совут-қалқон, келажакда ким қаерга ҳоқим... Хуллас, бир қаричлигиданоқ тахт можароси...

Алишер қуръоннинг мағзини чақишга киришарди. Форсийни яхши биларди, лекин араб тилини ўрганишга энди киришган. Туркий эса она тили; туркий байтларни зўр мароқ ила ўқир, кундан-кунга ёддан биладиган ғазаллари кўпайиб борур эди. Мақоллар, масаллар, эртакларни ўбдон севарди.

20 Тўсатдан кўчада шовқин кўтарилди, эшикда бўздек оқарган сўфи пайдо бўлди. У қоқила-сурила домулла олдиға етган ҳамон, унинг қулоғига энгашиб шивирлади. Сўзи сўзига қовушмас, қаттиқ саросимада эди.

— Барча сарой беклари, барча канизлар қора мотам либосларига бурканиб олганмишлар... Улуғбек мирзо келар эмишлар. Шоҳруҳ подшо вафот этмишлар...— деган сўзларни аранг айтиб тугатди.

3) — Эй, шоҳи олий оғир хаста эдилар,— деди домулла ва қалтираган қўлларини очиб қуръон ўқиди.

Жим қотган шоҳзода Ҳусайн ва барча шаҳзодалар, домуллага эргашиб қўлларини юзларига сурган ҳамон, дарҳол дув кўтарилдилар. Бир онда хонақоҳ бўшаб қолди. Мактаб саройга яқин эса-да, шаҳзодалар от устига сакраб, ўша томон чопдилар.

Алишер хомуш, жим ўлтирарди. Унга ўхшаш яна бир неча бекзодалар домулла «Озод!» дегандагина ўринларидан қўзғалдилар. Алишер китобни жилдига солиб, 40 бўйнига осди ва кенг тўнларининг этакларига ўралишиб ўрнидан туролмай талвасаланаётган домулласининг қўлтиғига кириб ёрдамлашди-да, чуқур таъзим адэ этгач, кўчага югурди.

Катта майдон гавжум. Барчанинг қовоғи солиқ. Бу ерда бўзчилар, косиблар, жулдур бўз яқтакли бечоралар кўп эди. Халқ оғзида гап, шивир-шивир бир он тинмас эди:

— Подшоҳ ҳазратлари жабҳада вафот этмишлар!..

— Бойсунқур мирзонинг кичик фарзанди, яъни набираси султон Муҳаммад Мирзо билан аъло ҳазрат жангда ғалаба қозониб қайтар эканлар, жабҳада ҳалок бўлмишлар.

10

— Субҳидамда қасрга келтирмишлар.

— Кексайиб вафот этдилар падари бузургворлари, Темурдан ҳам ортиқ яшадилар.

— Оталари ўлди, лекин дафндан илгари шаҳзодалар, султонлар орасида тахт жанжали кўтарилди.

— Улуғбек мирзо лашкар тортиб Самарқанддин келурмишлар...

Ана шу каби сўзлар эшитилур эди.

Тўда-тўда олимлар, шоирлар ҳам шу ерда. Мана Жомий, улуғвор турибди. Бошида катта салла, мулла-ёқа олача кўйлак устидан малла тўн кийган, қўллари орқада, оғир сукутда. «Шоҳруҳ ўлди, Темурбек салтанати шу билан тамом бўлса керак. Шаҳзодалар, беклар яна ғавғони бошлайдилар, қонли жанглар бир-бирига уланиб кетаверади. Шоҳруҳ ҳазратлари қабрга кирмай жанжал қуюни кўтарилди. Қани инсоф, қани ҳақиқат?.. Барча инсон тупроққа киради, бевафо дунё, пуч дунё!..», дея ўйларди Жомий. Ёнидаги дўстининг елкасидан қучиб, четга тортди ва оҳиста товуш ила ҳозиргина туғилган янги шеърни ўқий бошлади. Беклар, амалдорлар, қозилар, шайхлар орасида шивир-шивир кўпайган. 30
Ҳар бирининг кўнглида ўзича тахтга мўлжалланган номзод шаҳзодаси бор. Гавҳаршодбегимнинг макри ҳам авжида эди. У набираси Бойсунқурнинг ўғли Аловуддавлани Улуғбек Мирзодан ортиқроқ севар, бобоси ўрнига уни подшоҳ қилиш ниятини кўпдан пинҳон сақлар эди. Бир неча йил муқаддам Шоҳруҳ оғир хаста бўлган пайтда Гавҳаршодбегим давлатнинг бутун идорасини ўз қўлига олган, ҳатто Аловуддавла исмига хутба ўқишни талаб этган эди. Шоҳруҳ ўзи тахтни ўғли Муҳаммад Жўқиға топширишни ўйлар, аммо бу орзуси унинг фақат кўнглидагина, негаки маликадан ҳайиқар эди. Мали-

40

ка бутун ҳокимиятни эгаллаган, ҳатто девон ишларига ҳам Муҳаммад Жўқини яқин келтиришни истамасди, фақат Аловуддавла ва Абдуллатиф иштирок этардилар. Муҳаммад Жўқи Шоҳруҳдан икки йил муқаддам вафот этди. Мана энди Шоҳруҳ вафот этганда унинг ўғилларидан ёлғиз Улуғбек ҳаёт. Набиралар эса беҳисоб, ҳар бири тахтга чангал солишга тайёр.

10 Шоҳруҳ жон таслим этганда жабҳада Гавҳаршодбегим ва Абдуллатиф бор эди. Малика Абдуллатифни чалғитиш учун уни бош сардор тайин қилиб, бош туғ остига қўйди ва ундан яширин ҳолда Ҳиротга, Аловуддавлга чопар юборди. Буни пайқаб қолган Абдуллатиф дарҳол бибисини ҳибс этмоқни буюрди. Лекин етиб келган Аловуддавла бибисини озод қилиб, Абдуллатифнинг ўзини ҳибсга олди. Сўнг Шоҳруҳнинг жасади Ҳиротга келтирилди.

Ҳиротда дафн маросими темурийлар салтанатининг анъанасига мувофиқ зўр тантана ила ўтказилиб, Гавҳаршодбегим мадрасасига муваққат дафн этилди. Кичкина 20 Алишер бу воқеаларнинг гувоҳи эди, у саройдаги ва шаҳардаги ғовур-ғувурларни мушоҳида этар, отасининг кайфиятидаги ўзгаришларни сезар эди. Шоҳ ва султонлар орасида ота ва бола, бобо ва набира тахт учун бир-бирларига қилч солишга тайёр эканликларидан унинг пок кўнгли ларзага келар эди: «Бу нечук бузуклик», дерди куюниб ичида.

— Уғлим!— деди отаси Алишерни вазиятдан жиндак огоҳлантирмоқ ниятида.— Темур сулоласи хотимага етди, шаҳзодалар ўзаро қирғин бошладилар, бу олов ичра бизга 30 га омонлик йўқ.

* * *

Қишнинг изғиринли куни, қор учқунланиб ёғмоқда, Фиёсиддин баҳодир нақшкор кичик меҳмонхонада Мирсаид ила суҳбатлашиб ўлтирар эди. Уртадаги панғиланган чўғ тўла манқалдан атрофга ёйилган иссиқлик уйдгиларга ором бахш этурди.

Телпагини қошларига қадар бостирган, узун гуппи чопонда, ёнғоқ ўйнаб қайтган Алишер ишқий ва сўфиёна шеърларга моҳир бир туркигўй шоирнинг ғазалини ўзича шивирлаб ўлтирурди. 40

— Қани, ўқинг, жиян, баландроқ ўқинг, биз ҳам эшитайлик,— дея сўради тоғаси Мирсаид.

Алишер ялт этиб тоғасига қаради.

— Шоирсиз, донишмандсиз, сиз ўқисангиз ярашадур. Мен ғалат ўқишдан қўрқурмен.

Мошкичири соқолли, ўсиқ қошли Мирсаиднинг юзлагига табассум ёйилди.

— Юрак ҳиссиёт ва завққа тўла, аммо шеър айтмоқ учун ифрот, илҳом керак, жиян. Гоҳо эрмак учун қалам тортиб қўямен. Мана менинг фаҳмимда сен шоир бўлурсен, зеҳнинг ўткур, идрокинг баланд,— дер экан гўё Алишернинг қалбига кирмоқчидек, тикилиб қарарди тоғаси.— Форс шоирлари юксак туйғулар, теран фикрлар ила тўла ажиб шеърлар яратмишлар. Бизнинг туркигўй шоирлар ҳам уларга эргашиб, форсий шеърлар ижод этишни одат қилиб олмишлар. Туркистон ўлкамиз водийлари, саҳролари кенг, тоғлари буюк, аҳолиси турк — ўзбекдур. Ўзимизга хос одатларимиз, анъаналаримиз, қўшиқларимиз, куйларимиз, дostonларимиз, эртақларимиз бор. Булар чексиз бойлигимиз. Айниқса тилимиз гўзал, ширин ва рангли. Жиян, ўз йўлингни топсанг бас.

10

20

— Қўпчиликнинг кўнглидагини топиб гапирурсиз, Мирим, шу одатингизни суядурмен,— деди мамнуният ила Фиёсиддин Кичкина.— Лекин Алишер аввало ижтиҳод ила ўқисин, билимдон бўлсин. Таъби яхши, балки шеърият булоғини топур...

Кўчадан болаларнинг шовқинини эшитиб қолган Алишер шартта ирғиб туриб кўчага югургиси келди-ю, лекин мутолаасини тарк этмади.

Фиёсиддин Кичкина ила Мирсаид суҳбати давом этди.

30

— Шоҳруҳ Мирзодан сўнг набиралар тахт талашиб кўтарган ғавғолар аро халқ, юрт тамоман унутилмиш,— дея шошмасдан сўзларди Мирсаид.— Ёлғиз Улуғбек мирзогина соҳибқирон боболари давлатига муносиб ворисдурлар. Ул зотни илм дунёсида, айниқса фалақиётда инкишоф нуқтасига етмиш бир олим, десак хато бўлмағай. Аммо афсуски вазирлари, беклари бул адолатпаноҳ султоннинг қадрига етмайдурлар, барчаси жоҳилдур.

— Бутун фалокат шундадурки, бек,— деди Фиёсиддин Кичкина дард ила.— Улуғбек мирзо фалакни забт этмиш, олим, донишманд султондур,— аммо...— У гапидан тўхтаб мутолаага банд Алишерга кўз ташлаб қўйди.

— Ҳа, шаҳзодалар ҳазратнинг оёғига болта урмаса-

лар, деб қўрқамен,— дея Гиёсиддин айта олмаган фикр-ни шоир айтиб қўя қолди.— Қалб, виждон, ақл деган нарса топмайсиз, бу шаҳзодаларнинг бирортасида. Булар замонани мушкуллаштириб, лойқалатиб кетмоқдалар.

10 Шоир улус аҳволининг оғирлиги, халқнинг камбағаллиги, қашшоқлиги, ғанийлар ва зангинларнинг айш-ишратга муккадан кетганликлари, подшоҳ бибиси Гавҳаршоднинг фақат улус тиллосини йиғишда моҳирлиги, сипоҳийлар эса халқ нонини оғзидан юлишни ўйлаши ҳақида узоқ гапирди. Шоирнинг қиёфаси, товушида ички бир эзилиш, руҳий синиқлик кўринарди.

— Айтганларингизнинг барчаси ҳақиқат,— деди секин товушда Гиёсиддин Қичкина.— Улусимиз буюк, халқимиз қобилиятлидир. Биз фақат халққа суйанмоғимиз лозим. Ногоҳ бир нарса эсига тушгандек шошилиб ўридан қўзғалди.— Қани, марҳамат, масжиди жомеъга юрсинлар, жума номозини бирга ўқийлик.

20 Алишер дик этиб ўридан туриб уларга салла-чопонларини тутди...

* * *

Баҳор. Ҳамма ёқ нафис гуллар, майин кўкатлар ила ажиб бир чирой касб этган. Сердарахт, кўкаламзор Ҳирот гулларга кўмилган. Дарёларнинг тўлиб-тошган чоғи. Унда-бунда, хиёбонларда ширин хаёл, илҳом оғушида шеър ёзиб ўлтирган ва шеърят мутолаасидан завқ олаётганлар ҳам бор эди. Аммо бу осойишталик узоққа бормади.

30 Шаҳзодалар ўртасида даҳшатли жанглар, қонли урушлар борган сари зўраяр эди. Ҳирот ғалаёнда, фуқаро ташвишда. Шаҳардаги беклар, амалдорлар орасида Абулқосим Бобурнинг яширин тарафдорлари кўп эди.

Гиёсиддин Қичкина кундагидан илгари шошилиб уйга қайтди.

— Аҳвол ёмон,— дея хотинига тушунтира бошлади,— барча улуғлар, беклар, зангинлар шаҳардан пинҳон чиқиб кета бошладилар. Алишер қани?— деб сўради у қаршисига келиб ўлтирган хотинидан. Йўл тадорикини кўрмак лозимдур.

40 — Нима гап ўзи?— дея сўради ҳайратдан қотган Гулбегим.

— Подшоҳ жангда, Абулқосим Бобур бостириб келмоқда, бир томонда Абдуллатиф. Ҳиротдин бош олиб кетмасак, жон сақламоқ мушкулдур, уқтингми?

— Улиб бўлдим-а, ҳали жанг, ҳали саройда ғавғо,— деди куюниб Гулбегим ва дарҳол уй-жойини йиғиштириш ҳаракатига тушди.

Ярим кеча. Гиёсиддин баҳодир, хотини ва Алишер сафар кийимида тўла хуржунлар ортилган отларда йўлга тушдилар. Гиёсиддин Кичкина аввалроқ йўлга чиққан яқин ақраболаридан қолиб кетмаслик учун, уларга етиб олишга шошар эди. 10

Чол ва кампир оқ йўл тилаб қолдилар.

* * *

Бир неча яқин қариндошлари, уруғ-аймоқлари ила Ироқ томонга йўл тутган Гиёсиддин оиласи сафар машаққатини торта-торта, охири ярим тунда Тафт шаҳрида тўхтади.

Бу ернинг иссиқ ҳавосини болалар писанд қилишмас эди. Алишер тонг отган ҳамон бир гуруҳ тенгқурлари ила дарҳол кўчага отилди. Улар тўхтаган даргоҳ яқинидаги масжид атрофини айланиб, хонақоҳга ҳам бош суқдилар. 20

Хонақоҳда мутолаа ила машғул танҳо ўлтирган, катта саллали, кенг оқ кўйлакли чол болаларнинг чуввос шовқинини эшитиб, китобдан бош кўтарди.

— Уғилларим, сўзлангиз, қайдин келдингиз!— дея сўради чол.

Алишер дарҳол ўртоқларига қараб, барчасининг жим қотганини ва бирортасининг жавобга оғиз очмаганини фаҳмлагач, чолга яқин бориб назокат ила таъзим қилди: 30

— Кўп азият чекиб Ҳиротдан келдик, тақсир! Қари шоҳимиз вафоти туфайли шаҳзодалар аро ғалва...— Бир он сукутда қолди Алишер ва сўнг тетикроқ товуш ила илова қилди.— Қирғин бошланиб кетди.

— Э-э-э...— Соқолининг учини тишлади чол, бир зум сукут қилди.— Ҳм-м... Шоҳ вафот қилди, шаҳзодалар бир-бирининг калласини учирмоқда, денглар,— дея истеҳзоли жилмайди ва кўзларини қисиб яна деди:— Шўх ўғлон, барчангиз туркий экансиз. Балли, ўғилларим. Мактабга борурмисиз, ўғлон?— деб сўради сўнгра у 40
Алишерга мурожаат этиб.

— Борурмен, «Қуръони шариф»ни ўқийдурмен,— деб жавоб берди Алишер жиддият ила.

— Не ергача ўқубсиз?

— Мулк сурасигача.

Чол Алишерни ўзига яқинроқ чақириб елкасига қоқди.

— Қуллуқ, тақсир!— дея Алишер қизариб, икки қўли кўксида, таъзимга эгилди.

10 — Бўтам, ҳовуздан сув келтиринг,— деди чол, бўсаға олдидаги обдастани имо билан кўрсатиб.

Алишер лаҳзада обдастани тўлатиб, жойига қўяркан, чол боланинг тетиклиги, кўзларидаги туйғунлик, кўнглидаги самимият мавжидан завқланган, қувонган эди.

— Офарин, келиб туринг, ўғлим,— деди меҳр ва майинлик ила.

30 Болалар кўчага отилдилар. Улар яна бир масжидни, унинг ёнбошидаги мактабни ҳам кўриб чиққач, бозорга кириб бордилар. Бозорда халқ зич эди. Бир-бирига ёндош кичик-кичик боққоллик дўконларидан тортиб, атлас-шоҳи қалашган баззозлик дўконларигача — барида савдо-сотиқ бошланиб кетган. Кўча бўйи, оёқ ости, ҳаммаси сотувчилар ва харидорлар ила банд. Биров супургисининг таърифини айтиб жавраса, бошқаси саватдаги иссиқ нонни тутиб мақтайди. Мана бир замбил хурмонинг олдида ямоқ тўнли киши вайсаб турибди:

— Қанд хурмо! Лаззатли хурмо! Таърифидин ожиздурмен, олиб қолинг!..

Болалар чуғурчуқ каби дув ёпишдилар:

— Менга беринг!

30 — Аввал менга!

— Бир мирига тортинг, ота!

Улар бир-бирларини туртиб, бирлари ортидан бирлари бўйинларини чўзиб, чақа узатардилар.

Алишер табассум ила танга узатаркан, чол сўради:

— Қаердан келгансиз, ўғлим?

— Ҳиротдан, ота. Шаҳрингиз файзли, иморатлари кўп, серсув, пок шаҳар экан, лекин бир айби борки, мактаблар хароб, шогирдлар оми...

Хурмофуруш чол кулиб юборди:

40 — Эй мулло, бизда кулли оми.

Алишер бошини кўтариб, қуёшга қараб олгач, жиддий оҳангда яна сўз бошлади:

— Домулламиз айтганларки, омилик кўз боғичидир.

Чол бир он анграйиб қолгач, Алишерга бошдан-оёқ разм солди:

— Дунё шундоқ, бўтам, тирикчилик ғами елкамизда оғир юк. Ғанийлар, катта-катта эшонзодалар ўқийдур мактабда. Ғанийларнинг олтини кўп, ер-суви кўп, савдоси тарақ. Ғариб, қашшоқларнинг ҳамёни қуруқ, дарди бисёр. Бу гапни зеҳнингизга тугиб қўйинг, чирогим!

Алишер қовоғи солиқ, сукутда ерга қараб турарди.

— Юр, Али, эзмаланма!— дея тортқилади ўртоқларидан бири. 10

Алишер кулимсираб хурмофуруш чолга бир қараб олгач, ўртоқларига эргаша югурди.

Шаҳар кезиб юра-юра болалар бир мадраса олдида тўхтадилар. Атрофидан айлангач, ичкарига кирдилар. Мадраса — гиштан мустаҳкам ишланган, ёғочдан ўйма қилиб ясалган шарафа ва пештоқларида нақш аро битилган оятлар... Болалар бошларини кўтариб бу нозик санъатни томоша қилдилар.

— Ажойиб, моҳир усталар ясаган буларни...— деди 20 болалардан бири.

— Бу ернинг усталари моҳир бўлур экан. Бобомдан эшитганман,— деди қорача бола.

— Яхши мадраса экан, ғанийлар бино қилган-да,— деди тагин бири.

— Э-э, буларни яратган элнинг илкидур!— деди кўзини катта очиб, ақлли, ҳушёр бир бола.

Алишер шарафаларнинг нозиклиги, нақшларнинг нафислиги, оятларнинг хушхат битилганига ҳайратланиб, завқ ва мароқ ила томоша қиларди. 30

Болалар давлатмандларнинг катта дарбозали пишиқ, мустаҳкам биноларини, камбағалларнинг кичик заҳ, зиндон каби қоронғи, лой сувоқ омонат уйларини кўриб, кенг ва тор кўчаларни айлана-айлана ҳориб қайтдилар.

...Ниҳоят жамоат тўпланиб, энди Ҳиротга қайтиш фурсати келганлиги ҳақида суҳбат қилишгач, сафар тараддудига киришдилар. Бир ҳафтадан сўнг эса отларда, туяларда, йўлга тушдилар.

Алишер ювош, кўркам бир саман отда борарди. Бекатлар, қишлоқлар, шаҳарлар кичик-кичик шинам боғлар, тўлиб оққан дарёлар учрарди. Алишер йўлларда пар-р-р этиб ҳавога кўтарилган каклик, қирғовулларни, 40

Ўқдек отилиб чопган жайронларни, юксакда парвоз қилган бургутларни ҳавас ила томоша қилиб борарди.

10 Йигитлар баъзан ўқ узиб жайронни қулатурлар ва хуш манзилларда жамоат оромга тўхтаганда кабоб қилурлар, мой жаз-жаз, ўтга томганида таралган хушбўй бутун ҳавони тўлдирад эди. Тунлари осмон одатдагидан кенг, юлдузлар паст кўринур, катта баркашдек ой эса гўё карвон ила бирга сузгандек туюлур эди. Алишер эшитган араб куйларини, эртаklarини такрор-такрор кўнглидан кечириб борур эди.

Мана, аста-секин уни ширин мудроқ босди, оҳиста чайқалиб бораркан, жилов ҳам қўлдан чиқди, қаттиқ уйқуга чўмди. У ўзининг от устидан қандай ва қачон тушганини сезмади, йўлда ухлаганича ётар, карвон эса ўз суръатини бузмай, беҳабар йўлда давом этар эди.

Хушёр от таққа тўхтаганича туриб қолди. У боланинг бошида узоқ турди-да, атрофда оҳиста айлана-айлана ўт чимдий бошлади.

20 Алишер тўсатдан сесканиб бошини кўтарар экан, бепоён саҳрода ёлғиз ўзию саман отидан ўзгани кўрмади. Қуёш ҳануз уфқдан бош кўтармаган, боланинг вужуди салқин тонг шабадасидан жунжиккан эди. Сакраб, ҳаяжонда ўрнидан турар экан, от ҳам кишнаб, олдига етиб келди. Аҳволни шу ондаёқ англаган туйғун Алишер дарҳол отнинг жиловини тутди, лекин эгарга қандай қилиб минса экан? От туя эмаски уни чўктирса. Атрофга аланглаб, кўз илғар жойда бир харсанг тошни кўрди-да, отни ўша томонга етаклади. Миниб олгач, чоптириб кетди.

30 Ёш чавандоз бошидаги кўркам қалпоғини баъзан қўли билан бостириб қўярди. Ҳаво майин, мусаффо. Уфқда энди пайдо бўлган қуёш дилга ёқимли эди. Узоқда аллақандай туташ чодирлар кўринди...

Жамоат қўнган манзилга етиб келганида ҳўнг-ҳўнг йиғлаб юрган ота-онаси уни галма-гал қайта-қайта қучоқладилар.

— Неча йигитларни от чоптириб, жўнатдим, кўзимиз йўлда тўрт бўлди, ҳануз бирортаси қайтмади.

40 — Бепоён саҳрода тентираб юргандурлар, чакки қилибсиз, мана ўзим топиб келдим-ку,— деди Алишер.

Йўл азобини торта-торта жамоат охир Ҳиротга етиб, ҳамма уй-уйига тарқалди.

— Йўлингизга интизор, пойлаб ётибмиз,— деди севи-
ниб қаршилаган чол Гиёсиддин билан кўришар экан.

— Қани гапиринг, бобо, яна не воқеалар ўтди Ҳи-
ротда?— дея Гиёсиддин Қичкина чол қаршисига жойла-
шиб тиззаларини уқалади.

— Ҳирот бир боқсангиз чўғда, бир боқсангиз сувда...
Мана эртага ўзлари айланиб кўрурлар. Култупа, хароба
кўпайди... Шаҳзода дегани борки бир-биридан тахтни
қизганиб қилди қирғинни-қилди қирғинни!.. Халқ мут-
тасил таланди, бераҳмларча...

10

Гиёсиддин Қичкина сукутда тинглар, гўё бу даҳшатли
воқеаларни ўзи кўргандек ҳис этар, барчаси унинг кўз
ўнгидан бир-бир ўтар эди.

— Ҳали қарабсиз — тахтда Аловуддавла, ҳали Аб-
дуллатиф... Ҳаммаси оч бўридек чор тарафдан ёпишади.
Тож-тахт ғалваси халқнинг тинкасини қурипти. Абулқо-
сим Бобур юракли, ўткур одам, эҳтимол замоннинг лой-
қаси энди чўкса, Гиёсиддинбек.

Гиёсиддин Қичкина индамади. Боши эгик, ўйга тол-
ган эди.

20

* * *

Алишер мактабдан қайтгач жилдни қозикқа илиб,
онаси олдига қўйган шўрвани нари-бери ичган бўлди-ю,
шошилиб ташқарига югурди.

Чол аллақандай мунгли оҳангни ўзича хиргойи қилиб,
югани ямамоқда эди.

— Хўш, қалайсиз, бобо?— дея сўради Алишер.

— Эрмак-да, эрмак, Шерим,— деб ҳар бигиз тор-
ганда нафасини ютиб қўшиқни бир он кесар эди чол.

— Бобожон, ҳали-чи, мен мактабдан қайтар эканмен, 30
Абулқосим Бобур подшоҳга дуч келдим. Отининг кўрки
савлатига тўймадим, гўё дулдул дейсиз, туёғига қадар
тилло билан безатилган. Подшоҳнинг салласида чақна-
ган гавҳардин шуълалар олтин ҳалқалардек тўкилиб
борурди.

— Э-э-э, тойчоғим, тилла ялтиллайти — кетади, сен
мулло бўл, илмнинг конини топсанг, бахт жиғаси доим
бошингда бўлғай.

Алишер чолга илтимос қилди:

— Бобо, сиз Ҳиротдан силжимадингиз, не жанглар 40
бўлди, эшитгим келур, сўзлаб берсангиз?

— Э, чироғим,— деди чол узун сўлиш олиб,— бу дунёда бир отанинг болалари бир-бирига ёв. Шоҳруҳ юртни тинчитгандек бўлган эди, вафот этгани ҳамон, ё раббим, бу қандай гап, дафдин илгари жанг бошласалар-а! Темурбек замонида дов йигит эдим. Ҳиндистон жангларида қилич тортган сипоҳийларни кўрдим. Ҳиндлар фил устида жанг қилур эканлар. Тоғдек филлар, даҳшат... Э, болам, кўп кўрдик, умр бир тошқин дарёдек оқди-кетди. Бургутдек пар-р-р этиб фалакка парвоз қилдигу тушдик мисоли. Ҳодисалар, воқеалар мўл, кўзимни юмсам, булутдек карвон-карвон ўнгимдан ўтади...

— Сўзланг бобо,— ялиниб сўрайди ҳаяжонда Алишер.

— Хўп, ўғлим, кўзим... Бир томонда — Улуғбек султон ила Абдуллатиф, бир томонда — Аловуддавла биби-си Гавҳаршодбегим бошлиқ. Даҳшатли жанглар бўлиб, Улуғбек Мирзо ғолиб келди. Аловуддавла бибисини сургаб қочди. Улуғбек Абдуллатифни Ҳиротга ҳоким қилиб, Гавҳаршод мадрасасидан отасининг жасадини олиб Самарқандга жўнаган эди, икки ҳафта ўтмасдан Абулқосим Бобур келиб Ҳиротни босди, Абдуллатиф яна чекилди. Аммо эшитишимга қараганда Улуғбек ва Абдуллатиф ўртасида ҳам низо чиқмиш. Шаҳзодалар орасида энг қабиҳларидан бири Абдуллатиф бўлди. Шайхлар, шайхулисломлар Абдуллатиф томонида эмиш, чамамда Улуғбек мирзони даҳрий дермишлар, астағфирилло!..— чол ҳикоясини сўзлаб битира олмай, узун уҳ тортиб тўхтади.

30 Қовоқлари солиқ, таажжуб ва ҳаяжонда ўлтирган Алишер аста кўчага чиқди. У энди болаларга қўшилиб ўйинга кириша олмади. Кўнглида бир олам фикр тўфони, кўзларида сирли ҳаяжон ёлқини, баъзан хаёлчан бир зум ўлтириб қоларди.

Келажакнинг буюк шоири балки шу он кўнглида шеър тўқур эди...

1967 йил.

ВАРИАНТЛАР

Бу бўлимда «Болалик» ва «Алишернинг ёшлиги» повестларининг қўлёзмалари, машинкада кўчирилган матнлари, журналларда чоп этилган вариантлари ҳамда алоҳида нашрлари қиёсланиб, улар ўртасидаги фарқлар кўрсатилади.

Матнлардаги ўзгаришлар қуйидаги тартиб асосида кўрсатилади: ҳошияга таянч матннинг бети ва шу бетдаги сатр номери қўйилади. Сатр (ёки сатрлар)ни кўрсатувчи рақамлардан кейин таянч матндаги керакли сўзлар, фразалар, жумлалар ёзилиб, вертикаль чизиқ (/) қўйилади ва бошқа матнлардаги фарқлар келтирилади. Агар таянч матндаги айрим сўз, фраза ва жумлалар бошқа матнларда бўлмаса, шу матннинг бети ва сатри кўрсатилган рақамлардан сўнг улар ёзилиб, тире (—) белгисидан сўнг, «йўқ» дейилади. Аксинча, бошқа матнларда баъзи сўз, фраза ва жумлалар таянч матнда бўлмаса, таянч матннинг бети, сатри қўйилган рақамдан сўнг шу сўз, фраза ва жумлалар борлиги қайд этилади. Асосий ва бошқа матнлардан каттароқ парчалар кўчирилганида улардан фақат керакли ўринларигина олиниб, қолдирилган сўз ва гаплар ўрнига ∞ (тильда) белгиси қўйилади.

Керакли ўринларда матнлар манбаи қуйидаги шартли қисқартмалар билан берилади:

Қўлёзма манбалар:

1. А — автограф
2. Мк — машинкада кўчирилган

Босма манбалар:

«Болалик»ка:

1. 1962 (1, 2, 3, 5, 6, 9, 10, 11) — «Шарқ юлдузи» журнали, 1962 йил, 1, 2, 3, 5, 6, 9, 10, 11-сонлар.

2. 1963 (1-н) — Ойбек, Болалик, хотираларим, Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент, 1963 (1-нашр).

«Алишернинг ёшлиги»га:

3. 1974 (1, 2, 3) — «Гулистон» журнали, 1974 йил, 1, 2, 3-сонлар.

БОЛАЛИК

(7-бет)

- 7-бет**
- Повесть матнидан сақланган автограф (А)
- 2 ўз ўртоғи —/ўз ўртоғи билан —
 2—3 йирик жуссали,/йирик гавдали,
 8 ёнбошлаб ўтирибди./ёнбошлаб ўтирарди.
 9 арава ўтмайди;/арава ўтмас.
 25 бармоғи билан ликиллатади,/бармоғи билан ликиллатади,
 26 дўппимни осмонга/дўппимни ҳавога томон
 27 дўппимни — *йўқ*
- 8-бет**
- 1—13 — Қани, ўғлим, ∞ селкиллайтиб кулади: «Қани, бисмиллони ўқиб бер!»— деб қистайди. Айтмагунингча қўйиб юбормаслигини биламан-да, ўқиб бераман. Чол яна қўйиб юбормайди: «Лоилоҳани айт, ўғлим!»— буни ҳам тўтидай ғужуллаб бераман. Бобом қучоқлаб, юзимдан ўпади. Уртоғи соқолини силкиллайтиб кулади:
 14 Илоҳим мингга кир!— дейди чол./Илоҳим, мулла бўл!
 17—18 ёнғоқдай кичик икки-учта оғриган олма/ёнғоқдай икки-та-учта, кўм-кўк оғринди олма
 27 қишлоқдаги дадамни/манинг қишлоқдаги дадамни
 36—37 ҳар хил ширинликлардан/ҳар хил мева-чевалардан
 41 ва дарров/ҳам дарров
 41—42 сандиқни даранг-дурунг қилиб қулфлайди./Сандиқни даранг-дурунг билан қулфлайди.
- 9-бет**
- 1—2 ширинликларни кўз қорачиғидай/меваларни кўз қорачиғидай
 7 ориқ кампир/ориқ-қотма кампир
 10—11 тинчгина ўйнаб/тинч ўйнаб
 15 қатим тортаверади./қатим отаверади.
 18 Опам Қаромат/Опам Қаромат биби
 19—20 Мен унинг маҳалламиздаги мактабини/Мен маҳалламиздаги унинг мактабини
 20 уйини яхши биламан./уйини биламан.
 21 эргашиб борганман./эргашиб борган эдим.
 29 қўлимдан йириб олмоқчи бўлади./қўлимдан йириб олишга тиришади.
 33 кейин укам билан/кейин акам билан
 38 *рубрика: ***/II*
- 10-бет**
- 2 жарима тўлаган./штраф тўлаган.
 6 кейин айвонга келиб,/яна ҳар куни неча маҳал! Кампир айвонга келиб,
 12 кўзи қўрқинчли/кўзлари қўрқинчли
 20 *рубрика: ***/III*
 24—25 Қинғир-қийшиқ кўча/Тор, қинғир-қийшиқ кўча
 26—26 сичқоннинг қапқонидай бўлганидан/сичқоннинг қопқонидай эдики,
 30 нотаниш одамлар/хўмрайган одамлар

11-бет

- 2 бизнинг омборга/бизнинг омборхонага
3 йигитчалар йигилишади./йигитчалар кўп йигилди.
11—12 Кейин ерга қапишиб, тўкилган ёнғоқларни битталаб те-
ради./Кейин тўкилган буғдойларни ерга қапишиб, битта-
лаб теради.
13 жуда тетиклангандек./жуда тетиклангандек кўринди!
24—25 кулади:— Бизники эмас, ўғлим, даданнинг хўжайини-
ники./кулиб деди: «Бобонг сотди». Нега сотади?— тўғ-
ри тушунмайман.
29 рубрика: ***/IV
37 ўртоғим Аъзам отилиб чиқади./ўртоғим отилиб чиқди.

12-бет

- 3 Супуруқсиз, қаровсиз қолган/Аёллари боққа кўчиб кет-
гани учун супуруқсиз, қарамсиз қолган
5 бобом ўртоғи билан/бобом ўз ўртоғи билан
6—7 Мен пинжигга тиқиламан:— Бува, ҳандалак.../Мен пин-
жигга тиқилиб дедим:— Бобо, ҳандалак...
17 чолларнинг гапига/чолларнинг суҳбатига
41 дўкон бор:/дўкон бор эди —

13-бет

- 2—3 пашшалардан қорайган шода-шода тешиккулча,/шода-
шода осилган, пашшадан қорайган тешиккулча
6 дўконга борамиз./дўконга келдик.
7 бувалари/боболари
8 кўрсин», деб/кўрсин ва ҳоказо деб
31—32 кўнмади ўғлинг,—/қўймади ўғлинг
32—33 кўнгли тилла.../кўнгли подшо...
35 Шундан кейин/Бундан кейин
39 рубрика: ***/V

14-бет

- 4—5 қўшни оша томма-том/қўшни уйлари оша том-батом
9 ғув-ғув учган/ғув-ғув учнишган
13—14 қалин «тўнка» — кунда ёнида/қалин «тўнка» ёнида
38—40 чармларни ҳўллаб, кунда устига қўйиб, кўва билан уриб
текислашни жуда севаман./чармларни кесдим, ширач
билан бир-бирига ёпиштирдим. Буришган эски чармлар-
ни ҳўллаб, тўнка устига қўйиб кўва билан уриб текис-
лашни жуда севардим.
44 — Бувам!— дейман/— Бобом!— дедим

15-бет

- 15 дейди-да кейин, қушчаларни ютмоқ учун/деди-да кейин
тун ва кун қушчаларни ютмоқ учун
21 қулоқ солмайман,/қулоқ солмадим.
23—24 лекин илиқ юзига/лекин ҳалиям илиқ юзига

Повестнинг машинкада кўчирилган матни (Мк)

74-бет

- 7 Онам хурсанд бўлиб гапиради:— сўнги сўз «дейди» бў-
либ, устидан ўчирилиб «гапиради» ёзилган.
8 -- Вой, яхши қилибсиз./— Вой, жудаям яхши қилдингиз,
9 оинм ҳам зерикиб,/оинм ҳам боши оғиб,
13—14 Одатдагидек, дарров/ҳар вақтдаги каби, дарров

21 боболаримдан тортиб фақирман.../боболаримдан тортиб
фақирмиз...
37—38 иш печини олиб опам./иш печини олиб
75-бет

2 қўшиб қўяди: *дан кейин* — жуда уят гаплари кўп-да,
ташлаб ўқи.

29 опам ўқий бошлайди:/Опам Фузулийдан ўқий бошлайди:

32 гўзал хоним?/гўзал жоним?

32 Гўзим, жоним, афандим, севдигим давлатлу султоним...
дан кейин қуйидагилар ёзилиб, сўнг ўчирилган:

Асир дом ишқинг ўлалди сендан вафо гўрман,

Сани ҳар қанда (?) гўрсам аҳли дарда ошна гўрман.

Вафо ва ошнолик расмини сандан раво гўрман,

Гўзим, жоним, афандим, севдигим, давлату султоним.

Дигар ҳар дам вафосиз чарх ёйиндан банга бинг ўқ,

Қима шарҳ айлайимким меҳнату андуҳ ва дардим чўқ.

Санга қолди мурувват, сандан ўзга ҳеч кимсам йўқ.

Гўзим, жоним, афандим, севдигим, давлату султоним.

Гўзимдан дам-бадам бағрим эзиб, ёшим каб (?) кетма,

Сани тарк этмазам (?) чун бан, бани сан дахи тарк

этма

Омондур золим ўлма, бан каби мазлуми инжитма,

Гўзим, жоним, афандим, севдигим, давлату султоним.

Хати кўнглунг надан бу зулм-ла бедода роғибдир,

Гўзаллар сан каби ўлмаз, жафо сандан на вожибдир.

Санинтак нозанина нозанин ишлар муносибдир,

Гўзим, жоним, афандим, севдигим, давлату султоним.

Назар қилмасан аҳли дард гўздан оқизан села,

Ёмонлиқдир ишинг ушшоқ-ла яхшимидур сўйла.

Гел оллоҳи севарсанг, ошиқа жавр этма, лутф айла,

Гўзим, жоним, афандим, севдигим, давлату султоним.

Фузулий шевайи эҳсонинг истар бир гадойингдир,

Фирилдикча сани кўйинг, ўланда хоки пойингдир

Герак — ўлдир, герак — қув, ҳукми ҳукминг, райи

райингдир,

Гўзим, жоним, афандим, севдигим, давлату султоним.

38 Унинг ошиқона ғазаллари/унинг кўп ошиқона ғазаллари

77-бет

18 — Амакижон! ∞ — деб ялинаман./— Амакижон! ∞ —
ялинаман.

18—19 — Рост, биз отдик./— Рост, бизлар отдик,

24 Кўкнорининг ғазабдан кўзлари бежо./Кўкнори ғазабдан
кўзларини олайтириб юборади.

25—26 кўзлари хунук олаяди./кўзлари хунук айланади.

39 — Боракалло! Ваалайкум ассалом!— *сўнгги икки сўз
ўчирилган.*

78-бет

9 амаки, бир сайратинг,— ялинаман чолга.— *ўчирилган.*

79-бет

13 Булбул сира сайрамайди.— *ўчирилган*

3—4 Отли конка кетмоқда./Конка кетаётган эди.

19 Кеча мактабдан/Воқеа шундай: Кеча мактабдан

28—29 буваси чақиртирипти./Бобоси чақиртирипти.

30 Мен ўзимда йўқ хурсанд эдим./Мен ўзимда йўқ эдим.

336

80-бет

- 1 — Тушинглар, йигитчалар./— Тушинглар, ўғиллар.
11 Самоварда ғуж-ғуж одам./Самоварда одамлар кўп.
11—12 Самоварчи элликдан ошган ориққина киши./Самоварчи ориққина.
18 Самоварчи сира тинмайди./Элликдан ошган киши. У сира тинмайди.
19—20 Эгаси ўлгур бу сабил қолгурларни куздан бери ювмаган деса бўлади./Кўпдан бери эгаси ўлгур бу сабил қолгур самоварларни ювмаган деса бўлади.
29 чошгоҳ бўлган./чошгоҳ бўлган эди.
38—39 — дейди аравакаш қўлини қулачкашлаб./— дейди аравакаш қўлини кенг силтиб — *ўчирилган*.

81-бет

- 6 Чўлда тўда-тўда қушларнинг овози ёқимли янграйди./Чўлда тўда-тўда тўрғайларнинг овози ёқимли жаранглайди.
14—15 ўзини эгарга ташлаган — *ўчирилган*.
39 отнинг юзини./отнинг бағрини,
40 Ҳамма ёқ чўл./Ҳамма ёқ кенг чўл.

82-бет

- 1 синган-учган/синган, чети учган
10 — Ҳозир, ҳозир, қайнасин,—/— Ҳозир, ҳозир, пича қайнасин,—
14 Соқоллари оппоқ, келишган бир қозоқ чол/Елғиз зерикиб ўтирган совлатли, соқоллари оппоқ, келишган, бақувват бир қозоқ чол
19—20 учовимиз ҳам жим ўтирамыз. Қозоқлар ҳаётининг ўзи гўё:/учовимиз ҳам жим ўтирамыз. Яхши, мунгли айтди чол. Қозоқлар ҳаётининг ўзи эди гўё. Чол кўп ибратли ўланларни айтди, лекин эсимда қолгани шу:
25—28 Дуние деген ∞ қайғини шеккен эди/
Дунё катта кузар ўткен эди,
Ўткел соб ота-бобанг ўткен эди
Дунёга не бир эрлар кулиб келиб,
Ақири бир ҳасрет чеккен эди.
29 йўлга чиқамиз./йўлга тушамиз.
35 кўриниб кетади. *дан кейин* — Қозоқлар овқатни шундай кеч ейди,— тушинтиради менга Аъзам.

83-бет

- 4 яхши кўраман. *дан кейин* — қаттиқроқ айтинг!
7 эрмак, укажонлар./эрмак, ўғилларим.
16 лекин чидаймыз,— деймиз./лекин чидаймыз,— деймиз
Аъзам икковимиз бир оғиздан.
20 насяга қиламиз./қарз қиламиз.
23—24 Қамбағалмиз-да, пул осмонда.../Қамбағалмиз-да, ҳар кун палов есак ярашади-ю, пул осмонда...
41 гуруч йўқ. *дан кейин* — озгина гўшт бор-у, лекин жиндай ҳидланган.

84-бет

- 20—21 бизникига борган,—/бизникига келган эди.

85-бет

- 4—5 дейди ориқ киши.—/дейди уй эгаси.—

- 10—11 апир-шапир шўрвани ичиб, кўрпага кириб, қаттиқ уйқу-
га кетаман./апир-шапир шўрвани ичаман, кўп ўтмай кўр-
пага кириб, қаттиқ уйқуга кетаман.
- 86-бет
14—15 дейди қўй эгалари бепарволик билан ва мағрур ўтира-
ди./дер бепарволик билан бир қўйчи бой.
- 88-бет
7 бошқалари ўзбек./бошқалар сарт эди.
32 Тақачи бақувват./Тақачи бели бақувват,
38 пўнғиллайди тақачи./дўнғиллайди бизга қараб тақачи.
- 89-бет
2—3 Отам ∞ ғарибгина дўкониди ўтирибди./Отам ∞ арзи-
майдиган дўкониди ўтирибди.
4 сўради отам./сўради отам менга қараб.
15 Бирпас сукутдан кейин гапира бошлайман: *дан аввал қуйидагилар ёзилган*: Бир лаҳза сукутдан сўнг қўли билан ишора қилади:— Анов шишада, кўрдингми, қимиз. Ич, ўғлим! Хўп чайқа, пишади.
Лабимни тишлаб, қимизни чайқар эканман, дадам анча камбағал экан, ишининг мазаси йўқ, деб ўйлайман қайғириб.
Қимизни шимириб ичаман:
— Лекин аччиғ-а?— дейман отамга қараб.
16 савдо қизғин./савдо қизғин кетаяпти.
- 90-бет
18—19 жарчи қозоқ пайдо бўлиб/жарчи пайдо бўлиб
1—2 мен жарчига эргашиб,/мен отлар орасида жарчига эр-
гашиб,
10 Зулфи аммам — дадамнинг жияни./Зулфи дадамнинг жияни эди.
30 дейди у./дейди қатъий равишда Аъзам.
- 91-бет
34 — Зокир почча/— Зокир ака
37 — Қани жиян,/— Қани ўғлим,
- 92-бет
4 келиб қолади./келиб қолади, холос.
19 аланглаб Аъзам./атрофга аланглаб Аъзам.
- 93-бет
21—22 заранг косаларда/сопол косаларда
36 секин ташқарига чиқамиз. *дан кейин* — Келин қани?— шивирлаб сўрайман Аъзамдан.
— Келин йўқ, таажжуб!— дейди Аъзам, кексалардай лабини ва бўйинни қийшайтириб.
40 нафасимизни ютиб,— *ўчирилган*.
- 94-бет
12 қўрқанини кўрмайсиз! *дан кейин* — Отлар ҳам одамлар билан баб-баробар завқ, ҳаяжон ҳис этганини кўрасиз.
20—21 қизлар баланд, қўнғироқ овоз билан,/қизлар, йигитлар ўзлари дарҳол тўқиб лапар айтади. Попукдай қиз баланд, қўнғироқ овоз билан,
23—24 маҳлиё бўлиб қоламиз./қотиб қоламиз.
32—44 *Кувё билан келиннинг ўлан айтишувини Мк.да «қўшимча» деб қайд этилган. Лекин улар берилмаган.*

- 95-бет
19 кумушдек жаранглаган кулгилар/жаранглаган кулгилар
27 нафасини ютиб.— *ўчирилган.*
- 96-бет
24 жойида.— дейман. *дан кейин* — Боққол кулади.
32—33 «Олош!» дея қичқиршади ва/«Олош!» дея бақриб кетади ва
42—43 — Бозор томон қараб дадам бошини чайқайди.— *ўчирилган.*
- 97-бет
20 Шишага ∞ тўлдиранкан,/Дадам шишачага ∞ тўлдиран экан,
25 мени қўлига кўтаради. *дан кейин* — У пакана, тийрак, чўққи соқол, кўзларни ўткир киши.
- 98-бет
12 гиёҳларнинг ҳидлари анқийди./гиёҳларнинг ҳидлари бурқийди.
- 99-бет
6 чойдини тўлатиб./обдастани тўлатиб,
8 эт осадилар./шўрвага уринадилар.
- 100-бет
30—31 бобойлар ∞ кўп эзиб/бобойлар ∞ хўп эзиб
22—23 Авайлаб докани ечиб,/Авайлаб оёғимдаги докани ечиб,
33 зўрайиб борганини/кўпайиб борганини
42—43 Кўринг, оёғим борган сайин шишиб кетаяпти,— дейман
Ҳасан акага./Кўринг, шиш борган сайин кўпайияпти.
- 102-бет
1 кув пишиш./мой пишиш,
22—23 бошида киймачак ва лачак,/бошида қалин ва баланд ўралган дока рўмол,
- 103-бет
12 кириб кетаман./киришиб кетаман.
13 ошиқ... *дан кейин* — жуда кўп.
30—31 Аравакаш кўсароқ, мулойимгина киши./Аравакаш камсақол, кўсароқ, мулойимгина киши.
- 104-бет
3—4 ойим шўрлик меҳнат — машаққатдан чиқмайди./ойим шўрлик меҳнату жафодан чиқмайди.
33—34 дастурхон олдида ўтиришибди./дастурхон олдида ўтирар эдилар.
- 105-бет
4 пахта оттиргани/пахта чиқаришга
29—30 пахталарни ∞ оттириб беринг./пахталарни ∞ тозалаб беринг.
- 106-бет
12 қирқ тийин пулни/икки танга пулни
29 Жиннини жинни деса арпа бўйи қўшилади.../Жиннининг бир қилиғи ортиқ.
- 107-бет
32 Биз қўрққанимиздан тура қочамиз.— *ўчирилган.*
- 108-бет
8 Аъзам, Ҳожи, Аҳмад, мен —/Аъзам, Ҳожи, мен —
38 дейман ялиниб.— *ўчирилган.*

109-бетнинг 1-сатри (бошланиши: Бизнинг Говкуш маҳалла асрлар бўйи)дан 229-бетнинг 18-сатри («Зарқум» деган китоб бор.)гача йўқ.

229-бет

18—23 «Зарқум» деган китоб бор. Бир кун бозорга бориб, саҳ-ҳофликдан олганман. «Бозордан «Зарқум» китоб олдим» десам, онам севиниб: ∞ деган. Айвонда китобни варақлаб, чироқ олдида ўтираман./Айвонда, шом қоронғусида, лампани ёқиб ўтирдим. Зерикдимми, «Зарқум» номли китоб бор эди, ўзим бир кун бозорга бориб, саҳ-ҳобликдан олган эдим. Онам, бозордан «Зарқум» китоб олдим десам суюниб, эшитганман жуда ажойиб китоб, жиякнинг пулига олгандурсан-а, ҳа майли, яхши қилибсан, бир вақт ўқиганман, деган эди. Зерикиб чанг босган жойдан топиб олиб, «Зарқум»ни очиб, лампа олдида ўтирдим.

24 Китоб ғоят диний, хурофий—/Лекин китоб ғоят диний, хурофот эди.

28—29 — Қани ўқи, дин, шарият, пайғамбаримиз ҳақидаги ҳикояларни топиб ўқи!— Қани ўқи, ёлғиз диний ва шарият, пайғамбаримиз ҳақидаги ҳикояларни топиб ўқи,— дейди жойлашиб ўтириб,—

230-бет

4—5 айвонга келиб ўтиради./айвонга келиб ўтиради ва дейди
8—9 ҳикояларни ∞ ўқийман./ажойиб, ибратомуз ҳикояларни ∞ ўқийман.

14 — дейди Турғун. Болалар бирин-кетин чувиллашиб қисташади мени./— дейди Турғунбой ва ҳаммаси бирин-кетин чувиллаб қисташади мени.

17—18 Самоварга етиб борамиз ва ҳовузнинг бир четида ўтирамиз./Мен ва болалар самоварга келдик ва ҳовузнинг бир четида ўтирдик.

22 Тўрида катта/Билмадим, тўрда катта

23 Бурчакда қадимдан машҳур девона ўтиради./Бурчакда эскидан буён бир машҳур девона ўтирган эди.

27 Ўзи хуш овоз, доим қўшиқ айтаркан./Бувимлар айтишича, товуши баланд, доим қўшиқ айтар экан,

32—33 Энди у қариган, силжимай бир бурчакда ўтиради.— йўқ

34—35 Супалар, сўрилардаги наमतлар, шолчаларда халқ зич ўтирибди./Супаларда одам қалин. Наматда, ерда, кигизда, шолчада халқ зич ўтирган.

36 чироқлар чарақлайди./лампалар чарақлайди.

39—40 тераклар остида жим ўтирибмиз./пастда жим ўтирдик.

40—42 Жўра қизиқ қизиқчилигини бошлаб, ҳар хил олди-қочди воқеаларни валдирашга тушади./Жўра қизиқчи аскияга бошлаб, ҳар хил кулгили олди-қочди воқеаларни валдирашга бошлади.

231-бет

5 Хуллас у менга ёқмайди./Менга, умуман айтганда ёқмади у.

7—8 — Утирсанг-чи, аскияни қийиб юборади,— дейди кўйлагимни тортиб Турғун./— Турғунбой ўтирсанг-чи,— ҳаҳотарала қизиқчи, кўрдингми гапларини,— кўйлагимни тортиб

231-бетнинг 12-сатри (бошланиши: Мактабдан қайтганимдан сўнг)-дан бошлаб, 232, 233, 234-бетлар ва 235-бетнинг 9—11-сатрлари йўқ.

235-бет

- 13 Одатдагидек Баландмачитга тушаман./Мактабдан бўшаб доим Баландмачитга тушар эдим.
- 13—15 Гузарда тирикчилик, қимматчилик, айниқса, арпа-буғдойнинг нарх-навоси ҳақидаги гаплар, қайғу-ҳасрат авжида.../Гузарда тирикчилик, гам-ғусса, олди-қочди гаплар ва айниқса қимматчилик, буғдой-арпа нархи-навоси, ишқилиб, ҳаётини воқеалар сероб эди.
- 16—17 Эллик ёшларга етган, гапга уста бир сартарошнинг дўконига бораман./Баландмачитда сартарош кўп эди. Биттаси эллик ёшларга етган, гапга уста. Қизиқчи бир киши эди.
- 25—26 Фалакнинг гардиши шундай, оғайни чалиш!/Шундай қилиб, оғайни чалиш, камбағаллар шўрлик ҳаммаси оч ва яланғоч.
- 28 жиддий сўзлай бошлайди:/жиддий равишда менга қаради:
- 37—39 — Лекин, Мусавой, ғалва кўп. Ер эгалари, завод-фабрика хўжайинлари, Туркистон боёнлари Муваққат ҳукуматни пеш қилиб, халқни алдаяпти./Лекин, Мусавой, ғалва-ғулва кўп. Ер эгалари, фабрика хўжайинлари, ишқилиб, Туркистон боёнлари, ваъзу насиҳатлар билан Муваққат ҳукуматни улар пеш қилиб, халқни хўб алдаб-сулдаб ўлаяпти.
- 40—41 Петроградда ҳукумат арбоблари, бойлар. урушни енгунимизгача давом эттирамиз, дейишаётганмиш./Петроградда ҳукумат арбоблари, купец-фабрикантлар урушни ғалаба ва зафарига қадар давом эттирмоқчимиш.

236-бет

- 5—7 бўғилиб йўталади, эчки соқолини тутунлар тараб ўтади, кир дастрўмол билан кўз ёшларини артади./бўғилиб йўталади. Кўзларининг ёшини артиб, эчки соқолини тутунлар тараб ўтади.
- 10—11 Лекин гўшти бўлмаса ҳам майли, юзига аччиқ пиёз сепилган бўлса!./Лекин майли, гўшти йўқ бўлсам майли, аччиқ пиёздан кўп бўлсин-да.
- 13 Сартарошнинг юзи яна бирдан жиддийлашди./Яна бирдан сартарошнинг юзи жиддийлашди.
- 20—22 Бошланиши: «Сартарош...» охири: «гапларга ўтамиз» — йўқ
- 25 Сартарош кулиб юборади./Сартарош кула-кула:
- 31 қолиб кетади, амаки./қолиб кетади, мулла.
- 34—35 бойваччалар олифтагарчиликка зеб берадиган бўлишди, кастум десангиз қўш-қўш!/бойваччалар, айниқса, пардоз-андоз, кастум дейсизми, қўш-қўш!
- 38 Дўконга соқол олдиргани бир киши келиб қолади. Сартарош ўрдан чаққон туради:/Бирдан дўконга сақол олдиргани бир киши келди. Сартарош чаққон ўрдан туриб:
- 40 — Э, оғайни, бормисан! — Э, оғайни, тирикмисан, қалай,

- 42—43 елкасига сочиқ ташлайди ва сочини сув билан ишқалаб ивита бошлайди./елкасига сулги ташлади ва чаққонлик билан устарани чархлай бошлади.
- 237-бет
- 3—4 озгина қолди азобу уқубатнинг барҳам ейишига. Нуқул хандақ — окоп қазидик./рабочийлар озгина қолди. Азоб-уқубат, вой-вой-вой, жуда катта. Нуқул окоп қазиш-янди.
- 4—5 Роса жонга тегди./Окоп жонга тегди.
- 6 ҳаммаси жасур. *дан кейин* — Оқподшо билан буржуйлар, купецлар, псмешчиклар халқни эзиб, қонини хўп ичган.
- 7—8 рабочийлар жуда сергайрат, қўрқмас, уларнинг зўр ташкилотлари бор./Лекин рабочийлар актив, полвон. Ҳаммаси, зўр ташкилотлари бор.
- 9—10 Сартарош унинг сочини ишқалаганча гапига қулоқ солади:/Сартарош ўртоғининг юзига совун ишқалаб-ишқалаб қулоқ солар унинг гапига.
- 18 ўлим чуқурини қазиймиз ўзимиз!/ўлим чуқурни қазиймиз ҳаммасига!
- 31 Миркаримнинг бошидан/Миркаримнинг юзидан
- 238-бет
- 2—3 афтимнинг куясини кўр!— *йўқ*
- 4—6 — Бас-бас, менга бер аравангни,— дейман ва оғир юкли зилдай аравани аранг силжитиб, гилдиратиб кетаман./— Бас-бас, менга бер аравангни,— дедим ва зилдай оғир юкли аравани тортиб, иккимиз Говкушга равона бўлдик.
- 238-бетнинг 9-сатри (бошланиши: Туш.) *дан бошлаб. 239, 240-бетлар ва 241-бетнинг 18-қатори* (охирн: хотирамда, фикримда...) *гача — йўқ*
- 241-бет
- 20 Жума куни./Жума кунн эди.
- 25—26 Чаққон ва чайирман, бир лаҳзада физиллаб, Оқтепага етиб оламан./Чаққон ва чайир эдим, лаҳзада физиллаб қарабсизки, пастда Оқтепага етардим.
- 35 Ўтирсам битта қўшни бола келиб қолади./Ўтирган эдим, тўсатдан битта кичкина қўшни бола келди.
- 242-бет
- 5—6 Қорин тўйгандан сўнг, гашт қилиб, кўчага чиқиб кетаман. Узоқ юраман тентираб./Қорин тўйиб, кўчага кезиб кетдим. Узоқ юрдим.
- 7 Ҳар ер-ҳар ерда бойларнинг пахта далалари./Ҳар қай-ҳар қайда бойларнинг пахта далаларини кўрдим.
- 36—37 бу лаънатилар./бу аблаҳлар.
- 38 Қарол ўрнидан ирғиб туради-да,— *йўқ*
- 243-бет
- 3—5 Бой унга қулоқ солмаган бўлиб ёнидаги бир-икки улфатлари билан гаплашиб ўтиради. Бир оздан кейин қаролига гапирди:/Бой ёнидаги бир-икки улфатлари билан гаплашиб ўтирарди, батракка ҳазиллашиб деди:
- 11 — бадбахтлар ҳаммаси ўзбошимча, қийиқ./— бадбахтлар ҳаммаси ўзбошимча, таранг-андоз.

12—13 Самоварда ўтирган тўқлардан бири бошини лиқиллата-ди:/Самоварда ўтирган тўқлар:

19 — дейди бойнинг қароли — *йўқ*

32—38 Мен бу ҳодисадан ҳайрон қолиб, бир четда қулоқ солиб ўтираман. Жанжал тобора қизишади, жанжал авжига етганда самоварчи қаршимда тўхтаб, ўдагайлайди:

— Ҳей, бола, жўнаб қол! Ўралашма!

Аста туриб кетаман жанжал авжига етганда. Тожи бувим сузиб келган мошхўрдани яхши иштаҳа билан ураман. Кейин бояги тоғорани қидираман./Мен бу ҳодисадан ҳайрон бўлиб, қулоқ солиб ўтирдим. Одам қалин. Қовун-тарвуз сероб. Самоварда от-арава кўп. Аммо жанжал тобора қизишди. Тортишувдан зерикдим, боққа жўнадим. Тожи бувим мошхўрда қилган экан.

Фасл гўзал, торвузлар сероб, дала жой, ҳаво яхши, иштаҳа билан урдим. Иннайсигин бояги тоғорани қидирдим.

244-бет

7 Бўшашиб қайтиб чиқаман — *йўқ*

9—10 Тожи бувим рўмолчада ∞ узум беради.— *йўқ*

13—17 Гузарда туялар, отлар, извошлар серқатнов, янги шаҳардан келаётган автомобиль эски шаҳар томон физиллаганича ўтиб кетади. Анграйиб орқасидан қараб қоламан. Яқиндан бери ҳар замонда шу автомобиль ўтиб туради./Бир кун гузарда ўтирар эдим, туялар, отлар, извошиқлар серқатнов эди. Бирдан городдан автомобиль шаҳар томон ванг этиб учиб ўтди кетди. Анграйиб орқасидан қараб қолдим. Ҳар замон шу автомобиль учиб турарди.

21 — дейди улардан бири.— *йўқ*.

22—23 Биттаси эркак холос./Биттаси шофер холос.

24—25 — Генералнинг хотинлари ҳаммаси,— дейди баққол кулиб./— Генералларнинг беш-олти хотини. Шундай хотинлари бўлади,— деди баққол кулиб.

36 ўзлари ҳам олганлар. *дан кейин* — Дунёнинг лаззати шу-да, акаси! Эсизгина ҳамён тўқ бўлса эди, ўнта олардим,— қаҳ-қаҳ кулди тупигини сачратиб.

245-бет

16 машаққатини билмайсан! *дан кейин*—Берардим-ку, пул ўлгур йўқ.

17—19 Иса акам тоғам ёнига киришиб маҳси тика бошлаган эди. Ундан, ялиниб-ёлвориб, ахир эллиқ тийинми, олтмиш тийинми оламан-да, Хадрага югураман./Иса акам уйда эди. Ялиниб-ёлвориб, ахир, бир сўм пул олдим ва Хадрага югурдим.

21 дўкончаси бор. *дан кейин 32—36-сатрлар (бошланиши: — Амаки, менга охири: уйга югураман) келган. 23—31-сатрлар 32—36-сатрлардан сўнг берилган.*

41—42 маданиятсизлик, қоқоқлик тўғрисидаги ҳар хил ўткир иборалар/трамвайга чиқиш-тушишдаги тартибсизликлар, томоша-боғлар, сопқон аравалар, ҳар хил ўткир иборалар

246-бет

1—5 Айниқса мактаб масаласи, театр ҳақида, ёшларнинг биринчи марта томоша қўйганлари ҳақида ёзганлари ғоят

343

таъсирли. Уқийман, диққат билан берилиб узоқ ўқийман. Баъзи шеърлари эса юзакироқ кўринади. Аммо ҳажвлари ўткир, сўзлари юракдан айтилган, самимий/Айниқса шоир Таваллонинг мактаб масаласи, театр ҳақида ёзганлари, ёшларнинг биринчи марта театр қўйганлари, Беҳбудийнинг «Падаркуш» номли асари — фожиани сахнага қўйганлари ҳақида ёзганлари менга жуда таъсир қилди. «Падаркуш»ни мен гоят чуқур ҳаяжон билан ўқидим. Умуман айтганда, шоир менга жуда ёқди. Уқидим, диққат билан берилиб ўқидим, лекин менга юзакироқ кўринди баъзи шеърлари, аммо ҳажвлари ниҳоят ўткир, сатира кучли эди, юракдан айтилган сўзлари гоят самимий эди.

6 Эшикдан Турғун кириб келади:/Турғун кириб келди.
9—15 Мен куламан.

— Э, қўй-э, эртага тушамиз. Таваллони эшитганмисан? Хурофоту жаҳолат, эски одатлар, бидъат ишлар, ҳаммасини қотириб ёзипти.

Турғуннинг жаҳли чиқади:

— Уртоқ, юр, чопиб ўзншамиз. Бу нарса полвоннинг ишидай зўр иш./Мен кулдим:— Э, қўй-э, эртага, буларга қара, хурофот ва жаҳолат, эски одатлар, бидъатли ишлар, кўп мусулмон аҳлнинг одатлари қурсин, Тавалло ҳаммасини очган. Турғун жаҳл билан деди:— Уртоғим, чопиш фойдали, ўзиш полвоннинг ишидай зўр иш.

30 Трамвайдан тушолмай ўтмасин ой, йилингиз.. *дан кейин*:
Ўтадир умур қишу ёз, бас ўйла энди бир оз,
Бўлубон жувонбоз ўтмасин ой, йилингиз.
Қоровулчилик ҳунарми, ҳеч нарса пул унарми,
Қулоғингга сўз кирарми, ўтмасин ой, йилингиз.

37 — Тавалло менимча зўр шоир!— дейман жиддий ҳолда./— Тавалло зўр шоир, ҳаётни билади,— дедим жиддий ҳолда.

39—40 Турғун ∞ мағзини чақиб ўтирган бўлса керак, таъсирланиб гапиради:/Турғун ∞ эҳтимол мағзини чақиб ўзи, деди:

247-бет

7—10 Мен китобни варақлаб, айрим жойларини аввало ичимда ўқийман, кўздан кечираман. Шеърлар рангдор, жонли, тили ўзига хос, равон. Мен «Ибрат боғинда» шеърини ўқий бошлайман./Мен варақлаб, айрим жойларини аввало ичимда ўқиб, кўз кечириб, кейин ахир «Ибрат боғинда» шеърини ўқий бошладим. Менга ёқди, жонли, рангли, ўзига хос тили равон. Айниқса, Турғун қота-қота завқ билан кулди. Ибратомиз кулгили гапларни у қайтариб-қайтариб ёддан ўқиб завқ билан куларди.

17—19 Турғун завқ билан қотиб-қотиб кулади. Ибратомуз кулгили гапларни такрорлаб-такрорлаб қўяди. Шеърлар унга ёд бўлиб қолади./Буни Турғун яхшилаб ёдлаб олди, кейин ҳам ҳарвақт айтиб юрар эди.

20—27 Бирдан чуввас кўтариб ҳовлига болалар кириб келишади.

— Ана, қаранглар онабошининг аҳволини, у ҳам

китобни тушинадиган бўпти, маза қилиб эшитиб ўтирипти!— дейди Аҳмад кесатиб.

Турғун болаларга имо қилиб, менга:

— Уртоқ, бас қил, китобни йиғиштир, эртага ўқиймиз, хўпми?— дейди-да, ўрнидан чаққон туради./Бирдан болалар чуввас кўтариб ҳовлига кирадилар. Аҳмад:— Мана қаранг, онабоши Турғуннинг аҳволини, унинг дарди китоб, эшитиб мазза қилиб ўтирипти!— деди қўлини баланд кўтариб Турғунни кўрсатиб.

Турғун болаларни имлаб, менга деди:— Уртоқ, бас қил, китобни йиғиштир, эртага ўқиймиз, хўпми?— деди чаққон ўрнидан туриб. Мен хоҳламасдангина туриб китобни тоқчага қўйиб, болалар билан шовқин-сурон кўтариб, кўчага жўнадик. Чопиш учун Баландмачитга жўнадик.

27-қатор (ўрнидан чаққон туради) *дан кейин* — Пешиндан оққан эди. Қотган тошдай қаттиқ нонни келтириб ўлтирар эдим. Самовар бўлса илиқ эди, чой бемаза, айнаб кетган. Ҳар кун офтобга чиқиб, ойим ва бувим гангур-гунгур, олди-қочди гаплар устида кеч бўлганини билмас эди. Маҳалла Говгуш берк кўча эди. Аравалар кўчанинг ярмисига қадар борар ва берк жойига етганида орқага қайтишга мажбур эдилар, аммо кўча торлигидан минг орқага қайрилиш қийин эди. Азоб билан минг орқага қайтар эдилар. Берк жойида катта пишиқ ғов турарди. Кўча торлигидан арава ўтолмайди, от ўтиши мумкин, маҳалла бўзчилари от ўтмаслик учун ғов қўйган эдилар. Газлама йўқлигидан бўзчилар бирин-бирин яна ишларини бошлаб юборди. Улар ҳар кун танда ёзиб, ишларини кўчада битирар эдилар. 30—40 метр узунликдаги тандалари албатта каталак ҳовлиларига сиғмас эди. Лекин бўзчилар руслар келгандан кейин чит моллар, турли газламалар кўпайганидан бозорлари касод бўлиб, бўзчиликларини йиғиштиришга мажбур бўлган эдилар.

Бобом илгари ёшликдан бошлаб туячи эди. Бойларнинг молларини карвон-карвонлаб ташиганда туя минар эди. Бўзчилар «туянг ўлгурни торт, бузиб юбординг-ку, ахир тандага тегма!» деб дод-вой қилиб, жанжал бошланиб кетар эди. Туяларни минг эҳтиётлик билан олиб ўтсалар-да, бўзчилар чолдан хафа бўлар эдилар, битта-яримта танда узилиб чувалиб кетар эди. Хотинлар уйимизга ҳамиша бири кирган, бири чиққан бўлар эди.

29—32 Дадам саҳрода, тўрт-беш ойда бир келади, уч-тўрт кун тургандан кейин, яна даштга қараб жўнайди. Шунинг учун ҳам хотинлар уйимизга ҳамиша бири кирган, бири чиққан./Дадам саҳрода эди, уч, тўрт, беш ойда бир келар ва уч-тўрт кун тургандан кейин, яна даштга қараб жўнар эди.

33 Кампир отин биби/Кампир отин ойи

34 Унинг эри/Унинг отаси

40—41

18-бет

1—20 — Истамбулнинг халифаси, машҳур подшоҳи, аъзам

ҳазратлари тантана билан минг-минг лашкар тортиб, оту туяларга лак-лак тўпу тўпхона, қурол-яроғ ортиб, тантана-дабдаба билан Туркистонга келаётганмишлар. Сулгон ҳазратларининг куёвлари машҳур Анвар пошшонинг аскарлари Истамбул атрофида, оти нима ҳам эди, ҳа, англису фаранглар билан жанг қилиб, қонли урушлардан кейин душманларнинг ҳаммасини бутун қуроли аслаҳалари билан денгизга ағдарипти. Лекин Туркияда қурол-аслаҳа ниҳоятда кўпмиш. Халифа ҳазратлари, Анвар пошшо Арабистону Мисрда ҳам фарангу англис аскарлари билан қаттиқ жанг қилинганмиш. Анвар пошшо жаҳонда мисли йўқ жасур, паҳлавон эмиш. Ҳе гап кўп... Халифа ҳазратлари аскарлари билан юртимизга келаётган бўлсалар, иншоолло, шоядқи яқин орада Тошкентда кўрсак! Аммо намоз, рўза, тоат-ибодат билан машғул бўлиб турайлик.

Кўшилар бири-кетин кириб, анча хотин-халаж йиғилади. Гап-сўз авжида. Роҳат келин ойи бижиллаб, эшитганларига қўшиб-чатиб, мардикорлик, усталар ташкилотлари ҳақида узоқ гапирди, Фаффор аканинг уламолардан қўрқинини айтади.— Истамбулнинг халифаси, машҳур подшоҳи, аъзам ҳазратлар зўр тантана билан халифа аскарлар билан, замбарак ўқлар билан Урта Осиёга қараб йўлга тушибди. Султон ҳазратлари, ўргулай, машҳур Анвар пошшо ва жанггўр аскарлар Истамбул атрофида, унитдим-а, ҳа, инглиз ва фаранглар билан жанг қилиб, жуда қонли урушлардан кейин, бутун аслаҳа-қуроолар билан, ҳаммасини денгизга ағдарибди. Лекин Туркияда қурол ва аслаҳа ниҳоят кўп эмиш. Арабистон ва Мисрда халифа Анвар пошшо ва унинг аскарлари фаранг ва инглиз аскарлари билан қонли ва даҳшатли жанглар қилибди. Лекин, халифа Анвар подшо жаҳонда йўқ жасур ва зўр эмиш. Қариндошим ҳар кун кўчага чиқиб, айланиб-айланиб гап йиғиб, иннайсигини уйга келганда амма-хोलларига айтиб берар экан. Аммо, гап-сўз ачиб ётибди. Иншоолло халифа ва унинг аскарлари Урта Осиёга юриш эълон қилиб, ҳа демай халифа жанобларини яқинда кўрамиз Тошкентда бўлармиш. Лекин номоз, рўза ва тоат ибодат билан машғул бўлиб турайлик.

Кўшилар бири-кетин бўлиб ҳийла йиғилар. Гап-сўз авжда. Роҳат кеннойи бижиллаб, эрининг гапларига қўшиб-чатиб, мардикорлик, усталар, ташкилотлар ҳақида узоқ гапирар, лекин Фаффар ака уламолардан жуда қўрқади, дейди.

21—22 Узун Сара ∞ онабошиси./Узун Сара, сўзамол кампир, зикирчи, хотинларнинг билармони, пир хизматида турадиган хотинларнинг онабоши эди.

39 мени ҳайдайдилар:— йўқ

249-бет

1 Мен ∞ жўнаб қоламан./Мен бир-икки гижиллашиб Говкушга чиқиб кетдим.

2 Қаршимдан Турғун чиқиб келади./Турғун ҳарсиллаб-гурсуллаб гузар томондан чопиб келар эди.

5—11 — Фолбинга борган эдим... ∞ Ойим нуқул, фолбин, дейди./— Фолбин, машҳур фолчи, жуда топгич хотин бор. Ойим инжиқнамо касал, биласан-ку.
— Яхши-яхши овқат бер,— хоҳолаб кулиб.— тузалиб отдай бўлиб кетади.

— Э-э, нонга зормиз. Касал ойим фолбин дейди, холос.

25—26 Бемор тўшакда ётибди. Қўрпаси устида ∞ хипчини./Бемор ётибди. Ёстиқ ва кўрпа қалин. Кўрпа устида бир гала тол хипчини.

39 учта ит занжирда./учта кучук занжирда.

40 қиморбоз, такасалтанг./қиморбоз, ҳаммаси дангаса.

250-бет

2—4 Ҳаммаси ∞ келди./Ҳаммаси пулдор. Кутдим-кутдим, ахир фолбин келди, у ортиб-тортиб қаттандир келди.

5—7 Кампир ∞ менга қараб:/Кампир супада ўтириб, ўғилларини уришди, қарғади, «жувонмарг бўлгурлар, қиморларнинг қурсун, йиғиштир! Ҳаммаси эркатой»,— деди менга қараб,

31—34 — Рост! ∞ хурофот менимча./— Рост, у гўёки, париларни ва руҳларни чақираялди, вайсаялди, қора, аммо жуда баҳайбат, бадбашара кампир. Лекин ҳаммаси бўлмаган гап, хурофот, менимча.

35 кифтига миниб олди./устига чиқиб ётибди,

37—39 Мен ∞ югураман./Мен иморатлари зах, омонат кулбаси, тўкилиб тургандай чирик — бу ҳовлидан, фолбиннинг мудҳиш товушидан қочиб кўчага югурдим.

41—42 Дастёрчиликдан бўшагач. ∞ ўтирибман./Мактабдан қайтиб гузарга чиқиб, тақачининг пастаккина дўконхонасида ўтирдим.

251-бет

2—4 Ердамчиси полвон, ∞ кир чопон./Иккипчиси полвоннамо, гавдаси пишиқ ёш ўспирин. У доим, қишда-ёзда эғнида эскигина йиртиқ кир чопон эди. Лекин у тентакнамо, думбул киши эди.

11—18 — Чироғим, ∞ қиш тегар./— Чироғим, Довуд пайғамбар темирни топган, у симоб каби эритиб, иннайсигин омонча тиш ва кетмон ясаган, ҳамма умматларга берган. Лекин Довуд уста бўлган, кўп ҳикматларнинг эгаси бўлган. Фалакнинг иши доим ғалвасоздир. Лекин масал борки, («буюрган ошга тиш тегар, ёз тегмаса қиш тегар» — бу мақол *Мк.да тушиб қолган*) ўзгариб туралди замон.

22—24 Масалан, ∞ ёруғликка чиқамиз, жиян./Масалан, рус мастиравойлар ғалаён қилиб, ҳукумат бизники, деб баралла овоз кўтармоқдалар.

24 Албатта ёруғликка чиқамиз жиян.— *ййқ*

30 пича тиниб. *дан кейин* — Лекин менга дурадгор чатишиб кетган узоқ қариндош эди.

31 У носни туфлаб./Дурадгор носни туфлаб,

36 деб қўрқитади, *дан кейин* — Лекин уста ғазабга кириб, дейди:

37 — Уламо ҳазратлари ўз нафсини биледи-ю./— Уламо ҳазратлари половни ейди-ку,

- 1 Қаёққадир чиқиб кетган ёрдамчининг ўрнига дам босиб, устанинг гапларига қулоқ соламан./Устанинг шогирди қайгадир кетди. Уста чўғни пуфлади. Мен мечни босдим.
- 7 Дурадгор ∞ ўтириб дейди:/Дурадгор носни туфлади ва кулиб устага яқиндашиб деди:
- 9—10 — ўшанинг олдида бирпас тўхтадим. Тумонат одам. Аскарлар ҳам бисёр.— *йўқ*
- 10—16 Мастиравойлар ∞ чиқиб туришипти./Мастиравойлар минбарга чиқиб, ваъз қилиб, вақтли ҳукумат тамомила кетсин ва завод, фабрика ҳаммаси бизники деяпти. Лекин аскарлар бисёр, бариси тўғри «молодес, молодес» деб «ура!» деб чапак чалиб овозлари кўкка етади. Лекин одам қалин, юриб бўлмади, ғиж-ғиж халқ. Мен чарчаб қочдим, гапга тушинмайман, ҳаммаси руслар. Нотиқлар бирдан кейин бири минбарга чиқиб гапирдилар. Уста ҳайрон бўлиб, кетмонни ташлаб, бирпас сукут қилди ва жиддий ҳолда деди:
- 27 — Оғайни, руслар одамнинг сирини билади./— Оғайни, мусулмон аҳли том ғафлат уйқуда — лекин руслар оламнинг сирини билади.
- 27—30 Уруш майдонида ∞ билади аҳволни./Руслар фронтда аҳвол ёмон, Петроград аҳволи ёмон, ишчилар милтиқ ва қурол-яроғ олганмиш. Москвада тўполон. Немислар, турклар аҳволи оғир — Англия, Франция қўшинлари араб мамлакатларини ишғол этипти, оғайни, гап кўп, руслар билади аҳволни.
- 30—36 Мана, Тошкентда ∞ зиёлилар, жадидлар./Мана, Тошкентда ҳам аҳвол жиддий, городдан кетаяпман, ишчилар ниҳоят кўп йиғилган. Лекин мусулмонлар озгина, унда-бунда — улар ҳам бўлса зиёлилар, ёшлар ва бойваччанамо, сийрак, шунга доғман. (*Сўзлар қолиб кетган*) аҳвол замондан беҳабар усталар. Уламо ҳазратлари халқни тизгинлаб, русларга соғилма, копир бўласан, тошбўрон қиламиз дейдилар. лекин гап шу, ўртоғим. Халқни алданг, пуч гапларни гапириб, «Мухторият қиламиз» деди. Қўқонлик бойлар, зиёлилар ҳаммаси бир бўлиб халқни бу ишга ташкил қилиб, ҳукуматимизни таъмин этамиз дейди.
- Мен русча ҳеч билмайман, расвоман. Утирган эдим, бирдан рус ошнам келиб қолди. Ўзи эликдан ошган, эҳтимол. Лекин афти-башараси мусулмонга ўхшайди. Лекин кўзи ҳаворанг. Бизга оз-моз тушинади. Иморат ишига жуда уста баччағар. Суюнганимдан — здраст дедим. Яхшилаб кўришдик. Ундан-мундан сўради. Ўзбекча гапирди. Иннайсигин ўтди аҳволи (*сўзлар қолиб кетган*). Лекин у уста гапга жуда. Россия тўғрисида билади ва сиёсатни эзиб ичган. Тақачи луқма солиб:

254-бет

- 31 Трамвай йўлидан ∞ борамиз./— Александров боғига кетдик,— дедим бирдан. Трамвай йўлидан бордик пиёда:

255-бет

- 10 — «Хорошо», «товарищ» деган сўзларни ∞ жавоб бер-

ди кулиб Турғун./— Чай есть дейман русча одамларга, дурак сўзини биламан яна,— деди кулиб Турғун.

12 Тушдан оққанда ҳориб-чарчаб/жуда чарчаб

14 Турғун бало, *дан олдин* — Номозгар тушди. Анча рабобчилар шу ерда. Мастиравойлар кўп эди. Нимадир гап-лашиб ҳаммаси махоржа чекиб ўтиришибди.

22—36 ...Александров боғига ∞ — Петроградда ишчилар/Пиён бозорида, билмадим трамвайни кутиб ўтирган мусулмонлар бор эди. Мадраса талабалари, катта салла, ола бароқ тўнли муллалар, мулла ёқа кўйлак ва олифтанамо ўспирин турли табақали йигитлар бор эди. Чоғир-чугир гап қайнар эди.

— Ҳаммаси... митингда. Рус ишчилари, зиёлилар хўп ваъзхонлик қилди, мусулмонлар ағрайиб турди қолди. Лекин минбарга бир олифтанамо чиқиб ваъз қилди. Ихчам ўралган кичкина салла, қорагина, калта соқол. Лекин офарин унга гапга уста экан. Зулм, ваҳшат, ҳақсизлик тўғрисида бирам яхши гапирдики, оғзим очилиб қолди. Нотиқ кўп сўзлади, Туркистон ўлкаси зулматга ботган, ўлкамиз шояд ҳуррият, адолат, халқнинг орзуси, ишчиларнинг аҳволи тўғрисида кўп яхши гапларни айтди. Чоракорлар, камбағал деҳқонлар ўлим пичоғида, мардикор ва ишчилар яланғоч, баёнлар айшу ишратда, эй мусулмонлар, ҳуқуқимизни адолат оламида талаб этамиз, деди бир йигит.

36—42 (бошланиши:— Петроградда ишчилар) ва 256-бетнинг 1—16-сатрлари (охири: Вақтли ҳукумат ҳам, бойлар ҳам — ҳаммаси бир гўр) қуйидагича берилган: Русчани оз-моз биламан. Тоғом раҳматлик олмафуруш эди, ундан ўрганганман озроқ русчани. Рабочийлар Петроградда ўз қўлларига қурол-аслоҳа олибди. Лекин вақтли ҳукумат бетинч эмиш. Тошкент воқеалари ажойиб. вақтли ҳукумат жуда хавфда, бойлар ва савдогарлар билан биргалашиб фитна бошлади. Мана, митинг бўлди. Ҳаммамиз бирага бордик, эшитдик. Ҳаммаси рус рабобчиёлар, мастеравойлар, темир йўл ишчилари, ҳаммаси тўла. Рабочийлар бирдан сўнг бири чиқиб, фабрика-заводни буржуйлар қўлидан олиш керак, ер-сув деҳқонники, дедилар. Лекин гап кўп-да, жуда қалтис замон-де, деди.

Мен ва Турғун ҳайрон қолиб анграйиб турган эдик унинг гапига.

— Ҳе, нима қилиб юрибсан?— сўради бирдан ғишт ташувчи уста.— Гувори кет, нима қилиб юрибсан,— деди.

— Э,— дедик ҳаммамиз бирдан, мен, Аъзам, Турғун,— митингга келган эдик, митинг тамом бўлибди-да,— дедик.

— Қалай бўлди? Гапиринг, эштайлик,— деди Турғун.

Кулиб деди ғиштчи уста, носвойни оғзига солиб:

— Лекин аҳволи замон чатоқ-да, укаларим, мастеравойлар йўқолсин бойлар, дейди!.. (сўзлар тушиб қолган), бойлар, деди, вақтли ҳукумат йўқ дейди, у ўзи

- бойларнинг думи-де, нима десин, албатга йўқ, деди.
Гап шу, вассалом!
- 256-бетнинг 17—42 (бошланиши: — Мана қараб туринг, *охири*: кў-
зимизни очишди!— дейди уста...) ва 257-бетнинг 1—4-
сатрлари (бошланиши: — Ҳа, уста ака, *охири*: озодли-
ка чиқсин дейишди.) — йўқ.
- 257-бет
- 8—18 Қоронғи тушиб қолгани ∞ Онам мошкичири олиб ке-
лади./Мен, Аъзам ва Турғун йўлга тушдик. Оқшом қо-
ронғуси тушди. Лекин чарчадик хўп. Трамвайга пул
йўқ, иш қилиб, маҳаллага келдик. Мен ҳовлига кирдим,
онам бойқиш мени қаерда қолди, деб ташвиш тортиб
диққати ошиб турган экан.
— Ойи, овқат,— дедим юз-қўлимни ариқ сувида
шапур-шупур ювиб.— Городга бордик. Гап жуда кўп.
Онам урушиб, қарғаб, ёмон саёқ бўлиб кетаялсан,
деб анча-мунча гапларни гапириб кетди:
— Она, овқат!— дедим, супа лабига чўккалаб. Опам
мошкичири келтирди.
- 19—22 — Буржуйларнинг тагига сув кетяпти! ∞ — Руслар
бойларни буржуй дейди!..— йўқ.
- 257-бетнинг 26—42-сатрлари (бошланиши: Онамга носвой олиб ке-
лиш учун), 258-бет ва 259-бетнинг 1—25-сатрлари (бош-
ланиши:— Афандилар, *охири*:— харид қилгани жўнай-
миз.) — йўқ.
- 259-бет
- 30 Дадам Янгибозордан келган./Дадам Янгибозордан тў-
сатдан келди.
- 37—40 Отни суғориб турсам, ∞ Садолар яқиндан янграйди./
Отни суғориб турардим, тўсатдан даҳшатли милтиқ
овози янгради. Городданмикан? Нима бало бўлди, лекин
овоз яқин, ўйладим нчимда.
- 260-бет
- 1—2 От чоптириб ∞ етиб келаман./Бир зумда гузарга етиб
келаман.
- 4 «Нима гафго?»/«Кўзғолонга ўхшайди» дейдилар.
- 5 Уйда ∞ отни боғлаб чиқаман./Уйга етиб келиб, отхо-
нага отни боғлаб чиқаман.
- 18 олдиларидан тўсиб сўраган одамларга./олдиларидан тў-
сиб чиққан одамларга.
- 20 Мен у ёқ-бу ёқдан сўз ўғирлаб./Мен этдан-бетдан сўз
ўғирлаб
- 21—22 Тушда ∞ борган сари кучаймоқда./Пешин бўлди ча-
мамда, уйга равона бўлдим. Город томондан отиш ҳа-
нуз тинмас, борган сари ошиб борар:
- 23—26 — Ойи-чи, ∞ ишчилар, камбағаллар./— Ойи, жуда қи-
зиқ гаплар кўп,— дедим айвонга ўтириб.— Қўзғолон
авжда, мана, қара, тарақ-тарақ пулемёт. Муваққат ҳу-
кумат ва боёнлар бир томонда, иккинчи томонда ишчи-
лар кураш (*сўзлар тушиб қолган*).
- 29—30 Россияда ∞ оти нима ҳам эди, ўша ишчиларга ўтипти./
Россияда бир шаҳар бор-ку, унутдим отини, у бутунлай
ишчилар эмиш.

- 35 Кечқурун Турғун келади:/Кечқурун тушканда бирдан эшикдан Турғун кўринади:
 37 — Нима бўлди, оғайни, кўринмайсан?/— Хумпар, нима бўлди, кўринмайсан?

261-бет

- 2—4 — Икки кун бурун ∼ борган эдик. Жуда узоқ ∼ чақирим келади./Икки кун бурун отам билан боққа жўнаб, аммамникига боққа бордим. Лекин узоқ, тахминан ўн беш чақирим келади йўл.
 8—9 Дадам икковимиз ∼ йиғдик./Дадам билан бирга талай хазон узун катта супурги билан супириб йиғдик. *Шундан сўнг қуйидаги гаплар ёзилган:* Кейин мен бир пас далага чиқиб, тузоқчидан ялиниб, тузоқчилардан бедана олдим. Сайрақисини беринг деб ялиндим.
 10—12 Бир ариқ сув ∼ хўп тутардим./Хаво яхши, бир ариқ сув шарқираб оқиб турибди, балиқ тутсаям бўлади, шалоп-шалоп иргиганини ўзим кўрдим. Балиқ кўп, лекин қармоқ йўқ.
 13—22 — Вой, тентаг-эй ∼ — Эзмалигинг ёмон-да, гапни чўзаверасан.— дейман мен./— Ия, тентак-эй, бўлди, мунча эзмалик қиласан,— дедим.— Уртоғим-эй, сабр қил. эшит ахир, гапни буздингку. Иннайкейин отамнинг ўртоғи, ўзи эски таниш, жуда катта қўлтиққа сиғмайдиган бир тарвуз берди. Дадамга бир таниш деҳқон қирғовул берди. Аммамнинг эри, чол яхши одам, жуда пок, фақир одам. У бир яхши пичоқ бердики, жудаям ўткур, уйда яшириб қўйдим, тиғи баландга ўхшайди.
 — Бас қил, хазонни олиб келдингми? Гапни тамом қил тезроқ, эзма, қўзғолон, жангдан гапир, мен ёниб қизариб кетдим.
 27—30 Кечаси почтам билан ∼ кўп суҳбат қилишди./Кеча чол ва отам хўп ҳасратлашиб, ўтган турмуш воқеалари, қаттиқчилик ва қашшоқчиликдан бошлаб, ҳозирги муваққат ҳукумат, зангин — боёнлар, камбағал — бечоралар устида кўп ҳасратлашиб ўтиришди. Хўп гап сўйланди. Кейин ётдик, ухладик.
 30—31 Чол мусулмон батрақлар, рус ишчилари ҳақида кўп
 32 нарса биларкан.— йўқ.

262-бет

- 1—3 Чойни ичиб, ∼ ўткинчи учраб қолади./Эрталаб уйғондим, чой ичдик, лекин қуюқ қаймоқ билан. Аммам бойқиш катта бир яхши эчки боқар эди. Жуда ювош эди, жуда дикрлайдиган болачаси бор эди. Лекин эчки сути нуқул қаймоқ-да, лекин ўзи гавмуш эчки. Чойни ичиб, ота-бола хазонларни бостирманинг бир бурчига жойладик. Иннайсигин чошгоҳда йўлга тушдик. Отам бойқиш қанор қопга хашакни тиқиб-тиқиб, арқонни олиб яхшилаб оғзини чандиб бойлади ва қопни орқалаб, арқонни кўкрагидан айлантриб боғлади. Аммам бойқиш анча жнийда, каттаконгина қовоқ, сузма берди менга, беданани қўйнимга солдим яхшилаб. Аммам ва чол яхшилаб хайрлашиб, бизлар бир ҳафтадан кейин хазонга келамиз, деди дадам ва йўлга тушдик. Кўп юрдик, айниқса, дадам бойқиш ҳарсиллаб қолди, айниқса хазонни гўё хар-

сон тошдай тикқан экан ўзи ҳам. Ора-чора дам ола-ола базўр городга етдик. Аммо ора-сира узоқдан тарс-турс овоз эшитилар эди. Солдатлар у ёққа-буёққа биқиниб қайгадур чопар эди. Лекин городда ҳеч ким йўқ эди, битта-яримта одам учраб қоларди.

- 27—31 Шу тобда ∞ қулогимда турибди, Мусавой — йўқ.
31—35 Кўчама-кўча юриб, ∞ Бугун-эрта йиқилади./Шундай қилиб, кўчама-кўча юриб, князнинг боғининг орқасидаги кўчалардан ўтиб, базўр Урдага чиқдик. Иш қилиб юридик тентираб, ахир етиб келдик-да. Пешин оғзида уйга етгунча. Лекин, ўртоқ, даҳшатлик, қонли уруш. Бойларнинг офицерлари, хоинлар давлатнинг бошида ўзимиз бўламиз деб ёпишяпти. Боёнлар ўқияпти. Вақтли ҳукумат ағдарилди деявер шу бугун! Бугун эрта йиқилади.

262-бетнинг

37-сатри (бошланиши:— Албатта вақтли ҳукумат)дан бошлаб, 263, 264, 265-бетлар ва 266-бетнинг 1—20-сатри (охири:— Жазоси, азобини тортсин!— дейди онам жиддий.) — йўқ.

266-бет

- 22 Ҳар кун мактабдан қайтаётганимда дан аввал — Мен ҳар кун эски мактабга борар эдим, лекин домлам мактабга қовоғи солиқ, хафа ҳолда келар эди.

— Олло билар, олло,— деб болаларга қараб — қани, бошланг сабоқни. Чуввос шовқун; болалар ўқишар эди ҳафтняк, қуръон, диний шеърлар.

- 22—30 Ҳар кун мактабдан ∞ тинглардим./Ҳар кун мактабдан чиқиб гузарга тушардим. Болалар Хадрадан янги мактабдан шовқун-сурон билан келар эди. Мен ҳавас билан уларга қарардим ва улар билан ўқишни орзув қилардим. Бирдан бир кун Акбар Асқаров йўлиқиб қолди, маҳаллада қўшни эди. Лекин Акбар бўй етган йигит эди, ёшлигидан городга чиқиб биринчи марта ўқиганлардан эди. Лекин кўрар эдим Акбар дарвозаси олдида ўтириб, русча китобларни шивирлаб, мутолаа қилар эди. Мен секин бориб тинглар эдим. Русчани тушунамасдим, аммо тинглар эдим.

38

267-бет

- 1—6 Акбар ака кулади. ∞ жиддий оҳангда дейди:/Кулиб Акбар ака деди:— Яхши, ўқи-ўқи, одам бўл. Эртага эрталаб Хадрага кутаман. Физиллаб Говкушга, уйга югурдим. Доим онам кечаю-кундуз жияк тикар эди.

— Мен албатта янги мактабга кираман, бўлди эски мактабни йиғиштирдим — дедим қатъий равишда.

Онам жиякни бир четга қўйиб, жиддий оҳангда деди:

- 11—12 Мен ∞ Хадрага югураман./Мен шод эдим. Эрталаб Хадрага югурдим;
12—18 Дарвозахонадаги ∞ Акбар ака чиқиб қолди./Дарвозадан зина бошланар эди, ҳовли кўчадан баланд эди. Ҳовлида болалар, кичкиналар, катталар аралаш ўйнарди. Олифтанамо, гердайган яхши кийинган бойваччалар бир чеккада гаплашиб ўтирадилар. Аммо, кўпчилик асл халқ болалари эди. Эшикдан бирдан Акбар ака қўлида катта глобус кўтарган ҳолда чиқиб қолди.

19—21 — Келдингми? ∞ ер куррасининг нухаси бўлади./
— Келдингми, юр,— деди.

28—31 Мен ийманиб ∞ пакана киши менинг хатимга қарайди./Мен уялиб аста ўтирдим. Олдимга у бир варақ қоғоз ва қалам қўйди. Бирдан Қаюм пакана кириб келди. Акбар нимадир айтди, мен бир пасда ёздим хушхат билан. Қаюм пакана кўриб:

40
267—268-бет

39—2 Мен идорадан чиқиб, ∞ Муаллим шляпасини столга қўяди./Мен идорадан чиқдим ва иккинчи синфни топиб кирдим. Синфда катта-катта болалар ва жудаям кичкинчалар, умуман айтганда синфлар орасида фарқ оз эди, улар фақат ҳисобдан бир оз фарқ қилардилар. Лекин ўзим ориқ, ингичка ва баланд эдим.

Янги мактаб илм хазинаси дер эдим, ичимда суюнардим. Эзилган халқларга ёрқин иқбол келтирган Ленин бўлди. Деҳқон ва ишчиларга бахт қуёши берган, илм-маърифат келтирган коммунистлар партияси!

Бирдан дарсга қаригина рус муаллим рассом келди.

Болалар жим ўтирди. Шляпани столга ташлади ва кулиб деди:

4—5 Мен дафтарни очиб, хурсанд ҳолда муаллимнинг буйруғини кутаман. *дан кейин* — Коммунистлар зўр ҳамла билан ишлар эди. Биринчи марта Туркистонда Совет социалистик республикаси туғилди. Ҳаммаси ғирт ишчи ва деҳқон ҳукумати эди.

6—8 ...Янги мактаб ∞ жўғрофия дарсларини ўқиймиз./Муаллимлар кўп эди. Тил, ҳисоб, жўғрофия, табиат дарсларини ўқир эдик.

9—13 Бўйим ҳам анча чўзилиб қолган. ∞ уларни декламация қиламан./Ҳар кун Хадрадан мактабдан бир пасгина ҳовлига кириб чой ичиб кейин гузарга чопар эдим. Лекин шўхлик ва ўйин тинди, томма-том юришлар барҳам бўлди. «Иштирокиюн» газетасини, инқилобий шеърларни ўқир эдим. Декламация қилар эдим. Эски кўҳна мактаб фақат шариятни билдирди, халос! Замон ҳамла билан зўр тўлқинда. Қасаба союзлар, артеллар хилма-хил ва қўшчилар жуда-жуда кўпайиб борарди, ҳатто сартарошларнинг ҳам союзлари бор эди.

Шундан сўнг повестнинг таянч матнида бўлмаган қуйидагилар ёзилган:

Турғунбой Баландмачит гузариди пиёда жиқ терлаган ҳолда уҳ деб чўкди. Мен кулиб сўрадим.

— Огайничалиш, кўринмайсан, ташвиш кўпми?

Турғун қопдаги озгина жўхорини скамейкага қўйди. Қорайган юзини артди. Бармоғини тишлаб деди:

— Городдан келаяпман, лекин тирикчилик-де, ўртоқ. Лекин отам городда хизматчиликка кирган,— деди суюниб.

— Маъқул, маъқул,— дедим.

Турғунбой кулиб жуда хурсанд бўлиб давом этди.

— Ҳукумат раҳмли, одил, йўқсулларни, камбағалларни яхши кўради, ҳе. Мана, каттакон ўрнс, мўйлови шопдай, ўзи чам камзилда, бошига ипак кийган, кўзлари

ўтдай, ўзи коммунист, идорада кабинетда ўтиради Одам кўп. Мен секин кабинетга қарадим, ўрис, отамга қараб «кимнинг ўғли» деб сўради. Русча отам сал-пал тушинади, ҳомболлик вақтида билиб олган — тудавой-судавойни. «Ўғлим бу, ўртоқ комиссар, ўғлим, бу, жуда отчайний бола» деди. Менга тикилиб қараб турди ва деди хўжайин: «Ўқисин, ўқисин, илмнинг кони мактаб. Бола катта бўлиб, коммунистик партияга содиқ киши бўлади». Отамга қараб жиддий ҳолда деди. Отам бўлса ҳовлиқиб деди: «Комиссар, хўжайин, албатта ўқши керак. Ҳаммамиз саводсиз, қип-қизил гўштмиз». Кейин ғир этиб, комиссар менга кулиб қаради, қўлига катта папка олиб, қайгадир шошиб кабинетдан чиқиб кетди.

Мен суйиниб дедим:

— Ўқи, ўртоқ, ўқи. Марифат керак-да,— дедим бирдан катталардай.

— Лекин ниқилоб келди, мисли қуёшдай барқ урди ҳаётимиз. Лекин омиман-ку, қип-қизил саводсизман-ку. Вақтида дардисар отам мактабга бермаган. «Ўқима, қашшоқмиз, кепакка муҳтожмиз», дер эди. Қайдам, кўрамиз-да, қийинми ўқиш-а, жуда қўрқаман-да,— деди.

— Ишқилиб, ўқи-да,— дедим жиддийлик билан.

— Ҳа, кўрдим,— бошлади яна Турғун гапни.— Горродда юрарканман тентираб жуда кўп ғалвани кўрдим. Милицалар кўп, бир тўдаси отда қаёққадир чопади, бир тўдаси пиёда. Лекин от десанг булутдай чопқир отлар. Лекин, ўртоқ, қулоқ сол гапимга. Катта бўлганимда албатта милиция бўламан. Яхши-да. Кийим жойида, тўппонча, қилич дом шай. От десанг (*сўзлар тушиб қолган*) от. Менинг орзу ва тилагим мана шу. Мен қўлимни силтаб дедим:

— Ҳали мактаб, ҳали от, ҳали театру, ҳали нон дўкони. Э-э, қўй-е.

Турғунбой хаҳолаб кулиб деди:

— Истак-де, истак, асосий истак. Ҳали, майли комиссар, ҳали мактаб, ҳали аскар. Ҳа, солдатлар скверда машқ қилиб юрибди. Ўзимизнинг мусулмонлар ҳам бор, танийсан-ку, маҳсидўз бор-ку, лаван бор-ку, мўмин қобил бола, кўрдим уни, у ҳам машқ қилиб, ўнга-чапга оёқ қўйиб юрибди.

— Ростданми, и-я, росттанми? Лекин маҳсидўз жуда индамас эди, аммо ақилли ва фикри ўткур унинг. Аскарлик мўътабар яхши-де, унга ўқув ва дид керак-де.

— Шундай қилиб городдан пиёда келаяпмиз,— деди Турғунбой ўйланиб. Трамвайлар ҳаммаси паркда, ҳаммаси жойида, билмадим қачон трамвай юрар экан, ҳайронмиз. Аравакашларнинг иши юриб қолди. Городга кимларни ташиб юрибди.

— Турғунбой, бозор бошидаги ғишт иморат бор-ку, биласанми?

— Ҳа, биламан, театр бўлади ҳар кун унда,— деди Турғун.

— Юр, бугун бориб бир томоша қиламиз. Яхши томоша бўлар эмиш.

— Бўпти, борамиз, текин томоша кўрамиз. Театр дегани жуда қизик нарса. Кечқурун чиқаман олдинга. Қани уйга кетдим. Хайр деди ва жўхорини орқалаб жўнаб кетди.

14—24 Янги мактаб. ∞ Халқнинг бахт куёши ярқираб кетади.

(*Повестнинг тугаши*)/Мактабдан чиқиб юрар эдим, лекин адабиётда ишқим бор эди, уни севардим. Муҳаббатим, ҳавасим шеърда эди. Еддан шивирлаган ҳолда кўп сеvimли шоирларнинг инқилобий шеърларини ўқиб юрардим. Дафтар-дафтар шеърлар тўплардим. Ҳавасим кучли эди, нималардир ўйлар эдим, хаёл сурар эдим. Давр қайноқ, кўпирган давр эди. Петроград хабарлари, Москва хабарларини ўқир эдим, баъзи чоқларда. Лекин Фарғона водийсида босмачилар тўдалари қонли, даҳшатли урушлар ва ҳоказо.

Россия ёнғин оловда эди. Қонли, даҳшатли оқларга қарши граждандар уруши бошланиб кетди. Октябрь Социалистик революциясини бажарган ишчилар олов ёнғинида эди, даҳшатли бўронлар, зўр қасирғаларда эди ҳаёт. Лекин Ленин бошлиқ Коммунистик партия ва ишчилар қон, олов кечиб куёшдай нур ёғиб турган ҳаётни зўр ҳамлалар билан давом эттиради.

Повестнинг журналда босилган матни (Ж)

7-бет

2—3 йирик жуссали./йирик гавдалди,
8 ёнбошлаб ўтирибди./ёнбошлаб ўтирарди.
8—9 от, арава ўтмайди;/от, арава ўтмасди;

9-бет

17 чизигидан чиқмайди, у билан айтишмайди./чизигидан чиқмас, у билан айтишмас.

10-бет

6 супурар эди./супурарди, яна ҳар куни неча маҳал! Кампир айвонга келиб...

10 югуриб келади./югуриб келди.

10—11 беланчакка яқинлашаман./беланчакка яқинлашдим.

13 қайнаб тўкилади./қайнаб тўкиларди.

14—15 аста силайди./аста силади.

17 ўпкасини туютмай, ҳўнг-ҳўнг йиғлайди./ўпкасини туютмас, ҳўнг-ҳўнг йиғларди.

18 эгиб қоламан./эгиб қолдим.

19 совуқ туюлади.../совуқ туюларди...

24 туялар кўп./туялар кўп эди.

25—26 қопқонидай бўлганидан тиқилиб қолишган./қопқонидай эдики, тиқилиб қолишган эди.

29 жаранглаб кетади./жаранглаб кетар эди.

31—32 тура қоламан./тура қолдим.

11-бет

3 йигитчалар йиғилишади./йигитчалар кўп йиғилди.

8 пичоқ уриб юборса./пичоқ уриб юборган эди —

13 жуда тетиклангандек./жуда тетиклангандек кўринди.

23—24 Онамга айтсам, кулади./Онамга айтсам, кулиб деди:

37 ўйнаб ўтирсам./ўйнаб ўтирган эдим

38 алланечук бесаранжом./алланечук бесаранжом эди.

12-бет

5 ўртоғи билан/ўз ўртоғи билан

- 6 Мен пинжига тиқиламан./Мен пинжига тиқилиб дедим:
 7 — Бува, ҳандалак../Бобо, ҳандалак..
 32 чаққон олиб./чаққон илиб,
 36 гапнинг маъносига/гапнинг маънисига
 41 дўкон бор:/дўкон бор эди —
- 13-бет**
 2—3 боққолда эса пашшалардан қорайган шода-шода тешик-
 кулча./боққолда эса шода-шода осилган, пашшадан қо-
 райган тешик кулча,
 6 дўконга борамиз./дўконга келдик.
 29 опам ҳам севинишади./опам ҳам суюнди.
 32—33 Боланинг кўнгли тилло../Боланинг кўнгли пошшо..
 35 Шундан кейин/Бундан кейин
- 14-бет**
 2 уйига кетамиз./уйига кетдик.
- 15-бет**
 41 елкаси чиққан./елкаси чиққан эди.
- 16-бет**
 17 тентиб юради./тентиб юрар эди.
- 17-бет**
 4 — Қаёққа борамиз, бува, Мираҳмад буванинг/— Қаёққа
 борамиз, бобо, Мираҳмад бобонинг
 9 — Тез-тез юринг-э, бува,/— Тез-тез юринг-э, бобо.
 35—36 одатдагидай битмас-туганмас/ҳар вақтдагидай битмас-
 туганмас
 38—39 Ит кўзларини ялқовгина аста очиб, бир ириллайди./Ит
 ялқовгина кўзларини аста очиб, бир ҳириллайди.
 42—43
- 18-бет**
 1 Ит ∞ ғижиниб думини қайта-қайта тишлайди./Ит
 думини қайта-қайта ғижиниб тишлайди.
 5 — Э, тегма./— Эй, тегма,
 11 ювош товуқ./ювош товуқ эди.
 13 ранжиган оҳангда./ранжиган оҳанг билан.
 30 — Бува, қилични олиб беринг!/— Бобо, қилични олиб
 беринг!
- 19-бет**
 12—13 Ҳикояга мен берилиб қулоқ соламан, жим тинглайман./
 Эсимда, мен берилиб қулоқ соламан, жим тинглайман.
 29 поччам ўтиришибди./поччам ўтирар эди.
 33 соқоллари оқарган./соқоллари оқариб бўлган,
- 20-бет**
 1 катта аммам ўлган./катта аммам ўлган, у ҳам менинг
 аммам,
 12—13 Мен поччамнинг оғзига жимгина қараб ўтираман./Мен
 жимгина поччамнинг оғзига қараб ўтираман.
- 21-бет**
 34—35 ҳа, ахир одамлари инсофли эди-ку?!/Ҳа, ахир у манзил-
 ларнинг қавоми инсофли эди-ку?!
- 23-бет**
 22 насиҳат қилишга тиришади./насиҳат беришга тиришар
 эди.
 31—32 кейин индамай кўчага чиқиб кетади./кейин индамаган
 ҳолда кўчага чиқиб кетади.

24-бет

- 4 бугун ниҳоят хафа./бугун ортиқча хафа.
11—12 дадам ўғрини нимага дарров қидириб топмайди?/ўғрини нимага дадам излаб топмайди дарров?
22 Эсиз-эсиз Хумсон./Эсиз-эсиз Хумсон дейман ва
25 Ҳовлиқиб гапирганча/Мен ҳовлиқиб гапирар эканман,
29—30 нимани қидирсангиз/нимани изласангиз
37 хафаликдан ойим/ойим хафаликдан

25-бет

- 3—4 ўтиб бораётсак/ўтиб борар эдик
19 Бир паст тўхтаб тинглайман *дан кейин* — Девона баланд, хуш овоз билан турли қўшиқларни гўзал ўқирди.
29—30 маҳси тикмоқдалар./маҳси тикар эдилар.
31—33 ∞ дейди киноя билан шартта-шартта қатим тортиб, бигиз билан маҳси тикаётган Эргаш халфа./дейди киноя билан Эргаш халфа.— У шартта-шартта қатим тортиб, бигиз билан маҳси тикиб ўтирарди.
42 ниҳоят тор ҳовлида/жудаям тор ҳовлида

27-бет

- 3 Вой-бўй, қиймалаб/Вой-бўй, қирқиб
21—22 Халфаларга халақит бермасин дейди шекилли буюради: — Тур, бир ўйнаб кел! — Тур, бир ўйнаб кел! — халфаларга халақит бермасин дейди шекилли.
25 маҳси тикмоқда./маҳси тикиб ўтирарди.

28-бет

- 7 майин, дардли./майин, дардли эди.
19—20 ранжиган товуш билан бошини ишдан кўтармасдан./бошини ишдан кўтармасдан ранжиган товуш билан.
23 Дард кўп./Дард чўғ,
28—30 билакларига ёки бўйинларига/билакларини ёки бўйинларини
41 Бобом камбағал./Бобом камбағал эди.

29-бет

- 1 Бир кунни бобомнинг *дан олдин* — Ҳаво дим. Жазирама офтоб. Халфаларнинг яктаклари жиққа хўл. Лекин бобом иссиққа бепарво, дарди ишда.
19 Кампирнинг нафаси бир лаҳза ичига тушиб/Бир лаҳза кампирнинг нафаси ичига тушиб
27 бирпасга ташқарига чиқсангиз./ташқарига бирпасга чиқсангиз,

31-бет

- 24—25 қаймоқдек нонни/момиқ каби нонни

32-бет

- 2 Болалар севиниб./Ҳаммамизга суюниб,
10—11 айвондан аста туради/аста айвондан туради
31 Қор, жалаларга/Қорга, жалаларга
34 от билан одамнинг дарди бирдек./от билан одамнинг қалблари бирлашгандек.
37 тилладек зарур./тилла каби зарур.

33-бет

- 6 бир қатра сув йўқ./зарра томчи нам йўқ.
38 Ем-хашак деб/Хашак-хушак деб

34-бет

- 4 кенг-қовул./кенг-қовул эди.
26—27 тоқлар ўтқазаманки./узумлар ўтқазаманки,

- 35-бет 35 пул керак, болам,/пул керак, ўғилчам,
- 10 Ҳасан келибди,/Ҳасан ака келибди,
36-бет 13 — Бордим Ҳасанга.../— Бордим Ҳасанга, тинчлик...
- 17 Отин буви ҳам доим/Отин буви ҳам ҳамиша
37-бет 27—28 Камгап дадам индамайди./Дадам камгап, индамас киши.
- 28 ошиқ ўйнамоқдалар./ошиқ ўйнар эдилар.
- 38-бет 23—24 намозга отланади./намозга чиқиб кетади.
- 40-бет 6 енгилгина учқунламоқда./енгилгина учқунланиб турарди.
14—15 Баққоллар совуқдан қалтираб, оёқларини зиғирдай танчага тиқиб, сабзи тўғраб ўтиришади.— *йўқ.*
27 яна бир бола *дан кейин* — Одам қалин. Баққоллар совуқдан қалтираб, оёқларини зиғирдай танчага тиқиб, сабзи тўғраб ўтиришади. Шунда тўсатдан қоровул келиб қолади.
33 хунук, узун мўйловли,/хунук одам эди. Узум мўйловли,
36 ёлғиз яшайди./ёлғиз яшар эди.
41 одагдагидек,/ҳар вақтдагидай,
41-бет 29—31 — дейди менга жой кўрсатиб ва ёнидан кўрпанинг бир четини кўтаради имлаб./— дейди Мўмин танчага яна яхшироқ тиқилиб.— Қани ўтир энди!— дейди менга жой кўрсатиб ва ёнидан кўрпанинг бир четини кўтаради, имлаб.
- 42-бет 36 Тўрва соқоли/Хуржун соқоли
- 43-бет 22 бепарво./бепарво эдилар.
- 44-бет 37—38 Онасига олиб боринглар,/Онасига элтинглар,
- 45-бет 2 Ўйнайман десанглар, ана,/Ана, ўйнайман десанглар
36 мошхўрдани ичади./мошхўрдани ичиб ўтиради.
- 47-бет 38 Мен маҳднё бўлиб қотиб қоламан./Мен қотиб қолган эдим.
- 49-бет 6 ёқиб ўчирадилар./ёқиб ўчирадилар, ўзим кўрганман.
- 50-бет 3 ўзига сиғинайлик, иним!—/ўзига сиғинайлик дўстим!—
- 51-бет 26 олиб кетадилар *дан кейин* — Бола эдим, лекин ҳаммаси ёдимда.
- 53-бет 31 — Қани, болам, кетдик!— Қани, ўғлим, кетдик!
- 55-бет 25 — Зери забар қани, нодон?!/Зери забар қани, чўчқа?!
- 56-бет 4 унча иши йўқ./сира иши йўқ.
- 57-бет 10 шогирд бирпасда/шогирд ҳадемай бирпасда

- 60-бет 40 садқайи зикр кет!/садқайи зикирдан садаға кет!
- 61-бет 21 жим бўлишадн *дан кейин* — Ҳар куни мактабга бораман.
Ҳар куни алифбени ўқийман.
41 дам-дарак йўқ./дам-дарак йўқ, пул йўқ.
- 64-бет 25 Шўхмиз./Шўх эдик.
- 65-бет 13 Каловлаб аста/Довдираб аста
41 машқ қиладилар *дан кейин* — Ҳар пайшанба шогирдлар домлага кулча, патир, бойваччалар пул келтириши одат эди. (*Бу гап 66-бетнинг 4—5-сатрлари бўлиб келган.*)
- 66-бет 13—14 Ёмғир шаррослаб қуяди./Ёмғир челақлаб қуяди.
- 67-бет 15 — Домланг ҳам ўлсин илоҳим! Еб тўймас, айёр/Ўлсин илоҳим домланг! Шумтака, айёр
40 Домлам тагин қуръондан бошлайди./Домлам қурғур тагин қуръондан бошлайди.
- 68-бет 38 Яна бошқа бар ғазални бошлайдилар.— *йўқ*
39 Най кими/Най каби
- 70-бет 4 — Мактабга бор!— дейди онам/— Мактабга бор!
- 71-бет 19 одатдагидек шикоятни бошлайди./ҳарвақтдаги каби шикоятни бошлайди.
- 72-бет 3 Поччам қўш обжувозни ижарага олган./Поччамнинг қўш обжувози бор эди.
10 яғри чиққан кир чопон./яғри чиққан кир чопон, холос.
25 тилини билиш керак./тилини билиш керак, ўғилчам,
36 рост, болалардан уяламан./ростини айтсам болалардан уяламан.
- 74-бет 8 — Вой, яхши қилибсиз,/— Вой, жудаям яхши қилдингиз,
37—38 — дейди токчадан иш печини олиб опам./— дейди токчадан иш печини олиб.
- 75-бет 2 қўшиб қўяди *дан кейин* — жуда уят гаплари кўп-да, ташлаб ўқи.
31 қилмадинг тадбири давроним./қилмадинг тадбир давроним
32 На дерсан рўзгарим бўйлами кечсин гўзал хоним?/На дерсан рўзгорим бўйлами кечсин гўзал жоним,
- 76-бет 4—5 Севаман Фузулийни./Севардим Фузулийни.
- 77-бет 24 Кўкнорининг ғазабдан кўзлари бежо./Кўкнори ғазабдан кўзларини олайтириб юборади.
25—26 кўзлари хунук олаяди./кўзлари хунук ағдарилади.

79-бет

- 3—4 Отли конка кетмоқда./Конка кетаётган эди.
30 Мен ўзимда йўқ хурсанд эдим./Мен ўзимда йўқ эдим.
(Ж., I — н)

80-бет

- 11—12 Самоварчи эликдан ошган ориққина киши./Самоварчи ориққина.
18 Самоварчи сира тинмайди./Самоварчи эликдан ошган киши. У сира тинмайди.
24 Гашт қилиб чой ичамиз./Қўшимча бир гашт қилиб чой ичамиз.
39—40 аравакаш қўлини қулочкашлаб./аравакаш қўлини кенг силтаб.
42 Чиройли манзара!./Манзара яхши!..

81-бет

- 6 ёқимли янграйди./ёқимли жаранглайди.

82-бет

- 30—31 таъкидлайди Аъзам./тасдиқлайди Аъзам.
10 ҳозир, қайнасин./ҳозир, пича қайнасин,
17—18 бойлар зулмидан шикоят қилади./— эҳтимол бийлар зулмидан шикоят қилади.
20 жим ўтираминиз *дан кейин* — яхши-мунгли айтди чол.
21—28 *Саккиз мисра шеър йўқ.*
29 йўлга чиқамиз./йўлга тушамиз.
35 кўришиб кетади.. *дан кейин* — қозоқлар овқатни шундай кеч ейди,— тушунтиради менга Аъзам.

83-бет.

- 4 яхши кўраман./яхши кўраман. Қаттиқроқ айтинг.
16 — Очди, амаки, лекин чидаймиз деймиз./кейин деймиз Аъзам икковимиз бир оғиздан.
23 Камбағалмиз-да,/ҳар кун палов есак ярашади-ку
41 груч йўқ. *дан кейин* — Озгина гўшт бору лекин жиндай қидланган.

84-бет

- 20—21 бизникига борган,/бизникига келган эди.

88-бет

- 38 пўнғиллайди тақачи./дўнғиллайди бизга қараб тақачи.

89-бет

- 2—3 ғарибгина дўконида/арзимайдиган дўконида
4 сўради отам./сўрайди отам менга қараб.
14 Истеҳзо билан жилмайиб. *дан кейин* — Бир лаҳза сукутдан сўнг қўли билан ишора қилади:—Анов шишада кўрдингми қимиз. Сувда муздай турибди, ич ўғлим! Хўп чайқа, пишади.
Лабимни тишлаб, қимизни чайқар эканман, дадам анча камбағал экан, ишининг мазаси йўқ, деб ўйлайман қайғириб.

Қимизни шимириб ичаман:

— Лекин аччиғ-а?— дейман отамга қараб.

90-бет

- 1—2 мен жарчига эргашиб,/мен отлар орасида жарчига эргашиб,
30 дейди у./дейди қатъий равишда Аъзам.

- 91-бет 37 Қани жиян,/— Қани ўғлим.
- 92-бет 19 сабрсизлик билан аланглаб Аъзам./сабрсизлик билан атрофга аланглаб Аъзам.
- 93-бет 21—22 заранг косаларда/сопол косаларда
36 ташқарига чиқамиз. *дан кейин* — Келин қани?— шивирлаб сўрайман Аъзамдан.
— Келин йўқ, таажжуб!— дейди Аъзам, кексалардай лабини ва бўйиничи қийшайтириб.
- 94-бет 12 қўрққанини кўрмайсиз! *дан кейин* — Отлар ҳам одамлар билан баб-баравар завқ, ҳаяжон ҳис этганини кўрасиз.
20—22 Қозоқларнинг расмича қизлар баланд, кўнғироқ овоз билан, жонли имолар билан, кўзларини чиройли ўйнатиб шундай қўшиқ айтишадики,/Қозоқларнинг расмича қизлар, йигитлар ўзлари дарҳол тўқиб лапар айтади. Попукдай қиз баланд, кўнғироқ овоз билан, жонли имолар билан, кўзларини чиройли ўйнатиб шундай қўшиқ айтадики,
- 95—96-бет 32—5 *шеърлар (айтишув)* — йўқ
24 жойида,— дейман. *дан кейин* — Баққол кулиб:
32—33 «Олош!» дея қичқиришади ва/«Олаш!» дея бақириб кетади ва
- 97-бет 9—10 Аъзам икковимиз/Биз, Аъзам икковимиз
24 Ҳасан ака/Ҳасан бобо
25 қўлига кўтаради. *дан кейин* — У пакана, тийрак, чўққи-соқол, кўзлари ўткир киши.
30—31 Ҳасан ака/Ҳасан бобо
- 98-бет 12 ҳидлари анқийди./ҳидлари бурқийди.
13—14 учраб қолади./учраб қўяди.
23—24 Учоқлардан бурқсиб/Учоқлардан бурқиб
- 99-бет 6 чойдишни тўлатиб,/обдастани тўлатиб,
8 эт осадилар./шўрвага уринадилар.
- 100-бет 34 бошини қуйи солиб хафа ўтиради./бўйинини букиб, хафа ўтиради.
41 кўра бошлайдилар. *дан кейин* — Бобойга дейман:
42—43 Кўринг, оёғим борган сайин шишиб кетяпти,/Кўринг, шиш борган сайин кўпайяпти.
- 101-бет 13 олиб келади. *дан кейин* — Тоғ гулларини жуда севаман.
28 У донми,/У бир ҳовуч донми... товуқларни — йўқ.
- 102-бет 1 кув пишиш,/мой пишиш,
19 Зокир почча/Зокир ака
39—40 Бирдан қаттиқ босиб юборса/Бирдан қаттиқ босиб юборган эди

- 103-бет
13 ёнғоқ, ошиқ... *дан кейин* — жуда кўп.
30 Аравакаш кўсороқ,/Аравакаш кам соқол, кўсороқ,
- 104-бет
3—4 ойим шўрлик меҳнат-машаққатдан чиқмайди./ойим шўрлик меҳнату жафодан чиқмайди.
33—34 дастурхон олдида ўтиришибди./дастурхон олдида ўтирар эдилар.
- 105-бет
4 пахта оттиргани/пахта чиқаришга
29—30 оттириб беринг./тозалаб беринг
- 106-бет
11 Рўмолининг учидаги тугунни/рўмолининг тугунини
12 қирқ тийин пулни/икки танга пулни
29 Жиннини жинни деса арпа бўйи қўшилади.../Жиннининг бир қилиғи ортиқ...
31 бирпас тўхтанг!/жиндай тўхтанг!
40—41 ташвишга солади./мени ташвишга солади.
- 108-бет
8 Ҳожи, Аҳмад, мен/Ҳожи, мен
- 109-бет
35—36 супургини отиб,/супургини отиб, добайлаб
38 Можаро бирпасда авжга чиқади./Можаро ёнғин каби бирпасда авжга чиқади.
- 110-бет
6 жанжални баъзўр босадилар./баъзўр жанжални босадилар.
7—8 ўзларини ин-инларига урадилар./ин-инларига ўзларини урадилар.
34—35 Сўфи Оллоёрнинг кичкина китоби диний шеърлардан иборат./Сўфи Оллоёр диний шеърлардан иборат китоб.
41 ариқларда тўлиб/ариқларга тўлиб
- 111-бет
33—34 Бувим ва бирга келган хотинлар/Бувим ва бувим билан бирга борган хотинлар
- 112-бет
20 Машрабдан, Яссавийдан/Машрабдан, Ҳофиздан
- 114-бет
14 Болалар жуда кўп. *дан кейин* — Ўйинлар кўп — чизма-чизик, кепак-кепак ва ҳоказо.
15 Майдон катта, кенг./Майдон катта, кенг, мўл.
29 «Ҳалол бўлмади,— *ийқ*.
- 116-бет
3 тўртта сатанг қизлари/тўртта жонон қизлари
5 Юришлари!.. *дан кейин* — Вой белим дейдилар-а!
- 117-бет
21 ҳорғин одимлаганича/ҳорғин қадамлар билан
39 лақаби қўйилган. *дан кейин* — Халқ русчани сира билмасди.
- 39—40 Унча-мунча сўзларни,/Расул ўрис унча-мунча сўзларни,
118-бет
20 ёқалашишгача етади./ёқалашишга қадар етади.
23 бу куфурдан!/бу чурчутдан!

- 31 Айт ҳозир! *дан кейин* — Бир неча маҳалла кишилари ўртага тушади: (*Бу жумла 33-сатр бўлиб келган.*)
- 40 сув қуйгандай жимжит. *дан кейин* — Кўчага чиқаман, уйга кираман. Зерикканимдан галвир қўйиб мусича, чумчуқ тутаман. «Увол-ку!»— дейди бувим, ойим мени қарғайди. Кун узун.
- 119-бет 16 негадир урмайди,/негадир бизларни урмайди,
- 120-бет 3 Хасис бой!/Сорон бой!
- 123-бет 18 Бизбизакни гиз-гиз ўйнайман./Бизбизакни ипга тақиб, гиз-гиз ўйнайман.
- 37—38 олиб тутатади. *дан кейин* — Менга қараб:
- 124-бет 3—4 тура жуфтакни ростлайман./тура қочаман.
11 унинг олдига киради./бобомнинг олдига киради.
- 125-бет 25 Бу ёққа қаранг! *дан кейин* — Бир гап бўлди шекилли, деб
- 127-бет 5—6 Ой-куни яқинлашгандир?../Туғиши яқинлашгандир?..
- 128-бет 20 — Қелин яхши аёл./— Хотинингиз яхши аёл.
30 Ҳасип ҳам солсак/Хасип ҳам қилсак
- 129-бет 4 шамолга совурсинми?!/шамолга сочиб юборсинми?!
8 Бошида яғир дўппи,/яғир дўппи
43 айвон лабига ўтиради./Узун Сара айвон лабига ўтиради.
- 130-бет 3—4 Чархини йиғиштириб,/Ямоғини йиғиштириб,
14—15 шапалоқ тортиб кетипти-ку!../шапалоқ билан уриб кетипти-ку!..
- 131-бет 13 Баззозлар, вофурушлар/Баззозлар
- 132-бет 26 Турғун икковимиз/Турғун деган бир ўртоғим бор.
Биз қалин дўст,
- 134-бет 13—14 Йўрға отларда,/Саман йўрғаларда,
- 135-бет 17—18 Ноғорачи ∞ **семиз** одам./Ноғорачи ∞ пуфакдай семиз одам.
36 — Бўлди, зерикдим/—Етар, зерикдим
- 136-бет 3—4 Турғун билан/ўртоғим Турғун билан
25—26 Бошқа ноғараларга/Четгароқ, бошқа ноғараларга
- 137-бет 8 бир зум очилмайди,/бир он очилмайди,
19 кайфиятига қараб./кайфига қараб,
39—40 жойига қўярди/жойига туширарди
- 139-бет 14 ея олмаймиз... *дан кейин* — Пул сероб эмас... пул йўқ...

- 143-бет
6 Чол ∞ кулиб қўяди./Чол ∞ кулиб юборади:
26 ўқий бошлайман: *дан кейин* — Турғуннинг диққати
ошиб кетади. Бўғлиб, жаҳл билан қичқиради:
- 144-бет
31 рубрика:*** *дан кейин* — ҳар кун мактабга қатнайман.
39—40 Озода бўлса бас! *дан кейин* — Пешин вақти
- 146-бет
14 бошлаб юборамиз./ёсинни бошлаб юборамиз.
- 148-бет
22 бери кел, болам,/бери кел, ўғлим,—
33—34 югураман, йирганиб туфураман./югураман. Бир пасгина
жим ўтираман.
- 149-бет
3 Зикирчилар/Ҳофизлар
9 йиғлайди ҳаммаси./йиғлайди.
26—27 Бемазаки, ҳеч у ёғи йўқ! Бир-икки қошиқ ичаман-да,
косани қайтараман./Бемазаки, у ёғини қўйинг! Очи-
гимдан бўлса керак, бир-икки қошиқ ичаман-да, косани
қайтараман.
- 151-бет
4 баъзилари чопон ёпинган,/баъзилари яктак ёпинган,
8 Шовқин зўр./Шовқин катта.
- 153-бет
33 Худойим ўзи/Тангрим ўзи
- 154-бет
9 ва носвой чекади./ва носвойни оғзига солади.
- 155-бет
14 чеварали бўлсин! *дан кейин* — Бувим:
- 156-бет
12 ўйинга тушишади./рақс қилишади.
- 157-бет
41 хўрдадан ярим коса/хўрдадан бир коса
- 158-бет
24—25 олиб кетишади. *дан кейин* — Тўлғоқдаги хотинларни
икки қўлтиғидан кўтариб силталайди, кўрпага ўраб
думалатади. Иш қилиб, туғдиради. Иса акам, Қаромат
опам, мен, Шафоатгача ҳаммамизни у туғдирган.
26—27 кинна солишни билмайди *дан кейин* — Ўрин буви билан
бувим бир пасда етиб келишади.
- 160-бет
5 хурофотлардан қутуламан./ва охири мен бутун хурофот-
лардан қутулдим.
10 — Йўқ, ажойибу ғаройиб!— *йўқ*.
18—19 У совуқда қулоқларини ҳамиша шундай бекитиб
юради./У совуқда ҳамиша шундай қулоқларини бекитиб
юради.
- 163-бет
23 Зинапоясига осилдим,/Зинапочасига осилдим,
- 167-бет
31 — Эҳтимол бойлар,/—Эҳтимол бойдир.
- 168-бет
31 ўйнатиб келамиз,/ўтлатиб келамиз,
21 қариганимда тутаман/қариганимда тутарман.

- 25 одам қалин./одам қалин бўларди.
30 Тўйчи ҳофиз/Тўйчи ака
- 170-бет
34—35 шоддод хотин у./шаддод хотин Отин биби
- 171-бет
28 губернатор ва — йўқ
- 172-бет
9 отин биби/отин буви
- 173-бет
10 Отаси ҳар кун/ийгит ҳар кун
30—31 қули бўлиб келган./қули бўлиб кетган.
- 176-бет
18 Домламиз ҳар кун янги-янги ваҳимали хабарлар келтиради./Домламиз ҳар кун ваҳимали янги-янги хабарлар келтиради. ,мк, 1—Н).
- 178-бет
20 Олмазор кўчасида кетма-кет/Олмазор томонга қараб кетма-кет.
- 180-бет
9 — Гаффорингиз ∞ топиб келди./Гаффор ака ∞ топиб келди.
24 камбағалларга қийин./камбағалга қийин.
- 182-бет
32 Бир киши/Бир сарт
- 184-бет
27—28 беш сўмми пул беради онам./ўн сўмми, беш сўмми пул беради онам.
38 Ғайр нақшидин/Ғайри нақшидин.
- 188-бет
36—38 «Миллат!» деб вайсайдилар, лекин бутун нажотни буржуазиядан кутадилар. *дан кейин* — Охир пешин. Биз томма-том юриб ўйнаймиз, узоқларга кетамиз. Уйин, ёқалашини ҳар кунги оддий ишимиз. Томдан-томга сакраб, баъзан бирор бойнинг ҳовлисини нишонга оламиз, ғиз-ғиз кесак отамиз, кейин ура қочамиз. Бизлар даврнинг болалари, бойларни ёмон кўрамиз.
Чарчаб уйга қайтар эканмиз, албатта, ҳар кунгидай бир дафъа мачитга бош суқиб чиқамиз, мезанадан бирикки сирпаниб тушамиз. Бу ҳам бизнинг қилиқларимиздан бири.
Уйда онам кўзлари ёш, йиғлаган ҳолда қарши олади:
— Қаерда эдинг? Буванг ўлди!..
Мен бир зум қотиб, бўзрайиб қоламан.
— Ростданми?!— қалтираб сўрайман.
— Бирпасда хазон бўлди, бувангдан айрилиб қолдик!— хўнг-хўнг йиғлайди онам.
Мен ҳам хўнграб йиглаб юбораман. Дарров йиглаб юриб кийина бошлайман, тўн устидан белбоғ боғлаб, оёқ яланг, онамининг олдига тушиб Оқмачитга югураман.
Бобом уч кунгина хаста ётган эди шекилли, хотиримда йўқ. Биз эшикка етганимизда бир неча одамлар хафа, бошларини қуйи солиб мачитдан тобут олиб кела-

ётганларини кўрамыз. Йиғлаганимча ҳовлига кираман да, ўзимни бобом устига ташлайман.

Бувим йиғлаб тинган, кўзлари ёш, сипонамо жим ўтирибди. Тоғам ва қариндошлар йиғлаган, хафа. Мен қаттиқ ҳўнграб, тўлиб-тошиб йиғлайман, бобомни қучоқлаб ўпиб йиғлайман. Бобом менга ғоят меҳрибон эди, биз бир-биримизга жуда яқин, бир-биримизни қаттиқ севардик.

Бобом олтмиш икки ёшда вафот этди, лекин ҳали бақувват, кенг яғринли, семиз киши эди.

Жаноза ўқилади, онам бўзлаб йиғлайди, кўчага қадар йиғлаб чиқади. Тоғам ва қариндошларимиз ҳам-мамиз йиғлаб кетамиз.

Қабристондан намозгарга яқин қайтамиз. Йиғлаб уйга кирарканман, бувим мени қучоқлаб қарши олади: — Йиғлама, болам, таборакни ўқи,— дейди елкамни қоқиб.

Ўтириб таборакни ўқийман, берилиб ўқийман. Ёш кўнглим биринчи марта ҳасратга тўлиб кетади. Кейин жим ўтириб, узоқ хаёлга бериламан, бобом бутун хотирамда, фикримда яшайди.

190-бет

6 бароқ қошли./қоши жуда ўсиқ.

38 отни олдига/биронта отни олдига

191-бет

4 Отни ойимга/Отни онамга

10 кўзим юмилмайди./кўзим юмилмас эди.

33—35 Ойим: ∞ ташвиш билан хайрлашди./Ойим ∞ ташвишли хайрлашди,

192-бет

5 ортиқ кутмадим./ортиқ кутмадим ҳам,

9—10 Калковуз кўпригидан/Бўзсув кўпригидан

38 юрагимнинг гурс-гурс урганини./юрагимнинг дурс-дурс урганини,

43—44 Шабада эсиб, осмоннинг чети қизара бошлаганда./Ёқимли шамол эсиб, шафақ энди уфққа ёта бошлаганда.

193-бет

8—9 хотиржам бўл, ука./хотиржам бўл, ўғлим,

11—12 деди самоварчи — йўқ.

12 Сув қуйиб./самоварчи сув қуйиб,

12—13 ∞ киришиб кетади./Самоварчи ∞ берилиб кетади.

18 у дадамни яхши танирди./У дадамни яхши танир ва кўпдан бу ерда ишлар эди.

21 бемалол олишар эдим-а!./баралла олишар эдим-а!»

22 қотиб кулди самоварчи. дан кейин — У қирқ беш ёшлардаги киши, лекин ҳййла қаринамо, қийшиқ бурунли, яккам-дуккам тишли эди.

24—25 бурдаладимда./майда бурдаладимда,

26 Офтоб чиқди./Қуёш уфқдан кўркам кўтарилди.

29 унга қараб югурдим./унга қарши югурдим.

193—194-бет

42—1 «Мусавой айнигандир деб қайрилмасдан йўлга туша қолган эдим», деди./Мусавой айнигандир деб ўйладим-да, қайрилмасдан тўғри йўлга тушдим.

- 12 От ўғрилари/От қароқчилари
 13 худога шукур,/тангрига шукур,
 17 Хуллас, чанг юта-юта/Ишқилиб чанг юта-юта
- 196-бет
 24—27 Йўқ, ∞ дейман астойдил куюниб — йўқ
- 198-бет
 31 Учоққа ўт қалаб,/Ўт қалаб,
- 199-бет
 25 кайфи тарақ бир киши дўмбирани/Ўтовдэ аския ва кулги қизийди. Ўрта бўйли, яғриндор, қора соқол, кайфи тарақ бир киши дўмбирани
 27 ёқимли, атроф-теваракдан/ёқимли. Ташқарида, атроф-теваракдан
- 200-бет
 20—21 кир яктагимни камзулим устидан кийиб оламан./кир яктагимнинг устидан камзулимни кийиб оламан.
 27 икки соатлардан/бир соатлардан
- 201-бет
 31—35 Дадамнинг ∞ ташлаб кетади — йўқ.
- 202-бет
 3 дейди дадам менга тушинтириб.— йўқ.
- 203-бет
 4 — дейди дадам.— йўқ.
- 204-бет.
 28 Мен ғалати дан аввал — Ёлгон, пайшанба бозорига кет-гандир.
 28—29 лекин дарров ҳазилни пайқайман-да, кулиб юбораман:— йўқ.
- 205-бет
 16—17 Афт-башараси қанақалигини ∞ эшитганман./Афт-башараси қанақалигини ҳам билмайман. Лекин қанақалигини ∞ эшитганман.
 18 Улар ҳам ∞ эшитган-да.— йўқ.
- 206-бет
 5—37 — Ҳа, қаерда ∞ фойдаси йўқлигини биламан,— йўқ. (...белгиси қўйилиб, таъбим анча сўзларидан бошланган)
- 208-бет
 30 нуқул жанг,— дейди/нуқул жанг бошдан-оёқ,— дейди
- 212-бет
 5 Мен дарҳол у одамни излайман,/Мен дарҳол нотиқни излайман,
- 214-бет
 38 Уста қовоғини узоқ солиб ўтиради./Уста узоқ қовоғини солиб ўтиради.
- 216-бет
 8 Содиқ ака мўйловини/Содиқ мўйловини
 25—26 У ∞ кўзларини шилпиқ босган,/У ∞ кўзлари шилпиқ, хунда одам.
- 218-бет
 13 Узоқ суҳбатдан сўнг намозгарда/Намозгардан кейин
- 219-бет
 11 улади-я!— дейман.—/улади-я!— дейман ман,—

- 23—24 Томоша бир тийин туради./Томоша бир тийин туради,
лекин афсуски чақамиз йўқ.
221-бет 43 энсалари қотиб.— *йўқ.*
- 223-бет 42 одам келиб тайинлаб кетди./одам келиб кетди.
- 224-бет 3 Ёз бирпасда ўтиб кетади./Ёз шу зайлда бир пасда ўтиб
кетади.
- 228-бет 23 — Семиз экан, ярамайди./Семизу, аммо гўштдор, яра-
майди,
- 229-бет 43—44 — Дайди ўлмагур, қаёқда қолдинг?— сўрайди бувим.—
йўқ.
- 14—16 Икки ∞ пўкиллайти.— *йўқ.*
23 Айвонда китобни варақлаб, чироқ олдида ўтираман./
Айвонда ўша китобни чанг босган жойидан топиб олиб,
чироқ олдида ўтираман.
- 230-бет 24—25 Бир вақт ∞ айтган экан — *йўқ.*
25 Катта бобом вақтида/Бобом вақтида
- 233-бет 24 — Артистларнинг ҳаммаси ҳаваскор, ёш эркаклар./—
Артистларнинг ҳаммаси эркаклар,
- 234-бет 11 Майли, амал-тақал қилиб/Майли, иш қилиб, амал-тақал
қилиб
- 235-бет 10—11 гўё ўзи билан сўзсиз/гўё ўзи билан ўзи сўзсиз
- 237-бет 25 бошқа, ака!/бошқа, ота!
- 238-бетнинг 9—42-сатрлари (бошланиши: Туш. Иссиқлаганимдан),
239, 240-бетлар ва 241-бетнинг 1—18-сатрлари (охири:
хотирамда, фикримда...)— *йўқ.*
- 243-бет 18 Сиз ҳам бир терлаб кўринг./Сиз ҳам кўринг бир
терлаб,
23 бойга қараб./секин бойга қараб,
33—34 Жанжал тобора қизишади, жанжал авжига етганда
самоварчи қаршимда тўхтаб, ўдағайлайди./Жанжал
тобора қизишади, тортишувдан зерикаман, жанжал ав-
жига етганда боққа жўнайман.
- 245-бет 35—36 — Ҳей, бола, ∞ авжига етганда.— *йўқ.*
- 15—16 Турмушнинг машаққатини билмайсан!/Турмушнинг ма-
шаққатини билмайсан! Берардиму пул ўлгур йўқ.
17—18 Иса акам ∞ маҳси тика бошлаган эди./Иса акам
уйда экан.
- 246-бет 32—33 Бизларни Оврупада ∞ ўтмасин ой, йилингиз,— *йўқ.*
- 248-бет 10—11 Анвар пошшо жаҳонда/Халифа ҳазратлари, Анвар
пошшо жаҳонда

17—18 Роҳат келин ойн ∞ эшитганларига/Роҳат келин ойн
∞ эридан эшитганларига

249-бет

1 Мен ∞ кўчага/Мен ∞ Говкушга

250-бет

29 ажинага ўхшайди! *дан кейин* — Мен қотиб куламан:

251-бет

36 деб қўрқитади. *дан кейин* — Уста ғазабга кириб дейди:

255-бет

22 Александров боғига югурамиз. Митингда/Александров
боғидаги митингда

257-бет

29 усталар тиқилиб ўтирганларини/усталар жамият аъзо-
лари тиқилиб ўтирганлар

30 бошимни суқиб/ертўлага бошимни суқаман

260-бет

29—30 ўша ишчиларга ўтипти./ўша бутунлай ишчиларга ўтипти.

263-бет

18 Туркистон ўлкаси ёруғликка чиқди!./— Ёруғликка
чиқдик.

20—43 Бошланиши: Инқилоб қуёши» охири: оламан ва — *йўқ*:

264-бет

1—14 *Бошланиши*: кўксимга, охири: кўрсатадилар — *йўқ*

27 Тўрт кун қаттиқ/— Гап кўп, ака, тўрт кун қаттиқ

266-бет

13—14 Ҳамманинг оғзида «Ленин! Ленин!» *дан кейин* — Ленин
қуёшдай порлаб, ҳаётимизга киради, меҳнаткаш халқ-
нинг кўнглида абадий жой олади.

Повестнинг 1-нашри (1-н)

18-бет

1 гижиниб думини қайта-қайта тишлайди./думини қайта-
қайта гижиниб тишлайди.

5 — Э, тегма,/—Эй, тегма,

20-бет

12—13 Мен поччамнинг оғзига жимгина қараб ўтираман./Мен
жимгина поччамнинг оғзига қараб ўтираман.

24-бет

37 хафаликдан ойим куйиб кетди,/ойим хафаликдан куйиб
кетди,

29-бет

19 Кампирнинг нафаси бир лаҳза ичига тушиб/Бир лаҳза
кампирнинг нафаси ичига тушиб

27 бирпасга ташқарига чиқсангиз,/ташқарига бирпасга чиқ-
сангиз,

32-бет

10 айвондан аста туради/аста айвондан туради

35-бет

10 Ҳасан келибди,/Ҳасан ака келибди,

110-бет

41 ариқларда тўлиб/ариқларга тўлиб

127-бет

26 отхонада қантарилиб/отхонада қайтарилиб

130-бет

3—4 Чархини йиғиштириб,/ямоғини йиғиштириб,

24—136

369

137-бет

19 кайфиятига қараб./кайфига қараб,

168-бет

3—4 қариганимда тугаман/қариганимда тутарман.

240-бет

11 хаста ётди бобом... хаста ётган бобом...

АЛИШЕРНИНГ ЁШЛИГИ

(269-бет)

1. Қисса матнидан сақланган қўлёзма

Асар сарлавҳаси:

Алишернинг ёшлиги/Алишернинг болалиги

271-бет

1—5 Тарих сўқмоқлари ∞ Ойбек.— *йўқ.*

6 Қифтига/Шипига

7 устида/устига

8—9 ажойиб суханварлик ва самимий суҳбат қилурлар./самимий суханварлик ила суҳбат қилурлар.

13 бир дам узилмас/узилмас

16—17 кўпинча ∞ дер эдилар./Баъзи дўстлар уни кўпинча кичик Баҳодир дерлар эди.

26—27 Шарақлаб ∞ ўйнаган/Шақирлаб ∞ чарақлаган

27 мулозим/хизматчи

30 шаффоф/юпқа

32—33 Мажлис аҳлидан бири, ∞ эди./Мажлис аҳлидан етмишлардан ошиб саксонга тақалган бири қари барлослардан эди.

34 бу киши/бу барлос

272-бет

5 емирилди./бузилди.

9—10 шаҳзодаларнинг она сути ҳануз оғзида бўлган энг кичиги ҳам./шаҳзодаларнинг энг кичиги ҳам

13 кетгуси./кетгуси муҳаққақ.

13—14 фоже аҳвол шулдир, дўстларим./фоже шулдир.

16 Ҳоқон/Бутун жаҳонни титратган ҳоқон.

17 бундай/бу каби

17—18 бермоғи/бериш

21 сукунат/оғир сукунат

30 оламда ёлғиз эдилар./Офтоб каби оламда ёлғиз эди.

32 ҳам бир нав тартиб жорий этолмадилар./бир нав тартиб мустаҳкамлади.

33—34 этаклари ∞ . Энди/этак-этаклари кесилди, қўлда қолгани қолди. Тўғри,

34—36 кексайдилар, ∞ кетмагай.../кексайди. Шаҳзодалар орасида тағин низолар, жанг, қирғинлар бошланиб кетур

36—38 Лекин тақсир ∞ муносиб/Лекин амин бўлсинларки Самарқанд тахтида ўтирмиш Улуғбек ҳазрат улуғ бобосининг тахтига муносиб

39—40 кўтармишлар./кўтармиш — олим ҳоқондир.

273-бет

1 нуқта/бир нуқта

- 1 дарҳол сўзини илиб олди./сўзни олди.
 5 деди:/деди у:
 11 Бу фикр/деган фикр
 13—14 Барча шоирларнинг муттасил/Бутун шоирларнинг
 15—16 муяссар бўлиш/муяссар бўлган
 27—28 этди./этди ва тагин сўзида давом этди.
 32 тутмишлар./тутурлар, албатта.
 33 Султон Улуғбек ўзларининг расадхоналарида/Шоҳимиз
 Улуғбек ўзининг олмос каби ўткир фикри ила илм
 булогининг кўзини топган. Эшитишимизга қараганда ҳаз-
 рат Улуғбек ўз расадхонасида
 38 само/осмон
 38 ифшо/ҳал
 39—40 ақллари, фикрлари камолатининг/ақлларини, зеҳнлари
 фикрлари камолатнинг
 41 Ҳазрат/Ҳоқон
- 274-бет**
- 2 кимёгар/мадраса аҳли кимёгар
 2—3 олимдирларки, бу илмда/олим, илмда
 6 ғоят беҳад/ғоят кўпдир
 9 Улуғбек —/улуғ бобоси Темурнинг бу набирасига бўлган
 зиёд севгиси бежиз эмас экан.
 11—14 Ҳазрат Улуғбек ∞ тарихимиз китобида/Ҳазрат Улуғ-
 бек кўнгли бутун илмларнинг тажассуми, илм дунёсида
 мангулик кашф этган мушарраф олимдирлар. Тарихимиз
 китобида
 14 юлдуздурлар./юлдуздурлар. Беҳуда изтироб чекмагай-
 сизлар.
 15 хитоб назари ила./Хитоб этиб.
 17—18 тўнининг этакларини ҳилпиратиб югуриб кирди./тўнини
 пилпиратиб югуриб кирар эди.
 19 остонада/эшикда
 21 қоп-қора илиқ/қоп-қора
 23—24 яна ҳам севиниб ∞ биқинганича/севиниб ∞ биқинга-
 нича
 34 — кўп яхши кўрурмен./Алишернинг кўзлари ёниб кет-
 ди.— Кўп яхши кўрурмен.
 34—35 телмира туриб Алишер/телмуриб.
 38 барлос ҳам/барлос — бек
- 275-бет**
- 3—4 яхши, zeroки фикри ҳам югурик бўлур./яхши
 4 деди/демишлар донолар
 6 бақалоқчина/семиз бақалоқ
 8 улуғ иш/улуғ нарса
 16 ғазал/қитъа
 17 қучиб/қучоқлаб
 18 ялт этиб қараган эди/ўқисам майлими дегандай ялт
 этиб қаради.
 20 унинг елкасини қоқиб./Алишернинг елкасини қоқа.
 24 Зиҳи/Саҳи
 27—28 Қизариб кетган Алишер бир онгина сукут қилгач деди:/
 Алишер қизариб кетган. Бир онгина уялиб сукут қил-
 гоч у деди:
 41 паноҳ/бош паноҳ

- 42 — дея қўлларини юзига суржади у./— деди қўлларини юзига суржаб.
 43 Меҳмонлар бошларини/Меҳмонлар тўғри дегандай ҳаммаси бошини

276-бет

- 1 барлосга эргашиб, Алишерни ихлос билан/барлос кетидан Алишерни
 3 юзлари нурланиб/юзи нурланиб
 6 елкасига меҳр билан қоқди./орқасини меҳр билан қоқиб:
 12 қатъият ила Мирсаид/қатъият била. Бирдан сўнгра уст-ма-уст бир-икки апшурди.
 — Ҳаққа рост!— деди кулиб домла Мурод. Мирсаид жилмайиб давом этди.
 18 нур/қуёш каби нур
 19 лаганларда/чинни лаганларда
 28 сўзлар эдилар./сўзлар эдилар. Афсус, кексайиб қолди, ҳозирги бутун Туркистон, Хуросон Шоҳруҳ қўл остида, нечук бўлур, шаҳзодалар тағин жанг бўронининг тўғонини бузурларми, деган шак-шубҳалар атрофида гап айланурди.
 29 Алишер тоғаси ~ отасига ниманидир/Алишер бир қовурғани ялқовгина шимгани ҳолда қулоқ солиб ўтирарди. Сўнг отасига ниманидир

Қиссанинг машинкада кўчирилган матни (Мк)

283-бет

- 41 ўз тенги/ўз тенгги тўрт-беш яшар
 42 малла ёқа/мулла ёқа

284-бет

- 13 танир экан, қурмагур./жудаям танир экан, хумпар-эй,
 25 яна пайдо/пайдо
 42 ерга/бирга

285-бет

- 23 деб юборди./деб кулиб юборди.
 25 сичқонларнинг/сичқонларимизнинг

286-бет

- 1 таниш кампир/кампир
 19 унинг/Алининг
 36 ўғлини/қунт билан ўғлини
 41—42 — дея камтаргина юриб/— кулимсиради.— Бир разм солинг-чи, усти бошим тузукми? бек бепарволар...
 Кампир қўлларини белларига тираб, бекасининг бошидан оёғига синчиклаб қаради:
 — Ҳаммаси бажо, ҳурлиқо бегим!— деди сўзларни бир-бир чертиб.

Гулбегим камтаргина юриб.

- 42 Йўллар/кўчалар

287-бет

- 4 Алишер севиниб/Али суюниб
 9 ёввойи жонивор, шундайми,/азиз жонивор, деб ўйлайман,
 18 меҳнаткаш./меҳнаткаш махлуқлигини айтмайсизми, ойн.
 18—19 тоғдак-тоғдек/тоғдек

- 20 жонивор/фил жонивор
 24 Фил миниб/миниб
 34 меҳрли/меҳри
- 288-бет
- 8 шаҳзода Хусайн,/Хусайн мирзо
 14 берайми?/борайми?
 18 ўланлар/ўтлар
 19—20 ўқни унга/ўқларни
 20 Алишер?/Дурустми?
 28 алдамчи, айёр/айёр
 34 оз қолди/сал қолди
 36—37 билмаслик — бахтсизлик./билмаслик мени бахтсизликка сургайди
- 289-бет
- 13 деб кулди./кулди кампир.
- 290-бет
- 3—4 бошини қимирлатиб./бошини қимирлатиб. Дастурхон тўкин эди. Ҳолво-наботлар, турли товланган Ҳирот олхўрилари, узумнинг турли турлари — чаросу-ҳусайни, бедана узум, шакарангул, қоражанжал, каттақўрғон... саноғи йўқ эди.
 Ёш канизлар оёқ учида юриб, кетма-кет табоқ-табоқ иссиқ таомларни тортиб турардилар.
- 21 бола/ўғил бола
 34 бўлмай/ҳам йўқ эдики,
 35 деди/гапирди
 37 деди уни эркалаб./деди эркалаган оҳанг билан.
 39 Ҳорманг, ҳорманг,/Ҳордим, ҳордим
 41 Абдулатиф/Мирзо Абдулатиф
- 291-бет
- 4 хотинлар бир-бирларига./хотинлар бир-бирларига. «Мунчаям беўхшов, кўримсиз экан шаҳзода» деди пичинг билан яна бир каниз.
 16 илжайди:/ясама табассум билан:
 19 маъноли/имоли
 27 султон Улуғбек/ҳоқон Улуғбек
 28 мадрасалар/мадрасалар, ҳаммомлар
 30 Аъло ҳазрат/Подшоҳи олам
- 292-бет
- 4 хунукми?»/хунукми?» ўйлар эди кячкина Алишер.
 8 ҳомийсидурлар./ҳомийсидурлар, мана юлдузларга ҳам нарвон қурдилар.
 12 Аъло ҳазрат/Ҳоқон
 14 ул зот/ҳоқон
 16 аъло ҳазрат/ҳоқон ҳазрат
 20 машғулдирлар./машғулдирлар. Ҳоқон мамлакатни, давлатни, зироатни, тижоратни тарк этмишлар.
 34 заминни/сайхонларни
 40—41 салмоқланиб сўзлади/сўзлади
 41 Мансур Мирзо. *дан кейин* — Беклар, шаҳзодалар тағин ўзаро имоли қараб олдилар.
 42 турарди./ўтирарди.
- 293-бет
- 1 мароқли суҳбат/суҳбат

- 4 зўр эътиқод/эътиқод зўр
 4 қалбига/қалбида
 8 Абдулатифга/борган сари Абдулатифга
 11 Эл ичра ∞ тажрибали/жамоат ичра ∞ тажрибадор
 13 гапга аралашди. *дан кейин* — Темур замонидаги Самарқанд ҳақида, Темурнинг қурдирган боғлари, қасрлари ҳақида, Ҳрдадаги мукамал тартиб ҳақида сўзлади.
 — Темур «ҳаёт» деса бўлди эди, аскарлар осмонга сачрайдиган отларни тошдан-тошга ирғитиб, чўлу-сахроларни оралаб, барча қавмларни, элларни ҳукмдор қаршида тиз чўкдирарди. Форс устолари, араб сулувлари, гуржи асирлар, мўғул саркардалари бари Самарқандда эди. Барчамиз хушвақт, барчамиз завқда юрардик. Ҳар бир забт этилган мамлакат шаҳарларининг исми Самарқанд қишлоқларига бериларди. Хуб ингичка завқи бор эди ҳукмдорнинг. Ҳарб ишида Темурбек умурбод ўлмас ҳайкал десам асло лоф бўлмас.
 — Эшитайлик, сўзлангиз устод. Соҳибиқирон ҳақида кеча-кундуз ҳикоя қилинса битмайди, албатта,— деди Абдулатиф.
 — Ҳазрат Темурбекнинг ҳаёти, у улуғ зотнинг ясаган жанглари, юришлари, ажойиб ғолибиятлари ҳақида кўп тарихлар битилган,— бир-икки йўталиб олди кекса барлос,— албатта, тағин беҳад китоблар битилади. Модомики, ҳозир Улуғбек ҳоқон ҳақида гап борур экан, каминага ижозат беринглар,
 15 ул зотнинг/у подшоҳнинг
 17 боғлар, қасрлар/жаннат боғларни, мисли эртақдаги қасрларни
 19 набираларига — «Боғи шамол»ни/набирасига «Боғи шамол»ни
 20 қилдилар./қилди.
 20—21 Иштиёқу ҳаваслари/завқи
 22 турди./олди.
 23 чодирлар тикилди/заррин чодирлар тикланди
 24 чодир.../чодир, ҳар бир чодир ўзи санъатнинг бемисл бир намунаси...
 26 у зотнинг/Амир бузрукнинг
 26—27 йигит эдим./йигит эдим, у улуғ зотнинг марҳамати биздек сипоҳиларга бепоён эди;
 28 андак сайр этарди./жиндай сайр этурди,
 29—30 ўқ узар, барчалари ўйинга машғул эдилар./ўқ узурлар, барчаси ўйинда.
 31 қаршиларига ҳозир бўлдим./олдиларида ҳозир бўлсам
 33 бўлсалар/бўлса
 34 мукка тушганча./ўзи мукка тушиб,
 35—36 Боғи биҳиштда ўзларини ёлғиз ҳис қилур эдилар./гўёки боғи биҳиштда ёлғиз ўзини ҳис қилур.
 36—37 бу шаҳзоданинг/бу ўлтириш жўжуқ шаҳзоданинг
 38 мамнуниятда/ўйланиб мамнуниятда
 40—41 шояд бузрук саркарда бўлғай, дедилар/эҳтимол бузрук саркарда бўлур...
 43 чексиз/чекланмаган

- 1—2 қахрамон бўлажаклар!» дедим/қахрамонлар бўлажак!
 2 чоғ бўлди./чоғ эди. «Шаҳзода Пирмуҳаммад мард ба-
 ҳодир саркарда бўлғуси муқаррар, билурман, қиличдай
 йигит, Муҳаммад Султон ҳам қолишмас чамамда» де-
 дилар. Уйланиб сипоҳлар билан қуршалган ҳолда отда
 учиб, ўқ узаётган Пирмуҳаммад шаҳзода кўрсатдим,
 «Тангримга минг қатла шукр, бўлимли, шижоатли!» де-
 дилар ва ёдимда
 8 қори қуръон ўқиб юрарди./қорилар қуръон ўқиб юрар-
 дилар.
 9 Султон Улуғбекни/Улуғбекни
 11 таҳлилли/таҳлил
 14 борлиғи ила/у бутун борлиғи ила
 15 кайфияти қандай:/қандай кайфияти бор шу чоғ.
 17—18 сезган, каромат қилган/билган, каромат қилган
 19 Шоир демишки:/Шоир мавлоно Лутфий демишларки:
 Улуғбек хон билур Лутфий камолинг,
 Ки, рангин шеъри Салмондин қолишмас.
 Тагин бир чала телба шоир деган экан:
 20—21 сайр этсаю келтирса илкига,/сайр этса ва келтирса ил-
 кинга,
 22—23 Менингдек шоири туркий, сенингдек шоҳи донони./Ме-
 нинг тек шоири Туркув, сенинг тек шоҳ донони.
 24 Барлос Улуғбекнинг илмда/Барлос қуюқ қошлари билан
 ёпирилган кўзларини қисиб, қиҳиллаб кулди. Ешларнинг
 қаҳ-қаҳаси тингач, барлос жиддий оҳанда давом этди.
 Улуғбек ҳазратнинг илмда
 29—30 Султон илм-урфонга равнақ бахш этдилар. Албатта, му-
 таассиб кимсаларга/Ҳоқон илм-урфон байроғини одило-
 на юксак кўтарди, албатта, кўкраги кўр мутаассиб
 шайхларга
 40 деди/жавоб берди
 41 султон Улуғбекни/ҳоқон Улуғбекни
 42 аъло ҳазрат/олий ҳазрат

295-бет

- 2 ул зотга/ҳоқонимга
 4 бу кескин суҳбатга/суҳбатнинг кескинлашганига
 5 мунозарани/бу мунозарани
 6 таклиф этди./таклиф этаркан
 9 Абдуллатиф ~ ўлтирар/Шаҳзода Абдулатиф ~ ўлти-
 рур.
 10—11 султонни/ҳоқонни
 11 кекса/қари
 13 фазилатларини/олимлиги, фазилатларини
 14 олға/илғор
 29 дея жавоб қилди Хонзода/жавоб қилди кампир
 31 дея давом/давом
 32 ҳазратга/ҳазратимга
 32—33 бунда буюк мударрислар, мўтабар уламолар/Ҳиротнинг
 буюк мударрислари, мўтабар уламоларнинг
 38 — Ҳазрати/Ўргулай шаҳзодамдан, ҳазрати
 9 сузиб. дан кейин — Мажлисида ўйин-кулиги бошланиб
 кетган эди. Қилиқчилар андай қочириқ гаплар, пойтахт-

нинг кундалик ҳаётидан янги латифаларни, Ҳиротдаги бир зангин оила хўжасининг қилиқлари ҳақида сўз бошлаганидан қаҳқаҳалар борган сари авжига чиқарди.

Созандалар, ҳофизлар, раққосалар ўртага тушган. Ҳиротнинг нозик завқига мувофиқ бу санъат усталарининг маҳорат ва камолоти мукаммал эди. Ҳирот куйлари ўзларининг майинлиги ила машҳур, қўшиқлар оҳишта оққан дарёдай қалбларга ором қуярди, нафис ҳиссиёт ила адо этилган Лутфий ҳазратнинг ишқий газаллари, моҳир раққосаларнинг сеҳрли рақсларидан барча маст эди.

40—41 Али онаси билан уйга қайтганда отаси аср намозидан эндигина келиб турган экан./Али ва онаси уйларига келганда отаси аср намозидан энди қайтган эди.

42 — деди табассум билан/табассум билан деди

43 ўглини бағрига/Алини қучоғига

296-бет

2 батафсил сўзлаб беришга/тўлароқ, мукаммалроқ сўзлашга

5 ғоят/бирам

7 отасини/дадасини

8—9 Султон ∞ ёмонлади./Ҳоқон ∞ ёмонлади-ку.

9 бибимнинг/бувимнинг

13 солар,/солур,

14 севинч ила кузатур/кузатиб севинур

15—16 ғаройиб базм бошлаб, ҳушимни олдилар —/бирам базм бошлаб юбордилар, ҳушимни олди.

19—21 — деб буюрди хонадан уй кийимларини кийиб чиққан Гулбегим эри қаршисига ўлтирар экан./буюрди, уй кийимларини кийиб хонадан чиққан Гулбегим ва эри қаршисига ўтирди.

26 Хонзода ҳилий/Хонзода бегим хила

30—31 барчалари тахт деганда отадан ҳам, боладан ҳам кечадилар,/барчаси олчоқ, тахт деганда отасидан ҳам, боладан ҳам кечади.

33 — деди оғир ўйланиб/оғир ўйланиб деди

38 юрт фалокат йўлидадир, бу ҳақиқат/Туркистон фалокат йўлидадир, бу муҳаққақ.

39 Гулбегим./хотини.

41—43 — деб давом этди ўз фикрларига қаттиқ бандлигидан хотинининг сўзларини эшитмаган Ғиёсиддин./давом этди Ғиёсиддин, шу топда ўз фикрларига қаттиқ бандлигидан хотинининг айтқонини эшитмаган ҳам эди,

297-бет

3 она гангур-гургур/она оҳишта

4 Али эса отасининг бағрида чурқ этмасдан тингларди./Али чурқ этмасдан отаси бағрида жим тинглаб ўтирурди.

7 — Юр./— Оппоғим, юр

9—10 бибижон,— дея эътироз билдирди Али./бувижон.— эътироз қилурди Али

13 — Биби, бобом уйдадилар?— деб/— Буви, отам уйдадилар?—

14 — Аллақачондан бери уйдалар!/Аллақачон уйда!

- 17 ўлтирмагин,/ўлтирма, ҳай
 18 Ўғлининг ∞ деган овози/Алининг ∞ дегани
 19 эшитилди./эшитилди, холос.
 20 отахон,/отахоним,
 20 деди Али/деди Али пастаккина, қалин пахса деворли,
 мустаҳкам
 22 ўлтирар эди/ўлтирурди
 23 кўриб севинганидан/кўрганидан суюнган чолнинг
 25 — дея ёнига/ёнига
 26 ўпди./аста ўпди.
 28 абзал — асбоблар/икир-чикирлар
 29 қора чироқ милтиллаб турар эди./пилик милтиллаб ёниб-
 турарди.
 29—30 Четдаги қозикда эса/Ўйнинг бир четида, дорда эски бир-
 чакмон ва олача бўздан бир-икки тўн, тўрда қозикда
 31—32 Алишер бу хонага қачон кирмасин кўзи энг аввал шу:
 аслаҳаларга тушар/Алишер бу уйга кираркан ҳамиша
 энг аввал шу аслаҳаларга кўзлари тушар
 34—35 — Бобожон, ∞ дея сўради/Отажон, ∞ сўради
 37 қиблагоҳингиз/дадангиз
 39 Али ҳазиллашди:/Али қотиб-қотиб кулди.
 40 — Билади-да,/ҳайвон билади-да,
 41 зийрак бўлади./зийрак
 42 деб чолнинг соқолини силади Али./чолнинг соқоллари-
 ни силайди Али.

298-бет

- 1—2 хотиралар карвон-карвон бўлиб ўтди./хаёллар карвон-
 карвон ўтарди.
 3—4 қиличбозлиги, чавандозлигини эслади./қиличбозлик, ча-
 вандозлик ҳунарларини эслади.
 5 темирдек ∞ гулдек нозик бўлади./темирдай ∞ гулдай
 нозик дейдилар.
 6 сўлди,/гулдай сўлди.
 6 чақмоқдек/чақмоқдай
 8 дея қайта-қайта бош чайқади чол/бошини қайта-қайта
 чайқади чол.
 8—9 Мана, қарабанки,/Ҳа, мана бир лаҳзада чол бўлди.
 13 уни юпатди:/кулиб юборди:
 14—15 бобожон, ҳа, озгина букилиб юрасиз,/отажон, ҳа, жин-
 дай букилиб юрасиз, озгина буришкансиз,
 17 — дея чолнинг соқолини жажжи/чолнинг соқолини нозик
 бола
 18 силаб қўйди/силаб қўйди Али.
 19 — Шошма, тойчоғим,/Шошма-чи, тойчоғ
 20 эслагандек, ∞ ғаров кўриб/эслагандай ∞ қамиш кўриб
 қолгандим
 21 — У мункиллаб/мана кўр,— мункиллаб
 22 ғаровни/икки-уч қамишни
 23 — Мана, асл-да,/Асл-да,
 25 Чолнинг орқасидан хуржун тепасига етиб келган/Чол
 орқасидан сапчиб, хуржун тепасида турган
 26 ғаровни/қамишларга ёпишди
 27 — Қаттиқлиги худди самбитга/Самбитга

- 28—29 — Эртага булбулдек сайрайдиган най ясаб бераман сенга/— Уғлим, эртага булбулдай сайрайдиган бир най ясаб берай сенга
- 30—31 деди севинчдан юраги хаприққан Али.— Пуфласа/суюнчидан юраги хаприққан Али шошилиб деди — «пуф» десанг
- 33—34 чол жойига ўлтирди./жойига ўлтирди чол.
35 най ясаш нозик./най иши нозик ва
37 дид керак/дил керак
- 37—38 — дея бурушук бармоқлари билан кўкрагига/бурушук бармоқлари билан кўкрагини
41 сўради:/сўради чолдан:
42 Бобо,/Ота
43 ўксинган бўлди:/хоҳолаб кулиб юборди

299-бет

- 3 Али таскин оҳангида шундай деди:/Али қиқирлаб кулади.
4 бобо/ота
- 7—8 — деди чол жиддий вазиятда./Чол жиддий вазият олган эди.
12 унутай дебман, энди эртакни бошланг./энди бўлмаса эртакни бошланг, буни унтай дебман-а,
16 — Чироққинам-эй./— Тентаг-эй
17 ҳадеб қайердан топаман эртакни?/Ҳа, қардан топавераман эртакни сенга.
20 дея/деб билурмен
21 боланинг гапидан/Алишернинг гапидан гўёки
32 — дея сўради/сўради
33 ақли тез аёл эди,— деб жавоб/ақли тез етадиган аёл эди,— жавоб
35 тўқиб./туғдириб,
38 бекамга ўхшашлиги/сенинг онангга ўхшаш тури
42 пинжига тиқилган Алишернинг фикри хаёли/бағрига тиқилгон Алининг бутун хаёли, фикри

300-бет

- 1—3 деди ялинган оҳангда Алишер,— у киши не ишда, касби нечук эди? Жанг қилганмилар, овни севармидилар?/у кимса не ишда, касби нечук эди? Жанг қилганмилар. овни суярмидилар?— ялинди Али.
4 бас,— деди чол/бўлди бас
5 ёйди/ёйди чол
6 Алишер/Али
8 деди./деди жойнамозни тўғрилаб.
- 11—12 Алишер ўйлади: ҳа бобо, кундан-кун кексайиб бормоқда, айниқса даладан ҳориб келган./Ҳа-я, чол кундан-кун қариб боряпти, айниқса даладан ҳориб келган, ўйлади Али.
14 ухланг, хўбми?/ухланг-а. Ҳа, ростдан
16 Чолнинг/«Оллоху акбар!» дея номозни бошлаган чолнинг
17 бош қимирлатиб қўйди./бошини лиқиллатиб чайқаб қўйди.
19 чиқиб кетди./жўнади.
21 Одати бўйича азонда уйғонган чол./Азонда чол уйғонгач, одати бўйича

- 22—23 солди, ∞ Фаров/берди ∞ Самбит жиндек
 23 унинг/самбитнинг
 24 ўткир пичоғи билан бир ярим қаричча/бир ярим қарич келадиган қилиб ўткир пичоғи билан
 25—26 Қунт билан ичини тозалади, қирқилган томонини қиртишлаб силлиқлади. Қамишни/Гўё най устасидек қунт билан қамиш ичини тозалади, қирқилган бошларини пичоқ билан қиртишлаб силлиқлади,
 27 синчиклаб қарар эди./томоша қиларди.
 28 барвақтроқ уйғонган Алишер/вақтлироқ уйғонган Али
 31 — дея унинг қаршисига/чолнинг қаршисига
 31—32 кўзлари чақнаб./кўзлари чақнаган Али.
 33 барвақт/вақтлик
 34 деди табассум билан/табассум билан
 37 ягона қилиб ясаг/ягона бўладиган қилиб ясангиз.
 39 созлади:/тозалади:
 41 ҳар мақомга йўрғалар,/минг мақомда йўрғалайди

301-бет

- 1 бизлар уста кўрмаганмиз-да,/усто кўрмаганлар бизлар-да,
 1—2 яхши, чиройли бўлади,/иш яхши кетяпти,
 3—4 Чолнинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб ўтирган Алишернинг назарида/Али чолнинг ҳар бир ҳаракатини жиддий кузатиб ўтирарди.
 5 мисли заргардек ишлар эди./гўё заргардай ишларди.
 6 бўлди,/бўлди шекилли,
 8 Бир оз ўйнаб кела қол./Кўчага чиқ ўйнаб кел.
 9 Соз, пардоз.../Пардоз, андоз
 10 созлашим даркор бўлади,/созлаш даркор
 11—12 — деб сўради Алишер/сўради Али
 14 — деди най пардаларини/пардаларни
 15 фаришталар келтирганмиш,/оллоҳдан фаришталар келтирибди,
 16 иш бу,/иш бу. Сўфилар хонақоҳга кириб, «ҳу оллоҳ, ҳу оллоҳ», деб зикр тушганларида, бир разм сол, болам. улар най хусусида кўп ғазаллар ўқийдилар.
 16—17 Ҳофизлар ∞ чунон куйлайдиларки,/Ҳофизлар бирам куйлайдиларки,
 18 гаплар кўп,/гаплар кўп, барчаси танграмнинг ишқи,
 20 ўқиб/байт ўқиб
 23—24 Туркийда: тинглагил найни, ҳикоятлар қилур, жудоликлардан шикоятлар қилур, дегани чироғим./Туркийсини айтсам ўғлим,
 Тинглагил найдан, ҳикоят айлаюр,
 Ул жудоликдан шикоят айлаюр.
 26 келди,/киргандай туяр эди.
 27 — Ғазал ∞ бобо, қай шоир айтган/Ошиқона ғазаллар ∞ ота, кай шоир айтган экан
 28 бу байтни?/бу байтни?— сўради чолга телмуриб.
 29—30 — Бузург шоир мавлоно Жалолиддин Румий айтганлар,/Шарқнинг барчага манзур, бузрук шоири, балхлик ўзи, Мавлоно Жалолиддин Румийдир,
 32 завққа/ишққа, завққа

- 32—33 — дея бир зум ўйланиб қолди Алишер. Бобо,/Бир зум ўйланиб қолди Али. Ота,
 37—38 — Уғлон, ёшсен, фурсати келгач ўз фаҳминг билан библи олурсен,— дея/— Уғул, ёшсан, кейинчалик ўз кўкрагинг билан билаверасан,—
 39 камсаовдмен, дейсизу/саовдсизлигингизни пеш қилурсиз
 40 ғазаллардан/ошиқона ғазаллардан

302-бет

- 3 кампир чол олдига/чол олдига
 4 ёзаркан Алишерга деди:/ёзди кампир:
 5 — Чопинг, Алишербегим, айвонда/— Чоп, ўғлим, айвонда сенга
 6 ичинг/ичиб ол
 8 — дея чиқиб кетди Алишер./югурди Али.
 10 биларди/билади бу
 11 хўб эзмасиз,/ўлгудай эзмасиз
 12 ғаровни/қамишни
 13 юборавермайсизми?/алдаб юбормайсизми?
 14 — Завқу шавқинг/— Завқ ва кайфнинг
 16—17 уринсам-да, ∞ жобажо қилиб/уринсам ҳам ∞ хўб бежаб берсам
 18 Кўп синадим, улғайса/Бу ўғлон, кўп синадим, катта бўлганда
 21 ҳаваси баланд. *дан кейин* — Алда дейсан-а, шундай болани қандай инсоф билан алдаб бўлади,— кўзларини олайтирди чол кампирга қараб
 22 қўчқор бўлур кўзининг пешанаси дўнг бўлур./бўладиган бузоқнинг [. .]
 23—24 — сўнг чолни койиди.— Қаранг-а,/Қаранг-а,
 24 жойингиз нуқул хас-чўп.../жойингизни ифлосини, хас-чўп бир талай...
 25 — Бас, супуриб қўя қол озода бўлади./— Бас, минғирлама, бақувватсан, хўроздан қип-қизил башаранг бор, шўям ишми, супур яхшилаб, озода бўлади қўяди.
 26—27 Кампир лабини бурди-да, супурги олиб келгани ҳовлига чиқиб кетди./Чолнинг гапидан энсаси қотган кампир лабини бурди-да, ҳовлига тушиб кетди.
 29—30 уни аввал онасига, отасига/албатта, энг аввал ойисига, дадасига
 31 деб қўлида/қўлида
 33 — деб мақтанди Алишер,/— мақтанди ғурур ила Али
 36 Алишер қизариб кетди:/Али қизариб кетган эди:
 37—38 устоз топсангиз, ўрганардим./найчи топсангиз, ўргансам.
 39 найчи/устод найчи йигит
 40—41 деб отаси найни Алишерга тутқазди./Алига тутқазди найни.

303-бет

- 2 бола:/бола, имомнинг ўғли:
 8 ўйлар эди ичида/ичида ўйлар эди у
 11 боришарди/борурдилар
 11 Вақт қиём, ҳаво дим./Қиём, ҳаво дим эди.
 12—13 ҳам бўлур эди, йўл бир оз айланишроқ-да, бу йўл лекин/бўлурди, бироқ айланиш бўлади, бу йўл ёмон эсада тик кесиб чиқади

- 16 нақ осмонга/гўё осмонга
 16—17 — дея жавоб берди Алишер,— йўқ
 17—18 қўяркан./қўярди Али,
 18 хавотиридамен./хавфидадурмен.
 20 қолганлар.../туядай чўкиб қолган.
 21—22 баландликдан ∞ лопиллама/баланд жардан ∞ устига
 лиқиллама
 22 бир ариқ/бир ариқ сув
 26 — деб сўради Алишер./— сўради Али.
 27—28 — дея ўртоғи ҳовучларини/ҳовучларини
 34—35 — деди хода устида/хода устига
 36 — деди Алишер./— жавоб берди Али.
 37 — Эҳтиёт бўл, сув тез, дея липиллаганча/— Ҳазир бўл,
 сув ёмон нарса — чаққонлик билан
 40 оёқ босди/босди
 42 Бўшанг ∞ қўрқади./бўш лаванг ∞ ёмон қўрқади,

304-бет

- 1 сакрайди./сакрайди кетади.
 1—2 Анча юракли экансан, Али./Ҳила юракли экансан, Али.
 Юраксиз болалар сувдан, оловдан, бўрондан қўрқади.
 юракли болалар арслондай шижоатли бўлади.
 — Хумпар-е сўзга устасан,— кулди ўртоғи.— Мана
 етдук.
 6—7 лўла болишга ёнбошлаган қария/болишга ёнбошлаган
 устод
 8—9 саломатмисиз?— дея кўришди/саломатмилар? кўришди-
 лар
 11 кўринадур?— дея Алишерга/кўринади?— Алига
 14—15 Ғиёсиддинбек жанобларининг фарзандлари./машҳур Ғи-
 ёсиддин бекнинг ўғилларидир.
 17 йигитча экан-ку./бола экан.
 20 узатаркан./устодга узатаркан
 23 қандай созланганлигини./нечук тозаланганини
 24 хаёлдан/кўздан
 25 билгич экан!— деди у ниҳоят/билгич экан.
 28 чол найни неча кун/чолнинг неча кун найни
 30—31 — деди ўртоғи/— деди
 37 қолган чолғу./қолган
 39 унинг/найнинг
 41 ўғлоним хоҳласа./худо хоҳласа,

305-бет

- 3—4 — деб бошини тебратди қария./— бошини тебратди у.
 5 Водариф,/Эй, дариф
 13 болам,— дея/бола,—
 14 муқаддима, эшитинглар!/мақом жиндай муқаддима
 эшитинглар! Тингла!— хитоб этди Алига.
 16 тинглар/куйни тинглар
 18—19 кетгандек, — Устод, раҳмат!/кетгандай, ҳис қилар
 20 — Устод, раҳмат!/Устод, қийиб юбордингиз.
 21—22 бениҳоя экан,— деди нйманибгина Алишер ҳам./яхши
 экан,— уялибгина айтди Али.
 23 — Балли, ўғлон!/Балли, Али дарров гапни топди.
 30 устод деди:/устод Алига деди:

— Қани, Алишербек, эшитган шу мақомни бизга чалиб беринг.

Али шошиб қолганидан қизариб кетган эди.

- 31 чироғим,/ўғлим,
33 олиб/қўлига олиб
35 — Тузук-ку,— деди бола устодга қараб./Бало-ку, ту-
зук,— устодга қараб деди бола.
36 қўйди./ерга қўйди.
37 ўғлим,/офарин, ўғлим
39—40 уришни ∞ уқтирди./уруш ҳақида ∞ тушинтирди.
- 306-бет
- 2 хуш-хандон чиқиб кетдилар./кўчага югурдилар.
3 бибисига,/бувисига,
6 уринарди./ўринарди, ҳаммадан ортиқроқ чол қуванган
эди.
8 муқаддам/илгари
9—10 така-пука/зирқираган
12 Жума намози/Бугун жумъа куни. Жума намоз
15 Алишерни мингаштириб/Алини ўтказган ҳолда
16—17 отни ∞ ўғлини/жийронни ∞ Алини
17 одамлар/қалин одамлар
18 йўл билан/йўл билан юрди ва
20—21 Шаҳзода Аловуддавла, вазирлар келгач ғала-ғовур/
«Алавуддавла шаҳзода келди», «вазир аъзам»... оғиздан-
оғизга ўтаркан бирдан шовқун
23 Шоҳруҳ/Шоҳруҳ подшо
24 шоҳзода билан/бир шаҳзода ила
25—26 Аловуддавла/Алавуддавла кўринган ҳамон халқ дув
ўрнидан қалқди.
26—27 равоққа жойлашиб ўтиргач,/равоққа ўтиргач
29—30 паҳлавонлар куштигирлик маҳоратларини кўрсатсун-
лар,— деб буюрди./полвонлар бошласунлар курашни
кўрайлик» деди,
33—34 карнай-сурнай, ноғоралар садоси майдонни титратди./
сурнай-карнай, нағоралар дабдабаси майдонни кўчирай
деди.
35—36 Бағдоддан келган паҳлавонлар ва Ҳирот куштигирлари
шаҳзода олдида/Кейин Бағдоддан келган араб полвон-
лар ва Ҳирот полвонлари сафи шаҳзода Алавуддавла
олдида баланд қадларини
36—37 таъзим қилгач,/салом бергач,
37 Сўнгра икки паҳлавон/орқага чекиндилар, иккиси тагин
40 Халойиқ ҳаяжонда. Барча ∞ паҳлавонни/Халқ ҳаяжон-
да, сукутда. Ҳамма ∞ полвонни
- 307-бет
- 1—2 унча/ундай
2 бўйи/бўйи рақибига нисбатан
3 куштигир/полвон
4 паҳлавон/полвон, дада, зўр ва
5—6 деб қўрқармен,— дея шивирлади ҳаяжонланиб Алишер
дадасига!/қўрқамен, йиқилса-я,— шивирлади ҳаяжонда
Али.
9 Қолаверса машқда. Кўрамиз-да./Кўрамиз-да.
10 юзлари оппоқ/оппоқ

- 12 яна/тағин
 14 яғриндор,/бяр оз яғриндор
 14—15 унинг ∞ барча/аммо ∞ ҳамма
 17—18 шивирлар эдилар томошабинлар./шивирлашар эди одам-лар.
 19 ҳаракатлар ила/ҳаракатлар билан олишарди
 20—21 Ўзини оғир тутиб, бу ҳужумларга/Бу ҳужумларга, ўзи-ни оғир тутароқ
 24—25 эди ҳамки, бирдан ҳиротлик ўзини ўнглаб оёқларини ерга қаттиқ тираб олди. Тамошабинлар/эди-ку, ҳиротлик пакана ўзини эплаб олди, у оёқларини ерга қаттиқ тираган эди, ҳиротликлар
 28 — Чирпирак/— Ўмбир-е, чирпирак
 30 кўтариб/олиб
 31 меҳмонга/арабга
 33—34 паҳлавон бирдан меҳмоннинг оёғидан/полвон араб ҳам-лага етилган ҳамон бирдан унинг оёғини
 37—38 бағдодлик ўз тилида/араб полвон арабча
 38 ҳиротлик/ҳиротлик полвон
 39 кўтариб урдим», дерди./урдим», дерди уялмай.
 — Туш, аблаҳ, фирром, чап урдинг!— қичқирди қари-полвонлардан бири.
 41 паҳлавон яна олиша/полвон тағин олишиб
 42 паҳлавон айёрроқ экан, дада, меҳмон/полвон айёрлик қилапти, чапақай курашяпти, дада, араб

308-бет

- 1 фирромлиги/шаллақилиги
 4 вазмин одимлаганча/оғир вазмин
 5—6 аёнлардан бири корфармонга/шаҳзода Аловуддавла ва-зирга
 7 ҳазрат/шаҳзода ҳазратлари
 9—10 паҳлавонлар/бириччи жуфт полвонлар
 11 Иккови ҳам/Буларнинг ҳар иккови
 11 Бағдодлик/араб шиддатли
 14 йиғиб,/йиғиб олгандай
 15 эса унинг устига/полвон араб устига
 16 араб ҳам қимирлаёлмас эди./унинг чангалида араб пол-вон қимир этолмай қотган эди.
 17 — Бир-бирига/— Иккови ҳам қаҳрамон, бир-бирига
 20 кураш/жанг
 22 пакана/ҳиротлик пакана
 22—23 қандайдир усулларни/чатоқ қилиқларни
 23 лекин қотма меҳмон/қотма араб
 24 У бор ғазабю кучини бир йиғди-да,/У бутун ғазабини ва кучини бир йиғиб олди-да,
 25 гурсиллатиб/ерга гурсиллатиб
 26 таҳсинни ифодаловчи говур/ажаб бўлди, дегандай кулги.
 28 уст-бошини/тўнининг чангини
 29 меҳмон/араб полвон
 30 қоқди./кучди ва нимадир ўзининг араб тилида гапириб-қўйди.
 30 Сўнг равоқ томон/Сўнг у шаҳзодага яқинроқ бориб
 32—33 ҳамён ∞ халойиқ/кичик бир ҳамён ∞ халқ

- 34 Мана учинчи жуфт паҳлавонлар/Биринчи жуфт полвонлар
 35 гуп-гуп/гум-гум
 35—36 елкасини ерга тегизолмас,/ерга ётқизолмас
 36—37 тагин майдонда чир айланиб/тагин чир-чир айланиб
 38 равоқ/шаҳзода равоқи
 41 Рақиби/араб
 43 ҳиротликнинг/рақибнинг

309-бет

- 1 пайлари/гўштарини
 1—2 бўшашган/бўшаштирган
 3 сидириб/қўли билан сидириб
 4 меҳмонни/арабни
 5—6 равоқ томон бошлади, қуллик қилдилар./шаҳзода Ала-
 вуддавла томон бир-икки қадам олиб борди, қўлини
 араб елкасидан олиб, қуллуқ қилди. Бир оқариб, бир
 қизориб турган араб титроқда икки букилди.
 8 унга юзланди:/хушомад қилди
 9 хурсанд қилдинг!/хурсанд қилдинг, қойил бўлдик, зўр
 ва чаққон полвон эмишсан.
 Қайта-қайта таъзим билан ҳиротлик полвон орқага
 қадам ташлади ва дўстлари орасига, пастроқ чўкиб ўл-
 тиришга шошиларди.
 10 Ҳалойиқ/Оломон
 10—11 танга беришарди, ҳаяжонда чопонларини ечиб ёпган йи-
 гитлар/танга, баъзи йигитлар ҳаяжонда ўз чопонларини
 ечиб ёпганлар
 14 айлана/айлана-айлана
 15—17 узатаркан деди:
 — Зафарингизни/узатди:
 — Шон, зафарингизни
 21 Паҳлавон Алишерни елкасидан қучди./— Балли, ўбдон
 билгич экансан,— деди полвон Алининг елкасини қучиб
 22 тўртинчиси/бир полвон тагин
 24—25 бағдодлик паҳлавон/бу полвон
 26 шаҳзода/шаҳзода Аловуддавла
 28 мудҳиш!/мудҳиш бир махлуқ
 29 унинг рақиби/бир полвон
 31—32 ҳануз елкаси ерга тегмаган/йиқилмаган, асло мағлуби-
 ятни кўрмаган
 32 аҳолиси энгил тортди,/халқи энгил тортар, «ух
 34—35 отасининг пинжиги кириброқ/отасига янада тикилиброқ
 36 «Ҳиротдан/«Араблар пайғамбар авлоди, аммо Ҳиротдаи
 то
 39 паҳлавонлар/икки полвон
 41 тенглигини томошабинлар пайқаган./ҳамлалари тенгли-
 гини пайқаган эди. Томошабинлар.

310-бет

- 1—2 дейишарди бошқа бировлар./дер иккинчи биров
 2 Алишер бу/Али атрофдаги бу айтилган
 5 бўладиган кўринарди./бўлди.
 6 мамлакат паҳлавонлари/Туркистон полвонлари
 7—8 — дея гурур-ла шивирлади ёнидаги вазирга/гурур-ла
 шивирлади бош вазирга

- 9 разм солинг./разм қилинг
 9 ҳамладор.../ҳамладор, эти пишкан...
 10 — Улкамизда/Туркистон ўлкамизда
 10—11 — дея таъзим ила/таъзим-ла
 25 чароғонидурсиз,—/чароғонисиз,—
 26 Жаннатмонанд/мисли жаннат,
 28 Шаҳзоданинг юзи ёришиб кетди-ю/Мамнуниятдан Ало-
 вуддавлянинг юзи ёриқлашган эди,
 32 нимадир/бир нарса
 33 — Меҳмон/Араб
 34 бўлурми.../бўлурми...— Фиёсиддин кулди
 35—36 ўғлим,— дея уқтирди отаси,—/ўғлим
 39 — Фаҳмимча/— Менинг фаҳмимда
 39—40 шулардир,— деди Алишер./булардир,— деди Али дада-
 сидан норози оҳангда.
 41—42 Шу пайт халойиқ денгизда ногоҳ бир тўлқин пайдо
 бўлди:/Бирдан халқ денгизда бир тўлқун пайдо бўлди
 шу тобда:
 42 кетдилар./кетди

311-бет

- 2 аҳли кишту қор/деҳқонлар
 7 Фиёсиддин Қичкина Алишер *дан кейин* — Полвонлар ку-
 рашда эди, лекин халқ бирин-кетин тарқала бошлаганди.
 Фиёсиддин Қичкина Али
 9 ўғлини/Алини
 11 йўлга тушди./учиб кетди
 3 онасига/ойисига, чолга
 5 қизгин/шундоқ қизгин
 6 нотинч эмиш. Ҳа, шаҳзода/қўзғолон эмиш. Ҳа, бобо,
 7 қолди.../қолди, ҳа...
 8 Суҳбат устига келиб қолган чол/чол
 10 азалдан/азалдан буён
 24 мағрур, уч қадамча илгариланган ҳолда/мағрур ҳолда уч
 қадам илгари
 31—32 кўтаринки. ∞ салоҳиятига/кўтаринки руҳда ∞ қоби-
 лиятли эканлигига
 36 Муътабар одам,—/буюк олим, муътабар одам
 39 бажо келтирурмен,— деб жавоб берди Алишер./бажа-
 рурмен,— жавоб берди ихлос ила Али.

312-бет

- 6 эҳтиром ила/ҳурмат ила
 7—8 дея Алишер эгилди-да қизариб домулланинг қўлини
 ўпди./букилди ва домулланинг қўлини ўпди қизариб
 Али
 10 — дея туриб янги шогирднинг отасига/кулиб Фиёсид-
 динга
 12 Серсоқол, гавдали кекса домудла/Қари, серсоқол, гав-
 дали домланинг эғнида икки-уч қат-қат тўн
 13 савлат тўкиб/савлатли
 14—15 — дея жавоб қилди Алишер, ҳаяжондан титраб./жавоб
 қилди Али қалтираб.
 16 — Балли. Тахта келтирдингизми, бўтам?/Офарин,
 балли. Тахта келгирдингизми

- 17 аввал ҳарфи оллоҳ таоллонинг/биринчи ҳарфи Оллоҳ-нинг
 18—19 — деди-да, домулла Ғиёсиддинга қаради./— Ғиёсиддин-га қаради домулла.
 24—25 — Тақсир, эти сизники, суяги бизники. Энди каминага/
 — Тақсир, менга
 28 домулла дуо қилиб, қўлларини юзига сурди./дуо қилиб қўлларини юзига сурди домулло.

213-бет

- 2 тиниқ, жарангдор/тоза, жаранг
 3—4 савағич қаламда >ушхат ила йирик қилиб/қамиш қалам билан йирик қилиб хушхат ила
 7 — Бе!— деди домулла./— Бе!— деди
 8 — Бе-э!..— деди Алишер./— Тақсир, бе!— ўқиди Али
 16—17 тўлган эди./тўлган.
 18 бўтам,— дея/ўғлим!
 21 қувонч билан/севинчга тўлган ва қувноқ ҳолда
 35 артар экан Алишер:/артар эди Али:
 37 онажон,/ойижон,
 38 бўлурмен,— деди катталардек./бўлурмен.

314-бет

- 2 олачалпоқ/олагароқ
 8 қиш ташвишини ўйлайдилар./ташвишда бош қотирардилар.
 12 суқади-да./суқиб
 13 пул сўрар./дер, пул суғуришга баҳона кўп топиларди.
 20 равон/бирам равон
 21 Алишер уларни/Али
 24 отаси ҳам/ва отаси
 25—26 уни тахтадан/тахтадан
 27 у Алишерни ёнига чақирди:/домла Алини ёнига чақириб деди:
 28 бўтам,/ўғлим,
 29 Домулланинг серажин/Серажин
 30 муллабаччалар/болалар
 32 келтиргумдур,—/қуймоқ келтургумдир,—
 37—38 жазо берилур./жазо бажарилур.

315-бет

- 5 дўқ ва зуғум ила/дўқ билан
 7 орасидан/ичидан сиқилиб
 9 қатор-қатор дорлар қурилибди-ку!—/қатор дорлар ҳозир бўлибди-ку,—
 13 — дея жавоб қилди болалардан кимдир./жавоб қилди бири.
 16 бобосидан,/чол бобосидан
 20 елкасини/Али елкасини
 21 Букчайган, ҳаммаҳалла кекса бўзчи унга/Ўз маҳалласидаги, меҳнатдан букчайган, кекса бўзчи Алига
 24—25 — дея майдон ўртасига имо қилди у.— Ҳафта сайин/
 — майдон ўртасига имо қилди — ҳар ҳафтада
 26 бобо,/ота,
 27—29 — деб жавоб берди Алишер ва катталардан эшитган, дилига қуйиб олган иборалар ила жиддий тусда сўради:/жавоб берди Али,—

- 31 Оч-яланғоч бу бечораларнинг гуноҳлари не экан?/Ғирт яланғоч, бечора камбағалларнинг, ота, жинояти не экан?— сўради Али катталардан эшитган, дилига қуйиб олган иборалар ила, жиддий ва ақлли тусда.
- 33 — Золимлар/— Золимлар, хонлар
- 34 Камбағаллар, чоракорлар/Камбағал деҳқонлар, чоракорлар эмиш
- 36 шунга/тағин шунга
- 39—41 Шу пайт ∞ хитоблари ила/Бирдан ∞ билан
- 41 Уларнинг уст-боши жулдур,/Буларнинг усти чурук, жулдур
- 42—43 кишанбанд оёқлари эса қўрғошиндан қуйилгандек оғир, баъзур сургаб босишур эди./занжирли оёқларига қўрғошин қуйилгандай, ердан баъзур узиб сургаларди.

316-бет

- 3 Халойиқ/Халқ
- 5—6 Хеш-ақраболарининг йиғиси, аламли фарёди, фиғони/қариндош-ақраболарининг йиғилари, аламли қичқириқлари, фиғонлари
- 9 барчаси қайғу, ғазаб/қайғу, ғазаб, қон
- 12 гердайган./мағрур, гердайган эдилар.
- 13 Аблаҳлар/сира нонга тўймаган бу аблаҳлар
- 15 ясовул./саркарда.
- 19 Қиз/Ҳиротлик қиз
- 23 — Иккиси ҳаммаҳалла./Еу иккиси ҳам бир маҳалладан, чеварни./устони.
- 27—28 пича таъби назми ҳам бор эмиш./пича ғазал ҳам битармиш,— кулди йиғит.
- 29—30 — деб сўради қулоқ солиб турган/— сўради ҳикояга қулоқ солган
- 32 — Рақсда ҳам монанди йўқ эмиш./— Рақсни энасининг қорнида ўрганиб тушган.
- 33—34 деб давом этди ҳалиги ∞ Давлатмандлардан/сўзида давом этди ∞ зангин ва давлатмандлардан
- 39 «Қизим, давлатга/давлатга
- 40—41 қиз: «Ўзимнинг суйганим бор», деб асло кўнмабди./қиз сира кўнмабди. Ўзимнинг суйганим бор дебди.
- 42 хешлик бир жойи бор/чатишиб кетган бир қариндошлиги бор

317-бет

- 4 қўзғолонга/деҳқонлар қўзғолонига
- 5 талабгор бўлган/ошиқ бўлган, талабгор бўлган
- 7 қўзғолончиларга/деҳқонларга
- 9 биродар./дўстим.
- 10 Халойиқ орасида/Шу тоб оммада
- 15 ўқий бошлади./ўқиб халққа эшитдирди.
- 16—17 жиққа ёш./жиққа ёш, баъзилар юзларидан юмалаган кўз ёшларини артиб қўядилар.
- 19 Бўзарган, йиғидан тўлиққан Алишер/Алишер оппоқ бўзарган, йиғидан сўлқиллаб
- 20 кўз югуртирар эди./бир-бир кўз югуртирарди.
- 21 унинг/йиғлаб турган Алининг
- 25 ба чуз/бежиз
- 26 Адлу/Адл

- 28 Туркийда:/Туркийси бундоқ бўлур:
 30 Адлу инсофнинг аларда/Адл ҳам инсоф уларда
 32 яра эркан./қонаган экан.
 38 — Баракаллоҳ,— Балли,
 38—39 — деди ҳамсуҳбати тиқилинчда/деди мадраса аҳли бўлган киши тиқилишда
 40 ўнглаб.—/у ён, бу ёнга суриб

318-бет

- 1—2 кемирур десам — ёлғони йўқ./кемиради десанг ҳам рост, ёлғони йўқ.
 2 Йигит/Ҳиротлик йигит
 4 зотлар./инсонлар.
 7 дор остида./дорга тортилади.
 10 Шўрликлар, бегуноҳликларини/ўзларининг бегуноҳлигини
 12 ўчган./қум ўчган,
 19 Қизу/Ҳиротлик қиз ва
 20 Гоҳо/билурмисиз гоҳо
 21—22 Кўрурсизми? Аларнинг ҳолига аҳли шаҳар йиғлашур!./ Кўряпсизми? Ҳирот йиғлаюр —
 24 ногаҳон/бирдан
 27 уларни/бир-бир фириллатиб уларни
 31 аста-секин/секин-секин
 37 ўлим олди/ўлум
 37—38 куч билан кулди./секин қаҳ-қаҳ кулди.
 39 Аммо йигитнинг сўзлари узилди.../Шу чоғ йигитнинг сўзи узилди, жаллод қаҳр билан силтаб, бўғзига болтадай пичоқни уриб юборган эди. Иккинчи жаллод эса чумчуқ сўйгандай, ширт этиб қизни бўғизлади.
 40—41 Бу пайт ∞ йўқ эди./Шу чоғ ∞ йўқдай сезилди.
 43 юраги дов бермас./юраги йўқ

319-бет

- 4 — Қайерларда юрибсан,— дея/Қайерда юрибсан, дейди?
 5 ташвишланиб./қовоғини солиб.
 7 деди Алишер,—/Али
 8 гуж./гуж тўла.
 10 тошиб, алам билан сўзлай кетди:/тошиб кетган эди шу онда.
 12 борма, деб/борма, демишдим-ку
 15 меҳр билан силади. *дан кейин* — Уғрилар, қароқчилар, золим амалдорлар иззат-ҳурматда, лекин мўминлар, ҳақлилар дорда! Хафа бўма, жоним,— ўғлини қучоқлаб юзларини меҳр билан силади она.— Ҳиротлик қиз ва йигитнинг воқеасини эшитмаган қолмади, гоят пок, бегуноҳ улар. Эссизгина, зулмининг қурбони бўлиб кетдилар. Биз бундай даҳшатларни кўп эшитганмиз, кўп кўрганмиз...
 16 — Юрагим/Уларни бўғизлаганда юрагим
 17—18 у майдонга/дор остига.
 22 — Таом емайман. Кўнглим — беҳузур... *дан кейин* — Ойи, домуллам айтдики, ҳафтиякка тушармишмен, ёғли қуймоқ келтир деб буйруқ қилдилар.
 — Онаси суюниб кетганди, кулиб деди:
 — Албатта, албатта, эрта тонгда қуймоқ солурмен, ўғлим, домулланг нима сўрашни яхши билади.

Хонақоҳда кичкина Алишер ўтирарди. Олдидаги лавҳ устидаги очиқ қуръондан хаёлчан кўзларини узмас, чуқур ҳис билан муголаа қилурди.

Алишер тўрт ёшга тўлмасдан туркий ва форсий бир талай ғазалларни ёддан ўрганиб олган, улардаги юксак нафосатни англаган бола завқ ҳам муҳаббат ила берилиб ўқир; қўллари ёқасида ҳайратда қолган катталар, Ғиёсиддин Қичкинанинг дўстлари офарин айтарлар ва боланинг ҳақиғи дуо қилур эдилар.

Мана Алига олти ёш тўляпти.

- 24 Тўкилган/Қуюлган
- 25 кузнинг/кузнинг салқини
- 26 ачитади./турибди.
- 28 тўрда эса/ва тўрда
- 29 Даричаларга ёпиштирилган — йўқ
- 30 қуёш нури хонада/қуёш бу катта хонада
- 32 даричага/деразага
- 33 мактабдошларининг домумла беҳабар/ўртоқларининг зимдан, домумла билмас
- 35 банд/ғарқ
- 37 ва яна/тагин
- 38 Шогирдларнинг ўзаро шивирлашлари/Шогирдларнинг унчалик шовқин-сурони йўқ, лекин уларнинг ўзаро шивирлашлари

320-бет

- 3 Ўқирди. дан кейин — Булардан қоришган шовқин қуюк бир булут каби хонақоҳга ёпирилган эди.
- 5 вазминлик/огир жиддий
- 5—6 ўлтирганча/тўрга ўтирган
- 7 бек ё шаҳзодалардан/бирор бек, ё катта шаҳзодалардан
- 8 Туркий эса она тили;/Туркийни Али қийиб юборади.
- 21 ўбдон севарди./кўп билади, уларга жуда уста
- 24 унинг қулоғига энгашиб шивирлади./энгашиб, қулоғига шивирлади.
- 28—29 Шоҳруҳ подшо вафот этмишлар...— деган сўзларни аранг айтиб тугатди./дея гапни чувалтира-чувалтира, охир Шоҳруҳ подшоҳ вафот этмишлар, деб сўзларига хотима бераркан:
- 30 — Эй, шоҳи олий огир хаста эдилар,—/— Эй, шоҳи олий, Шоҳруҳ ҳазратлари вафот этмишлар, огир хаста эдилар,
- 31 ўқиди./ўқишга бошлади.
- 36 ўша томон/сарой томон
- 39 китобни/қуръонни

321-бет

- 2 гавжум./халққа лиқ тўлган.
- 3 Бу ерда бўзчилар,/Бўзчилар
- 3 жулдур/кийими йиртиқ, жулдур
- 4 гап./гап кўп
- 7—8 фарзанди, яъни набираси/ўғли, яъни ўзининг набираси
- 8—9 аъло ҳазрат жангда/жангда Шоҳруҳ
- 9 ҳалок/вафот
- 11 — Субҳидамда/«Азонда

- 42 вафот этдилар падари бузургворлари, Темурдан/ўлдилар, оталари Темурдан
 8 Ана шу каби сўзлари эшитилур эди./ва ҳоказо.
 9 шоирлар ҳам шу ерда./шоирлар, шоир намолар ҳам кўп эди.
 20 улуғвор/қовоғи солинган, улуғвор
 22 сукутда./сукутда эди у.
 25 уланиб/илашиб
 25 Шоҳруҳ ҳазратлари қабрга кирмай/Жаҳонда зolimлар, қонхўрларнинг саноғи йўқ. Шоҳруҳ ҳазратлари қабрга жо бўлмасдан
 26 Қани инсоф, қани ҳақиқат?./ҳақиқат йўқ...
 28 ўйларди Жомий. *дан кейин* — Ҳар вақтдаги каби тўсатдан шеърлар тўқий бошлади. Гўзал тасвирларга тўла ишқийнамо гала-гала янги шеърлар хаёлида туғилиб тошқиндай қуйила бошлади. Алланечук кўркем нур кўнглини ёритиб юборди шу онда. Шоир мамнун ҳолда жилмайди. У ўттиз беш-қирқ ёшларда, завқи, табиати нозик, дили кенг, сўфинамо киши эди.
 30 Беклар,/Бир томонда беклар,
 32 ўзича тахтга/тахтга
 33 номзод шаҳзодаси ∞ Гавҳаршодбегимнинг/шаҳзодаси ∞ Шу кунлари Гавҳаршодбегимнинг
 34 Бойсунқурнинг/Бойсинғирнинг

322-бет

- 8 жон таслим этганда/вафот этганда
 13 бибисини ҳибс этмоқни буюрди./бувисини ҳибс қилишга буйруқ берди.
 14—15 Абдулатифнинг ўзини/Абдулатифни
 15 Сўнг Шоҳруҳнинг/Мана Шоҳруҳ
 15—16 келтирилди. *дан кейин* — Шоҳруҳ жасади Ҳиротга келтирилгандан сўнг
 20 гувоҳи/ёш гувоҳи
 22 сезар эди./сезар, фаросати етар эди. Аммо
 23 набира/набира ўртасида
 24 тайёр эканликларидан/ҳозирликдан
 25 келар эди:/келади, бунга у тушунмасди.
 27—28 — деди отаси Алишерни вазиятдан жиндайд оғоҳлантирмоқ ниятида.—/— деди Алини вазиятдан жиндайд оғоҳлантирмоқ, хабардор қилмоқ учун отаси Фиёсиддин.—
 28 — Темур сулоласи/Темурбек анъанаси, Темур сулоласи.
 32 изғиринли кун, қор учқунланиб ёғмоқда./изғирини ўткур, қор учқунланиб турарди.
 34 ила суҳбатлашиб ўлтирар эди./билан гаплашиб ўлтирарлар
 34—35 панғилаган/ёлқунланган
 37 Телпагини ∞ гуппи/эскигина телпакни ∞ пахталик
 38 ёнғоқ ўйнаб қайтган Алишер/Алишер ёнғоқ ўйнаб

323-бет

- 4—5 юзларига табассум ёйилди./кўзларига табассум тўлганди.
 9—10 — дер экан гўё Алишернинг/гўё Алининг
 10 кирмоқчидек,/киргандай,
 12—13 туркигўй/турк
 22 Мирим,/Амир,

- 25 топур.../топса...
- 26—28 Қўчадан болаларнинг шовқинини эшитиб қолган Алишер шартта ирғиб туриб кўчага югургиси келди-ю, лекин мутолаасини тарк этмади./Шу тобда кўчада болаларнинг шовқуни эшитилганди, Али ирғиб турди-да, шошилиб оёқларига кафшларини илиб югурди.
- 29 Мирсаид/Амир Саид
- 29—30 давом этди. *дан кейин* —
— Темурбек — Амири бузрук беназир бир шавкатли давлат яратмишди. Аммо соҳибқирондан кейин бу давлатга муносиб бир кимса бўлмади. Айниқса
- 32 халқ, юрт тамоман унитилмиш,—/халқни, юртни тамом унитиб қўйдилар
- 34—35 мирзогина соҳибқирон боболари давлатига муносиб ворисдурлар. Ул зотни/Мирзо ҳоқон Темурнинг отига ярашади.
- 37—38 бул адолатпаноҳ султоннинг/бу ажойиб зотнинг
- 41 султондур аммо.../хоқондур аммо...
- 41—42 — У гапидан тўхтаб мутолаага банд Алишерга кўз ташлаб қўйди.— *йўқ*.

324-бет

- 2 айтиб қўя қолди./давом эттирди.
- 4—5 кетмоқдалар./кетяпти чамамда.
- 7 оғирлиги./фожеълиги.
- 7—8 айш-ишратга муккасидан кетганликлари,/айш-ишратга
- 8—9 бибиси Гавҳаршоднинг/бувиси Гавҳаршод ила гумроҳлик, кўрликда
- 10 эса халқ/фақат халқ
- 20 тутди... *дан кейин* — Ғиёсиддин Баҳодир, Амир Саид, шоир Қобулий тўн ва саллаларини кийиб, масжиди жомеъга томон йўл олдилар.
- 22 Баҳор./Баҳор келган.
- 23 ажиб бир чирой касб этган./яшнаб кетган эди.
- 23—24 Сердарахт, кўкаламзор Ҳирот гулларга кўмилган./Ҳирот гулларга кўмилган, сердарахт, кўк шаҳар эди.
- 26—28 завқ олаётганлар ҳам бор эди. Аммо бу осойишталик узоққа бормади./баҳраманд ўтирганлар оз эмасди шу чоғларда.
- 29 Шаҳзодалар/Бироқ шаҳзодалар
- 30 зўрайр эди./зўрайиб борарди. Абдулатиф, Алавуддавла, Абулқосим Бобур ва бошқа шаҳзодалар ўртасида тахт можароси авжга ошмоқда.
- 30—31 фуқаро ташвишда./халқнинг ташвиши ортиб борарди.
- 32 кўп эди./оз эмасди.
- 35 — дея/— ҳовлиқиб
- 38—39 Йўл тадорикини кўрмоқ лозимдир./Барвақт қочиш лозимдур.

325-бет

- 2 Ҳиротдин/мамлакатдан четгароқ
- 6 ҳаракатига тушди./йиғиштиришга киришди.
- 8 сафар кийимида/сафарга мувофиқ кийимларда
- 9—10 аввалроқ йўлга чиққан/сафарга чиққан
- 10 қолиб кетмаслик учун./узилиб қолмаслик

- 12 оқ йўл тилаб қолдилар./«сафарингиз бехатар бўлгай илоҳим, оқ йўл!» дея дуода қолдилар.
- 14—17 Бир неча ∞ тўхтади./Ғиёсиддин Баҳодир оиласини олиб бир неча яқин қариндошлари, уруғ-аймоқлари ила Ироқ томонга қочди.
- 18 Бу ернинг/Ироқнинг
- 21—22 бош суқдилар./бош тиқдилар.
- 24 кўйлакли/яктакли
- 30 чолга яқин бориб/бир неча қадам чолга яқин келиб
- 31 тақсир!/ҳазратим!
- 33—34 сўнг тетикроқ товуш ила илова қилди.—/тетикроқ товуш билан деди,—
- 39 туркий экансиз. Балли, ўғилларим./туркий... балли офарин, ўғилларим
- 40 ўғлон?— деб сўради сўнгра у/ўғлим?— сўради
- 326-бет**
- 3 ўқубсиз?/ўқубсен?
- 5—6 елкасига қоқди. дан кейин — Биз тилаганда, ёнимизга сен келиб, бизга ошно бўлдинг. Энди сен учун фотиҳа ўқурмиз.
- Чол дуога қўлларини очаркан, Али чўкка тушганди ва дуодан сўнг оёқ устига қалқиб:
- 7 тақсир,— дея Алишер/ҳазратим
- 9 — Бўтам, ҳовуздан сув келтиринг,— деди чол./ўғлим ҳовуздан бир обдаста сув келтиринг,— кўрсатди чол.
- 11 тўлатиб,/сув ила тўлатиб,
- 14 — Офарин,—/— Балли, офарин,
- 15 ила/ила таҳсин айтиб чол.
- 17—18 ҳам кўриб чиққач, бозорга кириб бордилар./бошларини суқа-суқа бозорга келиб кирдилар.
- 18 зич эди. ∞ Бир-бирига/қалин. ∞ Ари инидай бир-бирига
- 19—20 атлас-шоҳи қалашган базозлик дўконларигача — барида/шипига қадар атлас-шоҳи қалашган дўконларга қадар барчасида
- 23 бошқаси/биров бир
- 33 чақа узатардилар.— *дан кейин* — «Хурмо қанддан тотли» дер бириси, «йўқ асалдан лаззатли» деб кўзларини ўйнатар иккинчи бола.
- 39 кулиб/қаҳ-қаҳ кулиб
- 40 бизда кулли оми/тойчоқ, алифбени ким билсин, кулли оми
- 43 омилик кўз боғичидир./илм гўё гавҳардай бебаҳо, қуёшдай муқаддасдур, омилик кўз боғичмиш.
- 327-бет**
- 15 кирдилар./бош суқдилар.
- 20 Ажойиб, моҳир усталар ясаган/Ажойиб санъат, нақадар моҳир қўллар ясаган
- 22—23 — Бу ернинг усталари моҳир бўлур экан. Бобомдан эшитганман —/— Деворлар, зиналар бари мрамрдан, араб усталари бағоят моҳир дерди бобом.
- 26 элнинг илкидур!/қўллар элники
- 31—32 давлатмандларнинг катта дарбозали пишиқ, мустаҳкам/ катта дарбозали пишиқ, мустаҳкам ғанийларнинг

33 лой сувоқ/лой ва сомондан ясалган

34 қайтдилар. *дан кейин* — Алишер отасига хонақоҳда бирчол дарвешни кўрганини ва унинг билан суҳбатини айтир экан, Ғиёсиддин, ўғлининг елкасини қучиб тушинтирди:

— Темирбек саройида олимлар ичра бир гул эди мавлоно Шарафиддин Али Яздий, машхур тарихчи, ўғлим. Эртага ҳазрат ҳузурига бориб зиёрат қилмоғим лозимдур, хотин, дурустми?!— деди гўшт тўғраб ўлтирган хотинига қараб.

Алишер бу кимсанинг улуғлигини ўзи ҳам пайқганини кўнглидан кечирар экан, отасига индамади, қуръон тиловатига берилди.

Ғиёсиддин Кичкина ўз дўстлари, сафар ҳамроҳлари ила Мавлоно Шарафиддин Али Яздий ҳузуриди. Булар ихлос ила ҳазратнинг Темурийлар тарихидан ҳикоясининг тинглар эдилар. Мавлоно Шарафиддин ўзининг машхур «Темурнома»сини битиб тугатган, ундаги зўр жанглар, турли тарихий воқеалар ҳақида сўзларди.

— Афсуски, Шоҳруҳ Баҳодирхон вафот этдилар, тахтга ва тожга муносиб зот эдилар. Энди ким бор? Барчаси гўр шаҳзодалар, бари тахтга ўзим муносиб дейди, хавф ана шунда, жамоат. Асли тахт Улуғбек Куроганники, биттаю битта ворис улуг ҳоқон муоззам Темурбекнинг суюкли набираси Улуғбек мирзодур.

Ғиёсиддин Кичкина ва дўстларидан кўпчилик «шундай, ҳазратим, шундай» деб бошларини қимирлатиб тасдиқ қилурлар. Баъзилар, «Асли тахт Абулқосим Бобирмирзога муносиб, тақсирим!» деб шивирлаб қўйдилар. Лекин кўпчилик Улуғбек тарафдори эди. Бу мавзут устида гап узоқ айланди, сўнг Ғиёсиддин Кичкина ва ҳамроҳлари шайх Шарафуддиндан ижозат сўраб ўринларидан қўзғалдилар ва тилло тангалар тутиб, қуллуқ ва таъзим қилдилар.

— Тақсирим суҳбатига мушарраф бўлганимизчун, фоят хурсанддурмиз,— деди такрор таъзим қиларкан Ғиёсиддин Кичкина.

— Бош устига, муҳтарам жаноблар учун ҳамиша эшигимиз очикдур,— илтифот қилди шайх Али Яздий.— Бу дунё барчамизга ғанимат.

Зиёратгўйлар қўллари кўксиди хонақоҳдан чиқдилар.

Алишер ўртоқлари билан ҳар кун шаҳар айланур, бу болаларнинг бош суқмаган бир кўчаси, бир бурчаги қолмаган эди. Баъзан отаси ила биргалашиб, майдонларда от чопарни, дарбоз ўйинларини томоша қилур, бозорларни бир-бир кезардилар.

35 ... Ниҳоят жамоат/Бир кун жамоат

36 қилишгач, қилгач, озуқ-овқат ҳозирлашга.

37—38 Бир ҳафтадан сўнг эса ∞ туяларда/ва барчаси ∞ туяларда, Ироқни тарк этиб,

- 2 ҳавас ила томоша қилиб борарди./ҳузур ила томоша қила борарди.
 3 қулатурлар/урар
 5 таралган хушбўй/хушбўй
 6—7 одатдагидан кенг./кенглигиданми
 9 эшитган араб куйларини, эртақларини/араб куйларини эшитган, араб эртақларини
 11 Мана, аста-секин уни/Бирдан
 12—13 қаттиқ уйқуга чўмди./бола қаттиқ уйқуда эди.
 14 сезмади,/билмайди.
 15 йўлда давом этар эди./ўз йўлида кетаберди.
 17 узоқ турди-да./қанча турганини ким билади?!
 19—20 сесканиб ∞ бепоён/чўчигандай сесканиб ∞ кенг
 21—22 боланинг вужуди салқин тонг шабадасидан жунжиккан эди./салқин тонг шабадасидан жунжиган эди.
 24 Алишер/Али йиғлаб ўтирмади.
 25—26 эгарга қандай қилиб минса экан?/қандай қилиб эгарга минсин?
 27—28 кўрди-да, отни ўша томонга етаклади./кўрар экан, отни етаклаб югурди.
 30 Ёш чавандоз/Алишер
 31 мусаффо. *дан кейин* — Гоҳо боши узра учиб ўтган турли қушлар, бургутларни учратар.
 31—32 Уфқда энди пайдо бўлган қуёш дилга ёқимли эди./Уфқда юмаланиб пайдо бўлган эрка қуёш ёқимли, кўркем эди.
 33 кўринди../кўрингандай бўлар, бир қарасаки, ҳеч нарса йўқ, фақат сароб...
 40 келдим-ку,— деди Алишер./келдим-ку,— ухлаб қолганидан отдан йиқилганини ва ерда билмайдики, қанча замон ухлаб ётганини ота-онасига, жамоатга сўзлаб берди Али.
 Энди ўзим қидиришга бормоқ учун аҳд қилиб турган эдим,— кўзларининг намини артар эди. Гиёсиддин ҳануз ҳаяжонини босишдан ожиз — оллоҳга минг дафъа шукурлар дейман ўғлимиз бағримизда.
 42 уй-уйига тарқалди./уй-уйларига жойлашиб олдилар.

- 3—4 Ҳиротда?—/бу Ҳироти азимда?
 6 сувда.../қонда бўлди.
 7—8 Култепа, хароба кўпайди../Ҳаммаси култепа, хароба...
 8 Шаҳзода дегани борки/Шаҳзодалар
 9 қилди қирғинни — қилди қирғинни!../қилди қирғинни
 10 бераҳмларча.../бераҳмларча қирилди. *Кейин* Узун сўлиш олиб хўрсинди Гиёсиддин.
 — Фожеъ воқеалар кўп бўлди, олам асло кўрмаган,— чол Гиёсиддин оиласи ила ҳижратда экан, Ҳирот шаҳрида ўтган воқеаларни сўзлар эди.
 14 — Ҳали қарабсиз/— Шаҳзодалар жанги халқнинг жонига тегди. ҳали қарабсиз
 14—15 ҳали Абдулатиф.../ҳали Улуғбек мирзо, келиб Абдулатифни ўтқизиш кетади.
 16 Ҳаммаси оч бўридек/Мисоли бўри, шаҳзодалар

19—20 Боши эгик, ўйга толган эди. *дан кейин* — Бирдан ўрнидан қўзғолиб, таҳоратга киришди, масжидга, намозгарга шошилар эди.

Алишернинг онаси кампир ила биргалашиб, уй жиҳозларини жой-жойига ўрнатиш, гилам, кўрпачаларни ёзиш билан овора эдилар.

Алишер кўчага отилди. Майдончада бир тўда бўз чопон, йиртиқ кафш судраган юрт қиз ва ўғлонлари чиллак ўйнар эдилар. Алишер ҳам эҳтирос ила ўюнга киришиб кетган эди. Оқшомга қадар давом этди ўюн, «уй-уйига!» деб отабоши қичқиргандан сўнг ҳаммаси дувар қалишди. Тинкаси қуриган Алишер «ух!» дея уйга кириб келди.

22 жилдни/форсий китоб солинган жилдни

25—26 Чол аллақандай мунгли оҳангни ўзича хиргойи қилиб юганни ямамоқда эди./Чол гингиллаб аллақандай эски оҳангда ўзича бир қўшиқни айтар эди.

27 — дея сўради Алишер./жуганни тузатяпсизми?— сўради Али.

30 — Бобожон,/— Тақсирим бобой,

31—32 кўрки савлатига/ҳуснига

33 Подшоҳнинг/Подшоҳнинг қошлари қоп-қора, кўзлари ўт-кир кўринади.

35 борурди. *дан кейин* — Атрофи тўла вазирлар, бекар.

36—37 тилла ялтиллайди кетади, сен ∞ бўлғай./подшоҳлар бири келади, бири қочиб қолади, қочолмаса калласи сапчадай шартга учади, ишинг бўлмасин, ўқи.

39 Алишер чолга илтимос қилди: *дан кейин* — Алишер кулиб юборди:

— Домлам илмни бир зўр дарё дейдилар, бобой, бир қатраси бизга насиб қилса бас дерман.

40 Бобо, сиз/Отажон,

41 сўзлаб берсангиз?/батафсил сўзлаб берсангиз, ялинди Али

330-бет

1 — Э, чироғим,—/Э, ўғулчам,

1—2 — бу дунёда бир отанинг/шоҳи жаҳон Темурбек бу оламдан кўз юмди-ю, шаҳзодалар бари бирдан бош кўтарди, бир отанинг

3 юртни тинчитгандек/жиндай тинчитгандай

5 Темурбек/Хоқони муаззам Темурбек

6 сипоҳийларни кўрдим./сипоҳийларнинг бири эдим.

7—8 тоғдек филлар, даҳшат.../«Тоғдай-тоғдай филлар, даҳшат... *кейин* — Пиримқул шаҳзода полвон йигит эди, филларга шердай сапчирди. Темурбек жангни хўб билурди,— чол кулиб юборди,— шатранжда ҳам беназир эди. Ҳиндлар тумгарақай қочиб берди, хоқон каллалардан тепалар турғизди.

8 Э, болам, кўп кўрдик./Э, ўғлим, кўп кўрдик, ичдик, едик, хўп олтин-кумушлардан олдикки, ҳисоби йўқ асло, Қариб қолдик.

10 мисоли. *дан кейин* — Улуғбек мирзо ҳамиша Темурбек билан бирга юрарди, бувиси Сароймулк хонимнинг жони эди. Мирзо айрилмас эдилар. Эсимда кун бисёр исгани

- да хоқон уларни Афғонистондан Самарқандга қайтар-
мишди.
- 11 ўнгимдан ўтади.../бўлиб олдимдан ўтаберади.
- 12 — Сўзланг бобо,— ялиниб сўради ҳаяжонда Алишер.,
— Жанглardan сўзлангиз, жанглardan,— ялиниб сўрайди
ҳаяжонда Али.
- 14 — Хўп, ўғлим, кўзим... Бир томонда —/— Эшит ўғлим!
Ери кўк қон билан суғорилган. Бир томонда
- 15 Абдулатиф./Абдулатиф ота-бола
- 18 Улуғбек ва Абдулатиф ўртасида ҳам/Улуғбек билан Аб-
дулатиф, яъни ота-бола ўртасида
- 24 бўлди./чиқди.
- 27—28 чол ҳикоясини сўзлаб битира олмай ∞ тўхтади./Чол
шу кунлар ҳикоясини сўзлаб битира олмаса-да, ∞ тўх-
таган эди.
- 30 аста кўчага чиқди. У энди/кўчага чиқди, у
- 31 кириша олмади./киришган эди; боши, кўзи чанг, тўзон,
аммо
- 31 фикр/фикрлар
- 34—35 кўнглида шер тўқур эди... *дан кейин қисса қуйидагича
давом этади.*—
— Мактабда, ҳонақоҳда ўлтирарди шогирдлар. Бар-
часининг тиззасида китоб, бири форсча, бири арабча,
бари машғулота. Ҳориганларида, зерикканларида, оҳис-
та бир-бирини туртиб сўкиншиар, кулишар, ивир-шивир
қилиб олардилар.
- Ёз кунни. Дарахтлар қимир этмасди. Ҳамма нарса
сукутда. Сувлар ҳам жимир этмас, сувлар ҳам сокин.
Саратон овжида, қуёш бутун кучи, бутун нуруни шало-
ладай тўккан. Осмон фирузадай кўм-кўк.
- Домила салласини қозикқа осган, тақяда ўтирар..
«Бай-бай иссиқ эй» деб тақясини олиб, елпиниб кўярди.
Муллаёққа кўйпак устидан енгил адрас тўп кийган, пўр-
силлаб ўтирарди.
- Алишер Ҳофиз девонини тиззасига кўйган, форсий
шеърларни завқ билан берилиб ўқурди, майин оҳангда
турли ва турли ранг эшитилур, шеърларнинг маъносини
тўла онглагани, чуқур ҳис эткани сезиларди.
- Алишернинг ёнида Ҳусайн Мирзо ҳам форсий ўқиб
ўтирар, зерикканидан Алини туртиб, секин шивирлар:
- Бас қилинг-эй, жонимга тегди, қиём бўлдику,
домулла озодлик беришни ўйламайди. Ялпайиб ўтир-
бериш унга ярашади, бизга не даркори бор?! Кобутар-
ларни осмонга ташлаб юборсак-да, аҳ, бир томоша қил-
сак шу пайтда.
- Алишер табассум қилур, лекин кўзларини китобдан
узмас, товушини янада пасайтириб, ўқишда давом этар-
ди. Бир нуқтага етди шекилли
- Шаҳзодам,— сабр қилгайсиз, домиллам мўлжал-
дан асло адашмайди.
- Ҳар нарсанинг чеки бор ахир, бек, ҳа деб китоб-
даги ғазаллардан ҳижжалай беришдан не маъно бор
от чопиш, қилич солишлар ҳам дарсинг аълоси. Кела-
жакда бу зарур, шеърятни мен ҳам севадурмен, лекин

меъёри билан. Биз иккимиз қалин ошнаимиз, дўстим йўлимиз бир, дилимиз бир, тилакларимиз бир, буни зинҳор унутмагайсиз.

— Сиз қилишни ўйлайсиз, шаҳзодам,— табассум ила шивирлаб Али,— мен китоблар, шеърият оламидан узулгум келмайди. На қадар кўп сирлар бор бу китобларда, барчасини симургим келур, дўстим, Тилагимиз бир-ку аммо сиз валиаҳд, шу сабабдан бўлса керак, фикрингиз ҳаминша қиличда...

Бу икки дўстнинг болалик суҳбатлари шу тахлит борурди.

Қиссадан газетада чоп этилган парча

Асар номи: Алишернинг ёшлиги/Бола Алишер

271-бет

- 1—5 Тарих сўқмоқлари ∞ Ойбек.— *йўқ.*
- 6 Қифтига қуёш қўндирилгандай/Шипига қуёш қўндирилгандай
- 8—9 ажойиб суҳанварлик ва самимий суҳбат/самимий суҳанворлик ила суҳбат
- 9 кашмирий шол/шол
- 11 тўқилган/тўкилган, қаймоққа қорилган хушбўй иссиқ патирлар ушатилган.
- 11 ила турли/ила бирга турли
- 13 бир дам узилмас эди. Ғиёсиддин Кичкина камтар/узилмас эди. Ғиёсиддин камтар
- 15—16 кўпчилик уни Ғиёсиддин Кичкина дер, аммо яқин дўстлари/яқин дўстлари уни
- 21—22 ниҳоят ∞ нурга чўмган./ниҳоят у ∞ нурга тўлган,
- 23 қилур эди. Ҳовли ҳам/қилурди ҳозир. Ҳовли
- 26—27 Шарақлаб ∞ жилваси ўйнаган/шақирлаб ∞ жилваси чарақлаган
- 27 мулозим/хизматчи
- 30 шаффоф, нафис [...]юпқа, нафис
- 31 узатар эди./узатарди.
- 33 борган қария./етаёзган қари
- 34 бу киши даставвал/салобатли йирик гавдали бу барлос даставвал

372-бет

- 2 кўрар, чуқур ҳис қилур эдилар./кўрарлар эди.
- 3 Туркистоннинг/Туркистон
- 4 гашлангиз.../гашласангиз
- 5 давлат чил-чил емирилди./улуғ давлат чил-чил бузилди.
- 8 ёлғиз ўзига/ўзига
- 9—10 она сути ҳануз оғзида бўлган энг кичиги/энг кичиги
- 11 Муддаолари шу барчасининг./Муддаолари шундоқдир барчасининг.
- 12 эмас бу. *дан кейин* — Барлос бир-икки йўталиб тағин давом этди.— Подшоҳ Шохруҳ Мирзодан кейин мамлакатнинг аҳволи не бўлур, тағин жанглар тўфони бошланиб кетурми? деган гумон дилни кемирур.
- 13—14 кетгуси. Қаршимиздаги фоже аҳвол шулдир, дўстларим./кетгуси муҳаққақдир.

- 14 андишалар/фоже — андишалар
 16 Ҳоқон Темурнинг тантанасини кўрган биз каби/Бутун жаҳонни титратган хоқон Темурнинг шон-шавкати, тантанасини кўрган биздай
 17 бундай/бундоқ
 18 Бунингдек/Бу каби
 19 ахтариш—/ахтармоқ
 21 Қуюқ туман каби ўртага чўккан сукунат/Гўё қуюқ тумандай ўртага чўккан оғир сукунат
 27 кўтариб, теран/кўтарди, тийрак
 29—31 — Айтганларингиз маъқул, тақсир, улуғ хоқонимиз Темур оламда ёлғиз эдилар, жаҳонни хўп қамраган эдилар. Ҳазрат Шоҳруҳ/— Айтганларингиз хўбдир, тақсир, жаҳонни қамраган улуғ хоқонимиз Темур офтоб каби оламда ёлғиз эди. Душманга омонлик бермайдиган қаттиқ қўлли эди. Унинг изида ҳамиша зилзила юрарди. Шоҳруҳ Мирзо
 32 ҳам бир нав тартиб жорий этолмадилар./бир нав тартиб мустаҳкамлади.
 33 этаклари қайта-қайта кесилди-да,/этак-этаклари кесилди-ку,
 34—35 Энди ҳазрат Шоҳруҳ кексайдилар, яна шаҳзодалар арстагин низолар, жанг-қирғинлар алангланиб кетмагай.../Ҳазрат Шоҳруҳ кексайди, шаҳзодалар ўртасида тагин низолар, жанг қирғинлар бошланиб кетур,
 37—39 тақсир амин бўлсинларким, тахтда ўлтирмиш султон Улуғбек улуғ бобосининг муборак ўринларига муносиб хоқондилар./тақсирим, амин бўлсинларки, Самарқанд тахтида ўлтирмиш Улуғбек ҳазрат улуғ бобосининг тахтига муносиб хоқондир.
 37—40 кўтармишлар./кўтармиш.
 42 севиниб кетган/беҳад суюнган
- 273-бет*
- 1 нуқта/бир нуқта
 1 сўзини илиб олди./сўзни олди.
 2 шеърлар ила/шеърлари билан
 3 бу шоир,/шоир
 5 кулимсираб деди:/мулойимлик билан кулимсираб деди у:
 8 Расадхонаси/Хоқонимизнинг расадхонаси.
 8 мисли йўқ./аммо мисли йўқ.
 9—10 ақл-ҳушимни йўқотдим./ақли-ҳушимни йўқотаёздим.
 11 Бу фикр/деган фикр
 12 Сўнгра танграмга/Тангрига
 13 Барча шоирларнинг муттасил/сўнгра бутун шоирларнинг
 15—16 сайр этишга, ажойиб сирларини англашга муяссар бўлиш/сайр этмоққа муяссар бўлган
 21 у буюк ∞ ижодининг/буюк ∞ ижоди
 22—23 йўқ, ∞ бўлмагандир./йўқдир ∞ бўлмаган
 24 тушмиш/тутмиш
 27 фикр ∞ энтиккандек/фикрлар ∞ энтиккандай
 27—28 бир он сукут этди./бир оз сукут этди ва тагин сўзида давом этди.
 28 Шуаро, фузало, уламо/Шуаро-фузалолар, уламолар
 29 андек/андай

- 31—32 қалтис йўл тутмишлар./калта йўл тутурлар, албатта.
 33 Султон Улуғбек ўзларининг расадхоналарида/Шоҳимиз
 Улуғбек ўзининг гўё олмосдай ўткир фикри ила илм
 булогининг кўзини топмиш. Эшитишимга қараганда Ҳаз-
 рат Улуғбек ўз расадхонасида
 35 шу гумбаздан/ундан
 36 эканлар/эмишлар
 38 само/осмон
 38 ифшо қилибдурлар/ҳал қилибдурлар
 39 ақллари/ақллари, зеҳнлари
 41—42 Ҳазрат ∞ кўп саъй — ижтиҳод/Хоқон ∞ кун сайин
 ижтиҳод
 42 ориқроқдан/ориқ

274-бет

- 1—2 чамасидаги кимёгар домла/чамасида мадраса аҳли, кимё-
 гар домилла
 2—3 олимдирларки, бу илмда/олим илмда
 24 кашф этмиш бир инсондирлар./касб этган бир инсондир-
 ларки,
 6 беҳад./кўпдир.
 8—9 топмишлар Муҳаммад Тарағай Улуғбек,— деди эгнида
 кенг содда жома./топибдурлар Муҳаммад Тороғай, улуғ
 бобоси Темурнинг шу набирасига муҳаббати зиёд эди,
 бежиз эмас экан,— деди кенг жомали,
 10—15 Фалокиёт оламини забт этибдурлар. Ҳазрат Улуғбек илм
 дунёсида мангулик кашф этган мушарраф олимдурлар.
 Кўнгиллари барча илмларнинг тажассуми бўлмиш бу зот
 тарихимиз китобида абадий ёрқин юлдуздирлар,— деди
 у мажлис аҳлига юмшоқ хитоб назари ила./Ҳазрат
 Улуғбек фалокиёт оламини забт этибдурлар, кўнгли бар-
 ча илмларнинг тажассуми, илм дунёсида мангулик кашф
 этган мушарраф олимларки, саройга беҳад кўп олим-
 лар тўпламиш. Улар орасида Улуғбек сингари ёруғ юл-
 дузлар бисёрдур. Чунончи, тарихимиз китобида Улуғбек
 абадий юлдузлардандур, беҳуда ташвиш, беҳуда изти-
 роб чекмағаймиз,— деди у мажлис аҳлига юмшоқлик би-
 лан хитоб этиб.
 16 бирдан эшикка/эшик томон
 17 оний табассум жилваланди./табассум жилваланиб кетди.
 17—18 тўнининг этақларини ҳилпиратиб югуриб кирди./тўнини
 елпиратиб кирар эди.
 19 остонада тўхтади-да./эшикда шошинқираган тусда тўхта-
 ди-да,
 21 ва меҳмонларга/Сўнгра у меҳмонларга
 21 илиқ кўзлари-ла/кўзларила
 22—23 ҳамона яна ҳам севиниб/ҳамон суюниб
 23—24 биқинганича эркаланди./суқулиб эркаланди.
 26 ўғилчасини/ўғлини
 27 чамасидаги/чамасида бўлган
 30 холвани ея туриб./холвани еб,
 32 кўрармисен/кўрурмисан
 32—33 сўради қулимсираб сипоҳлардан бири/сўради сипоҳи йи-
 гитлардан бири.
 Алининг кўзлари ёниб кетди:

- 34—35 — деди отасига телмира туриб Алишер,—/отасига телмуриб деди тагин,
 35 от чоптиришдан фикр юритиш/от чопишдан фикр югуртирмоқ
 37 Ҳамма ҳайратда/Мажлис ҳайратдан
 38 барлос ҳам.— Ҳқитинг/барлос.— Бек ўқитинг
 39 арзийди/ярашгуликдир
 41—42 ёруғланиб кетган эди,/ёриқланиб кетди,
 42 табассум-ла/табассум ила

275-бет

- 1 шундай./шундоқдур
 2 Зийрак бола,/Алишер бу йил мактабга борур. Зийрак болаку,
 3—5 зероки фикри ҳам югурик бўлур; фикрнинг чақмоғи — илмнинг чақмоғи,— деди домла Мурод./фикрнинг чақмоғи — илмнинг чақмоғидур,— деди кулимсираб домилла Мурод .
 6 бақалоққина/семиз бақалоқ
 8 улуғ иш,/шарофатли, улуғ нарса
 9 зероки,/чунончи
 10 дейдилар./дерлар.
 16 ғазал/қитъа
 17 Алишерни елкасидан/Алишернинг елкасини
 18 отасига ялт этиб қараган эди./отасига, ўқисам майлими, дегандай ялт этиб бир қаради.
 19 — Ҳқи, ўғлим, ўқи, ихлос билан ўқи!/Ҳқу, ўғлим, ўқу, ихлос билан ўқу,
 20 унинг елкасига қоқиб/ўғлининг елкасини силаб
 21 йиғиб, дарров/дарров йиғиб
 22 била/билан
 24 Зиҳи/Саҳи
 26 менинг/меним
 27—28 Қизариб кетган Алишер/Алишер қизариб кетган,
 28 қилгач, деди:/қилгач:
 29 айтмишлар/айткандирлар
 30—31 — дея сўради ихлос билан отасига термилиб;/сўради ихлос билан отага телмуриб.
 32 Отаси севинганидан/Ота суюнганидан
 35 ҳассос, нозик тафаккурли,/нозик тафаккурли, хассос
 36 ярашуқ бир шоирдурлар./ярашур бир шоирдир.
 41 паноҳ/бош паноҳ
 42 — дея қўлларини/қўлларини
 43 бошларини қимирлатиб,/тўғри дегандай бошларини қимирлатиб,

276-бет

- 1—2 ихлос билан дуо/дуо
 5 қараганча жим қолган/боққанича жим қотган
 6 елкасига/орқасини
 8 қуёш балқисин,—/қуёш болқига
 9 кўпини билади./Алишер кўпларини билади,
 11—12 камол ∞ деди қатъият ила Мирсаид./камолат ∞ — деди қатъият билан сўнгра устма-уст бир-икки дафъа апшурди.— Ҳаққорост,— деди кулиб домилла Мурод. Мир Саид жилмайиб давом этди:

- 14 ёзурлар./айтурлар.
 15 тилимизда ҳам/тилимизда
 18 дилларга нур сочур./дилларга қуёш каби нур келтирур!
 19 навкарлар ∞ қашқар лаганларда/хизматчилар ∞
 қашқар чинни лаганларда
 20 келтирдилар./келтирадидлар.
 21 юборди.— ∞ ўгирдилар/юборди ∞ ўлтирадидлар
 23 таомдан/таомни
 25 таклиф/такаллуф
 26 узилмади./узилмайди.
 27—28 борди. Унинг ғоят динга берилганлиги, лекин бир нав одиллиги ҳақида сўзлар эдилар./борарди. Унинг динга ғоят берилганлиги ҳақида сўзлар эдилар. *дан кейин* — Афсус кексайиб қолди, ҳозирку бутун Туркистон, Хуросон Шоҳруҳ қўл остида, кейин нечук бўлур, шаҳзодалар тағин жанг бўронининг тўғонини бузурларми, дегар шак-шубҳалар атрофида қайта-қайта гап айланурди.
 1—3 Алишер тоғоси тутқизган бир мойли қобирғани аста шимигани ҳолда, катталарнинг суҳбатига қулоқ солиб ўлтиргач, отасига/Алишер бир қовурғони ялқовгина шимгонини ҳолда қулоқ солиб ўлтирурди. Сўнг отасига

Қиссанинг журналда босилган матни

271-бет

- 1—5 Тарих сўқмоқлари ∞ Ойбек. — *йўқ*

297-бет

- 30 қозикда эса/қозикда эски чакмон ва олача бўздан биринкки тўн, тўрдаги қозикда

301-бет

- 20 ўқиб кетди./байт ўқиб кетди:

324-бет

- 35 — дея хотинига/дея ҳовлиқиб хотинига

ИЗОҲЛАР

БОЛАЛИК

(7-бет)

I. Повестнинг вариант ва матнлари

Повесть матнидан сақланган автограф (А.)

Асар автографидан фақат 12 саҳифагина Ойбекнинг шахсий архивида сақланиб қолган. Повестнинг бошланиши бўлган бу парча муаллифнинг ўз қўли билан сарғиш ёзув қоғози (26×21)га араб алифбесига ёзилган. Унинг 1-саҳифасининг тепасига «1943 йил, июнь. «Болалик» сўзлари ёзилган. Сўнгра «1» рақами қўйилиб асар матни бошланган.

Повестнинг машинкада кўчирилган матни (Мк.)

Гарчи Ойбек асарини ёзишга 1943 йилнинг ўрталарида киришган бўлса ҳам, уни 50-йилларнинг охирида тугатган. Адиб бетоб бўлганлиги учун повестни умр йўлдоши Зарифахонимга айтиб (диктовка қилиб) ёздирган. Лекин Ойбекнинг шахсий архивида бу матн тўлиқ сақланиб қолмаган. Бу қўлёзманинг машинкада кўчирилгани сақланган. Лекин ёзув қоғози (19,5×28)га 3 интервалда кўчирилган бу нусха ҳам тўлиқ эмас. Унда таянч матннинг 9-бетидан 74-бетнинг 2-сатри. (*Қўлда гардиш ва жиягини кўтариб*)гача йўқ. Бундан ташқари унинг орасидан яна бир неча саҳифалар ҳам йўқолган.

Повестнинг журналда босилган матни (Ж)

«Болалик» повестидан айрим парчалар дастлаб «Ўзбекистон хотин-қизлари» журнали (1959, 7-сон, 10—11-бетлар), «Қизил Ўзбекистон» (1961 йил, 20 сентябрь), «Ёш ленинчи» (1961 йил, 14 ноябрь) газеталари ва «Ўзбекистон» журнали (1962 йил, 5-сон, 18—19-бетлар) саҳифаларида босилган.

Асар алоҳида китоб ҳолида нашр этилишдан аввал «Шарқ юлдузи» журнали (масъул муҳаррир — Асқад Мухтор)нинг 1962 йил 1 (23—42-бетлар), 2 (38—59-бетлар), 3 (79—95-бетлар), 5 (30—47-бетлар), 6 (32—95-бетлар), 9 (64—87-бетлар), 10 (66—87-бетлар) ва 11 (40—62-бетлар)-сонларида тўлиқ чоп этилган. Журналнинг 1-сонидан (23-бет) асар номи ёзилишдан аввал Ойбек сурати берилган.

Повестнинг 1-нашири (1-н)

Ойбек. Болалик, хотираларим. Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент — 1963. 274 бет. Тиражи 60000. Баҳоси 65 тийин. Редактор — Ваҳоб Рўзиматов, нашриёт редактори — Н. Фозилов, Л. Абдуллаев расмлари. Расмлар редактори — Қ. Назаров, техредактор — Т. Раҳимов, корректор — С. Муҳсинова.

Китоб охирида Ўзбекистон ССР халқ рассоми Лутфулла Абдуллаевнинг асар ҳақидаги тассуротлари берилган.

1972 йилда Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти томонидан чоп этилган Ойбекнинг 10 томлик «Асарлар»и 7-томига унинг «Нур қидириб», «Покистон таассуротлари» ва «Болалик» асарлари киритилган. Мазкур XI томда берилган «Болалик» повести учун таянч матн сифатида ана шу китобдаги матн асос қилиб олинди. Унда йўл қўйилган орфографик ва пунктуацион хатолар тузатилди. Ноўрин қолдириб кетилган сўз ва жумлалар асарнинг бошқа матнларидан олинди, қайта киритилди. Қўшилган сўз ва жумлалар курсивда ёзилди.

II. Повестдаги баъзи тарихий жой, шахс ва тушунилиши қийин сўзларга қисқача шарҳ

Бобом (7-бет) — ёзувчининг ота томонидан бобоси, исми — Дадақўзи.

Туғилган ва вафот этган йиллари аниқ маълум эмас. Асарда тасвирланган воқеалар ва келтирилган фактларга асосланиб, унинг туғилган йилини тахминан аниқлаш мумкин. Ойбек асарининг бир жойида «Бу вақтларда ёшим тўртдан ошмаган бўлса керак» (11-бет), деб ёзади. Асарнинг бошқа бир жойида эса адибнинг бувиси ўз эри Дадақўзига «...саксонга кирдингиз...» (33-бет), дейди. Ойбекнинг туғилган йили (1905) маълум. Агар катта бобоси 80 ёшдалигида у 4 ёшда бўлса, демак, гап 1909 йил ҳақида кетаётир. 1909 санасидан 80 рақами (бобоси ёши) айрилса, Дадақўзининг 1829 йилда туғилганлиги аниқланади.

Тош (8-бет) — адиб отаси исмининг қисқартирилган шакли. Тошмуҳаммад Дадақўзи ўғли тахминан 75 ёшларида, 1942 йилда вафот этган.

Руста (8-бет) — ичига ўрик ёки бодом мағзи солиниб тайёрланган парварда.

Бувим (9-бет) — адибнинг ота томонидан бувиси, отаси Тошмуҳаммаднинг онаси, исми — Ибодат. Туғилган ва вафот этган йиллари аниқ маълум эмас. Ёзувчи асарнинг 1917 йил воқеалари тасвирига бағишланган саҳифаларида катта бувиси ҳақида шундай маълумот беради: «Катта бувим... кўрпада шал бўлиб ётибди. У саксонга кирган» (239-бет). Шу фактга (1917—80) асосланиб Ибодат буви 1837 йилда туғилган, деб тахмин қилиш мумкин. Асарда муаллиф бувиси вафоти ҳақида сўзламаган.

Исамуҳаммад (9-бет) — Ойбекнинг акаси. 1902 йилда туғилиб, 1969 йилда вафот этган. Ойбек повестда акаси исмини қисқартириб, кўпинча Иса шаклида ёзади.

Каромат (9-бет) — ёзувчининг опаси. Туғилган ва вафот этган йили аниқланмади. Ойбекнинг энг кенжа синглиси Шафоат опанинг берган маълумотига кўра, Каромат 24 ёшларида вафот этган. У доно ва ўқимшили қиз бўлган. Навоий, Фузулий, Машраб ва бошқа шоирларнинг асарларини нафис дид билан мутолаа қилган (Шафоат опа ҳозир Тошкентнинг Фрунзе районидagi Кармлюк кўчасининг 126-уйида истиқомат қиладилар. Умр йўлдошлари Носир ака Мусаев — Улуғ Ватан уруши қатнашчиси).

- Шаҳодат* (10-бет) — адибнинг онаси. Туғилган йили аниқланмади. Шаҳодат бону Назар қизи 1920 йилда вафот этган. У ўз даврининг оқила, ўқимшли аёлларидан бўлган.
- Ҳожи* (10-бет) — Ойбекнинг укаси. Туғилган ва вафот этган йилини Шафоат опа ҳам эслай олмадилар. Чунки у вафот этганида жуда ёш эканлар.
- Конка* (9-бет). Инқилобдан аввалги Тошкентда от қўшилган трамвай шу ном билан юритилган.
- Шашпар* (12-бет) — олти қиррали гурзи.
- «*Оқмачит*» маҳалласи (12-бет) — қадимий Тошкентдаги маҳаллалардан бирининг номи. У Говкуш маҳалласига ниҳоятда яқин бўлган.
- «*Отнон*» (13-бет) — болалар учун ширинлик қўшилиб, от шаклида тайёрланган пон.
- Бувим* (14-бет) — ёзувчининг она томонидан бувиси, исми — Ҳурмат биби. Улар Говкушга ёндош маҳалла — «Қуйи Оқмачит»да туришган. Туғилган ва вафот этган йиллари аниқланмади.
- Бобом* (14-бет) — адибнинг она томонидан бобоси (Ойбек уни кичик бобом, деб ҳам айтади. Ойбекнинг рафиқаси З. Саидносированинг маълумот беришича, унинг исми Назар [Сўфи] бўлган). Туғилган ва вафот этган йиллари аниқ маълум эмас. Асарнинг 1917 йил воқеаларига бағишланган саҳифаларида адиб бобосининг «олтмиш икки ёшида вафот» (241-бет) этганлигини ёзади. Ана шу маълумотга асосланиб, Ойбекнинг кичик бобоси таваллуд ва вафотини тахминан аниқлашимиз мумкин: 1917—62=1855. Демак, у 1855 йилда туғилиб, 1917 йилда вафот этган.
- Эгамберди* (14-бет) — Ойбекнинг катта тоғаси. Туғилган ва вафот этган йиллари аниқланмади. З. Саидносированинг маълумотларига кўра, у йигитлик чоғида, уйланмасидан вафот этган.
- Раҳимберди* (14-бет) — Ойбекнинг кичик тоғаси. Туғилган йили аниқланмади. У 1943 йилда вафот этган. Унинг Зарифа исмли қизи ҳозир савдо ходими бўлиб ишламоқда.
- Чимкент* (17-бет). Ҳозир бу шаҳар Қозоғистон ССРга қарашли Чимкент областининг марказидир. Чимкент қозоқ тилида «Шимкент» деб айтилади. Бу шаҳар XII асрда Ўрта Осиё савдо йўлида вужудга келган. Революциядан олдин Чимкент Сирдарё уездининг маркази ҳисобланган. Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин Чимкент шаҳарининг қиёфаси тубдан ўзгара борди. Ҳозир бу шаҳарда пахта тозалаш, қоғоз ва ёғ заводлари, катта гўшт комбинати ишлаб турибди. Шаҳарда кўплаб умумий таълим мактаблари, ўрта махсус таълим ўқув юрглари, Педагогика, қурилиш материаллари технологияси институтлари, театр, кинотеатрлар, пионерлар уйи, маданият саройлари ва бошқалар бор. Чимкентда рус ва қозоқ тилларида область газетаси чиқиб туради.
- Туркистон* (17-бет) — ҳозирги Қозоғистон ССРнинг Жанубий Қозоғистон областидаги Туркистон районининг маркази. Туркистон шаҳари Туркистон темир йўли станциясидан 6 км ичкарида жойлашган.
- Туркистон Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан бирidir. X асрга оид тарихий манбаларда шаҳар номи «Шавгар» деб юритилади. Кейинчалик у «Ясами» номи билан ҳам атал-

ган. «Туркистон» номи эса XIV асрга доир манбаларда ишлатилади.

Сайрам (17-бет) — Урта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан бири. Ҳозир у Қозоғистон ССРнинг Чимкент областига қарашли Сайрам районининг марказидир. Шаҳар аҳолисининг кўпчилигини ўзбеклар ташкил этади.

Маъдалихон (19-бет) — Қўқон хонларидан бири. 1841 йилдан бошлаб Муҳаммадали (Маъдали)га қарши кучли оппозиция ташкил топди. Бу оппозицияда қатнашган мингбоши, Тошкент қушбегиси, Лашкар, қозикалон, лашкарбоши Исахўжа ва бошқалар Бухоро амири Насрулло ёрдами билан 1842 йилда Маъдалихонни тахтдан ағдардилар ва уни ўлдираддилар (Ф. Озодаев. Тошкент тарихидан очерклар, ЎзССР ФА нашриёти, 1960, 58-бет).

Лабзак (19-бет) — қадимги Тошкентнинг маҳаллаларидан бирининг номи. Тошкентнинг 12 дарвозасидан бири шу маҳалла территориясида бўлиб, у Лабзак дарвозаси номи билан юритилган. Бу маҳаллада яшовчиларнинг кўпчилиги деҳқончилик билан шуғулланардилар.

Говкуш (20-бет) — Ойбек туғилган маҳалла. Асарда бу маҳалланинг шундай аталиш сабаби бир персонаж тилидан изоҳлаб берилган: «Говкуш — ...хўкиз ўғрилар маҳалласи» (165-бет). Эҳтимол, бу маҳаллада яшовчи бирор киши бир вақтлар шундай иш қилганлиги учун унга шу хил ном қўйилгандир.

Хумсон (21-бет). Бу жой ҳозир ҳам шу ном билан аталади. Хумсон ҳозир Тошкент область, Бўстонлиқ районига қарайди. У ерда санатория, бир қанча дам олиш уйлари ва пионер лагерлари қурилган.

Янгибозор (23-бет). Ҳозир Қозоғистон ССРнинг Чимкент областидаги Ленинск районига қарайди. Утмишда Тошкентдан майда савдогарлар Янгибозордаги ҳафтада бир марта — якшанба куни бўладиган бозорга турли моллар олиб бориб сотишган.

Тўп отар (28-бет). 1866 йилда Анҳор бўйидаги баланд тепаликда русларнинг ҳарбий қўрғони қурилган эди. Тупроққўрғон номи билан юритилган бу қўрғон Тошкентнинг инқилобдан аввалги тарихида реакциянинг таянчи ҳисобланган. Атрофи кўнгурали қалин девор билан ўралган бу қўрғоннинг тўпхоналари Тошкентнинг «эски» шаҳари томонига қаратилган эди. У «Янги Тошкент»нинг «руслар қисмини» муҳофаза қиларди. Тупроққўрғонда 1867 йилдан то 1883 йилгача ҳар куни соат 12 да тўп отилиб, туш пайти бўлганлигини билдириб турарди. Уша вақтда чор Россиясининг пойтахти Петербургда ҳам шундай қилинарди. Ўзбек тилидаги туш пайтини билдирадиган «тўп отар» сўзи ана шундан келиб чиққан.

1964 йилда собиқ Тупроққўрғон ўрнида шаҳарнинг энг чиройли биноларидан бири — Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биноси (лойиҳа авторлари — В. В. Березин, Э. Ф. Ленешмидит, А. И. Файнлейб) қурилиб фойдаланишга топширилди.

Қарқара (32-бет) — Урта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан бири. Инқилобдан аввал у Семипалатинск уездига қараган. Инқилобдан кейин Қозоғистон ССРнинг Семипалатинск, кейинчалик эса Қарағанда областига ўтказилган.

Ҳазрат Али (33-бет) — Муҳаммад пайгамбарнинг халифаларидан тўртинчиси ва куёви.

Дулдул (33-бет) — Ҳазрат Алининг афсонавий уққур отининг номи.

Қумрон (33-бет) — туя сутидан тайёрланган ичимлик.

Қодир, Аъзам, Турғун, Аҳмад, Ҳожя, Собир (35-бет) — ёзувчининг болаликдаги ўртоқлари. Қўплари ёзувчи туғилиб ўсган Говкуш маҳалласида, баъзилари эса қўшни маҳаллаларда яшаган. Зарифа Саидносированинг маълумотларига кўра, ҳозир уларнинг ҳеч бири ҳаёт эмас.

Бешёғоч (51-бет) — қадимий Тошкент даҳаларидан бирининг номи. XIX асрдаги тарихий маълумотларга кўра, бу даҳа 32 маҳалладан иборат бўлган. Тошкент атрофини ўраб олган мудофаа девори шу майдон территориясидан ҳам ўтган. Тошкентнинг 12 дарвозасидан бири (Бешёғоч) шу жойда бўлган ва йўловчилар шу дарвоза орқали шаҳар ичига киришган. Қўқонга борадиган йўл шу дарвозадан бошланар эди. XIX асрнинг 70-йиллари бошида шаҳар дарвозаси олиб ташланади ва бу ер Бешёғоч майдони деб атала бошланади. XIX аср охирида Тошкент шаҳар думаси ана шу майдонда қушхона қурдиради.

1903 йилда бу майдонга конка келади. 1913 йилда эса шаҳардаги трамвай йўли шу майдон орқали ўтиб, уни вокзал билан боғлайди.

1948 йилда бу майдонга Урта Осиёнинг жаҳонга машҳур қомусий олими Абу Райҳон ал-Беруний номи қўйилди.

1939 йилда Тошкентнинг комсомол ва ёшлари шаҳарда биринчи марта кўл бунёд этадилар. Унга Ленин комсомоли номи қўйилади. Кўл атрофида меҳнаткашлар маданий дам оладиган соя-салқин боғ вужудга келтирилди. Бу боғда Ленин комсомолининг 50 йиллиги кунларида Совет Ватани учун жангларда ҳалок бўлган Ўзбекистонлик қаҳрамон комсомол ва ёшлар хотирасига ёдгорлик ўрнатилди.

Камолон (67-бет) — Тошкент дарвозаларидан бирининг номи. Бу жой XIX асргача Терсариқ номи билан аталиб келинган. Сердарахт бу ерда аввалги замонларда қурилган чиройли мачит ва унинг атрофида авлиёларнинг ҳар хил ишланган қабрлари бўлган.

Фузулийнинг «айламиш» радифли ғазали (68-бет) унинг Уздавнашр томонидан 1959 йилда чоп этилган «Девон»и (115-бет)да ҳам берилган. Ғазалнинг «Девон» матнидаги «очилгон» (2-мисра), «эчун», «ниқоҳ» (3-мисра), «эчун» (5-мисра), «сўҳон» (6-мисра), «Гўка» (10-мисра) сўзлари «Болалик»да «очилган», «учун», «ниқоҳ», «учун», «сухон», «Кўкка» тарзида ёзилган.

Фузулийнинг «айларам» радифли ғазали (68-бет) ҳам унинг юқоридаги «Девон»ига киритилган. Шоирнинг 7 байтги бу ғазали повестнинг Мк матнида тўлиқ келтирилган. Аммо журналда ва китобдаги матнларида унинг фақат уч байтигина қолдирилиб, қолганлари қисқартирилган. Лекин ғазалнинг «Девон»даги матни повестда келтирилган матндан бироз фарқ қилади. Солиштиринг:

Най киби ҳар дам ки базми васлиниги ёд айларам,
То нафас вордир қури жисмида фарёд айларам.
Рўзи ҳижрондир севиң, эй мурғи руҳим, ким бугун
Бу қафасдан бан сани албатта озод айларам.

Ваҳм эдуб то солмасун ул моҳа меҳрин, ҳеч ким,
Кима етсам жавру зулминдан анго дод айларам.
(Фузулий. Девон, Ўздавнашр, 1959, 145-бет).

валад (77-бет) — арабча сўз: бола, ўғил, фарзанд, кўплиги — авлод.

баззоз (77-бет) — арабча сўз: базз — газлама, баззоз — ип-газлама билан савдо қиладиган киши. Утмишда Урта Осиё бозорларида баззозлар кўп бўлар эди. Улар ип ва газламаларини от-араваларга, туяларга ортиб, узоқ жойларга ҳам олиб бориб сотар эдилар.

Ғишткўприк (80-бет). Бу жой ҳозир Қизилкўприк деб аталади. У Қозоғистон ССРнинг Чимкент областига қарайдиган Ленинск райони билан Ўзбекистон ССРнинг Тошкент области чегарасида жойлашган. Илгари Чимкент томондан Тошкентга келаётган ёки Тошкентдан Чимкент томон кетаётган савдогарлар, от-уловли кишилар шу жойда тупашар ёки дам олиб ўтар эдилар.

«*Заҳанҳори* (80-бет) — Заҳарик. Тошкентнинг Кўкча даҳаси томонида оқувчи бу ариқдан сугориш ишларида кенг фойдаланилган. Лекин у суви камлиги учун ёни-беридаги экинзорларни етарлича сугора олмас эди. Тарихий маълумотларда қайд этилишича, XIX асрнинг 50-йиллари иккинчи ярми бошларида Заҳарик суви этагигача бориб етмаган. Бунинг натижасида сувсиз қақраб қолган ерлар ишланмай ташлаб қўйилган.

Дарвишак (81-бет) — Янгибозорга борадиган йўл устидаги бир қишлоқ. От-аравали савдогарлар Ғишткўприкдан кейин ана шу жойда дам олиб, йўлни давом эттирганлар. Бу жой ҳозир Чимкент областининг Ленинск районига қарайди.

Қозигурт (91-бет) — Жанубий Қозоғистондаги Урбулоқ тоғининг давоми. Бу тоғдан кейинчалик оқтос қуми (кварц) топилади. Шу муносабат билан Чимкентда ойна заводи қурилди.

«*Минг бир кеча*» (96-бет). «Минг бир кеча» эртақларининг қачон ва қаерда ёзилганлиги ноаниқдир. Ҳатто, бу асарнинг дастлаб қайси тилда ёзилгани ҳақида ҳам турлича фикрлар айтилади. «Минг бир кеча» биринчи марта шоир Сидқий Хандайликӣ томонидан форс тилидан ўзбек тилига таржима қилиниб, Тошкентда нашр этилган. Бу таржимада бир қанча ўзгартириш ва ўринсиз қисқартиришларга йўл қўйилган. Бу асар иккинчи марта Аҳрор Маҳсум томонидан арабчадан ўзбек тилига таржима қилиниб, Тошкентда босиб чиқарилган эди. Бу таржима аввалгисига қараганда анча мукаммал бўлса-да, баъзи нуқсонлари ҳам бор эди. «Минг бир кеча»нинг 8 томлиги 1959—1963 йилларда ўзбек олими Солиҳ Муталлибов таржимасида нашр этилди.

Чорсув (105-бет) — Тошкентнинг энг қадимий майдонларидан бири. Бу майдон яқинида катта бозор ташкил этилган эди. «Кўш бозор» номи билан юртилган бу қадимий бозор жуда кўп харидорлар ва хунармандларни ўзига жалб этган, ҳамиша гавжум савдо марказларидан ҳисобланган. Бозор атрофи карвонсаройлар, омборлар, устахоналар (темирчи, кулол, заргар, эгарчи, бўзчи, гиламдўз, дўппи тикувчи ва бошқа хунармандларнинг маҳаллалари) билан ўраб олинган эди. Бу ерға ҳар хил кўчалар орқали келинardi. Энг йирик кў-

чалардан тўрттаси шу ерга келиб бирлашарди. Шунинг учун унга Чорсу номи қўйилган. Ҳозир бу ер Йўлдош Охунбобоев помидоги майдон деб юритилади. Майдоннинг марказида 1959 йилда Н. Охунбобоевга бронзадан ясалган ҳайкал ўрнатилди.

Худоёрхон (124-бет) — Қўқон хонларидан бири. Тарихий маълумотларга кўра у уч марта (1845—1858, 1862—1863, 1866 йилларда) Қўқон хонлиги тахтида ўтирган. Худоёр Бухоро амири томонидан қўллаб-қувватланган. У биричи марта 1845 йилда Тошкент хонлигини бошқаришга таклиф этилиб, кейин Қўқон хони бўлган. У тахтдан туширилганидан кейин Жиззахда яшаган ва майда савдогарчилик билан шуғулланган. Бу йилларда Тошкентни Қўқон хони Маллахон томонидан тайинланган амир Лашкар идора қилиб турган.

Туркистон (124-бет). Авваллари Ўрта ва Марказий Осиёни Туркистон деб айтилган. Туркистоннинг территорияси ниҳоятда кенг бўлган. 1867 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилиб, унга Ўрта Осиё территориясининг кўпчилик қисми ва Қозоғистоннинг бир қисми киритилган. У 1886 йилда Туркистон ўлкасига айлантирилиб, Хива ва Бухоро хонликлари ҳам қўшилган. Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин эски Туркистон ўрнида Туркистон АССР (1918), Хоразм ва Бухоро Совет Халқ Республикалари (1920) ташкил этилган. Кейинчалик, 1924—1925 йилларда, Ўзбекистон ССР, Туркманистон ССР, Тожикистон АССР, Қирғизистон АССР (кейинчалик булар ҳам мустақил Совет Социалистик республикасига айлантирилди), Қорақалпоғистон АССР ташкил қилинди. Туркистон АССРнинг шимолий қисми Қозоғистон ССРга қўшилганидан сўнг «Туркистон» дейилмай, «Ўрта Осиё» дейила бошланди.

бисёр (126-бет) — форсча сўз: кўп, мўл, сероб.

Бедил (133-бет). Мирза Абдуқодир Бедил (1644—1721). Шарқнинг машҳур шоири, файласуфи ва мутаффакирларидан бири. Бедил (адабий тахаллуси) ҳарбий хизматчи оиласида туғилган. Унинг ота-онаси Шаҳрисабз ўзбекларидан бўлган. Ёшлигида отадан етим қолган. У 7 ёшидаёқ савод чиқариб, 10 ёшидан бошлаб бадийий ижод билан шуғулланган. Асарларида одамларни бир-бирлари билан самимий муносабатда бўлишга, золим ва текинхўрларга қарши курашишга, ҳимматли бўлишга чақирган. У ўз даврининг улкан файласуф олими бўлган.

Бедил 130 минг мисрадан ортиқ шеър, 50 босма табоқдан ортиқ насрий асар ёзган. Асарларининг асосий қисми унинг «Куллиёт»ига кирган. Бу тўпламининг 1882 йилда Бомбайда нашр этилган нусхаси — 16 китобдан иборат. Бедилнинг «Куллиёт»ига кирмаган асарлари ҳам мавжуд. Бедил асарларининг қўлёзмалари Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Хива, Ленинобод, Душанба, Ўш шаҳарларида ҳам мавжуд.

кепчи (135-бет) — ёғочдан, гардишига хом тери қоплашиб, ясалган ғалла елпиш, совириниш учун ишлатиладиган иш қуроли номи.

Дегрез (139-бет) — Тошкентдаги эски маҳаллалардан бирининг номи. Маҳаллага бу ном унда яшовчиларнинг касбига қараб

қўйилган (Дегрез — қозон қуйиш дегани). Дегрез маҳалласи Хадрадаги бозорга яқин территорияда жойлашган эди. Шаҳар территориясини реконструкция қилишда аввалги Дегрез маҳалласи ўрнида ҳозирги Комсомол майдони, унинг атрофидаги уйлар қурилди.

Почтаариқ (149-бет) — Говкуш маҳалласи жанубидан оққан кичик ариқ. Бу ариқ кўп йиллар аввал кўмилиб кетган.

Умар (155-бет) — Ойбекнинг катта амакиси. Туғилган ва вафот этган йиллари аниқланмади.

Қорғоди (160-бет) — Тошкентнинг энг қадимий маҳаллаларидан бирининг номи. У «эски шаҳар»нинг шимолий-шарқий томонида, ҳозирги «Пахтакор» стадиони жойлашган территория яқинида бўлган.

Анвар пошшо (169-бет) — (1881—1922). Туркиянинг сиёсий арбоби, генерал, «Иттиҳод ва тараққиёт» партияси раҳбарларидан бири. Анвар пошшо биринчи жаҳон уруши даврида турк армиясига қўмондонлик қилган. Урушдан кейин у Германияга қочиб бориб, панисломизм ғоясини ташвиқ этади ва турк муҳожирлари иштирокида «Иттиҳод ва тараққиёт» партиясини тузишга ҳаракат қилади. У 1921 йили Ўрта Осиёга келиб, ўз қора ниятларини амалга оширишга интилади, реакцияон кучлар, ёт унсурлар билан тил бириктириб, Шарқий Бухоро ерларини ишғол қилади. Совет ҳукуматига ультиматум топшириб, Бухоро, Хива ва Туркистондан Қизил Армия қўшинларини олиб чиқиб кетишни ва ўзини Ўрта Осиё давлатининг бошлиғи деб тан олиншини талаб этади. 1922 йилнинг июнида Қизил Армия қисмлари Анвар пошшо тўдаларига қарши ҳужумга ўтиб, уни тор-мор қилади. 4 август куни бўлган сўнгги ҳал қилувчи жангда Анвар пошшо ўлдирилади.

Истамбул (169-бет) — Туркиянинг энг йирик саноат ва савдо маркази. Шаҳар 1453 йилнинг 29 майгача, уни Туркия аскарлари босиб олгунига қадар, Қонстантинополь деб аталган ва Византиянинг маркази бўлган. У 1923 йилгача Туркиянинг пойтахти бўлган. Марказ 1923 йилнинг 13 октябрида Истамбулдан Анқарага кўчирилган.

Петербург (170-бет). Шаҳар 1703 йилда қурилган. 1712 йилдан бошлаб Петербург Россиянинг марказига айланади. 1914 йилгача бу шаҳар Санкт-Петербург, 1914 йилнинг август ойидан бошлаб Петроград деб юритилган. 1924 йил 26 январдан бошлаб унга Ленинград номи берилган.

воқсанавис (171-бет). Асарда бу сўз гап етказувчи, чақимчи, айғоқчи маъноларида қўлланган.

Себзор (173-бет) — Тошкент даҳаларидан бирининг номи. Бу даҳада бошқа даҳаларга нисбатан боғ-роғлар кўп бўлганлиги учун унга шундай ном қўйилган. Тарихий маълумотларга кўра, бу даҳа 180 маҳаллани ўз ичига олган. Унда бўёқчилар, тўқувчилар, этикдўзлар яшаган. Даҳанинг шимолида, кўчманчилар яшайдиган чўл чегарасида, савдогарлар ва мол ҳайдовчилар ўрнашган эдилар. Лекин Себзор аҳолисининг кўпчилиги деҳқончилик билан шуғулланар эдилар. Чунки Кайковус ариғидан Себзор даҳасида ажралиб чиқувчи Қорасув анҳорида сув доим тўлиб оқар эди. Совет ҳокимияти йилларида бу даҳа майдони ҳам бутунлай ўзгариб кетди.

Ҳозир у Ўзбекистон пойтахтининг энг гўзал жойларидан бирига айлантирилган.

«Подшо ҳазратлари... мардикорликка... олинсин, деб фармон чиқарган» (174-бет). Бу ерда Россия подшосининг 1916 йилнинг 25 июнида фронт орқасидаги ишларда қатнашиш учун маҳаллий аҳолидан мардикор олиш ҳақида чиқарган фармони назарда тутилмоқда. Фармонга биноан Туркистон ўлкаси 250 минг кишини мардикорликка жўнатиши лозим эди. Подшонинг бу фармони Туркистон территориясида яшовчи халқларнинг қўзғолон кўтаришига асосий сабаблардан бири бўлди.

тавфиқ (175-бет) — мувофиқланиш, мувофиқлик, уйғунлик, ёрдам, мадад.

Князнинг боғи (182-бет) — Александров боғи. Ҳозирги Санъат музейини ярим халқа шаклида ўраб олган Кафанов номидagi соя-салқин боғ ўтган асрнинг охирида вужудга келтирилган. Бу боғ князь Александровга қараган. Революция йилларида бу ерда ишчиларнинг йиғилишлари ва митинглари бўлиб турарди. Масалан, бу ерда 1917 йилнинг 12 сентябрида ишчилар, солдатлар ва «эски» шаҳар аҳолисининг 7000 кишилик митинги бўлиб ўтган эди. Бу митинг Тошкент меҳнат-кашларининг Муваққат ҳукуматининг Туркистон комитетини ағдариб ташлашга қатъий бел боғлаганликларини намойиш этди. Бу митинг Тошкентдаги сентябрь воқеалари деб аталган ва Ўрта Осиё инқилобий ҳаракати тарихида муҳим роль ўйнаган воқеаларни бошлаб берган эди.

Ҳозир бу боғда революционер Шўҳрат пантеони — биродарлар мозори жойлашган. Бу мозорга инқилоб ғалабаси учун, халқ ва Ватан бахт-саодати учун жонини қурбон этган кўплаб қаҳрамонлар, партия ва давлат арбобларининг жасадлари қўйилган. Туркистонлик 14 баҳодир комиссар (1919), Туркистон Компартияси Марказий контроль комиссиясининг раиси, уч революция қатнашчиси М. П. Кафанов (1923), Коммунистик партиянинг атоқли арбоби. Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг раиси Йўлдош Охунбоев (1943), биринчи ўзбек генерали, Совет Иттифоқи Қаҳрамони Собир Раҳимов (ҳоки, 1945), талантили шоир Ҳамид Олимжон (1944) ва бошқалар Биродарлар мозорига дафн этилган.

Калковуз кўприги (192-бет) — Тошкентнинг Кўкча қисмидан оқиб ўтувчи Калковуз каналига ўрнатилган кўприк.

уртилган (195-бет) — ёпилган.

Турбат (206-бет). Ҳозир бу хушманзара қишлоқ Қозоғистон ССР нинг Чимкент областидаги Ленинск районига қарайди.

Рустам Достон (209-бет) — Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома» асаридаги асосий қаҳрамонлардан бири. «Шоҳнома»нинг тўртдан уч қисмини Рустамнинг туғилиши, улғайиши ва олиб борган жанглари ташкил этади.

Афросиёб (209-бет) — Фирдавсий «Шоҳнома»сидаги қаҳрамонлардан бирининг номи.

пек қоронғу (210-бет) — жуда қоронғи.

Ижтиҳод (212-бет) — арабча сўз: тиришиш, ғайрат қилиш, янгилик, янги усул-қондалар излаб топиш.

- «*Беглар беги*» *мадрасаси* (220-бет). Бу мадраса ўғмишда Тошкентдаги энг катта мадрасалардан ҳисобланган. У ҳозирги М. И. Калинин майдони ўрнида бўлиб, инқилобдан кейин, 20-йилларнинг охирида бузилган.
- «*Жангнома*» (221-бет) — уруш ва жанглар солномаси, ҳикояси. Уруш ва жанглар ҳақидаги бадиий асар.
- «*Зарқум*» (229-бет) — авлиёлар ҳақидаги халқ китобларидан бири, жангнома.
- «*Мушук ва Сичқон*» (229-бет). Бу асар аслида Убайд Законийнинг «Гурба ва муш» номли ҳикояси бўлиб, уни Хислат (1880—1945) форс тилидан ўзбек тилига шеърый йўл билан таржима қилган. Асар революциядан кейин ҳам бир неча бор нашр этилган.
- Довуд пайғамбар* (231-бет) — милоддан аввалги X асрда Исроил ва Иудеяни бирлаштириб, Яҳудий давлатини тузган подшо. У кейинчалик «Библия» ривоятларида пайғамбар деб кўрсатила бошланган. Афсоналарда айтилишича темирни гўё Довуд топган эмиш.
- «*Бахтсиз кувё*» (233-бет) — Абдулла Қодирийнинг 1915 йилда ёзган 4 пардали саҳна асари.
- Абдулла Қодирий* (233-бет) — ўзбек совет адабиётининг шаклланиши ва ривожига муҳим ҳисса қўшган адиб. Адабий таҳаллуси — Жулқунбой. Абдулла Қодирий (1894—1940)нинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» тарихий романлари ва замонавий мавзудаги «Обид кетмон» повести юскак санъаткорлик билан ёзилган асарлардир.
- Оқтепа* (241-бет) — Тошкентнинг қадимий майдонларидан бирининг номи. Ҳозир Чилонзорнинг янги районларидан бири мана шу майдонга жойлашган. Илгари бу ерда Тошкентдан Самарқандга борадиган қадимий савдо йўли ўтган. Ҳозир бу территорияда кўп қаватли замонавий бинолар қад кўтариб турибди.
- Тавалло* (245-бет) — Тўлаган Хўжамёров (1882—1939). Тавалло (адабий таҳаллуси) Тошкентнинг Кўкча даҳасида зиёли оиласида туғилган. Маҳалласидаги бошланғич мактабни тугатгач, мадрасида таҳсил олган.
- Авлоний* (245-бет) — Абдулла Авлоний (1878—1934), ўзбек совет олимни, шоири, драматурги ва жамоат арбоби, 1918 йилдан Компартия аъзоси. Авлоний араб, форс ва рус тилларини яхши билган. У 1907 йилда ўз уйида «Шухрат» номли газета чиқара бошлаган. 1908 йилда эса яширин равишда «Осиё» номли газета чиқаради. Чор ҳукумати бу газеталарни манъ этади. Абдулла Авлоний илғор гояларни янги усулдаги мактаб орқали халққа тарқатишга уринади. Тошкент шаҳаридаги Миробод маҳалласида болалар учун янги мактаб (1908) очиб, ўзи она тили ва адабиётдан дарс беради. 1912 йилда Тошкентдаги Дегрез маҳалласида икки синфли мактаб очади. У янги мактаблар учун бир неча қўлланма ва дарсликлар ёзади, 1913 йилда «Турон» номидаги театр труппасини ташкил этишда фаол қатнашади. Авлоний бир қанча саҳна асарларини таржима қилади ва сахналаштиради. Абдулла Авлонийнинг «Адвокатлик осонми?» (1914), «Пинзк» (1915), «Икки муҳаббат», «Тўй» (1916), «Сиз» (1923) каби саҳна асарлари турли шаҳарларда кўрсатилади. Октябрь инқилоби

мохиятини тўғри тушунган А. Авлоний унинг ғалабаларини мустақкамлаш ишларида хизмат қилади. У ишчи-деҳқон Советлари депутатлигига сайланиб, озиқ-овқат таъминоти соҳасида ишлайди. Авлоний партия ва жамоат ишларида турли лавозимларда хизмат қилган. У 1925 йилда биринчи бўлиб «Коммунистик партия манифести»ни ўзбек тилига таржима қилган. Абдулла Авлоний турли тахаллуслар билан танқидий ва илмий мақолалар, 4 минг мисрадан ортиқ шеър ижод қилган. Унга 1925 йилда «Меҳнат қаҳрамони» унвони берилган.

Мунаввар Қори (245-бет) — Туркистон жадидларининг намоёндаларидан бири. Жадидлар 1905 йилдан кейин ўзбек миллий буржуазиясининг идеологиясини халқ ўртасида кенг тарғиб қилиш мақсадида турли газета ва журналлар чиқара бошлайдилар. Мунаввар қори Абдурашидхонов шу газета ва журналларнинг баъзиларига муҳаррирлик қилган, айримларида актив иштирок этган.

Васлий (245-бет) — Саид Аҳмад Азим ўғли (1870—1925). Васлий — адабий тахаллуси. У самарқандлик бўлиб, ўз даврининг талантли шоири, олими ва маърифатпарвар кишиси бўлган. Васлий бошланғич маълумотни Самарқандда олгач, Тошкент ва Бухородаги мадрасаларда таҳсил кўрган. Самарқанддаги Улугбек мадрасасида совет мактаблари учун муаллимлар тайёрлаш курсида дарс берган, адабий тўғрақлар очган, уларга раҳбарлик қилган (1918—1922). У Муқимий, Фурқат, Ҳамза каби ёзувчилар билан ҳамфикр бўлган. Унинг шеър ва мақолалари 20-йиллар вақтли матбуотида босилиб турган. Васлий 12 минг мисра шеър ва 25 илмий рисола ёзган.

Ҳамза (245-бет). Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий (1889—1929), ўзбек совет адабиёти, театри ва музика санъатининг асосчиси, йирик жамоат арбоби. Ўз ижодий фаолиятини Улуғ Октябрь инқилобидан аввал бошлаган. Илк шеърларидан «Девони Ниҳоний» тартиб топган. Унинг 1915—1917 йилларда «Миллий ашулалар», «Оқ гул», «Қизил гул», «Яшил гул», «Сариғ гул», «Пушти гул» қўшиқ тўпламлари, насрий асарлари босилиб чиққан. Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин унинг ижоди барқ уриб гуллайди. Шоир ўзининг «Ҳой, ишчилар!», «Биз ишчимиз», «Яша, Шўро!», «Ҳой, ҳой, отамиз», «Уйғон!», «Ишчилар, уйғон!» каби кўплаб шеърларида революция ғалабаларини мустақкамлашга, совет давлатини ҳимоя қилишга қақиради. Ҳамза «Заҳарли ҳаёт» (1916), «Бой ила хизматчи» (1918), «Ер ислоҳоти» (1926), «Бурунги қозилар ёхуд Майсаранинг иши» (1926), «Паранжи сирларидан бир лавҳа ёки яллагилар иши» (1927) каби кўп-лаб драматик асарлар яратди. У йирик жамоат арбоби сифатида партиямизнинг қарор ва тadbирларини амалга оширишда ҳам жонбозлик кўрсатди. Ҳамза 1920 йилда Коммунистик партия сафига қабул қилинди. Ўзбекистон ССР Ҳукумати 1926 йилда унга «Халқ шоири» фахрий унвони берди. Халқимизнинг сеvimли санъаткори 1929 йилнинг 18 мартида, Шоҳимардонда руҳонийлар томонидан ваҳшиёна ўлдирилди.

Сирожиддин Маҳдум Сидқий — *Ҳандақлий* (245-бет). Аслида Ҳандақлий (1882—1934). Тошкент уездининг Ҳандақлий (қо-

зирги Бўстонлик райони)да деҳқон оиласида туғилган. Уз қишлоғида бошланғич маълумот олгач, Тошкентнинг «Беглар беги» ва «Кўкалдош» мадрасаларида таҳсил кўрган. Шавкат ва Сидқий тахаллуслари билан ижод қилган шоирнинг «Совғайи Шавкат», «Тоза ҳуррият» ва «Россия инқилоби» номли китоблари босилиб чиққан. Шоирнинг Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнг яратган асарларининг энг йириги «Ихтисоб» бўлиб, унинг қўлёзмаси Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланмоқда.

Дажжол (248-бет) — арабча сўз: энг ярамас, ваҳший, зиёнли махлуқ, инсон душмани маъноларида ишлатилади.

Шер Холмуҳамедов (256-бет) 1897 йилда туғилган. У Туркистонда Улуғ Октябрь социалистик революцияси ва граждандар урушининг актив иштирокчиси, Тоштрамнинг ишчиси бўлган. Кейинги йилларда хўжалик ишларида раҳбарлик лавозимларида ишлаган. Ҳозир — шахсий пенсионер.

Султон Қосимхўжаев (256-бет) — (1874—1965), ўзбек ишчилари орасидан етишиб чиққан революционер. У Тошкентда камбағал ҳунарманд оиласида туғилган. Бошланғич мактабни тугатгач, аввал Тошкент темир йўлида, сўнгра Урта Осий темир йўлининг Фарғона тармоғида қора ишчи бўлиб ишлаган, «Додҳо» мадрасасида ўқиган. Тошкентга сургун қилинган большевиклар билан тез-тез учрашиб турган. Тошкентда қуролли кўзголон тайёрлаш, ўтказиш, Октябрь революцияси ғалабаларини мустаҳкамлаш ва бошқа ишларда С. Қосимхўжаев актив қатнашган. У «эски шаҳар» Совети Ижроия Комитети раисининг ўринбосари ва шаҳар Советининг аъзоси вазибаларида ишлаган. У 1919 йил январь ойида Коммунистик партия сафига аъзо бўлиб кирган. Шу йилнинг ўзида С. Қосимхўжаев «эски шаҳар» район партия Комитетининг масъул секретарлигига, 1920 йилнинг 14 сентябрида Туркистон Республикаси Советларининг IX съездида Туркистон АССР Советлари Марказий Ижроия Комитетининг аъзолигига сайланган, кейинчалик унинг раиси ўринбосари вазибаларида ишлаган. С. Қосимхўжаев 1924—1925 йилларда Тошкент области судининг раиси, Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Комитети раисининг ўринбосари ва бошқа партия, давлат, жамоат ишларида актив меҳнат қилган. Унинг хизматлари Коммунистик партия ва Совет ҳукумати томонидан бир неча орден ва медаллар билан тақдирланган. У 1947 йилда соғлиғи ёмонлиги сабабли пенсияга чиққан.

Абдушукур Абдурашидов (256-бет) — кекса коммунист, Ўзбекистонда революцион ҳаракатнинг актив иштирокчиси, 1917 йилдаги Тошкентда ерли миллат ишчи ва камбағаллари профсоюз ташкилотининг ташкилотчиларидан бири. У Тошкент шаҳар мусулмон ишчилар депутатлар Советининг аъзоси бўлган. Дутов бандасининг тор-мор этилишида актив иштирок этган.

Ниёзбек (263-бет) — Тошкентдаги ҳозирги Урицкий номи билан юритиладиган кўчаниннг аввалги номи. Бу кўчага шунинг учун Ниёзбек номи берилган эдики, у «эски шаҳар»ни Ниёзбек кўрғони билан бирлаштирар эди. Ниёзбек кўрғони шаҳарни сув билан таъмин этувчи Анҳорнинг бош ишоотини қўриқлаб турарди. Ҳозир бу кўча ёнларида «Уртоқ» конди-

тер фабрикаси, Тошкент қишлоқ хўжалигини ирригация ва механизациялаш институтининг ўқув бинолари, ётоқхоналари жойлашган.

Оқ уй (263-бет). Тошкент Россияга қўшиб олинганидан кейин, XIX асрнинг 60-йилларида, Анҳорнинг чап томонида, Урдага яқин жойда Туркистон генерал-губернаторининг саройи — «Оқ уй» қурилган. 1917 йилда Туркистон Муваққат ҳукуматининг резиденцияси шу бинога жойлашган эди. Бу бинога собиқ Ниёзбек (ҳозирги Урицкий) кўчаси орқали борилар эди.

Октябрь революциясидан кейин «Оқ уй» Урта Осиё музейига айлантирилди. 1930 йилда «Оқ уй» ўрнида республика Халқ Комиссарлари Советининг биноси қурилди. Бу бино 1956 йилда реконструкция қилинди. Ҳозир бу бинода турли ташкилотлар ишламоқда.

Низомиддин Хўжаев (264—265-бет) — (1882—1942) Туркистон революцион ҳаракати ва граждaнлар урушининг иштирокчиси. кўзга кўринган партия ва давлат арбоби. Октябрь инқилобидан кейин Низомиддин Хўжаев Тошкент Советининг депутатлигига сайланади. У «эски шаҳар» Коммунистлар ташкилотини тузишда фаол қатнашади. 1918—1919 йилларда шу комитетнинг секретари вазифасида ишлайди. Низомиддин Хўжаев В. И. Ленин номидаги Урта Осиё Давлат университетини тамомлагач, ЎзССР Госплани президиумининг аъзоси, эски ёдгорликларни муҳофаза қилиш комитетининг раиси вазифаларида ишлаган.

«Аврора» кемаси (266-бет) — Болтиқ флотининг 1917 йилнинг Октябридаги қуролли қўзғолонида актив иштироки билан машҳур бўлган крейсер. Крейсер Петербургда 1903 йилда ишга туширилган.

«Иштирокиюн» (28-бет) — «Коммунист», Туркистон Миллий ишлар комиссарлигининг газетаси. Ҳозирги Ўзбекистон КП Марказий Комитети, Ўзбекистон ССР Олий Совети ва Министрлар Советининг органи бўлган «Совет Ўзбекистони» газетасининг тарихи шу газетадан бошланади. Газетанинг 1-сони 1918 йилнинг 20 июнида Тошкент шаҳрида нашр этилган. Газета кейинчалик «Қизил байроқ» (1920 й., 19 декабрь), «Туркистон» (1922 й., 10 сентябрь), «Қизил Ўзбекистон» (1925 й., 5 декабрь) номлари билан ҳам чиқиб турган.

АЛИШЕРНИНГ ЕШЛИГИ

(269-бет)

Оббек деярли бутун ижоди давомида улуғ шоир ва мутафакир Алишер Навоий образини яратиш иштиёқи билан яшади. У 1928 йилдан бошлаб Навоий ижодини ўрганишга киришди ва кўпгина илмий асарлар ёзди. Адибнинг «Навоий» поэмаси машҳур «Навоий» романи учун эскизлик вазифасини бажарди. «Гули ва Навоий» достонида эса халқ афсонаси асосида Навоий севгиси ҳақида ҳикоя қилинди.

Алишернинг болалик йилларини бадий тасвирлаш нияти ёзувчида, унинг турмуш ўртоғи Зарифа Саидносированинг гувоҳлик беришича: «...қирқинчи йилларнинг бошларида туғилган бўлиб,

«Навойй» романини ёзиш даврида бу иштиёқи янада кучайган эди. Тили ва услуби жиҳатидан мазкур романга яқин бу қисса 1967 йилда тугалланган бўлса-да, ўзига нисбатан ғоятда талабчан адиб, уни қайтадан ишлаш мақсади бўлгани учун эълон қилишга ошиқмади».

I қиссанинг вариант ва матнлари

«Алишернинг ёшлиги» асарининг автограф нусхаси йўқ. Унинг Ойбек хасталик даврида рафиқаси томонидан ёзиб олинган қўлёзмасидан парча ва машинкада кўчирилган нусхаси ёзувчи архивида сақланади.

Қўлёзмадан сақланган парча

Қўлёзма араб алифбесидан, оқ-сарғиш ёзув қоғозига (29×19,5), бинафша ранг сиёҳда Зарифа Саидносирова томонидан ёзилган (13 саҳифа). Айрим сўзлар ўчирилган, тузатилган. Қўлёзма яхши сақланган.

Қўлёзмада қисса номи «Алишернинг болалиги» деб аталган. (Матбуотда биринчи марта эълон қилинган парчада эса асар номи «Бола Алишер» бўлган). Кейинчалик Ойбек қиссанинг номи «Алишернинг ёшлиги» бўлиши кераклигини айтган.

Машинкада кўчирилган матн (Мк)

Адиб архивида қиссанинг машинкада кўчирилган матни сақланмоқда (107 саҳифа). Ёзув қоғозининг айрим саҳифалари (29,5×19,5) хира оқ, қолганлари (30×20) оқ рангда.

Саҳифаларни номерлашда механик тарзда йўл қўйилган хатolikлар бор: «22»-бетдан кейин машинкада «33» рақами қўйилган, уни сиёҳда ўчириб «31—32» тарзида тузатилган. «11»-бетдан сўнг «15» рақами қўйиб кетилган. «41» рақамидан сўнг «43» рақами, «74» дан сўнг эса «76» рақами қўйилган. Машинкада кўчирилган нусха устидан кўрилиб, сиёҳда тузатилган бўлишига қарамай, унда айрим орфографик хатолар бор.

Газетада босилган парча

«Совет Ўзбекистони» газетасининг 1966 йил 6 февраль сонидан «Алишер Навоий туғилган куннинг 525 йиллиги олдида» рубрикаси остида қиссанинг бошланғич қисмидан парча эълон қилинган. Газета редакцияси томонидан берилган хабарда: «Ойбек... Навоийнинг болалик ва ёшлик чоғларини ақс эттирадиган «Бола Алишер» деган қиссани тугаллаш олдида турибди» дейилган.

Журналда босилган матн

«Гулистон» журналининг 1974 йил 1, 2, 3-сонларида қисса «Алишернинг ёшлиги» номи билан биринчи марта тўла эълон қилинди. Журналнинг ҳар уч сонидан Ўзбекистон халқ рассоми Ч. Ахмаровнинг асар мазмунига монанд расмлари берилган.

Журналнинг 1-сонидан Зарифа Саидносированинг мазкур қиссанинг ёзилиш тарихига доир мақоласи эълон қилинган ва «Ўзбе-

кистон халқ ёзувчиси Ойбек ўзининг ёш китобхон мухлислари билан пахта теримида»; 2-сониди эса «Ўзбекистон халқ шоири Ғафур Ғулум ва Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ойбек...» расмлари берилган.

Қисса 1975 йилда «Ёш гвардия» нашриёти томонидан алоҳида китоб шаклида чоп этилди. Ана шу китоб таянч матн учун асос қилиб олинди. Унда йўл қўйилган орфографик ва пунктуацион хатолар тузатилди.

II

ҚИССАДАГИ ТАРИХИЙ ШАҲС, ЖОЙ ВА ТУШУНИЛИШИ ҚИЙИН СЎЗЛАРГА ҚИСҚАЧА ШАРҲ

«Тарих сўқмоқлари изимдан чўтир...» (271-бет). Мазкур тўртлик (рубойи)ни Ойбек 1963 йилнинг 4 февралда ёзган. Шеър қўлёзмаси ёзувчи шахсий архивида сақланади. «Алишернинг ёшлиги» қиссасининг газета ва журналларда босилган матнларида бу шеър йўқ. У китоб (Тошкент, «Ёш гвардия», 1975)да эпиграф шаклида келтирилган. Шеърнинг тўртинчи мисраси («Излайман жавоҳир қўлимда элак») Ойбек «Мукаммал асарлар тўплами»нинг иккинчи томида (Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1975, 272-бет) «Излайман марварид қўлимда элак» тарзида берилган.

Чорҳари меҳмонхона (271-бет) — тўрт тўсинли уй.

Кашмирий шол дастурхон (271-бет) — Ҳиндистоннинг Қашмир вилоятида юнг — шолдан тўқилган дастурхон, Қашмирга хос дастурхон.

Ғиёсиддин кичкина (271-бет) — Алишернинг отаси. Ғиёсиддин кичкина (яқин дўстлари уни «Ғиёсиддин баҳодир» деб ҳам атаганлар) Абулқосим Бобирнинг сарой хизматчиларидан бўлиб, кейинроқ Сабзавор шаҳрига ҳоким қилиб тайинланган. Алишернинг бувилари теурий шахзодаларнинг энагалари бўлган. Ғиёсиддин Кичкина ўғли Алишернинг ёшлигидан бошлаб илм-маърифатни эгаллаши, адабиёт ва санъатни севиши учун қайғурган.

Хуросон (271-бет) Теурийлар ўз қўл остларидаги бутун мамлакатни, асосан, икки катта қисм (Хуросон ва Мовароуннаҳр)га бўлиб идора қилган. Хуросоннинг маркази Ҳирот шаҳри бўлган. Хуросонга Афғонистон ерлари, Балх ва шимолӣ Эрон кирган.

Сабзавор (271-бет) — Хуросондаги шаҳарларнинг бири, Алишернинг отаси Ғиёсиддин Кичкина шу шаҳар ҳокими бўлган.

Ҳирот (271-бет) — Хуросоннинг энг қадимий шаҳарларидан бири. Юнонлар уни Арей деб атаганлар. Тарихий маълумотларда шаҳарни Македонский қурдирган дейилган. 1222 йили Мўғуллар уни босиб олган ва харобага айлантирган. 1383 йили шаҳарни Амир Теуур босиб олган. Шоҳруҳ Мирзо шаҳарни қайта тиклашга киришади. Шоҳруҳ шаҳарга илм аҳлларини, жумладан, тарихчиларни ҳам тўплаган.

Алишер Навоӣ замонида Ҳиротнинг иқтисодий ва маданий ҳаёти янада тараққий қилади. «Бобирнома»да Ҳирот тўғрисида: «Бутун дунёи жаҳонда бунга ўхшаш шаҳар йўқ» деб ёзилган. Навоӣ Ҳиротда архитектура ёдгорликлари қурилишига катта ҳисса қўшган.

Барлос (271-бет) — Урта Осиёда яшаган туркий қабилалардан бирининг номи. Барлослар тоғли ва тоғ олди районларида яшаб, асосан, чорвачилик билан шуғулланганлар. Барлослар тарихда машҳур уруғлардан ҳисобланган. Амир Темур шу уруққа мансубдир.

Шоҳруҳ (272-бет) — Амир Темурнинг ўғли. Темур вафотидан сўнг сулола курашлари кучаяди. Шоҳруҳ Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳокими бўлган. Самарқандни бошқаришни ўғли Улуғбекка топширган. 1417—1418 йилларда Ҳирот ҳукмдори қилиб бошқа ўғли (Бойсунқор)ни тайин этган. XV асрнинг 20-йилларига келиб Шоҳруҳ Темур меросини қўлида тўплаган эди. Бироқ ўзаро урушларнинг кучайиб кетиши Шоҳруҳ режаларини бузади. Шоҳруҳ 1447 йилда вафот этади.

Улуғбек (272-бет). Асли исми Муҳаммад Тороғой. Шоҳруҳнинг ўғли. У 1394 йилнинг 22 мартда Султония шаҳрида туғилган. Темур ўзининг катта хогини Сарой Мулкхонимни Улуғбекнинг тарбиячиси қилиб тайинлаган. Улуғбекнинг ихтиёрига бобоси тўплаган жуда катта хазина ва обод шаҳарлар ўтди. Бу даврда Самарқандга олимлар, рассомлар, бинокорлар ва ҳунармандлар тўпланган эди. У маданий ишларни ташиқил қилишда катта ишлар қилди ва ўзи илмий асарлар ёзди.

Улуғбек замонида Самарқанд янада гуллаб, яшнади. Муҳташам бинолар, «Шоҳи Зинда», «Гўри Амир» сингари йирик архитектура ансамбллари, расадхона, Регистонда катта хонақо, мадраса ва унинг жанубида катта ҳаммом қурилди. Бу даврда фан ва санъат равнақ топади.

Реакцион сўфийлар ва руҳонийлар дунёни илм асосида билишга ва ҳар қандай эркин фикр юритишга қарши эдилар. Улуғбекнинг ўз ўғли Абдулатиф томонидан фоживона ўлдирилишида (1449) Мовароуннаҳрдаги реакцион кучларнинг ҳиссаси катта эди.

В. В. Бартольд «Улуғбек ва унинг замони» деган китобида Улуғбекнинг қирқ йиллик ҳукмронлиги давридаги воқеаларни муфассал ёритган.

Мирсаид (272-бет) — Алишернинг тоғаси, Мирсаид Қобулий тахаллуси билан шеърлар ёзган. Алишернинг иккинчи тоғаси Муҳаммад Али ҳам етук шоирлардан бўлиб, у Ғарибий тахаллуси билан шеърлар ёзган. Алишернинг тоғалари жоҳил ҳукмдор Абусаид мирзо томонидан қатл этилган. Навоий «Мажолисун-нафоис» асарида Қобулий ҳақида «Яхши таъби бор эди, туркчага майли кўпроқ эрди...» деса, Ғарибий ҳақида: «Хушмуховара (хушсуҳбат) ва хушхулқ ва хуштабъ ва дардманд йигит эди. Кўпроқ созларни яхши чалар эрди...» дейди.

Самарқанд (273-бет) — энг қадимги шаҳарлардан бири. Мўғуллар ҳужуми билан шаҳарга катта зарар келтиради. Самарқандни тиклаш ишлари Амир Темур давридан бошланади. Шаҳар девор билан ўралади. Темурнинг ўғли Шоҳруҳ, набираси Улуғбек қурилиш ишларини давом эттирадилар. «Амир Темур» мақбараси, «Улуғбек мадрасаси», расадхона ва бошқа архитектура ёдгорликлари қурилади. Бу даврга келиб Самарқанд илм-фан, маданият тараққиётида анча муҳим роль ўйнайди.

- Алишер Навоий Самарқандга бориб, машҳур олим Фазлуллоҳ Абуллайсий мадрасасида таҳсил олади. Самарқанд Навоийнинг ижодий камолотида муҳим босқич бўлган.
- даҳи** (273-бет) — яна, тагин.
- чилпоя** (273-бет) — қирқ зина.
- дастур** (273-бет) — қўлланма, китоб маъносида.
- жадвал** (273-бет). Улуғбек 1437 йилда ўз меҳнатининг самараси — астрономия жадвали тузади. Умрининг охиригача (1449 йил) бу жадвалга тузатишлар ва қўшимчалар киритиб боради. Бобир таъбири билан айтганда: «расадхона ҳозирги вақтда бутун «Зичи кўрагоний»ни тузиш учун Улуғбекка катта хизмат қилди».
- ифшо** (273-бет) — ошкор қилиш, очиш.
- сай-ижтиҳод** (273-бет) — жон-жаҳди билан ҳаракат қилиш.
- инкишоф** (274-бет) — янгилик кашф этиш, ривож, тараққиёт.
- рийёзиёт** (274-бет) — математика.
- жома** (274-бет) — тўн, кийим.
- мушарраф** (274-бет) — шарафланган, бирор яхшиликка эришган, иззаг толган.
- «Кўкарди чаман, гулзорим қани?»** (275-бет). Бу шеърини парча Лутфийнинг «Қани» радифли ғазалидан олинган (**қаранг**: Лутфий, Девон, «Гул ва Наврўз», Тошкент бадиий адабиёт нашриёти, 1965, 278-бет).
- Мавлоно Лутфий** (275-бет) (1366—1465) — ўзбек шоири ва мутафаккири, ўз замонасининг «маликул каломи». Лутфийнинг ўзбекча девони ва «Гул ва Наврўз» достони бизгача етиб келган. У ўз асарларида ҳаёт ва севгини, вафо ва садоқатни, маърифат ва осойишталикни куйлайди. Лутфий Алишер Навоий каби сўз даҳоларига мураббийлик қилган. Ўз навбатида Навоий ҳам унга катта ҳурмат кўрсатиб, Лутфий ғазаларига мухаммаслар боғлаган. Навоийнинг болалик чоғларида Лутфий кексайиб қолган эди. Навоий Лутфийни ўзининг устози ҳисобларди. Кекса шоир ёш Алишернинг истеъдодига қизиқади ва унга катта баҳо беради.
- ифрот** (275-бет) — ҳаддан зиёд.
- Бисёр маъни** (276-бет) — кўп маъноли.
- Олтин Урда** (277-бет) — Олтин Урданинг мавжудлиги Темур салтанатига таҳдид солган эди. Олтин Урдада феодал тарқоқликлари бошланганида Тўхтамиш уни қайта тиклашга ҳаракат қилади. Тўхтамишнинг улуғ давлатчилик сиёсати Мовароуннаҳрда кучайиб бораётган Темур давлати учун ёқмас эди. Тўхтамиш 1387—1388 йилларда Мовароуннаҳрга ҳужум қилади. Темур қўшини уни мағлубиятга учратади. Бундай тахту тож курашлари кейинги йилларда ҳам давом этади.
- ягулоб** (277-бет) — совуқ ичимлик, хушбўй суюқлик.
- Абдулатиф** (277-бет) — Улуғбекнинг ўғли. 1448 йил Улуғбек ҳаётида бурилиш нуқтаси ва унинг шуҳратпараст ўғли Абдулатиф билан душманлигининг бошланиши бўлди. Абдулатиф отасига қарши уруш бошламоқ учун қулай пайт кутади. 1449 йил октябрида Самарқандга яқин Дамашқ қишлоғи яқинида қаттиқ жанг бўлиб, Абдулатиф ғолиб чиқади. Самарқанд амири Мироншоҳ шаҳар дарвозаларини беркиттириб, Улуғбекни шаҳарга қўймайди. Абдулатиф отаси устидан яширин суд уюштириб, 1449 йилнинг 27 октябрида уни ўл-

диртиради. Абдулатиф орадан бир неча кун ўтгач, укаси Абдулазизни ва Улугбекнинг содиқ амирларини ҳам ўлдиртириб, Темурийлар тож-тахтини эгаллайди.

Ўз отасининг қотили бўлган Абдулатифни халқ ёмон кўрарди. Абдулатиф 1450 йил 8 майда ўлдирилади. Тарихчи Мирхонднинг ҳикоя қилишича, қотиллар жавобгарликдн тап тортмай, Абдулатифнинг калласини Самарқандга олиб келиб, Регистонга илиб қўйганлар.

Бузрук (277-бет) — катта, улуғ, ҳурматли.

шайхулислом (278-бет) — ислом динининг шайхи, бошлиғи.

тижорат (278-бет) — савдо-сотиқ, савдогарчилик.

зам-зам сувлар (278-бет) — Макка шаҳридаги мусулмон динининг ибодатхонаси (каъба) ҳовлисидаги булоқ суви.

ҳозирунлар (278-бет) — ҳозир бўлганлар, иштирок этганлар.

ҳеш-ақраб (278-бет) — қариндош-уруғлар, яқинлар.

Гавҳаршод бегим (278-бет) — Шоҳруҳнинг хотини. Гавҳаршод бегим 1432—1433 йилларда ўз номи билан аталадиган мадраса қурдирган. Ундан ташқари жоме масжиди, хонақоҳ ва бошқа бинолар ҳам қурдирган.

Бухоро (279-бет) — Урта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан бири. У милоднинг бошларида барпо этилган. 1220 йилда Бухорони Чингиз вайрон этган. 1370 йилда Бухоро Темур давлати таркибига кирган. Бухоро қадимдан Урта Осиёда энг йирик ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ва маданият маркази бўлган.

Андижон (279-бет) — Фарғона водийсидаги йирик шаҳарларнинг бири. Темурийлар, айниқса, Заҳириддин Муҳаммад Бобир ҳокимлик қилган даврда Андижонда хўжалик, фан ва маданият равнақ топган. Булар ҳақида «Бобирнома»да ҳикоя қилинган.

Балх (279-бет) — Шимолий Афғонистондаги кўҳна шаҳар. Юнонлар уни Бактра деб атаганлар. Шаҳар XIII—XVI асрларда Чигатой улуси таркибида бўлган. 1370 йилдан бошлаб Темур ва Темурийлар империяси таркибига кирган.

Хусайн (280-бет). Хусайн Бойқаро ота томонидан Темурнинг иккинчи ўғли Умар Шайх Мирзо авлоди, она (Ферузабегим) томонидан ҳам Темурийлардан эди. Алишер 4—5 ёшларида Хусайн билан бирга ўқий бошлаган. Лекин бу мактабдошлик узоққа бормаган. Шоҳруҳ Мирзо вафотидан сўнг Хурсонда бошланган тахт-тож учун урушлар натижасида кўп одамлар турли томонларга кўчиб кетган эди. Хусайн 14 ёшида Абулқосим Мирзо хизматига ўтади. Хусайн 1458 йили Марвни қўлга олади. Ҳирот ҳокими Абу Саид 1469 йилда вафот этгач, Хусайн Бойқаро Ҳиротга кириб келади. Шу йилнинг апрелида Алишер Навоий ҳам Султон Хусайн ҳузурига қайтади.

«Эй бегим, ушбу юз шамс бирла қамармудир?» (282-бет) — мазкур шеърини парча Отоний қаламига мансубдир (Қаранг: Отоний. Танланган асарлар, Тошкент бадий адабиёт нашриёти, 1958).

кулли жаҳонни (284-бет) — бутун жаҳонни, ҳаммани.

«мактаб сенга чикора» (285-бет) — мактабга бориш сенга йўл бўлсин?

сулги (286-бет) — сочиқ.

мурсақ (286-бет) — хотинлар яктаги, камзул.

- Феруза бегим* (286-бет) — Ҳусайн Мирзонинг онаси. Феруза бегим ҳам Темурийлар авлодига мансуб кишилардан эди.
- сарбозлар* (287-бет) — аскарлар.
- садоқ* (288-бет) — ёй, ўқ, ўқдон.
- Фиёсиддин Мансур* (289-бет) — Ҳусайн Мирзонинг отаси. Темурнинг иккинчи ўгли Умар Шайх Мирзо авлодчидан.
- баддил* (292-бет) — дили бузуқ, ёмон ниятли.
- Али Қушчи* (292-бет) — Улуғбекнинг яқин дўсти ва ёрдамчиси бўлиб, астрономияда катта муваффақиятларга эришгани учун уни «ўз даврининг Птолемейи» деб атаганлар. Али Қушчи Расадхонада олиб борган кузатишлари натижасида «Рисолаи дар фалакиёт» номли асар ёзган. Бу асар Улуғбекнинг «Зичи кўрагоний»сини тузиши учун ёрдам берган.
- Диний реакциянинг кучайиши, Улуғбекнинг ўлдирлиши натижасида Али Қушчи сингари илғор кишилар таяқиб остига олинган. Али Қушчи Самарқандни ташлаб, дастлаб Озарбайжонга, кейин эса Истанбулга кетиб қолган. Самарқанддан у кўп асл қўлэмаларни, шу жумладан Улуғбек астрономия жадвалига ёзилган «Муқаддима»ни ҳам ўзи билан бирга олиб кетган.
- Жадвал зиж* (292-бет) — Улуғбек тузган астрономия жадвали «Зичи Кўрагоний» назарда тутилган.
- Қипчоқ далалари* (292-бет) — Дашти қипчоқ, Сирдарёнинг қўйи оқимларигача бўлган территория XI—XVI асрларда шу ном билан юритилган. XIV асрнинг 60-йилларидан бошлаб шарқий Дашти Қипчоқ «ўзбеклар мамлакати» деб, унинг аҳолиси эса «ўзбеклар» деб атала бошлаган.
- чийзи тарк* (292-бет) — маълум даражада тарк этиш, эътиборсиз қолдириш.
- соҳибқирон* (293-бет) — жаҳонгир, зўр подшоҳларга берилган лақаб.
- Тумон оға* (293-бет), *Тўқалхоним* (293-бет) — амир Темур хотинларининг номи.
- Боғи Биҳишт* (293-бет), *боғи Дилқушо* (293-бет), *боғи шамол* (293-бет), *боғи зағон* (293-бет), *боғи ҳамшиа бихор* (293-бет) — Темур вужудга келтирган боғ-роғларнинг номлари.
- «Фалак, йиллар керак сайр этса-ю келтирса илкига...»* (294-бет) — бу шеърини парча Саккокийнинг Улуғбекка бағишлаган қасидасидан олинган.
- мутаассиб* (294-бет) — илмга қарши.
- Арасту* (294-бет) — Аристотель (милоддан аввалги 384—222) — қадимги юнон фалсафаси ва фани тараққиётида янги давр яратган буюк мутафаккир.
- Афлотун* (294-бет) — Платон (милоддан аввалги 427—347) — қадимги юнон идеалист файласуфи, объектив идеализм асосчиси.
- Абдулазиз* (295-бет) — Улуғбекнинг кичик ўғли (Абдуллатифнинг укаси).
- муноқаша* (296-бет) — тортишув.
- ғаров* (298-бет) — қалам ва най учун ишлатиладиган қамиш.
- самбит* (298-бет) — банди қаттиқ гул.
- 301-бетдаги Жалолиддин Румий шеърдан келтирилган парчадаги «Бишнов» сўзи «Бишнав», «Аз чудойҳо» ибораси «Аз жудоийҳо» тарзида тузатилди.

- Бағдод (306-бет) — Дажла дарёси соҳилига жойлашган қадимги шаҳар. 1393—1403 йилларда Бағдодни Амир Темур ишғол қилган. Бағдодда асосан араблар ва бошқа халқлар яшаган.
- Майдони силоҳ шури** (306-бет) — катта курашлар, йиғинлар бўладиган майдон.
- Шаҳзода Аловуддавла** (306-бет) — Шоҳруҳ мирзонинг учинчи ўғли Бойсунқурнинг фарзанди. Шоҳруҳ вафотидан сўнг унинг ўғиллари ва набиралари ўртасида тожу тахт жанжаллари бошланади. Шоҳруҳнинг хотини Гавҳаршод бегим Аловуддавлани тахтга ўтқозишга ҳаракат қилади. Одатга кўра тахтга Шоҳруҳнинг катта ўғли Улуғбек ўтириши керак эди. Шаҳзодалар ўртасида ҳарбий ҳаракат бошланади. Улуғбек ўғли Абдулатиф билан биргаликда 1448 йилда Тарноб деган жойда Аловуддавла қўшинини тор-мор келтирадилар.
- равоқ** (306-бет) — катта бинонинг олди томонида ярим доира қилиб ишланган қисм.
- куштигир** (306-бет) — яккама-якка кураш тушувчи, полвон.
- ағёнлар** (308-бет) — мартабали кишилар, давлатмандлар.
- корфармон** (308-бет) — иш буюрувчи, фармонни етказувчи.
- тунж** (309-бет) — важоҳатли.
- ҳадис** (310-бет) — машқ, кураш машқи.
- аҳли қишту кор** (311-бет) — қишлоқ меҳнаткашлари.
- заки** (312-бет) — покиза табиатли.
- жинғил таёқ** (312-бет) — қаттиқ навдали жинғил ўсимлигидан тайёрланган таёқ.
- зуғум** (315-бет) — қўполлик, дўқ-пўписа.
- ақраболар** (315-бет) — яқинлар, қариндошлар.
- ҳибс этилган** (315-бет) — қўлга олинган, қамалган.
- хешлик** (316-бет) — уругдошлик, қариндошлик, яқинлик.
- ноиб** (317-бет) — ёрдамчи.
- 317-бетдаги Ҳофиз Шерозий ғазалидан олинган парчадаги «подшоҳон» сўзи «подшаҳон» тарзида тузатилди.
- Ҳофиз** (317-бет) — Буюк форс-тожик шоири. У 1325 йилларда туғилган. У ўз ғазаллари билан Шарқда ва Ғарбда машҳур лирик шоир сифатида танилган. 1390 йилда Шерозда вафот этган.
- Хонақоҳ** (319-бет) — шайхлар, дарвешлар зикру сано қиладиган катта жой, маҷит.
- зеру забар** (319-бет) — араб алифбосида сўзларнинг (ҳарфларнинг) остига ва устига қўйиладиган аломатлар, белгилар.
- Бойсунқур** (321-бет) — (1397—1434) — Амир Темурнинг набираси, Шоҳруҳ Мирзонинг учинчи ўғли. Онаси — Гавҳаршод бегим. Мозандарон, Астробод, Журжон вилоятларининг ҳокими бўлган. Ҳаттотлар Бойсунқур бошчилигида Фирдавсий «Шоҳнома»сининг танқидий матнини тузган. Унга «Бойсунқур сўзбошиси» деб аталган муқаддима ёзилган. Китоб расмлар билан безатилган. Бойсунқур ҳунарпарварлиги, адабиётни севиши билан машҳур бўлган.
- Муҳаммад мирзо** (321-бет) — Бойсунқур мирзонинг набираси.
- Жомий** (321-бет) — Абдурахмон Жомий. 1414 йилда Хуросонга қарашли Жом шаҳрида туғилган. Илмий, адабий фаолиятини Ҳиротда давом эттирган. Жомий ўз замонасининг прогрессив шоири сифатида зулмага қарши чиқади. Унинг ижодида сў-

физмнинг диний-фалсафий ғоялари анчагина ўрин олган. Шоирнинг энг йирик асари «Ҳафт авранг» етти дostonдан ташкил топган. Жомий Алишерни ҳам шогирд, ҳам фарзанд деб биларди. Кўп ўтмасдан шогирд ва устоз муносабатлари икки улуғ шоиру мутафаккирнинг дўстлиги ва ҳамкорлигига айланади. Алишер Навоий билан Абдурахмон Жомий ўртасидаги бузилмас дўстлик ўрта Осиёдаги икки халқ — ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги дўстликнинг ёрқин ифодаси эди. Жомий 1492 йилда Ҳиротда вафот этган.

Муҳаммад Жўқи (322-бет) — Шоҳруҳнинг ўғилларидан бири. Улуғбекнинг укаси. Гавҳаршод бегим тахту тож жанжалларига аралашиб, Муҳаммад Жўқининг тахтни эгаллашига рози бўлмаган. У тахтни Бойсунқур ўғли Аловуддавлга эгаллаши тарафдори бўлган.

Девон ишлари (322-бет) — давлатнинг крим-чиқими олиб бориладиган маҳкама ишлари.

Гавҳаршод бегим мадрасаси (322-бет) — Шоҳруҳнинг хотини Гавҳаршод бегим Ҳирот чеккасидаги «Ҳиёбон» манзилгоҳида масжид ва мақбарали мадраса қурдирган. Кейинчалик мақбарага Гавҳаршод бегим ва бошқа ҳукмдорлар дафн этилган. Булардан ташқари Машҳад марказида ҳам Гавҳаршод бегим шарафига масжид қурилган (меъмор Қавомиддин Шерозий).

манқал (322-бет) — оташдон, совуқ кунлари исиниш учун ўт ёқиладиган темир идиш.

ифрот (323-бет) — кўтаринкилик, ҳаддан ошиш.

Абулқосим Бобир (324-бет) — (1422—1457) — Улуғбекнинг укаси Бойсунқур мирзонинг ўғилларидан бири. Бойсунқур вафотидан сўнг унинг ўғиллари: Султон Муҳаммад, Абулқосим Бобир ва Алоуддавлга ўз боболари Шоҳруҳ қўл остида тарбияланадилар. Шоҳруҳ вафотидан сўнг (1447) унинг набиралари ўртасида ҳокимият учун кураш бошланади. Абулқосим Бобир шеърятга анчагина қизиққан. Мушоиралар уюштирган, ўзи ҳам турк ва форс тилларида шеърлар ёзган.

Отадан ёш етим қолган Алишер Абулқосим Бобир қарамоғида тарбияланади ва 15 ёшидан бошлаб, Султон Ҳусайн Бойқаро билан бирга унинг саройида хизмат қила бошлайди.

тадорик (324-бет) — тайёргарлик.

Тафт шаҳри (325-бет) — Ироқ вилоятидаги шаҳар. Ўзаро урушлардан безган Ғиёсиддин Кичкина оиласи Ироқ томон йўл олиб, Тафт шаҳрига қўнади. Алишер бу ерда машҳур тарихчи Шарафиддин Али Яздий билан танишади.

мулк сураси (325-бет) — диний китоб — «Қуръон» бобларидан бири.

кулли оми (325-бет) — ёппасига саводсиз.

ғаний (327-бет) — бой, бадавлат.

жайрон (328-бет) — кийик, оҳу.

РАСМЛАР РУЙХАТИ

«Болалик» повести автографининг 1-саҳифаси	.	.	22-бет
«Болалик» повести автографининг 8-саҳифаси	.	.	46-бет
«Болалик» повести қўлёзмасидан саҳифа	.	.	68-бет
«Болалик» повестининг «Шарқ юлдузи» журнали (1961 й. 1-сон) да чоп этилган матнининг илк саҳифаси	.	.	87-бет
«Болалик» повести 1-нашрининг ички муқоваси	.	.	113-бет
«Болалик» повести 1-нашридан саҳифа	.	.	152-бет

МУНДАРИЖА

Болалик	7
Алишернинг ёшлиги	271
Вариантлар	334
Изоҳлар	402
Расмлар рўйхати	423

На узбекском языке

М. Т. АЙБЕК

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИИ
В 19 ТОМАХ

ТОМ XI

Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг Илмий совети, ЎзССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган

Муҳаррир **Ф. Тошматова**
Рассом **В. С. Тий**
Техмуҳаррир **Ҳ. Қорабоева**
Корректор **С. Зокирова**

ИБ № 169

Р12365. Теришга берилди 8/VI-77 й. Босишга рухсат этилди 6/VII-77 й. Формати 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози № 1. Қоғоз л. 13,25. Босма л. 22,26. Ҳисоб-нашриёт л. 22,1. Нашриёт № 340. Тиражи 5000. Баҳоси 2 с. 57 т. Заказ 135.

ЎзССР „Фан“ нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.